ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ «ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ»

Διαφωτισμός και φιλελληνισμός, παιδεία και έθνος

Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (15-17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)

Επιμέλεια
Μαρία Μανδαμαδιώτου

ΠΑΤΡΑ 2023

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ
ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
CULTURAL CENTER
KOSTIS PALAMAS

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ «ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ»

Διαφωτισμός και φιλελληνισμός, παιδεία και έθνος

Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (15-17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)

Επιμέλεια
Μαρία Μανδαμαδιώτου

ΠΑΤΡΑ 2023

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ
ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
CULTURAL CENTER
KOSTIS PALAMAS

Εικόνα εξωφύλλου:
Λεπτομέρεια από τη Χάρτα του Ρήγα, όπου εμφανίζεται η φράση «πολλῶν δ’ ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω», από την *Οδύσσεια* του Ομήρου (α΄ 3)

ISBN: 978-618-5343-07-1
© 2023 «Στέγη Γραμμάτων “Κωστής Παλαμάς”»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑΔΙΩΤΟΥ, Πρόλογος 5
ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ, Εισαγωγικό σημείωμα: 1821-1830: Από την προνεωτερική εποχή στη δημιουργία έθνους-κράτους 6

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

1 ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, Διαφωτισμός και Επανάσταση: Η «λογοτεχνική σχολή» του Ρήγα 9
2 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Νικηφόρος Παμπούκης, 1784-1840: Η επίδραση του Διαφωτισμού και το προς την πατρίδα ιερό χρέος 23
3 ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑΔΙΩΤΟΥ, Διαφωτισμός και Επανάσταση στο «επάνω μέρος της Ασίας»: Βενιαμίν Λέσβιος και «ήσσονες» λόγιοι στη Λέσβο και τις Κυδωνίες 34
4 ΜΕΛΙΝΑ ΚΩΣΤΙΔΗ, Το έργο *Περί αδικημάτων και ποινών* του Τσέζαρε Μπεκκαρία και η Ελληνική Επανάσταση: Ένα best-seller του Διαφωτισμού μεταφρασμένο από τον Αδαμάντιο Κοραή 53
5 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΤΣΙΜΠΑΣ, Όραμα και πραγματικότητα: Η ιδέα της «εθνικής αναγέννησης» στη σκέψη του Αδαμάντιου Κοραή και του Κωστή Παλαμά 66

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

6 MARTIN KREEB, Ο φιλέλληνας Harro Paul Harring (1798-1870) και η «ελληνική περιπέτειά» του 80
7 ΜΑΡΙΝΑ ΜΠΑΝΤΙΟΥ, Η πρόσληψη της Εξόδου του Μεσολογγίου σε τεκμήρια του ελληνικού και διεθνούς Τύπου της εποχής 99
8 TUDOR DINU, Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από ρουμανόφωνες και άλλες πηγές και το ερευνητικό σχέδιο για μία εικονογραφημένη ιστορία της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες 111

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΓΡΑΦΗ

9 ΡΕΑ ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ, Οι γραμματικές της νέας ελληνικής κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και η μετάφραση του *Manuel du voyageur* της Félicité de Genlis από τις αδελφές Μακρή 124
10 ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, Όψεις της επαιτείας στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* 142
11 ΑΝΝΑ ΓΡΙΒΑ, Το τελευταίο ποίημα της Angelica Palli Bartolommei: Η ολοκλήρωση μιας ζωής αφιερωμένης στην ελευθερία της Ελλάδας 158
12 ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΜΠΙΛΙΑΝΗ, Όταν το θέατρο συναντά την ιστορία: Ο *Νικήρατος* της Ευανθίας Καΐρη και η *Έξοδος* του Μεσολογγίου της Αντωνούσας Καμπουράκη. Συγκλίσεις και αποκλίσεις 165

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

13 ΕΥΘΥΜΙΑ ΣΤΑΥΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μεσολογγίτες και Μεσολογγίτισσες στη συλλογή διηγημάτων *Μεγάλα Χρόνια* του Γιάννη Βλαχογιάννη και το αφηγηματικό μοντέλο των «πιθανών κόσμων» της Marie-Laure Ryan 177

14 ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΠΟΥΛΑ, Οι ραγιάδες του Κωστή Παλαμά 188

15 ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΣΙΟΤΙΝΟΥ, Ο *Καποδίστριας* του Νίκου Καζαντζάκη και η *Αντάρα στ' Ανάπλι* του Γιώργου Θεοτοκά: Δύο θεατρικά έργα για τον Ιωάννη Καποδίστρια 200

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Αφίσα του συνεδρίου «Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821» (15-17 Οκτωβρίου 2021) 209

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έκδοση των πρακτικών του επιστημονικού συνεδρίου «Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821» στον παρόντα τόμο, που φέρει τον αναλυτικό τίτλο «Διαφωτισμός και φιλελληνισμός, παιδεία και έθνος: Όψεις της Ελληνικής Επανάσταση του 1821», αποτελεί πρωτοβουλία της Στέγης Γραμμάτων «Κωστής Παλαμάς», η οποία και διοργάνωσε το συγκεκριμένο συνέδριο σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Φιλολόγων Περιοχής Πατρών και το Πανεπιστήμιο Πατρών. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά από τις 15 ως τις 17 Οκτωβρίου 2021, με αφορμή την επέτειο συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από την Επανάσταση του 1821.

Τον θεματικό άξονα του συνεδρίου αποτέλεσαν 48 επιλεγμένες ανακοινώσεις και 12 ανακοινώσεις σε μορφή e-poster (https://www.sgkpalamas.gr/synedrio), οι οποίες πραγματεύτηκαν θέματα σχετικά με την ιστορία, τη λογοτεχνία, την ελληνική γλώσσα και την εκπαίδευση. Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας των προσεγγίσεων συνέβαλε στη μελέτη του 1821, με την παραγωγή νέας γνώσης και την ανάδειξη πεδίων που επιδέχονται περαιτέρω έρευνα. Ας σημειωθεί ότι προσεχώς θα εκδοθεί σε έντυπη μορφή ξεχωριστός τόμος για τη γλώσσα, εμπλουτισμένος με νέα κείμενα, από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (επιμ. Αγγελική Ράλλη).

Η παρούσα έκδοση του τόμου των πρακτικών προσφέρεται σε ελεύθερη πρόσβαση στην ιστοσελίδα της Στέγης Γραμμάτων «Κωστής Παλαμάς». Περιλαμβάνει το εισαγωγικό σημείωμα του Ομότιμου Καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών κ. Θάνου Μ. Βερέμη για την κρίσιμη δεκαετία του 1820 και τα επεξεργασμένα κείμενα δεκαπέντε ανακοινώσεων, τα οποία χωρίζονται σε τέσσερις θεματικές ενότητες. Η διαίρεση στις συγκεκριμένες ενότητες αναδεικνύει τα κεντρικά ζητήματα του συνεδρίου, παρόλο που σε καμία περίπτωση δεν είναι αυστηρή: υπάρχουν κοινοί παρονομαστές και θέματα που διατρέχουν όλες σχεδόν τις ενότητες, όπως ο Διαφωτισμός και ο Φιλελληνισμός, η παιδεία, η γλώσσα, η έννοια της πατρίδας και του έθνους, καθώς και επιμέρους ζητήματα, που εκτός από τα κείμενα μιας συγκεκριμένης ενότητας εμφανίζονται και σε ορισμένες ανακοινώσεις άλλων ενοτήτων. Ενδεικτικά αναφέρω το ζήτημα του ρόλου των γυναικών στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και στην Επανάσταση, το οποίο θίγεται και σε άλλα κεφάλαια εκτός από τη σχετική ενότητα («Γραμματικές της νεοελληνικής γλώσσας, οι γυναίκες του Αγώνα και γυναικεία γραφή»).

Το συνέδριο είχε την ηθική και οικονομική στήριξη του ιδρυτή και Προέδρου της Στέγης κ. Αθανάσιου Στεφανόπουλου. Ιδιαίτερα σημαντική για την επιτυχία του συνεδρίου υπήρξε η συμβολή της Ομότιμης Καθηγήτριας Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, μέλους της Academia Europaea, κ. Αγγελικής Ράλλη, η οποία είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Στέγης, συντόνισε την Επιστημονική και την Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου και είχε την κύρια ευθύνη για τη διεξαγωγή του.

Η εμπειρία του συνεδρίου έδειξε ότι η Στέγη Γραμμάτων «Κωστής Παλαμάς» έχει τη δυνατότητα να καλλιεργεί τη συνεργασία με άλλους φορείς και ιδρύματα με κοινούς σκοπούς για την προώθηση της επιστημονικής γνώσης και έρευνας.

Φεβρουάριος 2023

Μαρία Μανδαμαδιώτου
Ερευνήτρια Παν/μίου Αιγαίου

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

1821-1830: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΘΝΟΥΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ

Θάνος Μ. Βερέμης
Ομότιμος Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών

Η ελληνική επανάσταση διαδραματίζεται μέσα σε μία δεκαετία, κατά την οποία οι εξεγερμένοι αποκτούν ενιαία ηγεσία, με επικεφαλής τον Καποδίστρια και εθνική ενότητα που απουσίαζε κατά τα πρώτα χρόνια του μεγάλου Αγώνα. Η κατακερματισμένη κοινωνία της αφετηρίας, με τον έντονο τοπικισμό των προεστών και των ενόπλων, οδήγησε τους εμπλεκόμενους σε σκληρούς εμφυλίους.

Ωστόσο, παρά το μειονέκτημα της διαίρεσης ανάμεσα σε Πελοποννήσιους, Ρουμελιώτες και νησιώτες και στην παράδοση των οικογενειακών φατριών, επικρατεί στις τάξεις των αγωνιστών μια αξιοκρατία χωρίς προηγούμενο ή επόμενο στην ελληνική ιστορία. Ο λόγος ήταν ότι δεν υπήρχε ακόμα κράτος για να δημιουργεί πολιτικές πελατείες και να κάνει ρουσφέτια. Και το πιο σημαντικό ήταν ότι το διακύβευμα σε κάθε αγώνα ήταν η επιβίωση. Ο Καραϊσκάκης, ο Κολοκοτρώνης, ο Μιαούλης και οι περισσότεροι πρωταγωνιστές της Επανάστασης ήταν άτομα εξαιρετικά προικισμένα, ώστε να αριστεύουν παρά τις δυσχέρειες που προκαλούσε η κατάτμηση.

Είναι φανερό ότι οι αποτυχίες που προκλήθηκαν από τους εμφυλίους αποτέλεσαν μάθημα για τους Έλληνες, οι οποίοι με την τρίτη Εθνοσυνέλευση, της Τροιζήνας, προσκάλεσαν τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει τη μοναδική ηγεσία του Αγώνα για μία επταετία. Έκτοτε η Επανάσταση γνώρισε σημαντική βελτίωση.

Στην αρχική εξέγερση έλαβαν μέρος πολλοί παράγοντες και εθνοτικές κατηγορίες ενόπλων. Η αποστασία του Αλβανού πολέμαρχου Αλή Πασά των Ιωαννίνων, το καλοκαίρι του 1820, και η συγκέντρωση των οθωμανικών δυνάμεων καταστολής στην Ήπειρο, άφησε ελεύθερο τον Μοριά από οθωμανικά στρατεύματα και ταυτόχρονα δημιούργησε κενό ισχύος στη νότια Στερεά. Τοπικές πολιτοφυλακές χριστιανών Ελλήνων και Αρβανιτών, που έως τότε βρίσκονταν στην υπηρεσία της Μεγάλης Πύλης στην Κωνσταντινούπολη, αφέθηκαν να επιχειρούν ελεύθερα σε συνθήκες που ευνοούσαν τη μεταβαλλόμενη νομιμοφροσύνη.

Η εμπλοκή της ελληνικής διασποράς στην υπόθεση της ελευθερίας προσέφερε στον Αγώνα ιδεολογικό περιεχόμενο και πολιτική συνοχή. Ο Ρήγας Φεραίος, ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Ανώνυμος της «Ελληνικής Νομαρχίας», και βέβαια η Φιλική Εταιρεία, οργάνωσαν τους επαναστάτες με ενιαίο στόχο και ιστορική ταυτότητα. Η ιδεολογική συγκρότηση των χριστιανών Ελλήνων περιλάμβανε και την ελληνική γλώσσα, που εκτείνεται από την αρχαιότητα ως τη γλώσσα των Ευαγγελίων, ώστε να μη νοείται ως καλός χριστιανός όποιος δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει το νόημά τους.

Στην ενότητα των επαναστατημένων συνέβαλαν και εθνικές τραγωδίες, όπως η πτώση του Μεσολογγίου το 1826. Για πρώτη φορά συγκεντρώθηκαν σ' αυτό το «ενδοξότερο αλωνάκι», όπως το χαρακτήρισε ο Διονύσιος Σολωμός, Έλληνες από κάθε γωνιά της χώρας και πέρα από αυτή. Οι περιγραφές του Νικολάου Κασομούλη, του Σπυρομίλιου και του Αρτέμιου Μίχου, δεν αφήνουν κενά στη γνώση μας για το Μεσολόγγι. Οι τρεις συνθέτουν την πιο συνταρακτική διήγηση του Αγώνα.

Μαθαίνουμε από αυτούς πώς Αρβανίτες, Βλάχοι και Σλάβοι μεταμορφώνονται σε ήρωες των Θερμοπυλών.

Όταν δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο κράτος, οι Έλληνες χωρίζονταν σε όσους γεννήθηκαν μέσα στα κρατικά όρια και εκείνους που προέρχονταν από τις αλύτρωτες περιοχές. Στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες. Οι αλλεπάλληλες μεγεθύνσεις της Ελλάδας ελείαναν τις διαφορές ανάμεσά τους και τελικά το έθνος κράτος απέκτησε ενιαίο χαρακτήρα.

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

1

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Η «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Στέση Αθήνη
Τμήμα Φιλολογίας, Παν/μιο Πατρών

Λέξεις κλειδιά: Θούρια, αισθηματικά αφηγήματα, μεταφρασμένη λογοτεχνία, σύμμειξη στίχου και πρόζας

Τη μερικευμένη, και παρωχημένη πλέον, ερμηνεία ότι η ελληνική επανάσταση προέκυψε μέσα από την παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και από τον πόθο του γένους να λυτρωθεί από τον οθωμανικό ζυγό έχει πλέον υποκαταστήσει η συνεκτίμηση των πολλαπλών αιτίων. Ο Αγώνας για την ελευθερία και την ανεξαρτησία ήταν αποτέλεσμα της συνδυαστικής δυναμικής πολλών παραγόντων που προετοίμασαν το έδαφος, ενώ το αίτημα της εξέγερσης δεν περιλάμβανε μόνο την εθνική απελευθέρωση, αλλά και την κοινωνική δικαιοσύνη, την κατάκτηση των ατομικών δικαιωμάτων, την πολιτική ελευθερία (Kitromilides 2021). Ιδιαίτερο βάρος σε αυτή την προετοιμασία αποδίδεται στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού, του κινήματος που προσφυώς χαρακτηρίστηκε ως «επιστήμη της ελευθερίας»,[1] και στη συμβολή τους στην πνευματική ανανέωση και χειραφέτηση του ελληνισμού, την καλλιέργεια του οράματος για έναν καλύτερο κόσμο.[2] Ο Διαφωτισμός, διανοητική στάση που εκδηλώθηκε σε όλους τους τομείς της δημιουργικής έκφρασης, στην ελληνική του εκδοχή βρήκε γόνιμο έδαφος στα αστικά κέντρα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και στην ελληνική διασπορά στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, ενώ άρχισε να αποκτά αυξανόμενη δυναμική από την επαύριο της Γαλλικής Επανάστασης και εξής (Κιτρομηλίδης 2021).

Εστιάζοντας στο λογοτεχνικό πεδίο, θα ανασύρουμε ένα καλό παράδειγμα δημιουργικής έκφρασης και, ταυτόχρονα, ένα προϊόν συλλογικότητας, που διαλέγεται με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία και σκέψη και απηχεί τις ριζοσπαστικές ζυμώσεις από την «κρίσιμη δεκαετία του 1790», όπως προσφυώς αποτίμησε ο Κ. Θ. Δημαράς (2022) τα χρόνια μετά την έκρηξη – και την εξαγωγή – της Γαλλικής Επανάστασης· ένα παράδειγμα που δεν έπαψε ποτέ να συγκεντρώνει την προσοχή των μελετητών, να φωτίζεται συνεχώς με νέα στοιχεία και να γοητεύει σε κάθε νέα, επιχειρούμενη προσέγγιση και αναπλαισίωση.

Δίκαια η ιστορική μνήμη κατέγραψε ως ενορχηστρωτή αυτής της συλλογικότητας τον Ρήγα Βελεστινλή, του οποίου η σύντομη εκδοτική, λογοτεχνική και ιδεολογικοπολιτική δράση εκτείνεται κατά το διάστημα από το 1790, όταν πρωτοεμφανίζεται στο εκδοτικό πεδίο της Βιέννης, έως το 1797, τη χρονιά της ανακάλυψης των επαναστατικών σχεδίων και της σύλληψης της ομάδας του στην Τεργέστη. Με μικρότερα γράμματα έχουν καταχωρηθεί ορισμένα από τα πρόσωπα που συνέργησαν από τη θέση του εκδότη, του συγγραφέα, του μεταφραστή, του συναγωνιστή ή/και του συμμάρτυρα, ενώ τα ανακριτικά έγγραφα των αυστριακών

[1] Ο χαρακτηρισμός είναι του Peter Gay (1969: 396-447). Πβ. Κιτρομηλίδης 2021: 592.

[2] Για τη συσχέτιση Διαφωτισμού και Επανάστασης είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος που επέλεξε ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης στην αμερικάνικη έκδοση της κλασικής μελέτης του για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece* (2013).

αρχών αφήνουν να διαφανεί την ύπαρξη ενός δικτύου με πολλές εξακτινώσεις. Αξίζει να υπενθυμίσουμε επιγραμματικά την ταυτότητα των βασικών συντελεστών, οι οποίοι, προερχόμενοι από διάφορες περιοχές του ελληνισμού, συσπειρώθηκαν στους κόλπους της διασποράς στην Αυστρο-ουγγρική Μοναρχία (Βρανούσης 1953· Κιτρομηλίδης 1998· Legrand 1891/1996).

Στον στενό πυρήνα βρίσκονται ο Χιώτης Αντώνιος Κορωνιός, απασχολούμενος με το εμπόριο στη Βιέννη, και ο Κύπριος Ιωάννης Καρατζάς, που, πέρα από τα μεταφραστικά και εκδοτικά του πάρεργα, ήταν νεωκόρος στην εκκλησία της ελληνικής κοινότητας της Πέστης. Συμμετείχαν αμφότεροι στα επαναστατικά σχέδια, συνελήφθησαν μαζί με τον Ρήγα, ανακρίθηκαν και βρήκαν τον ίδιο μαρτυρικό θάνατο.[3] Οι ιδεολογικές και ποιητολογικές απόψεις που συμμερίζονταν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια βραχύβια «λογοτεχνική σχολή».

Από τους επιζήσαντες της σύλληψης συγκρατούμε τον Θεσσαλό Χριστόφορο Περραιβό, πρόσφατα μετακινημένο από το Βουκουρέστι στη Βιέννη, με σκοπό να σπουδάσει ιατρική· είναι ο μόνος που θα συμμετάσχει στην ελληνική επανάσταση. Στον ευρύτερο, γνωστό μας κύκλο ανήκουν ο έμπειρος τυπογράφος, εκδότης και μεταφραστής Γεώργιος Βεντότης από τη Ζάκυνθο, που εγκατέλειψε το παραδοσιακό κέντρο του ελληνικού βιβλίου, τη Βενετία, για το «εργαστήριον της των Γραικών φιλολογίας», όπως θα αποκαλούσε αργότερα ο Κοραής τη Βιέννη· ανάμεσα στις πρωτοβουλίες του συγκαταλέγεται η έκδοση του πρώτου ελληνικού ειδησεογραφικού φύλλου, της ανεύρετης *Εφημερίδος*, που μαρτυρείται από έμμεσες πηγές (Λάιος 1958 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister 2009). Ανάμεσά τους κινείται επίσης ο Κοζανίτης Γεώργιος Σακελλάριος, που είχε ήδη δώσει ενδιαφέροντα μεταφραστικά δείγματα γραφής στον χώρο της δραματουργίας και της αρχαιογνωσίας· σπούδαζε τότε ιατρική στη Βιέννη και η θητεία του κοντά στον περίφημο Βιεννέζο γιατρό Johann Peter Frank ενδέχεται να τον έσωσε από τη σύλληψη, παρότι το ανακριτικό υλικό τον ενοχοποιούσε· αργότερα θα υπηρετούσε γιατρός σε Οθωμανούς αξιωματούχους.[4] Στην εκδοτική και τυπογραφική παραγωγή δραστηριοποιήθηκαν επίσης οι αδελφοί Πούπλιος και Γεώργιος Μαρκίδες Πούλιου από τη Σιάτιστα, αρχικά ως συνεργάτες του τυπογραφείου Baumeister, όπου τυπώθηκε το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*,[5] και από το 1792 ως ιδιοκτήτες του, φέροντας σε πέρας την εκτύπωση του *Ηθικού τρίποδος*[6] και μέρους του *Νέου Αναχάρσιδος* (1797). Η οκτάχρονη ζωή της *Εφημερίδος*, του πρώτου σωζόμενου ειδησεογραφικού ελληνικού φύλλου, όπως είδαμε, που εξέδωσαν μέσα στην ίδια «κρίσιμη δεκαετία», σφραγίστηκε, όπως και η δραστηριότητα του τυπογραφείου, από τα ματαιωμένα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα (Δάρδας 1999· Βρανούσης 1995-2000· Sofou 2007).

Η εκδοτική και μεταφραστική δραστηριότητα του Ρήγα αναπτύχθηκε σε δύο φάσεις, όσες και οι μετακινήσεις του από το Βουκουρέστι στη Βιέννη (1790 και 1796-1797 αντιστοίχως) και, εκτός από τα έργα που προαναφέρθηκαν, απέδωσε τους τίτλους: *Φυσικής Απάνθισμα*,[7] *Νέα Πολιτική Διοίκησις*[8] και *Εγκόλπιον* [*Στρατιωτικόν*], που

---

[3] Για τον Κορωνιό, βλ. Ζαχαρού-Λουτράρη 1998 και Μύαρης 2006.

[4] Για τον Σακελλάριο, βλ. Πούχνερ 2009.

[5] *Σχολείον των ντελικάτων εραστών, ήτοι βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού*. Βιέννη: Ι. Βαουμάιστερ (1790).

[6] *Ηθικός τρίπους*. Βιέννη: Μαρκίδες Πούλιου (1797).

[7] *Φυσικής απάνθισμα. Διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν, Παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού ούτινος αναλώμασιν εξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών*. Βιέννη: Τράτνερ (1790).

[8] *Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Βιέννη: Μαρκίδες Πούλιου (1797).

τυπώθηκε, αλλά δεν κυκλοφόρησε. Περιλάμβανε επίσης ένα πλούσιο και ενδιαφέρον χαρτογραφικό έργο,[9] στο οποίο η γεωγραφική αποτύπωση πλαισιωνόταν με πλούσιο εγκυκλοπαιδικό και ιστορικό υλικό, πληροφορίες για γεγονότα και σημαντικά πρόσωπα, απεικονίσεις αρχαίων νομισμάτων και επιγραμμάτων. Τύπωσε επίσης την εικόνα του *Μεγάλου Αλεξάνδρου*.

Το μαρτύριο του Ρήγα και των συντρόφων του και η θεώρηση του επαναστατικού του εγχειρήματος ως έναυσμα για την απαλλαγή των Ελλήνων από την τυραννία αναγνωρίστηκε έγκαιρα από τους δυο σημαντικότερους εκπροσώπους της πολιτικής σκέψης του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή, ψευδώνυμο συντάκτη της *Αδελφικής διδασκαλίας* (1798), και τον Ανώνυμο Έλληνα της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806). Ωστόσο, λόγω της κατάσχεσης των εκδόσεων από τις αυστριακές αρχές με τη σύλληψη της ομάδας, την καταστροφή τους και από τους λιγοστούς κατόχους τους, την άμεση καταδίκη από το Πατριαρχείο, αλλά και τη διάχυτη ανησυχία που προκλήθηκε στο περιβάλλον της ελληνικής διασποράς, η διάδοση των κειμένων στάθηκε περιορισμένη (Κιτρομηλίδης 2012 και Πατρινέλης 1998).

Αναζητώντας τα αποτυπώματα που άφησε το εκδοτικό του πρόγραμμα μέχρι την έκρηξη της Επανάστασης, η συγκομιδή είναι εξαιρετικά ισχνή και περιορίζεται σε ανατυπώσεις κειμένων του *Ηθικού τρίποδος*.[10] Πάντως, ανθεκτικότερα θα αναδειχτούν τα πατριωτικά άσματα, αφήνοντας συχνά να εννοηθεί ότι είναι ο μόνος καρπός από τη σπορά του Ρήγα που φύτρωσε στα πεδία του Αγώνα. Η αντοχή τους στον χρόνο και η γεωγραφική τους διασπορά υπήρξε κάθε άλλο παρά απρόσκοπτη. Το «Ως πότε παλληκάρια», ο επιγραφόμενος «Θούριος» (επίθετο που είχε αλιεύσει ο Ρήγας από τον Τυρταίο με τη σημασία του ορμητικός, σφοδρός, μαινόμενος), είχε ακολουθήσει αναπόφευκτα, ως ένα βαθμό, τις τύχες του επαναστατικού φυλλαδίου *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, όπου είχε συμπεριληφθεί ως τρίτο μέρος (Κιτρομηλίδης 2000). Το πρώτο μέρος καταλάμβανε η επαναστατική προκήρυξη και το δεύτερο το κείμενο του πολιτεύματος, βασισμένο σε ελληνική μετάφραση του γαλλικού, ιακωβινικού συντάγματος του 1793 από τον Αντώνιο Κορωνιό.

Ο «Θούριος», πατώντας στον ρυθμό ενός μωραΐτικου τραγουδιού, επιδίωκε να εξειδικεύσει και να εκλαϊκεύσει τις πολιτικές αρχές και τις επαναστατικές κινήσεις του ριζοσπαστικού σχεδίου, προσφέροντας συγχρόνως μια διακήρυξη ιδεών, ένα προσκλητήριο πολιτικών και στρατιωτικών συμμαχιών και οδηγίες ενός ανορθόδοξου πολέμου. Η *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, τυπωμένη παράνομα σε 3.000 αντίτυπα στο τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου, λόγω της κατάσχεσης και της καταστροφής του σώματος από τις αυστριακές αρχές και, μολονότι είχαν προλάβει να διοχετευθούν κάποια αντίτυπα στην κεντρική Ευρώπη, στις ελληνικές κοινότητες της Ουγγαρίας, της Τρανσυλβανίας, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη και από εκεί πιθανόν στην Κρήτη και τα ελληνικά νησιά, δεν σώθηκε ούτε σε ένα αντίτυπο.[11] Αν σήμερα έχουμε στα χέρια μας τα περιεχόμενα του φυλλαδίου, το οφείλουμε σε απόγραφα χειρόγραφα δηλαδή αντίγραφα του εντύπου.

Ακόμη πιο δυσοίωνη απέβη η θέση των ασμάτων «Ύμνος πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας» και του «Τι

---

[9] *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως, Νέα Χάρτα της Βλαχίας, Γενική Χάρτα της Μολδοβίας, Χάρτα της Ελλάδος (δωδεκάφυλλη).* Βιέννη (1797).

[10] Ανώνυμη ανατύπωση του τόμου *Ηθικός τρίπους*. Οφένη [Βούδα]: τυπ. Πανδιδακτηρίου, 1815 και αυτόνομη αναδημοσίευση των έργων *Βοσκοπούλα των Άλπεων*. Πέστη: Μ. Τράτνερ, 1811· Βιέννη: Δ. Δαβιδοβίκης, 1822 και *Ο πρώτος ναύτης εις δύο ωδάς*. Βιέννη: Δ. Δαβιδοβίκης, 1819.

[11] Υπάρχει, πάντως, η φήμη ότι ελληνικοί κύκλοι επιχείρησαν την ανατύπωση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* σε τυπογραφείο της Λειψίας αμέσως μετά τη σύλληψη της ομάδας. Βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister 2016.

καρτερείτε, φίλοι και αδερφοί». Τα δυο άσματα, που πατούσαν, αντίστοιχα, στον ρυθμό της γαλλικής Καρμανιόλας και ενός γερμανικού τραγουδιού, είχαν συμπεριληφθεί στο *Εγκόλπιον* [*στρατιωτικόν*], το βιβλιαράκι που περιλάμβανε οδηγίες στρατιωτικής τακτικής για τη διεξαγωγή ανταρτοπόλεμου ενάντια στα οθωμανικά στρατεύματα, βασισμένο σε αντίστοιχο εγχειρίδιο ενός αυστριακού συνταγματάρχη· είχε τυπωθεί σε 1.000 αντίτυπα, τα οποία κατασχέθηκαν και καταστράφηκαν (Βρανούσης 1960· Πίστας 1969· Κιτρομηλίδης 1998 και 2000).

Τα πατριωτικά άσματα χρωστούν την επιβίωσή τους στον επιζήσαντα της ομάδας Χριστόφορο Περραιβό. Καταφεύγοντας στην Κέρκυρα των δημοκρατικών Γάλλων το 1798, μέσα στην ατμόσφαιρα του επαναστατικού αναβρασμού και την «εξαγωγή» της Γαλλικής Επανάστασης με πολεμικές αναμετρήσεις, στις οποίες κυριαρχούσε η μορφή του «τυραννοκτόνου» και «απελευθερωτή» Ναπολέοντα, ο Περραιβός τύπωσε τον «Θούριο» και τον «Ύμνο πατριωτικό», μαζί με τον «Ύμνο εγκωμιαστικό προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε εις τον ήχον της Καρμανιόλας», σε σύνθεση δική του. Με την πολιτειακή αλλαγή και την επικράτηση των Ρωσσοτούρκων, το τυπωμένο σώμα οδηγήθηκε στην καταστροφή, από το οποίο σώθηκε ένα και μοναδικό αντίτυπο. Αν όμως η δύναμη της τυπογραφίας αποδείχτηκε ανίσχυρη και απατηλή, η δύναμη της χειρόγραφης και της προφορικής μετάδοσης υπήρξε δραστικότερη. Τα άσματα του Ρήγα γνώρισαν μεγάλη διάδοση στα Επτάνησα· αποτέλεσαν τα πρότυπα για τη σύνθεση θουρίων από τους προσολωμικούς ποιητές Αντώνιο Μαρτελάο και Θωμά Δανελάκη, που διαδόθηκαν πέρα από τα στενά όρια της Ζακύνθου, ενώ ο Σολωμός στη 18η στροφή του «Ύμνου» θα παρέπεμπε άμεσα στον Ρήγα: «Και του Ρήγα σου απεκρίθη πολεμόκραχτ' η φωνή».[12]

Σταχυολογημένες από τον Αλέξη Πολίτη (2000: 153-155) μαρτυρίες περιηγητών του ελληνικού χώρου από την πρώτη και τη δεύτερη προεπαναστατική δεκαετία, αποτυπώνουν τον ενθουσιασμό που προκαλούσαν τα τραγούδια του Ρήγα. Ο J. C. Hobhouse, που περιηγήθηκε την Ανατολή συντροφιά με τον Byron, κατέγραψε ένα επεισόδιο χρονολογημένο στα 1809 με πρωταγωνιστή τον οικοδεσπότη τους:

> Άκουσε το όνομα του Ρήγα και αναπήδησε άξαφνα από τον σοφά, πέταξε τον άβακα, και χτυπώντας τα χέρια του επανέλαβε το όνομα του πατριώτη αναστενάζοντας χιλιάδες φορές με πάθος, ενώ τα δάκρυα έτρεχαν στα μάγουλά του.

Μια άλλη σκηνή, από μεταγενέστερη μαρτυρία του Claude Fauriel, τοποθετείται στα 1817: Ένας Έλληνας φίλος του, ταξιδεύοντας στη Μακεδονία, συναντά σε ένα χάνι έναν νεαρό από την Ήπειρο, ο οποίος τον παρέσυρε στα χωράφια και τον παρακάλεσε να του διαβάσει ένα βιβλίο με στίχους του Ρήγα. Ο νεαρός ακούει με συγκίνηση:

> Τα μισάνοιχτα χείλια του έτρεμαν, και ποτάμι τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια του, όλες οι τρίχες του στέρνου του είχαν πεταχτεί, έτρεμαν και αναρριπίζονταν ορμητικά. «Πρώτη φορά ακούτε να διαβάζουν αυτό το βιβλίο;» — «Όχι» απάντησε εκείνος «παρακαλώ όλους τους ταξιδιώτες που περνούν να μου διαβάσουν κατιτί, και το έχω ακούσει ολόκληρο».

---

[12] Θα πρέπει πάντως να υπενθυμίσουμε ότι οι λέξεις «πατρίδα» και «ελευθερία», με πυκνή παρουσία στα τραγούδια του Ρήγα, θα αποκτήσουν εθνικό περιεχόμενο στη διάρκεια μιας εξελισσόμενης διαδικασίας στα συμφραζόμενα της κορύφωσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού και μέσα από τη διαφαινόμενη προοπτική της εθνικής αυτοδιάθεσης. Η αλλαγή που συντελέστηκε είναι φανερή στον «Ύμνον εις την ελευθερίαν» (1824) του Σολωμού: «Ο Ρήγας βλέπει πρώτιστα την κοινωνική εκδοχή της ελευθερίας· τα εικοσιπέντε κρίσιμα χρόνια που μεσολάβησαν έχουν διαφοροποιήσει τις συνειδήσεις, κι έτσι ο Σολωμός υμνεί την εθνική ελευθερία και τις συγκρούσεις, τη νίκη». Βλ. Πολίτης 2005: 21.

Άλλα, αντικρουόμενα περιηγητικά αφηγήματα μεταφέρουν ότι τα θούρια τα τραγουδούσαν και οι Τούρκοι ή ότι έδειχναν ανοχή στο άκουσμά τους, αλλά και ότι το πατριωτικό τραγούδι του Ρήγα είχε απαγορευτεί με φιρμάνι του Σουλτάνου, ενώ στη Θεσσαλονίκη κάποιος είχε συλληφθεί επειδή το μάθαινε στα παιδιά του. Από την ελληνική πλευρά, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ανασύροντας παιδικές αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη καταθέτει: «[…] εντός πλοίου οθωμανικού, παρερχομένου προ της οικίας ημών ήκουσα ποτέ Οθωμανούς ναύτας ψάλλοντας το "Ως πότε παλικάρια", χωρίς να εννοώσι την σημασία ή και την σπουδαιότητα αυτού».

Γεγονός είναι ότι η διάδοση των πατριωτικών ασμάτων υπήρξε μεγάλη. Όσο πλησίαζε η έκρηξη της Επανάστασης εμφανίστηκαν πολλοί μιμητές του Ρήγα, ενώ γύρω στα 1820 η λέξη θούριος επιβλήθηκε ως ειδολογικός όρος για την πατριωτική ποίηση και καθιερώθηκε στην ελληνική γλώσσα. Κατά τη διάρκεια του Αγώνα, η ποίηση των θουρίων διαδόθηκε πέρα από τους κύκλους των μυημένων και των λογίων (Πολίτης 2000: 23-26).[13]

Η μυθοποίηση του Ρήγα ως μάρτυρα-ποιητή, όπως έχει καταδειχτεί, αποτέλεσε από τις αρχές του 19ου αιώνα και εξής ένα από τα βασικά συστατικά που τροφοδότησαν τη φιλελληνική ματιά (Παντελοδήμος 2010· Αρβανιτάκης 2010· Καραγιώργος 2010). Ο ευρωπαϊκός κόσμος, ήδη στα 1812, μέσα από τη δημοσίευση ενός ανώνυμου «Greek War Song» στο δημοφιλές *Child Harold* του Byron, μάθαινε για έναν ποιητή που πέθανε στην προσπάθειά του να ξεσηκώσει την Ελλάδα. Την ίδια χρονιά, το γαλλικό κοινό πληροφορούνταν μέσα από το λήμμα «Rigas», σε γνωστό βιογραφικό λεξικό, για τη ζωή του και τα ματαιωμένα του σχέδια. Μέσα στα χρόνια της Επανάστασης (1824), ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, πρόσωπο προσκείμενο στον κοραϊκό κύκλο, δημοσίευσε στο σημαντικό περιοδικό *Revue Encyclopédique*, το «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des auteurs principaux de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce». Η πρώτη αυτή έγκυρη βιογραφία του Ρήγα, που τον εμφάνιζε ως πρωτεργάτη της ελληνικής εθνεγερσίας, κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά σε αυτοτελή έκδοση, περιλήφθηκε στην περίφημη *Biographie universelle, ancienne et moderne* (1824) του Michaud, μεταφράστηκε πάραυτα στα αγγλικά, στα ιταλικά (στο φιλελληνικό περιοδικό *Antologia*) και στα γερμανικά. Η δημοσίευση σε γαλλική μετάφραση του «Θουρίου» («Hymne de Guerre de Rigas») στα *Chansons populaires* του Fauriel το 1825, μαζί με τον μεταφρασμένο επίσης στα γαλλικά σολωμικό «Ύμνο», προπαγάνδισε τον Αγώνα στο γαλλικό και ιταλικό κοινό. Το όνομα του Ρήγα ως ποιητή και πρωτεργάτη της ελληνικής παλιγγενεσίας απέκτησε έτσι μια αναγνωρίσιμη θέση στα ευρωπαϊκά, φιλελεύθερα και φιλελληνικά περιβάλλοντα.

Η στρατευμένη ποίηση του Ρήγα δείχνει να συγκροτεί τη γέφυρα που συνδέει, στο λογοτεχνικό πεδίο, την ώριμη, ριζοσπαστική φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού με την Επανάσταση. Η συμβολή, ωστόσο, του κύκλου του στις ζυμώσεις που κυοφορήθηκαν μέσα στην «κρίσιμη δεκαετία του 1790» προς την κατεύθυνση της νεωτερικότητας, αποβλέποντας στην ποιητολογική ανανέωση, την ιδεολογική και κοινωνική χειραφέτηση, την ελευθερία της έκφρασης και την τόνωση του εθνικού συναισθήματος, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αλλαγή, είχε περισσότερες όψεις.

Ο Ρήγας κατά τη διάρκεια της πρώτης παραμονής του στη Βιέννη το 1790, οπότε και τύπωσε το *Φυσικής Απάνθισμα*, ένα εγχειρίδιο επιστημονικής εκλαΐκευσης, ερανιζόμενος από τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια και από το ρεπερτόριο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Πέτσιος 2002· Ψαρράς 2020), πραγματοποίησε ένα σημαντικό βήμα για

[13] Πληροφορίες και βιβλιογραφία για τους θουρίους και τα συναφή προεπαναστατικά, επαναστατικά και μετεπαναστατικά τραγούδια έχουν συγκεντρωθεί από τον Αλέξη Πολίτη στο ηλεκτρονικό αρχείο https://anemi.lib.uoc.gr/about/collections/callirrhoe/.

την ανανέωση της πλασματικής αφήγησης: με τα έξι μεταφρασμένα διηγήματα του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* εισήγαγε το πεζό νεωτερικό αφήγημα (Αθήνη 2010: 40-45), η δράση του οποίου εκτυλίσσεται σε σύγχρονο χρονοτόπο – εδώ στο Παρίσι «κατά τον παρόντα αιώνα». Ταυτόχρονα, μεταφέροντας στην ελληνική γλώσσα αφηγήματα ενός από τα μεγάλα best-sellers του δικτύου του παράνομου γαλλικού βιβλίου (Αθήνη 2021), του κρυπτώνυμου πίσω από αστερίσκους *Rétif de la Bretonne,*[14] πρόβαλε αιτήματα όπως ο διαταξικός γάμος, η κοινωνική ισότητα, η ελευθερία της βούλησης στην επιλογή συντρόφου, το δικαίωμα στην έκφραση του συναισθήματος, η απαλλαγή από προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες του «παλαιού καθεστώτος». Έχοντας, μάλιστα, αντιληφθεί ότι σύστηνε έναν «Βολταίρο για τις καμαριέρες» και έναν «Ρουσώ για τις μοδίστρες», χαρακτηρισμοί που έχουν αποδοθεί στον Γάλλο συγγραφέα ως εκλαϊκευτή των ιδεών του Διαφωτισμού, έσπευδε στη σελίδα τίτλου να προκαταλάβει ενστάσεις των συγχρόνων κατηγόρων του, όχι όμως και μεταγενέστερων μελετητών του που το χρέωσαν ως «νεανικό αμάρτημα», σε δυσαρμονία προς το στρατευμένο έργο του: οι αισθηματικές ιστορίες «εις υπανδρείαν καταντούν, η οποία είναι μυστήριον και ας μην πολυλογούν» (Πίστας 2001: 66).

Απευθύνοντας το βιβλίο του «εις όλες τες αισθαντικές νέες και νέους (ωσάν οπού όλον το βιβλίον ενάγεται εις την νεανικήν ηλικίαν)», επιδίωκε να ικανοποιήσει τις προσδοκίες της νέας γενιάς και, μάλιστα, παραχωρούσε την προτεραιότητα στο γυναικείο φύλο έναντι του ανδρικού. Έξι χρόνια αργότερα, στο σύνταγμά του (*Νέα Πολιτική Διοίκησις*, άρθρο 22) θα πρότεινε την ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση: «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη». Μέσα από μυθοπλαστικό ένδυμα, λοιπόν, μετέφερε τα «δίκαια του ανθρώπου», όπως είχαν ήδη διατυπωθεί ένα χρόνο πριν τη δημοσίευση του *Σχολείου* από τη Γαλλική Επανάσταση.

Τη δραστικότητα του εγχειρήματος του Ρήγα φανερώνει η δημοσίευση δύο μόλις χρόνια μετά, το 1792, της συλλογής *Έρωτος αποτελέσματα* με τρία αισθηματικά πεζογραφήματα. Τα αρχικά Ι*** Κ***, που υπογράφουν τον πρόλογο, υποδεικνύουν την εμπλοκή του Ιωάννη Καρατζά του Κύπριου, συμμάρτυρα του Ρήγα. Στις αισθηματικές αυτές ιστορίες της συλλογής, η οποία διέφυγε των μηχανισμών καταστολής, ενδεχομένως λόγω της κρυπτωνυμίας του συγγραφέα, σημειώνοντας πλούσιες εκδοτικές τύχες,[15] οι κοινωνικοί προβληματισμοί μεταφέρονται από το «ευρωπαϊκό» γοητευτικό Παρίσι σε ελληνόφωνες περιοχές (στα δύο πρώτα αφηγήματα στην Κωνσταντινούπολη) (Vitti 1989/1993· Αθήνη 2010: 45-46 και 1998-1999).

Ο Καρατζάς εισήγαγε έναν νεωτεριστικό λόγο περί έρωτα και, όπως και ο Ρήγας, νέα πρότυπα για τις αισθηματικές και οικογενειακές σχέσεις, βασισμένα στη συναίνεση, την αμοιβαιότητα, που δεν παρακωλύουν την ελεύθερη έκφραση του συναισθήματος (Χατζηπαναγιώτη 2005· Xourias 2015· Μαυρέλος 2020). Οι δύο συλλογές, τυπωμένες στη Βιέννη, τον κατ' εξοχήν χώρο του λόγιου βιβλίου, με νοητές και νοητούς αναγνώστριες και αναγνώστες (ή πρωταγωνίστριες και πρωταγωνιστές στην περίπτωση του *Έρωτος αποτελέσματα*), τα μέλη εύπορων οικογενειών αστικών κέντρων (παροικίες, Βουκουρέστι, Κωνσταντινούπολη, κ.α.), υποδεικνύουν την ανάδυση νέων ηθών ή, επιεικέστερα, μια κατάσταση αναμονής για την αποδοχή τους.

---

[14] Αντλήθηκαν από την πολύτομη συλλογή *Les Contemporaines ou aventures des plus caractéristiques femmes de l'âge présent recueillies par N.E.R.D.L.B.*, 1781-1783.

[15] Γνώρισε τουλάχιστον έξι επανεκδόσεις μέχρι την Επανάσταση: Ι*** Κ***, *Έρωτος Αποτελέσματα ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*. Βιέννη: Γ. Βεντότης, 1792· Βιέννη, 1792 (Κωνσταντινούπολη; 1798+, ή 1800-1815)· Βενετία: Π. Θεοδοσίου, 1800 ή 1801· Βιέννη: Γ. Βενδότης, 1809· Βενετία: Ν. Γλυκής, 1816.

Όπως, πάντως, έχει επισημάνει ο Πολίτης δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κοινές πρακτικές, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις αγροτικές κοινωνίες του ελλαδικού χώρου, παρά για «ρωγμές απ' όπου περνούσαν κάποιες μικρές ακτίνες από τη λάμψη που προκαλούσε η παρουσία του άταχτου γιου της αρχαίας θεάς». Ρωγμές, οι οποίες, μέσα από το παράθεμα από τον *Ζωγράφο* του Γρηγόριου Παλαιολόγου (1842) που ανασύρει, φαίνεται ότι πολλαπλασιάστηκαν με την Επανάσταση:[16]

> Τώρα δεν είμεθα εις τον πρωτινόν καιρόν. Οι εξάδελφοι και αι εξαδέλφαι μέχρι τρίτου βαθμού κατ' ευθείαν και πλαγίαν γραμμήν, ημπορούν να φιληθούν σήμερον εξαίρετα, χωρίς να παρεξηγηθεί. Αυτό είναι μάλιστα de bon ton. Η επανάστασις εάν δεν μας έκαμεν άλλον καλόν, μας εξεσκούριασεν ολίγον. Σήμερον οι νέοι ημπορούν sans façon ν' αυλίζουν τας νέας, όταν δηλαδή έχουν σκοπόν νόμιμον, διά να σπουδάσει και να γνωρίσει ο εις τον χαρακτήρα του άλλου. Όχι καθώς εις τον καιρόν μου, ότε δεν άφηναν οι γονείς τον γαμβρόν να ομιλήσει κατ' ιδίαν την νύμφην, παρά μετά τον γάμον. Σήμερον ο αρραβωνιαστικός ευγάλει brazzo την αρραβωνιαστικήν του εις τον περίπατον, την διασκεδάζει κατ' ιδίαν με την άμαξαν, την υπάγει εις το θέατρον. Αι γυναίκες εν γένει δεν βλέπουν τους άνδρας, καθώς πρώτα, από τα καφάσια, ως αι Οθωμανίδες και αι Αρμένισσαι […] Ωραίον πράγμα είναι η ελευθερία. Ο Θεός αναπαύσει την ψυχή του, όστις την εφεύρε! (Παλαιολόγος 1989: 92-93).

Όπως συνάγεται, παρόλη την ειρωνική χροιά που διακρίνει την αφήγηση, η εξέγερση και η απαλλαγή από τον ξένο ζυγό επέφεραν αναπόφευκτα τις προσδοκώμενες αλλαγές στις κοινωνικές, οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις, υποδεικνύοντας την προδρομικότητα και τη διορατικότητα του *Σχολείου* και του *Έρωτος αποτελέσματα*.

Την καλλιέργεια του πεζού αφηγήματος υποστηρίζει το τρίτο μέλος της «λογοτεχνικής σχολής», ο Αντώνιος Κορωνιός, δημοσιεύοντας τη μετάφραση της *Γαλάτειας* στα 1796 (Αθήνη 2010: 25-27).[17] Το αισθηματικό μυθιστόρημα δεν αποβλέπει σε κοινωνικούς προβληματισμούς, αλλά στην έκλυση του συναισθήματος και τη διάχυση της αισιοδοξίας (το κυρίαρχο συναίσθημα του Διαφωτισμού), που εξασφαλίζει το happy end. Το είδος του ποιμενικού μυθιστορήματος στο οποίο εγγράφεται, δεν ήταν προφανώς ανοίκειο στο ελληνόφωνο κοινό, στις έμμετρες εκφορές του· ωστόσο, ανανεωμένο μέσα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, πρόσφερε το όχημα για να διοχετευθεί η (ρουσωική) αγνότητα της φυσικής ζωής και η ευαισθησία (*sensibilité*), που μαζί με τον ορθό λόγο συνθέτουν το βασικό δίπολο του Διαφωτισμού (Mortier 1969).

Σε μια ανάλογη ειδυλλιακή ατμόσφαιρα κινούνται δύο από τα τρία κείμενα που απαρτίζουν τον *Ηθικό τρίποδα*, που ανήκει στη δεύτερη φάση της εκδοτικής δράσης του Ρήγα (Ταμπάκη & Di Salvo 2000): πρόκειται για το «ηθικό παραμύθι» «Βοσκοπούλα των Άλπεων» (σε έμμετρη μεταφορά γαλλικού πεζογραφήματος)[18] και το «θαλασσινό ειδύλλιο» «Πρώτος ναύτης»[19] (σε ρυθμική πρόζα, μετάφραση αυτή τη

---

[16] Βλ. Πολίτης 2016: 162-163. Για μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, βλ. Καστρινάκη 2022.

[17] *Γαλάτεια, δράμα ποιμενικόν, υπό κυρίου Φλωριανού*. Μεταφρασθέν εκ της Γαλλικής εις την ημετέραν διάλεκτον παρά Αντωνίου Κορωνιού Χίου. Βιέννη, Μ. Πούλιου (1796)· *Φλωριανού Γαλάτεια εις Βιβλία Δ΄*. Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού εις την κοινήν των νυν Ελλήνων διάλεκτον, και εκ δευτέρου τυπωθείσα. Ρέκιον Αυστρίας, Μ. Χ. Αδόλφος (1824). Μεταφέρει το μυθιστόρημα του Jean-Pierre Claris de Florian, *Galatée, roman pastoral imité de Cervantés* (1783). Βλ. Αθήνη 2010: 25-27.

[18] Πρόκειται για το έργο του Jean-François Marmontel, *La bergère des Alpes* (1783).

[19] *Ο πρώτος ναύτης. Ποίημα εις δύο άσματα Γεσνέρου, Γερμανού ποιητού.* Μεταφρασθέν εις την ημετέραν παρά Αντωνίου Κορωνίου Χίου. Βλ. Αθήνη 2010: 30-31.

φορά από τα γερμανικά)[20] και πάλι από τον Αντώνιο Κορωνιό. Και εδώ ο ορθός λόγος συμπλέκεται με την ευαισθησία, η έκβαση είναι αίσια, όπως και στα περισσότερα από τα άλλα αφηγήματα του κύκλου. Στο πρώτο, η ευγενούς καταγωγής Αδελαΐς, μεταμφιεσμένη σε βοσκοπούλα για να πενθήσει τον αγαπημένο της, εγκαταλείπει τη χηρεία και, δίνοντας ένα καλό παράδειγμα «γυναικείας σωφροσύνης», όπως σημειώνεται κάτω από τον τίτλο, επανέρχεται στην κοινωνική ζωή, όταν συναντά έναν καινούριο, αληθινό έρωτα. Στο δεύτερο, η αθώα Μελίνδα θα σμίξει με τον παιδικό της έρωτα, όταν εκείνος, ξεχωριστό παράδειγμα εργατικότητας, θα κατασκευάσει ένα πλοιάριο, για να γεφυρώσει την απόσταση που είχε ανοίξει ο σεισμός ανάμεσα στην πελοποννησιακή ακτή και στο νησί των Κυθήρων.

Τα δημοφιλή ηθικοδιδακτικά αυτά προϊόντα της λογοτεχνικής παρακαταθήκης του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που υπηρετούν το κυρίαρχο αισθητικό δόγμα του ωφέλιμου και του τερπνού, προσλαμβάνουν ιδεολογική χροιά μέσα στα συμφραζόμενα της ελληνικής «κρίσιμης δεκαετίας του 1790». Κάτω από τον τίτλο της «Βοσκοπούλας των Άλπεων», τονίζεται κεφαλαιογράμματα, παραφρασμένη με αποφθεγματικό τρόπο, η ρήση του Γάλλου συγγραφέα Marmontel: «Ο ΙΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΡΩΣ ΕΜΦΩΛΕΥΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΝ, ΚΑΙ Η ΚΑΡΔΙΑ ΔΕΝ ΓΗΡΑΣΚΕΙ ΠΟΤΕ». Στον «Πρώτο ναύτη» τα Κύθηρα, το νησί της Αφροδίτης και του Έρωτα, ανακαλούν το απώτερο ελληνικό παρελθόν, προσθέτοντας ψηφίδες στο υπό διαμόρφωση αφήγημα της πολιτισμικής συνέχειας. Επίσης, η ανάδειξη της αποτελεσματικότητας της ναυτικής τέχνης παραπέμπει στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, που θα αποτελέσει τον στυλοβάτη της οικονομικής ζωής του ελληνισμού, αλλά και του Αγώνα (Βελουδής 1983).

Αδρότερη ιδεολογική φόρτιση διακρίνει τα αρχαιόθεμα κείμενα «Ολύμπια» και *Νέος Ανάχαρσις*. Το πρώτο, με το οποίο άνοιγε ο *Ηθικός τρίπους*, ήταν έμμετρη μετάφραση ενός λιμπρέτου, το οποίο δεν προοριζόταν προφανώς για σκηνική παράσταση, αλλά για αναγνωστική χρήση.[21] Τοποθετώντας τη δράση στην Ήλιδα και την εκτύλιξή της κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων, του κορυφαίου αυτού θεσμού της αρχαιότητας που είχε φέρει στην επικαιρότητα η Γαλλική Επανάσταση και είχε εισπράξει επαίνους στην *Εφημερίδα* των αδελφών Πούλιου του 1793, συνέδεε την «αναβίωση» των αγώνων με την ανάδειξη της σχέσης των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους. Αξιοσημείωτη είναι η τυπογραφική παρέμβαση στην επωδό του πρώτου χορικού, όπου η λέξη «Ελευθερία» σημειώνεται εμφατικά με αραιά στοιχεία: «Ω τερπνά φίλτατα δάση, ω πανευτυχής φιλτάτη Ε λ ε υ θ ε ρ ί α».

Ακόμη πιο πρόσφορος για ιδεολογική εκμετάλλευση στάθηκε ο *Νέος Ανάχαρσις*. Το γαλλικό αρχαιόθεμο, παιδαγωγικό πεζογράφημα αποτελούσε αντιπροσωπευτικό προϊόν του ρεύματος «retour à l'antique» που εξέθρεφε τη μόδα της αρχαιολατρίας, η οποία είχε κατακλύσει το γαλλικό κοινό μετά το 1789.[22] Στη συλλογική, αποσπασματική του μετάφραση είχαν εμπλακεί ο Γεώργιος Βεντότης, ο Γεώργιος Σακελλάριος και ο Ρήγας· ο τελευταίος, μάλιστα, ανέλαβε, ίσως όχι τυχαία, τη μετάφραση του κεφαλαίου που εξιστορεί την περιδιάβαση του Αναχάρσιδος στη Θεσσαλία, τον γενέθλιο τόπο του.[23] Εδώ πολλές υποσημειώσεις στο κείμενο

[20] Πρόκειται για το έργο του Salomon Gessner, *Der erste Schiffer* (1762).

[21] Πρόκειται για το *L'Olimpiade* (1733) του δημοφιλούς Ιταλού λιμπρετίστα Petro Metastasio, το οποίο γνώρισε μεγάλη σκηνική και εκδοτική επιτυχία. Βλ. Πούχνερ 2009.

[22] Jean-Jacques Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (1788). Βλ. Ταμπάκη 2000.

[23] *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα περί το μέσον του τετάρτου αιώνος προ Χριστού*. Συντεθείσα εν τη γαλλική διαλέκτω παρά του κυρίου Βαρθολομαίου και μεταφρασθείσα παρά του Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου εκ Κοζάνης. Βιέννη: Μ. Πούλιου, τ. 1 (1797)· *Νέος Ανάχαρσις*, μεταφρασθείς, τα μεν 32, 33, 34 κεφάλαια παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου, τα δε 35.36.37.38

παραπέμπουν στη *Χάρτα*, το σημαντικότατο χαρτογραφικό του επίτευγμα, γεφυρώνοντας το αρχαίο παρελθόν με το δύστηνο παρόν μέσα από τοπωνύμια και μνημεία του ελληνικού χώρου. Την ίδια χρήση, την υπενθύμιση της πολιτισμικής συνέχειας, επιτελούν οι υποσημειώσεις του μεταφραστή Ρήγα στη συγκριτική προσέγγιση των αρχαίων χορών με αυτούς της εποχής του. Αναφερόμενος στους πολεμικούς χορούς και διαπιστώνοντας με λύπη ότι έχουν επικρατήσει οι τουρκικοί όροι (μεϊδάν-ογιουνού, μάνδρα-χαβασί κτλ.) σχολιάζει: «Αφού εχάσαμεν το παν, συνεχάθησαν και τα ονόματα των χορών». Ένα τελευταίο ενδεικτικό παράδειγμα ιδεολογικής διαχείρισης του μυθιστορήματος είναι η επίταση της σημασίας σημείων που εξαίρουν την αγάπη για την ελευθερία και τη φιλοπατρία, μέσω της τυπογραφικής αραίωσης: «Τι δεν θέλει κάμετε λοιπόν, όταν χρειάζεται να εκδικήσετε την πατρίδα σας;» Τα περικείμενα απεύθυναν την έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* προς τους απογόνους των Ελλήνων που φλογίζονται να γνωρίσουν την ιστορία του «πολυθρυλήτου Γένους» τους· το λάνσαραν ως προσκλητήριο στο «φιλομαθέστατον γένος των Ελλήνων», που δεν περιμένει «παρά μια λεπτοτάτην αύραν, ένα μικρόν ελατήριον, δια να εκτιναχθεί πάλιν εις την κορυφήν του Ελικώνος». Το πρόβαλαν ως ένα από τα μεταφραστικά desiderata, καθώς, «όσοι [από τους ομογενείς] εις άλλας διαλέκτους ανέγνωσαν ταύτην την περιήγησιν, εδρόσιζον το βιβλίον με δάκρυα, βλέποντες εν ταυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων μας». Η ιδεολογική αυτή αναπλαισίωση επιδίωκε να εξάρει την «ελληνική» υπερηφάνεια και να επιτείνει στη συνείδηση του αναγνώστη τη σύνδεση με την υψηλά ιεραρχημένη προγονική κληρονομιά.

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τα διασταυρούμενα και επικαλυπτόμενα νήματα που διακρίνουν τη μεταφραστική, συγγραφική και εκδοτική αυτή παραγωγή, παραμένοντας στο πεδίο της μυθοπλασίας, του miscere utile dulci και της στρατευμένης λογοτεχνίας, θα στεκόμασταν στα εξής σημεία:

- Εισαγωγή νεωτερικών αφηγηματικών ειδών, όπως η νουβέλα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Έρωτος αποτελέσματα*) και το πεζό μυθιστόρημα (*Γαλάτεια, Νέος Ανάχαρσις*).
- Σύσφιξη των σχέσεων με την ευρωπαϊκή γραμματεία του Διαφωτισμού (γαλλική, ιταλική, γερμανική) και πριμοδότηση της μετάφρασης ως μέσου πολιτισμικής μεταφοράς.
- Ισότιμη φιλοξενία και στις δύο συνιστώσες του διαφωτιστικού δίπολου, στον ορθό λόγο και το συναίσθημα.
- Διάχυτη απήχηση των ρουσωικών αντιλήψεων για την πρωταρχική αγαθότητα και την απλότητα της ζωής κοντά στη φύση, μέσα από τον «Πρώτο ναύτη», του επιφανέστερου θαυμαστή και εκφραστή του Rousseau, Salomon Gessner, το ποιμενικό μυθιστόρημα *Γαλάτεια* του Florian και τη «Βοσκοπούλα των Άλπεων» του Marmontel.
- Στο πλαίσιο μιας μακροσκοπικής θεώρησης, θα σημειώναμε ότι η λογοτεχνική παραγωγή κινείται στο μεταίχμιο μεταξύ κλασικισμού και προ-ρομαντισμού.
- Αξιοπρόσεκτη, επίσης, είναι η υιοθέτηση μιας ενεργητικής, θαρραλέας στάσης μπροστά στο μετάφρασμα, που παραχωρεί χώρο για να εκφραστεί η «φωνή» του Έλληνα διαμεσολαβητή, μεταφραστή, εκδότη ή τυπογράφου.
- Θα επισημαίναμε, τέλος, την ευδιάκριτη αμοιβαία διάχυση ανάμεσα σε ποίηση και πεζογραφία, σε στίχο και πρόζα, που δείχνει να εκφράζει τα αισθητικά και

και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, διορθωθείς και εκδοθείς παρά του αυτού. Βιέννη [Pichler], τ. 4 (1797).

λογοτεχνικά διλήμματα και τους προβληματισμούς που συμμερίζονται τα μέλη της «σχολής».

Αναφερθήκαμε ήδη στη ρυθμική πρόζα του ειδυλλίου «Πρώτος ναύτης», το οποίο, μάλιστα, δεν χωρίζεται σε κεφάλαια, αλλά σε άσματα. Εδώ, ο μεταφραστής του Αντώνιος Κορωνιός επέλεξε ένα πεζόμορφο στο γερμανικό του πρότυπο κείμενο και επιχείρησε να το μεταφέρει πιστά στην ίδια μορφή. Στη «Βοσκοπούλα των Άλπεων» ενδέχεται ο μεταφραστής, η πατρότητα του οποίου δεν αποδίδεται με βεβαιότητα στον Ρήγα, να μεταποίησε σε στίχο το πεζό πρότυπο. Καθαρή μεταφραστική παρέμβαση αποτελεί, πάντως, ο αξιοσημείωτος αριθμός των ένθετων λυρικών ποιημάτων που παρεμβάλλονται οργανικά στην αφήγηση στο *Σχολείον* και στη *Γαλάτεια·* την ίδια πρακτική, ακολουθώντας το προηγούμενο του *Σχολείου*, είχε υιοθετήσει και ο δημιουργός του *Έρωτος αποτελέσματα.* Αυτή η αμοιβαία διάχυση ή σύμμειξη στίχου και πρόζας θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από το πρίσμα του βάρους που ασκούσε η έμμετρη αφηγηματική παράδοση, ενός ορίζοντα εμπειρίας που κινδύνευε να παραβιαστεί βίαια από την εισαγωγή νεωτερικών στοιχείων. Τα παρεμβαλλόμενα στιχουργήματα προσέδιδαν ποιητικότητα στην πεζή αφήγηση. Επιπλέον, καθώς τα στιχουργήματα αυτά ήταν τραγούδια που προέρχονταν από την εγχώρια, φαναριώτικη παράδοση, συνέβαλαν στην πολιτογράφηση και οικειοποίηση των νεωτερικών αφηγημάτων. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η προσθήκη τους απέκτησε σταδιακά και ένα πρόσθετο περιεχόμενο. Συνθέματα ανώνυμων ή γνωστών στιχουργών και συνθετών όφειλαν την ευρεία τους διάδοση στον φαναριώτικο αστικό χώρο (Κωνσταντινούπολη και Παραδουνάβιες Ηγεμονίες), στις χειρόγραφες ανθολογίες ή συλλογές, τις ονομαζόμενες μισμαγιές (από την τουρκική λέξη mecmua που σημαίνει ανθολογία και γενικά συλλογή). Η ένθεση των τραγουδιών στις τρεις εκδόσεις προσέφερε στα στιχουργήματα το βήμα, για να διαβούν το κατώφλι του τυπογραφείου. Η δυναμική της τυπογραφίας θα συνέβαλε, πέρα από την ευρύτερη γεωγραφική τους διάδοση, στην αξιοδότηση της γηγενούς ποιητικής παρακαταθήκης, στην καταξίωσή της ανάμεσα στους συγχρόνους της και εν τέλει στην ενθάρρυνση να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί ο νεότερος λυρισμός (Αθήνη 2010: 213-225).

Τη θέση αυτή ανέλαβε να διατυπώσει ρητά ο Αντώνιος Κορωνιός στον «Πρόλογο» της *Γαλάτειας*, που ενέχει θέση λογοτεχνικού μανιφέστου, όπου σημείωνε: «είναι άξια να κοινολογούνται τα τραγούδια ενός γένους», θεωρώντας ότι η καλλιέργεια της ποίησης θα οδηγούσε σε εθνική πολιτισμική αναγέννηση. «Άμποτες κάθε ποιητής ονομαστός να εσύναζε τα ποιήματά του, να τα εσχολίαζε με ταις προσήκουσαις σημειώσεις, και να τα εκοινολογούσε εις όλους δια του τύπου»· θα μπορούσε τότε να «εγείρει εκείνην την φιλοτιμίαν, όπου είναι η μητέρα των εφευρέσεων, και δεν ηθέλαμεν αργήσει να ιδούμεν Ανακρέοντας, Μόσχους και ίσως και κανέναν Όμηρον». Και έκλεινε το προλογικό του μανιφέστο: «Αυτοί οι στοχασμοί με επαρακίνησαν, θέλοντας να εκδώσω εις φως το παρόν ποίημα, να προσαρμόσω μερικά εδικά μας τραγούδια αντί των του συγγραφέως». Όπως σημειώνει, «από τα τυπωμένα [δηλαδή τα τραγούδια του *Σχολείου* και του *Έρωτος αποτελέσματα*] δεν ηθέλησα να πάρω», επιδιώκοντας έτσι να επαυξήσει το τυπωμένο σώμα της φαναριώτικης ποίησης. Το αίτημα αυτό της αξιοδότησης του νεοελληνικού λυρισμού, διατυπωμένο μέσα στα χρόνια της τελευταίας, «κρίσιμης δεκαετίας» του 18ου αιώνα, προετοίμαζε το έδαφος για την αυταξία που θα άρχιζε να αποκτά η ποίηση μέσα στα προεπαναστατικά χρόνια με τον «Νέο Ανακρέοντα» Αθανάσιο Χριστόπουλο και τον Ιωάννη Βηλαρά (Αθήνη & Ξούριας 2015: 34-38).

Μέσα από την οπτική της βραχύβιας «λογοτεχνικής σχολής» του Ρήγα η «μετακένωσις» (τον όρο θα εισήγαγε μέσα στην προεπαναστατική εικοσαετία ο

Κοραής (1986: 561-564)) ήταν μια χρήσιμη διαδικασία, που επέτρεπε τον συντονισμό με την Ευρώπη, την κάλυψη εγγενών κενών (στη συγκεκριμένη περίπτωση η μυθοπλασία σε πεζό λόγο), αλλά και τη μεταφορά «από τα κοφίνια των αλλογενών εις τα κοφίνια των Ελλήνων» του τοκοφόρου κεφαλαίου της αρχαιότητας, έστω και διαμεσολαβημένου. Για την ανάπτυξη της λυρικής ποίησης, είδους που επίσης συνδέεται με τη νεωτερικότητα, η μεταφορά κρίθηκε ως ανώφελη ξενομανία, αφού υπήρχαν οι διαθέσιμοι πόροι που πληρούσαν τα προσόντα για να καθιερωθούν ως λυρική ποίηση του «γένους». Συνεπώς, η βούληση για ανανέωση επιχειρήθηκε μέσα από μια διπλή δυναμική, που εξέφραζε ταυτόχρονα την τόλμη της δοκιμασίας στο ξένο και το αίσθημα αυτοπεποίθησης και αυτοεκτίμησης για τη γηγενή παρακαταθήκη.

Επιχειρώντας, εν τάχει, μια προβολή των αιτημάτων που αναδύθηκαν μέσα από τους λογοτεχνικούς πειραματισμούς του κύκλου του Ρήγα στην πρώτη δεκαετία της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, διακρίνουμε, νομίζω, την προδρομικότητα του εγχειρήματος: στην ποίηση κάποια πρώτα, ρομαντικά φανερώματα γεννούν ελπίδες (Πολίτης 2017: 28-37), ενώ ξεκινά ο αγώνας δρόμου για τη συγγραφή ελληνικού μυθιστορήματος (Κατσιγιάννη 1997).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αθήνη, Σ. 1998-1999. Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής,* τ. 6: 265-271.

Αθήνη, Σ. 2010. *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ.

Αθήνη, Σ. 2013. Η φαναριώτικη λυρική ποίηση και το τυπωμένο βιβλίο: 1790-τέλος 19ου αιώνα. Στο Ί. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 325-356.

Αθήνη, Σ. 2021. Τα κατασχεμένα του Πούπλιου Μαρκίδη Πούλιου. Ένα κλειδί για την ιχνηλασία του γαλλικού βιβλίου στα χρόνια της ωρίμανσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. *Ο Ερανιστής,* τ. 30: 493-524.

Αθήνη, Σ. & Γ. Ξούριας. 2015. *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ελληνικά ηλεκτρονικά ακαδημαϊκά συγγράμματα και βοηθήματα: https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3325.

Αρβανιτάκης, Δ. 2010. Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007)*. *Υπέρεια,* τ. 5, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 777-794.

Βελουδής, Γ. 1983. Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού. *Αναφορές. Έξι νεοελληνικές μελέτες*. Αθήνα: Φιλιππότης: 11-29.

Βρανούσης, Λ. 1953. *Ρήγας*. Αθήνα: «Αετός».

Βρανούσης, Λ. 1960. Ο «Πατριωτικός Ύμνος» του Ρήγα και η ελληνική «Καρμανιόλα». Στο Ν. Β. Τωμαδάκης (επιμ.), *Εις μνήμην Κ. Άμαντου (1874-1960)*. Αθήνα: 299-336.

Βρανούσης, Λ. (επιμ.). 1995-2000. *«Εφημερίς», η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί. Βιέννη 1791-1797. Εκδότες οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΜΝΕ.

Δάρδας, Α. Ν. 1999. Οι ελληνικές εκδόσεις των Σιατιστινών Μαρκίδων Πούλιου στη Βιέννη (1791-1797). Οι απόδημοι στην Αυστροουγγαρία αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου πρωτεργάτες στο φωτισμό του Γένους. Στο Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη, 8-10.11.1996*. Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης: 81-118.

Δημαράς, Κ. Θ. 1977/2002. Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική 1791-1800. Στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 8η έκδοση. Αθήνα: Ερμής: 245-262 και 503-505.

Ζαχαρού-Λουτράρη, Α. Κ. 1998. *200 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα και των συντρόφων του. Οι Χίοι Εθνομάρτυρες Ευστράτιος Αργέντης και Αντώνιος Κορωνιός σύντροφοι του Ρήγα*. Χίος: Περιηγητική Λέσχη Χίου-Βιβλιοθήκη Κοραής Χίου.

Καραγιώργος, Π. 2010. Ο Ρήγας στη διεθνή βιβλιογραφία, Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007), Υπέρεια*, τ. 5. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 871-881.

Καστρινάκη, Α. 2022. «Η Επανάστασις μας εξεσκούριασεν ολίγον». Περί έρωτος παραστάσεις και ιδέες στη λογοτεχνία του νεοσύστατου κράτους. Στο Δ. Πολυχρονάκης & Α. Κατσιγιάννης (επιμ.), *«Ιδού, γλυκέ Φιλόπατρι, της λύρας μου τα μέλη». Η λογοτεχνία στην Επανάσταση και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους*, Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης: 255-284.

Κατσιγιάννη, Ά. 1997. Ένας άνισος αγώνας δρόμου. Εκδοτικές πληροφορίες για τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα. Στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον* Λέανδρο *στον* Λουκή Λάρα. *Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης: 31-41.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 1998. *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 2012. Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων. Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα. Στο Κ. Δέδε & Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ: 35-49.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (επιμ.). 2000. *Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 2021. Διαφωτισμός και Επανάσταση. Η διαπλοκή δύο όρων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. *Ο Ερανιστής*, τ. 30: 591-598.

Κοραής, Α. 1986. Εις την έκδοσιν (1814) των βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία και τέλος των Αυτοσχεδίων Στοχασμών περί ελληνικής παιδείας και γλώσσης. *Αδαμαντίου Κοραή. Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Λάιος, Γ. Σ. 1958. Γεώργιος Βεντότης, ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος, και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία). *Επτανησιακά Φύλλα,* τ. 3, αρ. 6: 162-184.

Legrand, É. 1891/1996. *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αιμιλίου Λεγράνδ, μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου,* ανατύπωση. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα».

Μαυρέλος, Ν. 2020. Αφιέρωση και «Προοίμιον» του *Έρωτος αποτελέσματα* (1792): Εγκώμια στην αρετή και τον έρωτα με χρήση λεξικού. *Kathedra*, τ. 7: 137-156.

Μύαρης, Γ. Κ. 2006. Νέα δεδομένα και ερευνητικά ζητούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα. Στο *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Υπέρεια*, τ. 4. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 709-736.

Ξούριας, Γ. 2013. «Μόνε κάτι κονζάκια» ή «ένα πλήθος σκωριασμένων λέξεων»; Λόγος και αντίλογος για τα φαναριώτικα στιχουργήματα στο τέλος του 18ου αι. Στο Ί. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, M. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 306-324.

Παλαιολόγος, Γ. 1989. *Ο ζωγράφος*, Επιμέλεια-εισαγωγή: Ά. Αγγέλου. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Παντελοδήμος. Δ. 2010. Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα. Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου*

2007), Υπέρεια. τ. 5, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 1043-1053.

Πατρινέλης, Χ. Γ. 1998. Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798). *Ελληνικά*, τ. 48: 113-129.

Πέτσιος, Κ. Θ. (επιμ.). 2002. *Φυσικής Απάνθισμα. Διά τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 2. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Πίστας, Π. Σ. 1969. Τα τραγούδια του «Εγκολπίου» του Ρήγα. *Ελληνικά*, τ. 22: 183-206.

Πίστας, Π. Σ. (επιμ.). 2001. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Πολίτης, Α. 2000. Η διάδοση των επαναστατικών θουρίων. Στο Α. Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την Ιστορία, της Φιλολογία, την Ανθρωπολογία και άλλα*. Αθήνα: Πόλις: 151-163.

Πολίτης, Α. 2005. Οι Θούριοι του Ρήγα και ο Ύμνος του Σολωμού. Εθνικοί και κοινωνικοί τόποι. *Κονδυλοφόρος*, τ. 4: 19-27.

Πολίτης, Α. 2013. Φαναριώτικα τραγούδια. Από το τραγούδι στην αυταξία του λόγου, 1800-1820. Στο Ί. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, M. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 385-403.

Πολίτης, Α. 2016. Επαναστάσεως αποτελέσματα στον έρωτα. Προκαταρκτικές σημειώσεις για την απεικόνιση του έρωτα σε λογοτεχνικά κείμενα του 19ου αιώνα. Στο *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης 27–30 Μαρτίου 2014, Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τμήμα Φιλολογίας, τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών: 161-169.

Πολίτης, Α. 2017. *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Πολίτης. Α. 2021. *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Πούχνερ, Β. (επιμ.). 2000. *Ρήγα Βελεστινλή. Τα Ολύμπια. Μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστάσιου Βιέννη 1797*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Πούχνερ. Β. (επιμ.). 2009. *Οι σωζόμενες θεατρικές μεταφράσεις του έλληνα ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου Κόδρος (1786, ανέκδοτο), Τηλέμαχος και Καλυψώ, Ορφεύς και Ευρυδίκη (Βιέννη 1796)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Ταμπάκη Α. (επιμ.). 2000. *Νέος Ανάχαρσις. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα Σωζόμενα*, τ. 4. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Ταμπάκη, Α. & I. Di Salvo. (επιμ.). 2000. *Ο Ηθικός Τρίπους. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα Σωζόμενα*, τ. 3. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2005. Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας ή Ο έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* (Λευκωσία), τ. 31: 249-284.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2009. Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο *Ταχυδρόμος της Βιέννης* (1784) των Βεντότη και Baumeister και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους. *Κονδυλοφόρος,* τ. 9: 131-148.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2016. Λογοκρισία και Επανάσταση: Η φημολογούμενη έκδοση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* στη Λιψία. *Ο Ερανιστής,* τ. 20: 173-198.

Ψαρράς, Δ. 2020. *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*. Αθήνα: Πόλις.

Ξενόγλωσση

Gay, P. 1969. *The Enlightenment: An Interpretation*, τ. Β΄, The Science of Freedom. Νέα Υόρκη: A. Knopf.

Kitromilides, P. M. 2021. Enlightenment. Στο P. M. Kitromilides & C. Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*. Κέιμπριτζ-Μασαχουσέτη-Λονδίνο: The Belknap press of Harvard University Press: 515-531.

Mortier, Roland. 1969. Unité ou scission du siècle des Lumières?, *Clartés et Ombres au siècle des Lumières*. Γενεύη: Droz: 114-124.
Sofou, A. 2007. *"L'Ephéméris". Un journal grec libéral dans la Vienne des Habsbourg (1791-1797)*, Διδακτορική διατριβή. Παρίσι: Université de Paris-Sorbonne Paris IV.
Vitti, M. (επιμ.). 1989/1993 *Ι*** Κ****, Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορίαι Ηθικοερωτικαί -1792*. Αθήνα: Οδυσσέας.
Xourias Y. 2015. L'européanisation fictive des Phanariotes. *Cahiers Balkaniques*, numéro hors série: *Les élites grecques modernes, XVIIIe-XXe siècles: Identités, modes d'action, représentations* (Παρίσι: Publications Langues O΄): 119-128.

SUMMARY

ENLIGHTENMENT AND REVOLUTION: RIGAS AND HIS "LITERARY SCHOOL"

Stesi Athini

The partial earlier interpretation that the Greek Revolution arose from the traditional Greek society and from the desire of the nation to be liberated from the Ottoman yoke has now been replaced by the consideration of multiple causes. The Struggle for Freedom and Independence was the result of the combined dynamics of many factors that prepared the ground, while the demand of the revolt included not only national liberation, but also social justice, the conquest of individual rights, and political freedom. Special emphasis is placed on the dissemination of Enlightenment ideas. In the literary field, the revolutionary songs of Rigas seem to be the thread that connects the Struggle of 1821 with the years of the maturation of Greek Enlightenment and the spread of the ideas of the French Revolution: militant poetry ("thouria"), which, thanks to the wide dissemination it had experienced, reached the revolutionary Greek world. However, the literary contribution of Rigas and his circle was broader for the ferment that preceded it in Phanariot and Diasporic Hellenism. This "lost generation" that was active during the crucial decade of the 1790s had sought the drastic renewal of fictional prose through modern or ideologically charged texts, the emergence of reason and sensibility, the basic diptych of Enlightenment ideology, the transference through literary clothing of the ideas of Voltaire and Rousseau, the strengthening of self-awareness through the connection with Greek antiquity, and, finally, the stimulation of the national consciousness that was being formed. And if concerning prose, this "literary school" turned mainly towards the transfer of foreign-language texts through translation (without, however, missing attempts at original writing), concerning lyricism, low-voiced, sentimental poetry, in an apt move, they interpolated it into modern sentimental prose narratives, through a fusion of verse and prose, and chose to highlight and support the indigenous Phanariot tradition.

2

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ, 1784-1840: Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΙΕΡΟ ΧΡΕΟΣ

Αναστασία Ευσταθίου
Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας

Λέξεις-κλειδιά: Διαφωτισμός, Εκκλησία, Ελληνική Επανάσταση, παιδεία

> Οι μυστηριώδεις εκείνοι στρατιώται της Φιλικής Εταιρείας, και οι ακατάβλητοι μαχηταί του γιγαντώδους αγώνος του 1821, προσφέροντες υπέρ πατρίδος και διάνοιαν και καρδίαν, και ενέργειαν, και χρόνον, και πόνον, και τύχην, και περιουσίαν και αυτήν την ζωήν, ενόμιζον ότι έτι οφείλουσι τι αυτή.[1]

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει το έργο του Αχαιού ιερομόναχου Νικηφόρου Παμπούκη, ο βίος του οποίου συνέπεσε χρονικά με τον ξεσηκωμό του Γένους και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Ο Νικηφόρος Παμπούκης συνδέθηκε με το νεωτερικό κίνημα του Διαφωτισμού, ένα πνευματικό και φιλοσοφικό κίνημα που εγκόλπωσε την προσδοκία για τον «φωτισμό του Γένους» ως αναγκαία προϋπόθεση για την κατάκτηση της ελευθερίας του. Το άρθρο βασίζεται κυρίως στη βιογραφία του Νικηφόρου Παμπούκη, που γράφτηκε το 1869 από τον αδελφό του, τον εκπαιδευτικό Χαράλαμπο Παμπούκη (1805-1878). Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί μία από τις ελάχιστες πηγές για τη ζωή και το έργο του Νικηφόρου Παμπούκη, ο οποίος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ιδιότητες του ιερομόναχου, του δασκάλου του Διαφωτισμού και του αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης.

1. Ο βίος του Νικηφόρου Παμπούκη και η δράση του έως την έναρξη της Επανάστασης

Ο Νικηφόρος, κατά κόσμον Νικόλαος, υπήρξε το μεγαλύτερο από τα δώδεκα παιδιά του Πανάγου και της Καλομοίρας, οικογένειας με χριστιανικές αρετές, από αυτές που «κοσμούσαν τους προ της επαναστάσεως» Έλληνες, όπως σημειώνει στη βιογραφία του ο αδελφός του Χαράλαμπος Παμπούκης (1869: 19). Γεννήθηκε το 1784 στη Νωνάκριδα της επαρχίας Καλαβρύτων και οι γονείς, οι οποίοι ήταν ευκατάστατοι, στήριξαν τη μόρφωση των παιδιών τους (Παμπούκης 1869: 3). Ο προπάππος του πατέρα του, από τον οποίον προερχόταν το επώνυμο της οικογένειας, ήταν μεγαλέμπορος βάμβακος στην Κωνσταντινούπολη και από αυτή την ενασχόληση ονομάστηκε αρχικά Βαμβούκης και στη συνέχεια Παμπούκης. Πρόγονοί του είχαν συνεισφέρει οικονομικά στην ανοικοδόμηση της μονής της Παναγίας της Καταφυγιώτισσας και των εκκλησιών του Αγίου Νικολάου και του Τιμίου Προδρόμου στις Κλουκίνες.[2] Φαίνεται ότι ο πάππος του, ο αρχιμανδρίτης Μητροφάνης, στάθηκε

---

[1] Το απόσπασμα προέρχεται από τη βιογραφία του Νικηφόρου Παμπούκη, που γράφτηκε από τον αδελφό του Χαράλαμπο Παμπούκη (1869: 57) και σώζεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

[2] Οι Κλουκίνες ή Κλουκινοχώρια είναι χωριά της ορεινής Αιγιάλειας, στον Χελμό της τότε επαρχίας Καλαβρύτων.

ο «σημαντικός άλλος» για τη μετέπειτα πορεία του. Ήταν προεστός με χριστιανικές και ηθικές αρετές που ενέπνεαν σεβασμό στη μικρή κοινωνία της κωμόπολης και παράλληλα είχε ανώτερη παιδεία, προσόν ασυνήθιστο για τον καιρό του, το οποίο και του εξασφάλισε υψηλή θέση στην τοπική κοινωνία των Χαλκιανίκων.

Ο Νικηφόρος φοίτησε στη Σχολή των Χαλκιανίκων τα κοινά γράμματα έως την ηλικία των δεκαπέντε ετών. Φοίτησε τρία ακόμα χρόνια στο ελληνικό σχολείο της πλησιέστερης κωμοπόλεως Αγίας Βαρβάρας, έχοντας συμμαθητή τον Σωτήρη Θεοχαρόπουλο, Καλαβρυτινό πρόκριτο και αγωνιστή της Επανάστασης. Τελείωσε το σχολείο στον τόπο καταγωγής του, το 1799. Στη συνέχεια, σε ηλικία δεκαεννέα ετών, πήρε την απόφαση να συνεχίσει τις σπουδές του σε μεγαλύτερες πολιτείες, «επ' αγαθώ της πατρίδας και της οικογενείας» (Παμπούκης 1869: 26). Οι γονείς του είχαν αντίθετη άποψη και ήθελαν να παραμείνει στον τόπο του και να δημιουργήσει οικογένεια. Έχοντας όμως την ηθική και οικονομική υποστήριξη του παππού του Μητροφάνη, μπόρεσε να ακολουθήσει σπουδές στις ανώτερες σχολές της εποχής του. Έτσι, το 1803 έρχεται στο Άγιον Όρος για να φοιτήσει για μία διετία στην Αθωνιάδα Σχολή, που είχε γνωρίσει μεγάλη ακμή την περίοδο 1753-1758, με δασκάλους της ελληνικής γραμματείας και της φιλοσοφίας, όπως τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, τον Παναγιώτη Παλαμά και τον διευθυντή της σχολής Ευγένιο Βούλγαρη.

Από τη μία πλευρά, η δύσκολη οικονομική του κατάσταση, καθώς στον Άθω ήταν δύσκολο να λαμβάνει χρήματα από την οικογένειά του, και, από την άλλη, η παρακμή της σχολής, τον οδήγησαν να διαβάζει τα εκκλησιαστικά γράμματα στις λειτουργίες των μοναστηριών και να κάνει νυχτερινές εργασίες: αναγκάστηκε «να ξαίνη μαλλία, ως άλλοτε ο περίφημος Κλεάνθης […] [και] ήντλει την νύκτα ύδωρ προς διατροφήν» (Παμπούκης 1869: 27).

Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Αθωνιάδα Σχολή, σε ηλικία είκοσι ενός ετών, έφυγε το 1805 για τις Κυδωνίες (σημερινό Ayvalik), εκεί όπου χτυπούσε η καρδιά του εμπορίου και του Διαφωτισμού, για να ξεκινήσει έναν νέο κύκλο σπουδών στην Ακαδημία των Κυδωνιών.[3] Η Ακαδημία, στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνόφωνου μικρασιατικού χώρου, με αξιόλογη βιβλιοθήκη και τυπογραφείο, όπου δίδασκαν νεωτεριστές δάσκαλοι, όπως ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και ο Θεόφιλος Καΐρης. Στην Ακαδημία ο Παμπούκης συνάντησε τον σημαντικό δάσκαλο ελληνικών Γρηγόριο Σαράφη, που είχε εκδώσει την *Ελληνικήν Γραμματικήν* στο τυπογραφείο της σχολής, τον σοφό Βενιαμίν Λέσβιο, που είχε τυπώσει βιβλία αριθμητικής και Ευκλείδειας γεωμετρίας στη Βιέννη. Από αυτούς διδάχτηκε φιλολογία, θεολογία, φιλοσοφία, μαθηματικά, όπως και φυσική σε εργαστήριο πειραμάτων το οποίο ήταν πρότυπο για την εποχή. Οι περισσότεροι από τους παραπάνω δασκάλους είχαν σπουδάσει στη Γαλλία, είχαν έρθει σε επαφή με τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού και βρίσκονταν σε επικοινωνία με τον Αδαμάντιο Κοραή. Πίστευαν στον ορθό λόγο, που θέλει τον άνθρωπο να θέτει ως σκοπό για την ελευθερία του τη γνώση, υποστήριζαν την αυτοδιάθεση των λαών και κυρίως την πνευματική αναγέννηση των υπόδουλων Ελλήνων.

Ο Παμπούκης υπήρξε αντιγραφέας διδακτικών εγχειριδίων στην Ακαδημία των Κυδωνιών και συμμετείχε στις ακολουθίες τις Κυριακές στην εκκλησία που βρισκόταν δίπλα στη σχολή. Έτσι, εξοικονομούσε και τη διατροφή του με μεγάλες στερήσεις. Οι δάσκαλοί του, εκτιμώντας την επιμέλεια και τη συνεχή πρόοδό του στα μαθήματα,

[3] Στις Κυδωνίες διέμεναν τότε 36.000 περίπου Έλληνες και η πόλη ήταν περίφημη για τα πολυάριθμα σαπωνοποιεία, βυρσοδεψεία και ελαιοτριβεία. Στην ακμάζουσα Ακαδημία των Κυδωνιών υπήρχε η πιο εμπλουτισμένη βιβλιοθήκη της Μικράς Ασίας, ενώ λειτουργούσε και τυπογραφείο. Βλ. Σαλβάνου & Σπυροπούλου 2002. Για την Ακαδημία των Κυδωνιών και τον Βενιαμίν τον Λέσβιο, βλ. Αργυροπούλου 2019.

μεσολάβησαν στους προύχοντες του τόπου, οι οποίοι του διέθεσαν δωρεάν κατοικία εντός του σχολείου και του ανέθεσαν να κάνει ιδιαίτερα μαθήματα στα παιδιά τους με αντιμισθία 10 γρόσια το μήνα. Ο Παμπούκης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αδερφού του, ανέλαβε την εκπαίδευση των νέων, ώστε όταν θα ερχόταν η ώρα της Επανάστασης να γίνουν «στρατιώται της πίστεως και της Πατρίδος να ελευθερώσωσι την νυν καταστρεφομένην Ελλάδα!» (Παμπούκης 1869: 29).

Την περίοδο που ήταν στις Κυδωνίες έγινε ιερομόναχος και πήρε το όνομα Νικηφόρος. Οι δάσκαλοί του διάλεξαν αυτό το όνομα για να τον τιμήσουν για την παιδεία, την αρετή και τις λαμπρές επιδόσεις του στις εξετάσεις. Τον ανέδειξαν «νυμφίον της παιδείας» και από τότε μέχρι τον θάνατό του φορούσε το ένδυμα του ιερομόναχου.

2. Ο Παμπούκης ως απόστολος της Φιλικής Εταιρείας και αγωνιστής

Μετά από έξι χρόνια διαμονής στις Κυδωνίες, ο Παμπούκης μεταβαίνει στην Ύδρα, ύστερα από πρόσκληση των Υδραίων, οι οποίοι αιτήθηκαν «διδασκάλους διά την παιδείαν και παιδείαν διά την πατρίδα» (Παμπούκης 1869: 31) από το φυτώριο των άξιων μαθητών της Ακαδημίας. Οι δάσκαλοί του, Βενιαμίν Λέσβιος και Γρηγόριος Σαράφης, τον έστειλαν στην Ύδρα με ιδιαίτερες συστάσεις.

Φτάνοντας εκεί αναλαμβάνει να διδάξει τους περίπου εβδομήντα μαθητές του δημοτικού σχολείου, με τη βοήθεια του αδελφού του Κωνσταντίνου, εφαρμόζοντας όσα ο ίδιος είχε διδαχθεί στις Κυδωνίες από τους νεωτεριστές δασκάλους του. Εισάγει τα «καινοφανή» για την εποχή μαθήματα και μοιραία έρχεται σε σύγκρουση με τον γέροντα δάσκαλο του σχολείου, Παρθένιο, ο οποίος ήταν οπαδός της συντήρησης και αντιμαχόταν τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ο Παμπούκης, για να αποφύγει την αντιπαράθεση με τις κατεστημένες ιδέες περί παιδείας και την πολεμική του Παρθένιου, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ύδρα, αποδεχόμενος πρόσκληση των προυχόντων του Πόρου. Έτσι, την περίοδο 1812-1813, γίνεται σχολάρχης στο νησί του Σαρωνικού, όπου η διδασκαλία του απέδωσε καρπούς. Δεν είναι τυχαίο ότι, όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, οι περισσότεροι μαθητές του αναδείχθηκαν αγωνιστές για την κατάκτηση της ελευθερίας.

Τον Σεπτέμβριο του 1813 αναλαμβάνει για τρία χρόνια τη διεύθυνση του ελληνικού σχολείου στο Άργος. Στην πόλη αυτή του δίνεται η δυνατότητα να οργανώσει το σχολείο, εισάγοντας Κανονισμό για τη διδασκαλία των μαθημάτων, για τα καθήκοντα μαθητών και δασκάλων, για τους τρόπους διατήρησης της τάξης και πειθαρχίας. Εισήγαγε τον προβιβασμό των μαθητών με έλεγχο προόδου απολυτηρίων εξετάσεων, δίνοντας τέλος στη σωματική βία, στις ύβρεις και τις αυστηρές ποινές σε βάρος των μαθητών, πράξεις που θεωρούσε ότι εξευτελίζουν και μειώνουν τον άνθρωπο. Επίσης, δίδαξε στο πρώτο σχολείο του Άργους, το οποίο ιδρύθηκε το 1798 με πρωτοβουλία των Περουκαίων και στεγαζόταν στον ιερό ναό της Παναγίας της Κατακεκρυμμένης ή Πορτοκαλούσας. Δίδασκε τον Πλάτωνα, τον Πλούταρχο, αλλά και τον Απόστολο Παύλο, συνδυάζοντας τις ιδέες των αρχαίων φιλοσόφων με τα φιλάνθρωπα μηνύματα του χριστιανισμού και τις νέες ιδέες που έρχονταν από τη Δύση.

Ο Παμπούκης, ωστόσο, δεν περιορίστηκε μόνο στο παιδαγωγικό και διδακτικό έργο, αλλά μερίμνησε και για ζητήματα διοίκησης του σχολείου, με πνεύμα ανθρωπιστικό και φιλάνθρωπο. Ζήτησε από τους εύπορους προκρίτους του Άργους να πληρώνουν τα δίδακτρα των άπορων μαθητών και από την Κυβέρνηση να θεσπίσει υποτροφία για ανώτερες σπουδές. Πρότεινε να συσταθεί ταμείο, για να προμηθεύονται οι μαθητές τα βιβλία και να ικανοποιούνται άλλες ανάγκες του εκπαιδευτικού ιδρύματος, όπως τα δίδακτρα των άπορων μαθητών.

Παράλληλα, δεν σταμάτησε και ο ίδιος να μορφώνεται και έτσι μαθαίνει ιταλικά από τον ιεροψάλτη Αθανάσιο Πάτμιο (Παμπούκης 1869: 44). Αυτή την περίοδο της ζωής του, καταφέρνει να αναστρέψει τους δυσμενείς όρους διαβίωσής του· εξοικονομεί χρήματα και βοηθά την οικογένειά του στα Χαλκιάνικα, ενώ προσκαλεί στο Άργος τα μικρότερα αδέλφια του Σωτήρη και Χαράλαμπο, για να σπουδάσουν.

Ο ίδιος, το 1815, επιστρέφει στην Ύδρα ανταποκρινόμενος στο κάλεσμα των Υδραίων προυχόντων να διδάξει ιδιωτικά τα παιδιά τους με μισθό 700 ισπανικά τάλιρα ετησίως. Έτσι, ξεκινά να παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα, συνεπικουρούμενος από τους τρεις νεότερους αδελφούς του Κωνσταντίνο, Σωτήρη και Χαράλαμπο, στο σπίτι του πρώην ηγεμόνα και τοπάρχη του νησιού Γεωργίου Βούλγαρη. Τα επόμενα πέντε χρόνια μπολιάζει τους νεαρούς γόνους πλούσιων οικογενειών της Ύδρας με τις ιδέες του Ρήγα και του Βενιαμίν, εμπνέοντάς τους την επιθυμία για απαλλαγή από τη δουλεία. Επίσης, ο ίδιος μαθαίνει τη γαλλική γλώσσα από τον Σκάσιο Κόρσο, αξιωματικό που συμμετείχε στους Ναπολεόντειους πολέμους.

Ο Παμπούκης, εμφορούμενος από τις ιδέες της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης των λαών, δεν μένει αμέτοχος σε ό,τι μυστικά προετοιμαζόταν για την απελευθέρωση του έθνους. Μυείται στη Φιλική Εταιρεία στην Ύδρα, στις 1 Νοεμβρίου 1818, φέροντας, σύμφωνα με το αφιερωτικό του, τον αύξοντα αριθμό 442 στον κατάλογο των Φιλικών. «Πρώτος των εντός της Ελλάδας Ελλήνων», κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία σε ηλικία τριάντα τεσσάρων ετών από τον Αναγνωσταρά (Αναγνώστου Παπά Γεωργίου), ο οποίος, μαζί με τον Χρυσοσπάθη, πήραν την εντολή να συναντήσουν στην Ύδρα αρχικά τον Παμπούκη και στη συνέχεια να έρθουν σε επαφή με τους νησιώτες προύχοντες. Οι απεσταλμένοι διέμειναν στην οικία του Παμπούκη και κατήχησαν νέα μέλη στη Φιλική Εταιρεία από την Ύδρα και τις Σπέτσες.

Ως απόστολος της Φιλικής Εταιρείας, ο Παμπούκης αναλαμβάνει να μυήσει αρχιερείς, όπως τον Χριστιανουπόλεως Γερμανό, τον Ναυπλίας Γρηγόριο και τον Κορίνθου Ζαχαρία, ιερείς, όπως τον αδελφό του Δανιήλ Παμπούκη[4] και τον Ναθαναήλ, ηγούμενο του ναού του Αγίου Γεωργίου Φενεού, καθώς και πατέρες και μοναχούς των ιερών μονών Μεγάλου Σπηλαίου και Ταξιαρχών. Διατρέχοντας όλη την Πελοπόννησο, ο Παμπούκης μύησε προκρίτους του Άργους, των Καλαβρύτων, τον παλιό του συμμαθητή Σ. Θεοχαρόπουλο, τον Παναγιώτη Ιατράκο, χειρουργό του Τοπάλ Πασά, και τον έμπορο Παναγιώτη Αρβάλη. Ο Παμπούκης συγκαταλέγεται ανάμεσα στους είκοσι ένα σημαντικότερους μυητές με αριθμό κατάταξης εννέα και έχοντας στο ενεργητικό του δεκαοκτώ μυημένα μέλη.

Η δράση του όμως δεν διαφεύγει από την προσοχή των οθωμανικών αρχών και μετά από προδοσία η ζωή του τίθεται σε κίνδυνο. Οι Υδραίοι, την 1η Νοεμβρίου 1819, τον φυγαδεύουν, μαζί με τον αδελφό του Χαράλαμπο, στην Πίζα της Τοσκάνης, όπου θα μείνουν και θα φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο. Ο Παμπούκης έμεινε στην Πίζα ενάμιση χρόνο, ενώ ο αδελφός του μεγαλύτερο διάστημα, ώσπου να ολοκληρώσει τις σπουδές του. Όπως είναι γνωστό, από το ανώτατο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα είχαν αποφοιτήσει μεγάλες μορφές, όπως ο γιατρός Καραθεοδωρής, ο γιατρός και πολιτικός Κωνσταντίνος Ζωγράφος με καταγωγή από τα Καλάβρυτα και οι δάσκαλοι του Παμπούκη στις Κυδωνιές Βενιαμίν Λέσβιος και Θεόφιλος Καΐρης. Εκεί ο Παμπούκης είχε την ευκαιρία να συνδεθεί με σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του, όπως τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον μητροπολίτη Άρτας Ιγνάτιο.

«I Greci», όπως τους αποκαλούσαν οι Ιταλοί, έγιναν συγκάτοικοί του, συμφοιτητές και σύντροφοί του στους περιπάτους στην πόλη και στην εξοχή, στα καφενεία, στη

[4] Ο Δανιήλ Παμπούκης ήταν ηγούμενος του Βράχου του Κάτω Αγίου Γεωργίου με επαναστατική δράση στον Αγώνα της εθνεγερσίας.

βιβλιοθήκη και στα πανεπιστημιακά έδρανα, είχαν κοινές διεκδικήσεις και συμμετείχαν στις ίδιες διαδηλώσεις για τα δικαιώματα των λαών. Η Πίζα έγινε «κέντρο ενέργειας της Φιλικής Εταιρείας» (Παμπούκης 1869: 54), καθώς πνευματικοί άνθρωποι, όπως ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος προετοίμαζαν από εκεί την ελευθερία των Ελλήνων. Ο Παμπούκης αναπτύσσει σημαντική δράση, αντιγράφει «μυστηριώδη και συμβολικά έγγραφα», αλληλογραφεί, συμμετέχει σε μυστικές συσκέψεις «υπέρ απολυτρώσεως της Ελλάδος» έως τον Μάιο του 1821, που αποφασίζει να επιστρέψει στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Ήδη οι Έλληνες σπουδαστές, με πολεμοφόδια και όπλα, επιβιβάζονται εξοπλισμένοι στις μπρατσέρες για τη Μασσαλία και από εκεί για τα λιμάνια της Ανατολής.

Ενώ έχει ήδη ξεσπάσει η Επανάσταση, ο Παμπούκης επιστρέφει στην Ύδρα, όπου έρχεται σε επαφή με τον αρχηγό της Επανάστασης Δημήτριο Υψηλάντη, ο οποίος έφτασε τον Ιούνιο του 1821 στο νησί με το όνομα Αθανάσιος Στοστοπόπουλος, έχοντας μαζί του τη σημαία της Φιλικής Εταιρείας με το φοίνικα και χαραγμένες τις λέξεις «Ελευθερία ή Θάνατος». Επίσης, ως Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής, είχε μαζί του τυπογραφείο, για να τυπωθεί στην Καλαμάτα η πρώτη εφημερίδα του Αγώνα, η *Σάλπιγξ Ελληνική,* καθώς και χρηματικό ποσό 300.000 γροσίων, που ήταν προϊόν εράνων από Έλληνες και Ευρωπαίους Φιλέλληνες. Ο Παμπούκης ακολουθεί τον πρίγκιπα στην πολιορκία των Τρικόρφων ως στρατιώτης και έκτοτε επιδίδεται, χάρις στην ευγλωττία του, σε έναν αγώνα εμψύχωσης των αγωνιστών· κινείται από στρατόπεδο σε στρατόπεδο σε όλη την Πελοπόννησο, ενώ παράλληλα συμμετέχει στις Εθνοσυνελεύσεις.

Στον επιτάφιο λόγο του για τον πρίγκιπα Υψηλάντη, ο Χαράλαμπος Παμπούκης (1843: 12) αναφέρει χαρακτηριστικά για τον αδερφό του:

> Καθ' όλην την επανάστασιν ηγωνίσθης […] κατά την φοβεράν του Δράμαλη εισβολήν […] ακούσας εις την φωνήν του μεγαλόψυχου Δ. Υψηλάντου και των άλλων προκρίτων διά να συγκινήσεις διά της νευρώδους ευγλωττίας σου τους αποδειλιάσαντας στρατούς, ενώ άλλοι εζήτουν άσυλον ζωής και περιουσίας.

Επίσης, ο Αδαμάντιος Κοραής είχε επισημάνει σε επιστολή του στον παλιό συνεργάτη του Νεόφυτο Βάμβα: «Οι εξ Ευρώπης ελθόντες ομογενείς έφεραν μαζί των τυπογραφίας· […] συστήσατε λοιπόν αμέσως εφημερίδας εις διάδοσιν ειδήσεων […] περιγράψατε τα πάνδεινα όσα δοκιμάζομεν […]. Διά των εφημερίδων και των ιεροκηρύκων εμπορείτε να εξάψετε γενικόν ενθουσιασμόν» (Κουμαριανού 1971: ζ΄). Ο Παμπούκης φαίνεται ότι έκανε πράξη την παραπάνω παραίνεση του Κοραή, ξεκινώντας τον δικό του υπέρ πατρίδος πολυετή αγώνα. Όπως σημείωνε ο μινίστρος της θρησκείας Ανδρούσης Ιωσήφ στην εγκύκλιο διαταγή της 8ης Μαρτίου του 1822, την οποία απηύθυνε «προς πάντας τους Πελοποννησίους», ο Παμπούκης «ανήρ παιδείας και αρετής, πέμπεται καθ' άπασαν την Πελοπόννησο ίνα διδάξη προς τοις άλλοις, τίς έστιν ο αληθής πατριωτισμός, και η αληθής ελευθερία διά την οποίαν ηγωνίζοντο κινδυνεύοντες και προσφέροντες θυσίαν εαυτούς» (Παμπούκης 1869: 58).

Από την αρχή της Επανάστασης είχε κοντά του τα αδέλφια του Κωνσταντίνο και Σωτήρη, οι οποίοι έγιναν αργότερα χιλίαρχοι, καθώς και τα ανίψια του, τους αγωνιστές Ιωάννη και Νικόλαο Παμπούκη.[5] Σύμφωνα με την εγκύκλιο διαταγή της 6ης Ιουνίου

[5] Ο αδερφός του Νικηφόρου Σωτήρης Παμπούκης διακρίθηκε ως αγωνιστής της Επανάστασης, με τον βαθμό του χιλίαρχου και παρασημοφορήθηκε με τον αργυρό Σταυρό του Σωτήρος. Από τα ανίψια του, ο Ιωάννης ήταν σωματοφύλακας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και ο Νικόλαος Παμπούκης έλαβε μέρος στην Κρητική επανάσταση και διακρίθηκε στους αγώνες του 1866-67 κοντά στον συνταγματάρχη Πετροπουλάκη.

του 1825 του Υπουργού της θρησκείας επισκόπου Δαμαλών Ιωνά, «κατ' ανωτέρα διαταγήν αυτού του Εκτελεστικού Σώματος», ο Παμπούκης αποστέλλεται «εις το κατά την Μεσσηνία Γενικόν Ελληνικόν Στρατόπεδον», για να κηρύξει «τα προς την πατρίδα ιερά χρέη εκάστου και να ερεθίσει τα πνεύματα των Ελλήνων, ίνα τρέξωσι μετά προθυμίας, πατριωτισμού και ζήλου κατά των εχθρών» (Παμπούκης 1869: 58). Οι συγκεκριμένες δράσεις τόνωναν και εμψύχωναν τους αγωνιστές και μάλιστα τη στιγμή που η Επανάσταση βρισκόταν σε καμπή, λόγω των εμφύλιων παθών. Ο Κολοκοτρώνης, μαζί με μερικούς συναγωνιστές του, ήταν φυλακισμένοι στην Ύδρα από τον Φεβρουάριο του 1825, ενώ ο Ιμπραήμ της Αιγύπτου είχε εισβάλει στην Πελοπόννησο, καταστρέφοντας τα πάντα και θέτοντας σε κίνδυνο τον Αγώνα.

Σε έναν από τους λόγους του, που εκφωνήθηκε στο Ναύπλιο το 1825, ο Παμπούκης ως δεινός ρήτορας μιλούσε για ομόνοια και δικαιοσύνη (Παμπούκης 1869: 59):

> Όλα τα ελεύθερα, τα ευνομούμενα και πεφωτισμένα έθνη δύο πράγματα δοξάζουσιν […]. Ομόνοιαν, λέγω, και Δικαιοσύνην. Αυτά επιβεβαιοί η ιστορία των Εθνών, αυτά η φιλοσοφία, αυτά και η αγία ημών θρησκεία […]. Ευσεβέστατοι ακροαταί! […] αναβαίνω εις τον άμβωνα […] από ζήλον πατριωτικόν κινούμενος, ίνα ομιλή μεταξύ συμπολιτών ελευθέρων τα υπέρ πατρίδος επωφελή και συμφέροντα.

Στους λόγους του, που διέγειραν το πνεύμα και δονούσαν τις ψυχές των αγωνιστών, ο Παμπούκης συμπεριλάμβανε τους γνωστούς στίχους του Αισχύλου: «Ω παίδες Ελλήνων, ίτε, / ελευθερούτε πατρίδ', ελευθερούτε δε / παίδας, γυναίκας, Θεών τε πατρώων έδη, / θήκας τε προγόνων νυν υπέρ πάντων αγών». Είναι εμφανές, ότι δεν ήταν μόνο η ευγλωττία του που συγκινούσε τους επαναστατημένους Έλληνες, αλλά και η βαθιά γνώση της ελληνικής ιστορίας.

Ο Παμπούκης πρόσφερε τις υπηρεσίες του και στη διοίκηση της Εκκλησίας, αναλαμβάνοντας, το 1824, τα καθήκοντα του εκκλησιαστικού Επιτρόπου Ναυπλίας και Άργους. Οι εκπρόσωποι του εκτελεστικού της Προσωρινής Διοίκησης του ανέθεσαν τον ρόλο του Επιστάτη, προκειμένου να διαχειρίζεται ζητήματα διαζυγίων, αφορισμών, χειροτονιών, κ.ά. Επίσης, το 1824, συνέστησε μαζί με άλλους στο Ναύπλιο Φιλανθρωπική Εταιρεία με σκοπό «την περίθαλψιν των πτωχών και ορφανών και απόρων και φωτισμόν εν γένει της ελληνικής νεολαίας» (Παμπούκης 1869: 62), ίδρυσε νοσοκομείο και σχολείο της «αλληλοδιδακτικής». Η Φιλανθρωπική Εταιρεία είχε ωοειδή σφραγίδα με τη μορφή του θεού Απόλλωνα, κρατώντας λύρα. Στόχος της Εταιρείας ήταν δραστηριότητες κοινωνικού, μορφωτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα, που αποσκοπούσαν στην περίθαλψη των φτωχών, των ασθενών και των χηρών, καθώς και στη φροντίδα και παροχή εκπαίδευσης στα αμέτρητα ορφανά και άπορα παιδιά του πολέμου. Για αυτούς τους σκοπούς συγκεντρώθηκαν χρήματα από Φιλέλληνες και από τον Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς και βιβλία που στάλθηκαν από τον Αδαμάντιο Κοραή. Ωστόσο, η Εταιρεία έκλεισε, μαζί με άλλες, με απαγορευτική εγκύκλιο που εξέδωσε ο Καποδίστριας, παρά τη σημαντική δράση της για το έθνος. Ο Παμπούκης, όπως σημειώνει ο αδελφός και βιογράφος του (Παμπούκης 1869: 63), γεύτηκε τότε για άλλη μια φορά τον φαρισαϊσμό, την υποκρισία και τις κατηγορίες των πολεμίων της Εταιρείας, της οποίας, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε ιδρυτικό μέλος.

Ας σημειωθεί, ότι ο Παμπούκης για πέντε περίπου έτη, από τον Ιούνιο του 1821 έως το Σεπτέμβριο του 1825, έτρεχε από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, ξοδεύοντας δικά του χρήματα και χωρίς να λάβει μισθοδοσία από κανέναν (Παμπούκης 1869: 57). Η συνεισφορά του στον Αγώνα της ανεξαρτησίας υπολογίζεται σε 16.440 δραχμές (2.740

δίστηλα τάληρα), ποσό υπέρογκο για την εποχή. Μόνο στην πολιορκία της Τριπολιτσάς, όπως αναφέρει ο ίδιος στα ιδιόχειρα σημειώματα που άφησε στην οικογένειά του, δαπάνησε «τάληρα δίστηλα 550» και άλλα μικρότερα χρηματικά ποσά (Παμπούκης 1869: 57).

Με τη λήξη της Επανάστασης, ο Παμπούκης αδυνατούσε να βιοποριστεί, να συνδράμει τη μητέρα του και τα μικρότερα αδέλφια του, καθώς πρόσφερε την περιουσία τη δική του και των αδελφών του στον Αγώνα. Δεν πήρε καμία αποζημίωση, αντιμισθία ούτε εθνικές γαίες ή άλλες αποζημιώσεις. Αρκετά αργότερα, στις 26 Φεβρουαρίου 1836, τιμήθηκε με το «Αργυρόν Νομισματόσημον».

3. Η μετεπαναστατική εκπαιδευτική δράση του Παμπούκη και το τέλος του

Η έλευση του Καποδίστρια βρίσκει τον Παμπούκη να διδάσκει στα παιδιά επιφανών προσώπων στον Πόρο. Η φήμη του ως δασκάλου και πνευματικού ανθρώπου ήταν απλωμένη σε ολόκληρο τον Μοριά. Ο Παμπούκης προσκαλείται «από της α΄ Μαΐου 1829» (Παμπούκης 1869: 65) από τον φιλόμουσο Ανδρούτσο Σπανό να αναλάβει ως Σχολάρχης τη διεύθυνση στη νεοσυσταθείσα σχολή της Ράχωβας στην ανατολική Αιγιάλεια. Ο Σπανός, ένα χρόνο πριν με δικές του δαπάνες, είχε χτίσει το οίκημα της τριτάξιας ελληνικής σχολής με διδακτικές αίθουσες και τρία καταλύματα για τους μαθητές, όπως και ένα αλληλοδιδακτικό σχολείο.

Ο Σπανός άφησε αφιερώματα για τις λειτουργικές δαπάνες των σχολείων και την αμοιβή των δασκάλων (στρέμματα γης, ελαιοτριβείο στην Μπαλκουβίνα, κ.ά.). Ο Παμπούκης ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση και το 1829 αναλαμβάνει σχολάρχης με μισθό 2.000 γρόσια ετησίως. Εκεί εφάρμοσε ένα καινοτόμο αναλυτικό πρόγραμμα, διδάσκοντας αρχαία φιλοσοφία, τεχνολογία, κ.ά., εισήγαγε δηλαδή νέα μαθήματα και νέες μεθόδους διδασκαλίας. Η προσέλευση των μαθητών ήταν αθρόα. Στη σχολή φοιτούσαν τριάντα μαθητές και στο αλληλοδιδακτικό σχολείο πενήντα. Έτσι, νέοι από τις Κλουκίνες των Καλαβρύτων, τα Χασοχώρια της Φελλόης λάμβαναν την ελληνική παιδεία και μετείχαν στις νεωτερικές ιδέες χάρη στις προσπάθειες του Παμπούκη.[6]

Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες του Σπανού, τα γραφειοκρατικά γρανάζια δεν έδιναν τα εχέγγυα για να στεριώσει η δωρεά του και να συνεχίσει η λειτουργία των σχολείων. Ο Καποδίστριας αναγνώρισε μεν την προσφορά του, επαινώντας τον για τον ένθερμο ζήλο του «δια τον φωτισμό των συμπατριωτών του χάριν των οποίων δαπανήσας εξ ιδίων εις κληροδοσίαν παντοτινήν» (Χωμενίδης 2020: 440), αλλά δεν υποσχέθηκε καμία βοήθεια.

Η λειτουργία της σχολής υπήρξε βραχύβια, καθώς ο Σπανός βρήκε τραγικό θάνατο από συγγενείς του. Ο Καποδίστριας, πληροφορούμενος το τραγικό τέλος του Σπανού, διατάζει τη σύλληψη των ενόχων και τη συντήρηση των διδακτικών ιδρυμάτων. Μερικές μέρες αργότερα όμως και ο ίδιος ο Κυβερνήτης της Ελλάδος έμελλε να θανατωθεί στο Ναύπλιο από τους Μαυρομιχαλαίους. Και σαν να μην έφτανε η στυγνή δολοφονία του Σπανού, του ευεργέτη της παιδείας, πυρπολείται η οικοδομή του σχολείου. Ο ίδιος ο Παμπούκης κινδύνευσε να φονευθεί, αλλά τον έσωσαν οι συγγενείς που είχε κοντά του, ο αδελφός του Σωτήρης και τα ανίψια του, Ιωάννης και Νικόλαος Παμπούκης. Έφυγε τελικά στην κωμόπολη της Ακράτας, όπου διέμεναν μέλη της οικογένειάς του και αρκετοί συγγενείς του. Εκεί, στα Χαλκιανιώτικα

[6] Στο χωριό της Ράχωβας, όπου χτίστηκε το σχολείο, διέμεναν 75 οικογένειες. Στην περιοχή λειτουργούσε το σχολείο των Χασίων με 935 μαθητές και των Κλουκινών με 1.040 μαθητές (Γκαβριλιούκ 2007). Η δίψα ενός λαού, που μέχρι πρότινος ήταν υπόδουλος, για κλασική παιδεία ήταν μεγάλη. «Οι ραγιάδες πρέπει να γίνουν πολίτες και στη μεταμόρφωση αυτή η εκπαίδευση έχει να παίξει βασικό ρόλο», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κ. Θ. Δημαράς (1985: κγ΄).

Καλύβια ίδρυσε ελληνικό σχολείο στην πατρική του οικία, στο ύψωμα Παμπουκέικα, με πλούσια για την εποχή βιβλιοθήκη.

Ο Παμπούκης δεν πήρε ποτέ τα δεδουλευμένα από τους κληρονόμους του Σπανού ούτε τα επόμενα χρόνια δικαιώθηκε δικαστικά. Πάντως, η λειτουργία της σχολής αποτελεί παράδειγμα προσφοράς των φωτισμένων ανθρώπων προς τους νέους. Ο σπόρος της παιδείας φυτεύτηκε στην ανατολική Αιγιάλεια και κάρπισε τα μετέπειτα χρόνια. Η σχολή αποτέλεσε τη μήτρα για την ίδρυση του ελληνικού σχολείου της Ακράτας, που μετά από περιπέτειες λειτούργησε τα επόμενα χρόνια υπό τη διεύθυνση του Παμπούκη. Ο ιστορικός της Ακράτας Τάσος Γεωργαντόπουλος μνημονεύει τον Παμπούκη «ως τον θεμελιωτή της εκπαίδευσης του τόπου […], ως σεβάσμιο γενάρχη της πνευματικής ζωής της Ακράτας» (Γεωργαντόπουλος 2001: 33). Η συμβολή της σχολής, αλλά και ο ρόλος του Παμπούκη στην εξέλιξη της εκπαίδευσης στα ανατολικά του νομού Αχαΐας, είχαν ιδιαίτερη αξία. Ας σημειωθεί ότι ήταν ένα από τα πρώτα εκπαιδευτικά ιδρύματα που λειτούργησαν μετά την απελευθέρωση, για να καλλιεργήσουν πνευματικά τη νέα γενιά και να οδηγήσουν το κράτος στην πρόοδο.

Ο Παμπούκης τα επόμενα χρόνια και έως το τέλος της ζωής του θα ζήσει στην Ακράτα, διδάσκοντας τους νέους της περιοχής. Η ψυχολογική του κατάσταση όμως ήταν κακή, λόγω της φτώχειας, της κόπωσης και κυρίως λόγω της «αγνωμονούσας ελληνικής Πολιτείας», που δεν αναγνώρισε τον πολύπλευρο αγώνα του στα χρόνια του ξεσηκωμού. Καταπονημένος, λόγω «πολυειδών θλίψεων, υπό αφορήτου αγνωμοσύνης και υπό παντοειδών στερήσεων» (Παμπούκης 1869: 67), «ετελεύτησε εν εσχάτη πενία» στις 21 Νοεμβρίου 1840 σε ηλικία 56 ετών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Φωτάκος στα απομνημονεύματά του. Μάλιστα, ο Φωτάκος τον συμπεριλαμβάνει στους κληρικούς, στους λειτουργούς εκείνους «του αληθινού Θεού του Υψίστου», που «εφρόντισαν και ετοίμασαν το Έθνος των δια να επαναστατήση» (Φωτάκος 1888: 166). Η είδηση του αιφνίδιου θανάτου του «ως κεραυνός επέπεσε, καταπλήξαν και συγκινήσαν τους πάντας, αποκαλούντας αυτόν, ως οι Θηβαίοι τον Πελοπίδαν, πατέρα και σωτήρα και διδάσκαλον. Στην κηδεία του πλήθος κόσμου από όλη την περιοχή ήρθε να προσκυνήσει. Ο δε αδελφός του Χαράλαμπος εκφώνησε τον επικήδειο λόγο».[7]

4. Επίλογος

Στο συγκεκριμένο άρθρο θέλησα να φωτίσω μια προσωπικότητα με πολύπλευρη προσφορά στην κρίσιμη περίοδο της ελληνικής επανάστασης. Στη νεκρολογία του ο αδερφός του Χαράλαμπος Παμπούκης σκιαγραφεί παραστατικά την προσωπικότητά του: «Εκ δε της χολερικής κράσεως είχε φιλοδοξίαν […], επιμονήν, γνωστικόν ενεργητικόν και κρίσιν εύστοχον […] [είχεν] αγάπην για τον πλησίον, άκρα φιλοπατρίαν και φιλοσυγγένειαν και παραδειγματικήν δικαιοσύνην […]. Ο Ν. Παμπούκης ανεδείχθη […] διευθυντής δε, Σχολείων ευμέθοδος, φιλόπονος και πατήρ ήπιος στους μαθητές» (Παμπούκης 1869: 69).

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Παμπούκης υπήρξε Έλληνας και παράλληλα πολίτης του κόσμου, με λαμπρές σπουδές σε σημαντικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής του, στο Άγιον Όρος (Αθωνιάδα Σχολή), στην Ανατολή (Σχολή Κυδωνιών) και στη φωτισμένη Δύση (Πανεπιστήμιο Πίζας). Αφουγκράστηκε τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού στην Ευρώπη και στη συνέχεια μετέφερε τον αέρα της απελευθέρωσης και της αυτοδιάθεσης των λαών στην ιδιαίτερή του πατρίδα. Επέδειξε πρωτοφανή ζήλο στη διδασκαλία των νέων και στην πνευματική τους ανάπτυξη, εφαρμόζοντας σύγχρονες διδακτικές μεθόδους. Κατόρθωσε να συνδυάσει στη διδασκαλία του την

[7] Εφ. *Αθηνά*, φ. 782, 8/1/1841.

αρχαία ελληνική παιδεία με τη χριστιανική πίστη, υπηρετώντας την Εκκλησία και την πατρίδα με την ίδια προσήλωση και πίστη.

Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η αυτοθυσία του Παμπούκη. Συμμετείχε στην ελληνική επανάσταση, παρέχοντας «πνευματική τροφή» στους αγωνιστές και αφυπνίζοντάς τους. Όπως αναφέρει ο βιογράφος του, ο πρόωρος θάνατός του στέρησε τη νέα Ελλάδα από έναν «εκ των εγκριτωτέρων […] ιστοριογράφων», που θα μπορούσε να ρίξει φως στα γεγονότα της Επανάστασης.[8] Ο λόγος του είχε στέρεη επιστημονική βάση και τα έργα του ήταν προσανατολισμένα στον λαό, που καλούνταν να σπάσει τα δεσμά του από τον Τούρκο δυνάστη. Κυρίως όμως το ενδιαφέρον του ήταν στραμμένο προς τους νέους. Έτσι, δικαίως κέρδισε μια ξεχωριστή θέση, ανάμεσα σε εκείνους που αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση και την οικοδόμηση του ελληνικού κράτους στα πρώτα του βήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαπητός, Σ. 1877. *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή Οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος*. Πάτρα: Α. Σ. Αγαπητός.

Αργυροπούλου, Ρ. 2019. *Ο Βενιαμίν Λέσβιος. Οραματιστής και θεμελιωτής της ελευθερίας των Ελλήνων*. Αθήνα: Μικρή Βιβλιοθήκη Διδασκάλων του Γένους.

Βασιλείου, Μ. 2021. Μία υπόθεση διαζυγίου στο Άργος το 1824. (Διαθέσιμο στο: https://argolika.gr/2021/10/08/%ce%bc%ce%b9%ce%b1-%cf%85%cf%80%cf%8c%ce%b8%ce%b5%cf%83%ce%b7-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%b6%cf%85%ce%b3%ce%af%ce%bf%cf%85-%cf%83%cf%84%ce%bf-%ce%ac%cf%81%ce%b3%ce%bf%cf%82-%cf%84%ce%bf-1824-%ce%b5%cf%80/, τελευταία πρόσβαση: 8/10/2021).

Γεωργαντόπουλος, Α. 2001. *Ίδρυση και εξέλιξη της Ακράτας.* Αθήνα.

Γκαβριλιούκ Ε. 2007. Το χρονικό της Ράχωβας. (Διαθέσιμο στο: http://tryginou.blogspot.com/2007/08/v.html, τελευταία πρόσβαση: 1/4/2021).

Γούδας, Α. 1874. *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών,* τ. ΣΤ΄. Αθήνα: τυπ. Ν. Γ. Πάσσαρη.

Δημαράς, Α. (επιμ.). 1985. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας), 1821-1894*, τ. Α΄. Αθήνα: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη.

Ιερός ναός Παναγίας της Κατακεκρυμμένης ή Πορτοκαλούσας Άργους, Αργολική Αρχειακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (Διαθέσιμο στο: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dcIETNBhEVEJ:https://argolikivivliothiki.gr/2008/12/02/panagia/+&cd=2&hl=el&ct=clnk&gl=gr, τελευταία πρόσβαση: 25/6/2021).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 1975, τ. ΙΑ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κουμαριανού, Α. (επιμ.). 1971. *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Α΄-Γ΄. Αθήνα: Ερμής.

Μέξας, Β. 1937. *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη.* Αθήνα.

Παμπούκης, Χ. 1869. *Νικηφόρου Παμπούκη Βίος.* Αθήνα: Α. Καναριώτης.

Παμπούκης, Χ. 1843. *Λόγος επιτάφιος εις το μνημόσυνον του αειμνήστου Δημητρίου του Υψηλάντου, Εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 13 Μαΐου 1843*. Ναύπλιο: τυπ. Κ. Τόμπρα & Κ. Ιωαννίδου.

Σαλβάνου, Α. & Β. Σπυροπούλου. 2002. Ακαδημία Κυδωνιών, Αϊβαλί. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού. (Διαθέσιμο στο: http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3474, τελευταία πρόσβαση: 10/10/2021).

[8] Ο αδελφός και βιογράφος του αναφέρει ότι είχε αφήσει χειρόγραφο με τίτλο «Εξακολούθησις της Ιστορίας», όπου κατέγραφε τα γεγονότα στα λεγόμενα Δραμαλικά, μαζί με σχόλια και κρίσεις του. Βλ. Παμπούκης 1869: 63.

Σιδέρη, Α. 1989. *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α΄& Β΄. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Φιλανθρωπική Εταιρεία Ναυπλίου 1824, Αργολική Αρχειακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (Διαθέσιμο στο: https://argolikivivliothiki.gr/2009/01/23/charitable-society-of-nafplio/, τελευταία πρόσβαση: 8/10/2021).

Φωτάκος [Χρυσανθόπουλος, Φ.]. 1960. *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των εξώθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της επαναστάσεως*, 2η έκδοση. Αθήνα: Φιλολογικά χρονικά.

Φωτόπουλος, Α. 1982. Ιστορικά και λαογραφικά της ανατολικής περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, τ. Α΄-Β΄. Αθήνα.

Χωμενίδης, Ν. 2020. Η Ακράτα που αγάπησα. Στο *Η Σχολή της Ράχωβας και η προσωπικότητα του Ανδρούτσου Σπανού.* Αθήνα: Τάδε έφη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Το εξώφυλλο της βιογραφίας του Νικηφόρου Παμπούκη.

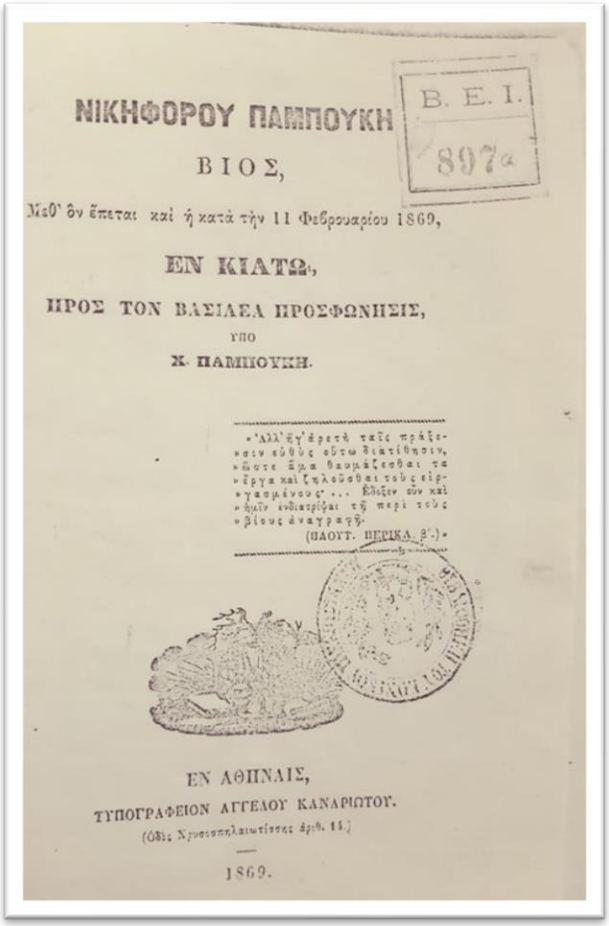

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΠΑΜΠΟΥΚΗ

ΒΙΟΣ,

Μεθ' ὃν ἕπεται καὶ ἡ κατὰ τὴν 11 Φεβρουαρίου 1869,

ΕΝ ΚΙΑΤΩ,

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ,

ΥΠΟ

Χ. ΠΑΜΠΟΥΚΗ.

«Ἀλλ' ἐγ' ἐρετὴ τοῖς πράξε-
«σιν οὕτως οὕτω διατίθησιν,
«ὥστε ἅμα θαυμάζεσθαι τε
«ἔργα καὶ ζηλοῦσθαι τοὺς εἰρ-
«γασμένους· ... ἔδοξεν οὖν καὶ
«ἡμῖν ἐνδιατρίβαι τῇ περὶ τοὺς
«βίους ἀναγραφῇ.
(ΠΛΟΥΤ. ΠΕΡΙΚΛ. β'.)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΝΑΡΙΩΤΟΥ.

(Ὁδὸς Χρυσοσπηλαιωτίσσης ἀριθ. 14.)

1869.

Β. Ε. Ι.
897α

SUMMARY

NIKIFOROS PAMPOUKIS, 1784-1840: THE INFLUENCE OF THE ENLIGHTENMENT AND THE SACRED DEBT TO THE HOMELAND

Anastasia Efstathiou

As an intellectual and philosophical movement, the Greek Enlightenment was influenced by the European Enlightenment. Nikiforos Pampoukis was a representative example of these new ideas. Born in 1784 in Nonakris, Kalavryta, he studied at Athoniada School and at the Academy of Kydonies, as well as at Pisa, Italy. He was a hieromonk with a remarkable career in education, who devoted his life to the enlightenment and encouragement of his compatriots in their struggle for freedom. This article follows Nikiforos's life until his death, at the age of 56, showing how spirituality was combined in him with the ideas of the Enlightenment.

3

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ «ΕΠΑΝΩ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ»: ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΛΕΣΒΙΟΣ ΚΑΙ «ΗΣΣΟΝΕΣ» ΛΟΓΙΟΙ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΚΥΔΩΝΙΕΣ

Μαρία Μανδαμαδιώτου
Ερευνήτρια Παν/μίου Αιγαίου

Λέξεις-κλειδιά: Αιολικός Διαφωτισμός, Σταυράκης Αναγνώστης, λόγιοι και δίκτυα ιδεών

1. Εισαγωγή

Η αμφίδρομη σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στη Λέσβο και την πόλη των Κυδωνιών (σημερινό Ayvalik) απέναντι στη Μικρά Ασία, τον 19ο αιώνα και τουλάχιστον έως το 1922, έχει επισημανθεί σε διάφορους τομείς, όπως οι οικονομικές συναλλαγές, οι πολιτισμικές ανταλλαγές, η γλώσσα, τα κοινά ήθη και έθιμα (Αναγνώστου 2007, Σιφναίου 2007, Ράλλη 2007). Εντούτοις, στον χώρο των ιδεών, η σχέση Λέσβου και Κυδωνιών την περίοδο του Διαφωτισμού παρουσιάζεται περισσότερο ως μια μονόδρομη διαδικασία διοχέτευσης ανθρώπινου δυναμικού από τη Λέσβο προς τις Κυδωνίες (Αργυροπούλου & Κιτρομηλίδης 2007: 62-64), χωρίς να εξετάζεται η δημιουργία και ανάπτυξη ιδεολογικών και πολιτισμικών δικτύων στον αιολικό χώρο.[1] Η αντίληψη αυτή διαμορφώθηκε αφενός γιατί οι Κυδωνίες κατέχουν κεντρική θέση στην υποδοχή των νεωτερικών ιδεών, με σημαντικές μορφές να δρουν εκεί, όπως ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, και αφετέρου γιατί η Λέσβος, το ίδιο το γενέθλιο νησί του Βενιαμίν, χαρακτηρίζεται από ένα ισχυρό συντηρητικό κλίμα, που επέβαλλαν στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή του νησιού οι ηγετικές του ομάδες, οι πρόκριτοι και η Εκκλησία, οι οποίες κράτησαν εχθρική στάση απέναντι στις ιδέες του Διαφωτισμού και στον ίδιο τον Βενιαμίν.

Το παρόν κείμενο, λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω διαφοροποιήσεις, που αποτελούν συνάρτηση των επιμέρους πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών κάθε περιοχής, εστιάζει στις αλληλουχίες και τις μονιμότερες συνδέσεις, οι οποίες εικονογραφούν την ιστορική φυσιογνωμία και την ενότητα του χώρου της Αιολίδας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, πέρα από τη σχηματικά αντιθετική εικόνα που διαγράφεται ανάμεσα στη Λέσβο και τις Κυδωνίες, εκείνο που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι υπήρξαν «ήσσονες» μορφές λογίων-δασκάλων που συνέβαλαν καθοριστικά στη διάδοση των νεωτερικών ιδεών στη Λέσβο, έστω όψιμα και με βραδύ ρυθμό, μέσω της εκπαίδευσης, τη στιγμή ακριβώς που ο Βενιαμίν είχε αποβληθεί από το νησί. Αυτός ο κύκλος των τοπικών δασκάλων, που αναπτύσσεται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά της ελληνικής παιδείας στο βορειοανατολικό Αιγαίο, μετέχοντας στις ιδεολογικές ζυμώσεις που συντελούνται σε σχέση με τον Διαφωτισμό και την ελληνική επανάσταση.

---

[1] Σε μελέτες που αφορούν την ιστορία της εκπαίδευσης έχει επίσης υποστηριχθεί ότι στην «κορυφαία ιδεολογική πρόκληση του ΙΘ΄ αιώνα, το Διαφωτισμό», όπως και στο κίνημα της Φιλικής Εταιρείας, η Λέσβος «απάντησε αρνητικά». Βλ. Μαντός 2004: 227· πβ. Λυκιαρδοπούλου-Κοντάρα 2010: 85-88.

Ο εντοπισμός και η μελέτη του ρόλου αυτών των «ησσόνων» μορφών παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς τα στοιχεία που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα είναι λιγοστά.[2] Με την ελπίδα ότι η έρευνα θα φέρει στο φως όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία για αυτούς τους μαθητές του Βενιαμίν, όπως τον Αναστάσιο Παμβώ, τον Ιγνάτιο Σαρδέλλη[3] και άλλες «ήσσονες» μορφές που εμπνεύστηκαν από τις νεωτερικές ιδέες στις αρχές του 19ου αιώνα, μέχρι στιγμής ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος αυτού του κύκλου της αιολικής λογιοσύνης παραμένει ο Σταυράκης Αναγνώστης (Μανταμάδος Λέσβου, 1904 – Κυδωνίες Μικράς Ασίας, 1871).

Το έργο του Αναγνώστη *Δωδεκάχορδος κιθάρα* (στο εξής: *Ποιημάτια*), που θα μας απασχολήσει εδώ, διασώθηκε ακριβώς χάρις στους μαθητές του. Όπως υποδηλώνει ο τίτλος, πρόκειται για μία συλλογή δώδεκα «ποιηματίων», που έφερε τον υπότιτλο: «Συνταχθείσα υπό του ημετέρου Διδ.[ασκάλου] κυρίου Σταυρακίου Αν[αγνώστου] λεσβίου (εν Μανδ[αμάδω] 1824)». Η αρχική συλλογή συμπληρώνεται με δώδεκα ακόμα ποιήματα, ένα είδος δηλαδή δεύτερης «δωδεκαχόρδου κιθάρας», που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1825-1834, και κλείνει με «ωφέλιμες συμβουλές προς νέους» σε πεζό, οι οποίες φέρουν τη χρονολογία 1824 και τις οποίες ο Αναγνώστης αφιερώνει στον μαθητή του Γεώργιο Κομνηνίδη. Το χειρόγραφο δείχνει ότι, τουλάχιστον την περίοδο που γράφτηκαν, τα *Ποιημάτια* ήταν διαδεδομένα μεταξύ των μαθητών του Αναγνώστη στον Μανταμάδο και στην Αγία Παρασκευή, όπου δίδαξε την περίοδο 1821-1834, και ότι ήταν εκείνοι που μετά το 1834 αντέγραψαν και διέσωσαν το έργο του δασκάλου τους. Ας σημειωθεί ότι τα *Ποιημάτια* παρέμειναν αδημοσίευτα έως το 2000[4] και δεν έχουν τραβήξει το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας έως σήμερα, παρόλο που είναι το πρώτο γνωστό έργο λογίου της Λέσβου που αναφέρεται στην ελληνική επανάσταση.[5] Ο Αναγνώστης άρχισε να γράφει το συγκεκριμένο έργο σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της Επανάστασης και, όπως σημειώθηκε, συνέχισε να το συμπληρώνει μέχρι το 1834, όταν, αμέσως μετά την άφιξη του βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα το 1833, η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Στο κείμενο που ακολουθεί, αφού αναφερθούμε αρχικά στα βιογραφικά στοιχεία του Αναγνώστη που δείχνουν πώς η ζωή του κινήθηκε μεταξύ Λέσβου και Κυδωνιών, καθώς και στο ιστορικό περικείμενο της περιόδου 1821-1834, στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε μια «ονομάτων επίσκεψιν», προκειμένου να αναζητήσουμε με ποιο τρόπο οι έννοιες και τα κύρια ονόματα που αναφέρονται στα *Ποιημάτια* είναι σημαντικά στην εξέταση της διαμόρφωσης του «Αιολικού Διαφωτισμού» και της αμφίδρομης σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ Λέσβου και Κυδωνιών. Τυχαίνει, μάλιστα, η ίδια η φράση «ονομάτων επίσκεψις» να συνδέεται απευθείας με τον Αναγνώστη. Ο ίδιος, όπως θα δούμε, υπογράφει κάποια από τα *Ποιημάτιά* του με το όνομα «Λύδιος Αντισθένης», παραπέμποντας έτσι στον μαθητή του Σωκράτη, τον κυνικό φιλόσοφο Αντισθένη, στον οποίον αποδίδεται η γνωστή φράση «αρχή παιδεύσεως η των ονομάτων επίσκεψις». Η σύνδεση με την αρχαιότητα ως

---

[2] Ας σημειωθεί ότι ο Σταυράκης Αναγνώστης το 1850 έγραφε στο έργο του *Λεσβιάς ωδή* για τον Βενιαμίν ότι «σώζονται χειρόγραφα παρά τισιν εκ των μαθητών του», από τους οποίους πολλοί έδρασαν στη Λέσβο. Βλ. Αναγνώστης 2000 [1850] (στο εξής *Λεσβιάς ωδή*): 60.

[3] Βλ. Αργυροπούλου 2003: 233 κ.εξ., όπου αναφέρεται ότι ο Ιγνάτιος Σαρδέλλης, ο Φιλόθεος Ραϊσόπουλος και μερικοί ακόμη μαθητές του Βενιαμίν συνέταξαν τα σωζόμενα χειρόγραφα των έργων του, κυρίως στη Λέσβο και στις Κυδωνίες.

[4] Χειρόγραφο της συλλογής εντοπίστηκε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) της Λέσβου και εκδόθηκε από τον φιλόλογο και ιστορικό Παναγιώτη Παρασκευαΐδη, ο οποίος στην εισαγωγή του συνέδεσε το συγκεκριμένο έργο με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Βλ. Παρασκευαΐδης 2000: 5-26.

[5] Για μια πρώτη διερεύνηση της σημασίας του Αναγνώστη στη μελέτη της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στη Λέσβο, βλ. Μανδαμαδιώτου 2021.

αντιπροσωπευτική των νεωτερικών ιδεών στον ενιαίο χώρο της Αιολίδας, διακρίνεται ήδη από το πρώτο ποίημα της συλλογής του Αναγνώστη με τίτλο «Σωκράτους ο Άγγελος», όπου ο ποιητής, ως αγγελιοφόρος του Σωκράτη, μιλά από το «επάνω μέρος της Ασίας», έναν τόπο καταπράσινο, που όπως υπαινικτικά σημειώνει, βλέπει «αντίκρυ προς τη Δύση» (*Ποιημάτια*: 31).

2. Ο Σταυράκης Αναγνώστης μεταξύ Λέσβου και Κυδωνιών: Βιογραφικά στοιχεία

Τα βιογραφικά στοιχεία που σώζονται για τον Αναγνώστη είναι λίγα και αρκετά αποσπασματικά, υπογραμμίζουν, ωστόσο, την κινητικότητά του μεταξύ Λέσβου και Κυδωνιών, τουλάχιστον από το 1834 και μετά.[6] Γεννημένος στα 1804 στον Μανταμάδο, ένα αγροτικό και κτηνοτροφικό χωριό της βορειοανατολικής Λέσβου με χριστιανούς μόνο κατοίκους,[7] από γονείς «τιμίας και εναρέτου διαθέσεως, αλλά μικράς καταστάσεως» (*Λεσβιάς ωδή*: 169), ο Αναγνώστης σε όλη τη διάρκεια της ζωής του κινείται σχεδόν αποκλειστικά στο χώρο της Αιολίδας και συγκεκριμένα ανάμεσα στη Λέσβο και τις Κυδωνίες· εκεί σπουδάζει, διδάσκει, γράφει και δημοσιεύει τα έργα του, τα οποία αφορούν και την εκκλησιαστική μουσική.

Ως μαθητής στο σχολείο του Μανταμάδου, ο Αναγνώστης είχε δάσκαλο τον Αναστάσιο Παμβώ, απόφοιτο της Ακαδημίας των Κυδωνιών και ανιψιό του Βενιαμίν Λέσβιου, ενώ στη συνέχεια έγινε ο ίδιος υποδιδάσκαλος και συνεργάτης του Γρηγορίου Σκοπελίτη στο ίδιο σχολείο. Αναφερόμενος στα παιδικά χρόνια του Αναγνώστη, ο Γιώργος Βαλέτας μνημονεύει τη μαθητεία του στο ψαλτήρι του Ταξιάρχη Μανταμάδου, όπου έγινε λαμπαδάριος, κανονάρχης και αναγνώστης, καθώς και στο σχολείο των «κοινών γραμμάτων», το οποίο λειτουργούσε εκεί γύρω στα 1810 (Βαλέτας 1935: 2). Μάλιστα, τον εκκλησιαστικό τίτλο του «Αναγνώστη» κράτησε και ως επίθετο, αντί του πατρικού του Ιωακείμογλου, αφού από μικρός ήταν κοντά στην εκκλησία και μελετούσε τα «μουσικά».[8] Τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης, πιθανότατα ακολούθησε για ένα σύντομο διάστημα τον δάσκαλό του Παμβώ στο ελληνικό σχολείο της Μυτιλήνης.[9]

Όταν ξεσπά η Επανάσταση, ο Αναγνώστης βρίσκεται στον Μανταμάδο, όπου ξεκινά το διδασκαλικό του έργο, όπως και τη σύνθεση των *Ποιηματίων* του, στα οποία είναι εμφανείς οι επιδράσεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Παρασκευαΐδης 2000· Μανδαμαδιώτου 2021).[10] Παραμένει εκεί έως το 1830, ενώ την περίοδο 1830-1834 διδάσκει στο χωριό Αγία Παρασκευή Λέσβου, όπου και ολοκληρώνει το πρώτο του έργο, τα *Ποιημάτια*.[11] Τον χειμώνα του 1834 πραγματοποιεί το πρώτο γνωστό ταξίδι

---

[6] Πληροφορίες για τη ζωή του Αναγνώστη αντλούμε από τα ίδια τα έργα του, όπως και από τον Βαλέτα (1935) και τον Παρασκευαΐδη (2000), με αρκετές ωστόσο αποκλίσεις και διαφωνίες μεταξύ τους.

[7] Για τον Μανταμάδο, βλ. Παρασκευαΐδης 1987 και Μιχαηλάρης 2014.

[8] Ο Αναγνώστης ήταν υποστηρικτής του λεγόμενου «Λέσβιου μουσικού συστήματος», που εισήγαγε ο Γεώργιος Λέσβιος. Βλ. Παπαδόπουλος 1904: 162-164.

[9] Σύμφωνα με τον Π. Παρασκευαΐδη (2000: 5), ο Αναγνώστης φοίτησε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Κάτι τέτοιο όμως δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

[10] Τις επιδράσεις που δέχτηκε από τον Διαφωτισμό μαρτυρούν και οι συνδρομές του σε γνωστά βιβλία της εποχής, όπως στις *Περσικές Επιστολές* του Μοντεσκιέ (Σμύρνη, 1834), στο *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* του Άνθιμου Γαζή (Αθήνα, 1839), στο *Δοκίμιον Επιστολικών Κανόνων* του Αβραμίου Ομηρόλου (Σμύρνη, 1834), στην *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων* του Στέφανου Κομμητά (Αθήνα, 1840). Ευχαριστώ θερμά την Πόπη Πολέμη και το Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» (Εθνική Βιβλιοθήκη) για την παραχώρηση από τον Κατάλογο Συνδρομητών του 19ου αιώνα των καταγραφών που αφορούν τον Σταυράκη Αναγνώστη, οι οποίες δίνουν πολύτιμα νέα στοιχεία, φωτίζοντας τις πνευματικές του αναζητήσεις και τις διαδρομές του μεταξύ Λέσβου και Κυδωνιών.

[11] Ο Βαλέτας (1935: 2) υποστηρίζει ότι ο Αναγνώστης βρισκόταν στην Αγία Παρασκευή έως το 1835, ενώ ο Παρασκευαΐδης (2000: 9) εκτιμά ότι παρέμεινε εκεί έως το 1837. Ωστόσο, από τον Κατάλογο των

του έξω από τον χώρο της Αιολίδας, κινούμενος από την επιθυμία να συναντήσει στο Ναύπλιο τον πρώτο βασιλιά της Ελλάδας, τον Όθωνα. Το ίδιο έτος πηγαίνει στο Αδραμύττι (σημερινό Edremit), μία άλλη σημαντική πόλη της Αιολίδας στη Μικρά Ασία, με την οποία οι Λέσβιοι είχαν αναπτύξει εμπορικές και επιχειρηματικές σχέσεις.

Τα επόμενα είκοσι περίπου χρόνια ο Αναγνώστης εργάζεται ως ελληνοδιδάσκαλος στη Λέσβο και κατά διαστήματα στις Κυδωνίες. Ας σημειωθεί ότι, όταν οι καιρικές συνθήκες το επέτρεπαν, η επικοινωνία της ιδιαίτερής του πατρίδας, του Μανταμάδου, με τις Κυδωνίες (από όπου απέχει μόλις επτά ναυτικά μίλια, δηλαδή δεκατρία περίπου χιλιόμετρα), ήταν συχνότερη και ευκολότερη απ' ό,τι με την πρωτεύουσα πόλη της Λέσβου, τη Μυτιλήνη (που βρίσκεται σε απόσταση 37 χιλιομέτρων). Τη σύνδεσή του με τις Κυδωνίες και τη συχνή παρουσία του εκεί μαρτυρούν, εκτός από τους καταλόγους συνδρομητών σε βιβλία της εποχής, κυρίως η συνεργασία του με τον Κυδωνιάτη γιατρό Παναγιώτη Ζωντανό για τη συγγραφή του βιβλίου *Τα Κυδωνιακά ή Οι νέοι των Κυδωνιών τριάκοντα τύραννοι* (1842).[12] Το συγκεκριμένο βιβλίο δείχνει αφενός ότι ο Αναγνώστης γνώριζε πολύ καλά τις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες στις Κυδωνίες τη δεκαετία 1830-1840, την περίοδο δηλαδή της ανασυγκρότησης της πόλης μετά από την ολοκληρωτική καταστροφή που είχε υποστεί το 1821, και αφετέρου τη δυναμική παρέμβασή του στον δημόσιο χώρο, καθώς μέσα από αυτό καταγγέλλει αυθαιρεσίες και οικονομικές καταχρήσεις των ηγετικών ομάδων, των προκρίτων και της Εκκλησίας, σε βάρος των λαϊκών στρωμάτων. Το ενδιαφέρον του για τις Κυδωνίες δηλώνει και η πρόθεσή του να γράψει μελλοντικά μία «τοπογραφική περιγραφή, περί καταγωγής, προόδου, καταστροφής και ανορθώσεως» της πόλης, όπως ο ίδιος σημείωνε στη *Λεσβιάδα ωδή* (131).

Λίγο πριν το 1849, ο Αναγνώστης θα πραγματοποιήσει το δεύτερο μακρινό του ταξίδι, αυτή τη φορά στους Αγίους Τόπους, γεγονός που υπογραμμίζει τη στενή σχέση του με τη χριστιανική πίστη. Αμέσως μετά τον συναντάμε να διδάσκει στην πόλη της Μυτιλήνης (Βαλέτας 1935: 3) και να γράφει το πιο γνωστό του έργο, τη *Λεσβιάδα ωδή,* όπου αποτυπώνεται το ιδεολογικό κλίμα του ελληνοθωμανισμού.[13] Ο Αναγνώστης πιθανότατα δεν γνώρισε προσωπικά τον Βενιαμίν, όμως στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν δημοσιεύει τη *Λεσβιάδα ωδή*, εκφράζει τον θαυμασμό του προς εκείνον, τον τοποθετεί πρώτο στη σειρά των «νεωτέρων επισήμων της Λέσβου τέκνων» και τον περιγράφει ως άνδρα «μετριόφρονα», «ακτήμονα», «φιλόκαλο», «ελεύθερο», «λίαν ευτράπελο», «ευγλωττότατο εκ φύσεως και λίαν τολμηρό», «εν ενί λόγω αληθή Έλληνα» και «μέγα φιλόσοφο!» (*Λεσβιάς ωδή*: 60). Δεύτερο στη σειρά των επιφανών τέκνων της Λέσβου τοποθετεί τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, «άνθρωπο αγχινούστατο», όπως σημειώνει, «εκτεταμένου πνεύματος», «παιδείας ικανής μέτοχο», «φιλόμουσο μέχρις ενθουσιασμού και εις άκρον φιλογενέστατο», του οποίου την προσφορά στην ελληνική επανάσταση θεωρεί πολύ σημαντική. Στο ίδιο έργο, μιλά με θαυμασμό για τον «σοφό Κοραή», ενώ παραπέμπει σε έργα σημαντικών εκπροσώπων του

Συνδρομητών του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» φαίνεται ότι ο Αναγνώστης βρισκόταν στην Αγία Παρασκευή έως το 1834, ενώ μέσα στο ίδιο έτος τον συναντάμε ως συνδρομητή στο Αδραμύττι. Αργότερα, εμφανίζεται συνδρομητής στις Κυδωνίες τα έτη 1836, 1839, 1840, 1842 και 1845. Από το 1855 και εξής, διάστημα κατά το οποίο, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε, εγκαθίσταται μόνιμα στις Κυδωνίες, υπάρχει μία μόνο συνδρομή, το 1860, που δηλώνει την παρουσία του στη Μυτιλήνη.

[12] Το συγκεκριμένο βιβλίο, αν και εκδόθηκε ανώνυμα, γνωρίζουμε ότι γράφτηκε από τον Αναγνώστη και τον Ζωντανό. Βλ. Δράκος 1895: 24. Για το έργο *Κυδωνιακά* και τον χαρακτήρα των κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων της περιόδου, βλ. Papataxiarchis 2012.

[13] Το ιδεολογικό κλίμα του ελληνοθωμανισμού, η προσδοκία δηλαδή για σταδιακή επικράτηση του ελληνικού στοιχείου μέσα στο οθωμανικό πολιτικό πλαίσιο, ήταν κυρίαρχη στη Λέσβο, όπως και στις Κυδωνίες, την περίοδο του Τανζιμάτ και τουλάχιστον έως το 1908. Βλ. Μανδαμαδιώτου (υπό δημοσίευση).

Διαφωτισμού, όπως του Άνθιμου Γαζή και του Κωνσταντίνου Κούμα.[14] Αναφέρει επίσης την επίσκεψη που πραγματοποίησαν το 1820 στο Μανταμάδο, ο Θεόφιλος Καΐρης και ο διευθυντής της Ακαδημίας των Κυδωνιών Γρηγόριος (κατά κόσμον Γεώργιος) Σαράφης, θείος της μετέπειτα συζύγου του Ελένης Βουγιούκα (*Λεσβιάς ωδή*: 184). Ακόμη, μας πληροφορεί για τις συχνές επισκέψεις του Αλέξανδρου Σούτσου στη Λέσβο, καθώς και για την εκεί επίσκεψη ενός σημαντικού εκπροσώπου της γαλλικής ρομαντικής ποίησης, του Αλφόνσου Λαμαρτίνου (Alphonse de Lamartine) (*Λεσβιάς ωδή*: 220-221).[15] Οι συγκεκριμένες αναφορές του Αναγνώστη ασφαλώς δεν είναι τυχαίες· εικονογραφούν την προσωπική του πνευματική διαδρομή που έχει ως αφετηρία τον Διαφωτισμό, ενώ παράλληλα δείχνουν ότι ενδιαφέρεται και παρακολουθεί την πνευματική κίνηση και τις νέες τάσεις της εποχής του.

Από το 1855 και έως το τέλος της ζωής του, βάση του θα είναι οι Κυδωνίες, όπου εγκαθίσταται μαζί με τη σύζυγό του Ελένη Βουγιούκα, ανιψιά, όπως προαναφέρθηκε, του διευθυντή της Ακαδημίας των Κυδωνιών Γρηγορίου Σαράφη, και τα δύο τους παιδιά: τον Αριστομένη Σταυρίδη, διδάκτορα ιατρικής και φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγγραφέα ενός σχολικού εγχειριδίου γεωγραφίας του οθωμανικού κράτους, που είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για την κατανόηση του ιδεολογικού κλίματος στις Κυδωνίες την περίοδο του Τανζιμάτ (Εξερτζόγλου 1996), και τη Χαρίκλεια Σταυράκη, μία από τις «λίγες λόγιες γυναίκες της Ανατολής» (Βαλέτας 1935: 26), η οποία μετέφρασε από τα γαλλικά την ιστορική μελέτη του φιλέλληνα Κλοντ Ραφενέλ (Claude Raffenel) για την πόλη των Κυδωνιών πριν από την καταστροφή του 1821 (Σταυράκη 1861). Στη μόρφωση της Χαρίκλειας σημαντικό ρόλο έπαιξε ο πατέρας της, ο οποίος μάλιστα στη *Λεσβιάδα ωδή* (1850: 109-110) καταδίκαζε τον υπερβολικό περιορισμό των γυναικών της Μυτιλήνης, σχολιάζοντας ότι «η τοιαύτη προφύλαξις, κρίνεται πλέον περιττή, διότι, τα πράγματα τώρα έλαβον πλέον μορφήν άλλην», και τόνιζε ότι «ο άνθρωπος είνε φύσει κοινωνικός, και, περιοριζόμενος, πάσχει, ή και αποκτηνούται». Τη στάση του αυτή για την ανατροφή και εκπαίδευση των κοριτσιών ασφαλώς καλλιεργούσε το φιλελεύθερο περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί στις Κυδωνίες και η παρακαταθήκη που είχε αφήσει εκεί η παρουσία της Ευανθίας Καΐρη (1812-1821). Δεν είναι τυχαίο ότι στις Κυδωνίες γράφτηκε, το 1836, η πρωιμότερη πρωτότυπη μελέτη για την «ανατροφή» των κοριτσιών από τον γιατρό Π. Ζωντανό (Φουρναράκη 1987: 16), ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, συνεργάστηκε με τον Αναγνώστη στη συγγραφή των *Κυδωνιακών*.

Όταν ο Σταυράκης Αναγνώστης πεθαίνει στις Κυδωνίες το 1871, έχει ήδη δημιουργήσει στον αιολικό χώρο δική του «σχολή», ένα φυτώριο μαθητών, οι οποίοι με τη σειρά τους τα επόμενα χρόνια θα στελεχώσουν το εκπαιδευτικό δίκτυο της Λέσβου, των Κυδωνιών και της ευρύτερης περιοχής του βορειοανατολικού Αιγαίου, ενώ παράλληλα θα γράφουν και θα δημοσιεύουν έργα τους, ακολουθώντας τα βήματα του δασκάλου τους. Μάλιστα κάποιοι από αυτούς θα ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές στην Αθήνα και σε πόλεις της Ευρώπης, κάτι που και ο δάσκαλός τους επιθυμούσε, όπως ο ίδιος εξομολογείται, αλλά δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει, λόγω της συγκυρίας της Επανάστασης και της «μικράς» οικονομικής «καταστάσεως» της οικογένειάς του (*Ποιημάτια*: 67 και *Λεσβιάς ωδή*: 169).

[14] Βλ. ενδεικτικά *Λεσβιάς ωδή*: 58, 59, 64, 118 και 130.

[15] Ας σημειωθεί ότι ο αδελφός του Αλ. Σούτσου, ο Παναγιώτης Σούτσος, ήταν μαθητής του Βενιαμίν Λέσβιου την περίοδο 1812-1817, όταν ο τελευταίος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και ασκούσε το επάγγελμα του οικοδιδασκάλου. Βλ. Αργυροπούλου 2003: 86.

3. Αιολικός Διαφωτισμός και Επανάσταση: Συμπλεύσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στη Λέσβο και τις Κυδωνίες

Στα γεγονότα της ελληνικής επανάστασης η Λέσβος εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε σχέση με τη ναυμαχία της Ερεσού, όταν στις 27 Μαΐου 1821 ο Ψαριανός Δημήτριος Παπανικολής πυρπόλησε το τουρκικό δίκροτο «Mansuriye». Η Λέσβος δεν περιλαμβάνεται στους τόπους που επαναστάτησαν και δεν γνώρισε την καταστροφή που γνώρισαν άλλες γειτονικές περιοχές. Ανάμεσα στις τελευταίες, η πόλη των Κυδωνιών σημαδεύτηκε νωρίς, τον Ιούνιο του 1821, από ολοκληρωτική καταστροφή. Οι δύο αυτές περιοχές, η Λέσβος και οι Κυδωνίες, παρουσιάζουν, όπως σημειώθηκε, αρκετές διαφορές και ως προς τον τρόπο διάδοσης των νεωτερικών ιδεών του Διαφωτισμού.

Οι Κυδωνίες από το 1773 είχαν αποκτήσει σχετική αυτονομία με εξαιρετικά προνόμια, τα οποία εξασφάλισε ο λεσβιακής καταγωγής ιερέας Ιωάννης Δημητρακέλλης ή Οικονόμος (Σακκάρης 1920: 20 κ.εξ.). Εκεί η περίφημη Ακαδημία λειτουργούσε από το 1803, αποτελώντας ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Clogg 1972: 633-667). Το ανανεωτικό πνεύμα, που είχε καλλιεργηθεί στις Κυδωνίες ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα από εκπροσώπους της εμπορικής αστικής τάξης, που είχαν έρθει σε επαφή με τις φιλελεύθερες ιδέες της Δύσης, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο, λόγω του ενδιαφέροντος που έδειξε ο Κοραής για την εκπαίδευση στο βορειοανατολικό Αιγαίο (Αγγέλου 1988: 260· Λάππας 2007: 15 και 18-21· Αργυροπούλου & Κιτρομηλίδης 2007: 63-64). Έτσι, η Ακαδημία των Κυδωνιών, μαζί με τα γυμνάσια της Χίου και της Σμύρνης, γίνονται κυριολεκτικά «κοραϊκά σχολεία», με τους δασκάλους τους, Βενιαμίν Λέσβιο, Θεόφιλο Καΐρη (Σχολή Κυδωνιών), Νεόφυτο Βάμβα (Γυμνάσιο Χίου) και Κωνσταντίνο Κούμα (Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης) να αλληλο-υποστηρίζονται και να συνεργάζονται μεταξύ τους. Τη διάδοση των νεωτερικών ιδεών στην πόλη των Κυδωνιών ευνόησε και το εκκλησιαστικό καθεστώς, η χαλαρή εκκλησιαστική εξάρτηση από τη μητρόπολη Εφέσου, αλλά και το γεγονός ότι την περίοδο 1804-1821 μητροπολίτης Εφέσου ήταν ο Διονύσιος Καλλιάρχης, ένας από τους πιο φωτισμένους ιεράρχες, τον οποίο συχνά εξυμνούσε ο Κοραής και τον θεωρούσε πρότυπο για τη μέριμνα που έδειχνε για τα γράμματα.[16]

Το διάστημα που ο Βενιαμίν βρισκόταν στην Ακαδημία των Κυδωνιών, επέδειξε για τα σχολεία της Λέσβου την ίδια φροντίδα με την οποία περιέβαλλε ο Κοραής τις σχολές των Κυδωνιών, της Σμύρνης και της Χίου. Χάρη στην προσπάθεια του Βενιαμίν και με τη συνδρομή του Πανάρετου, μητροπολίτη στην επαρχία της Μήθυμνας την περίοδο 1801-1817, με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις, ιδρύθηκαν σχολεία, στα οποία εργάστηκαν νεωτεριστές δάσκαλοι που είχαν μαθητεύσει κοντά του, γνώριζαν το έργο του και ακολουθούσαν τα δικά του πρότυπα διδασκαλίας. Συγκεκριμένα στο σχολείο της Αχυρώνας (σημερινή Καλλονή), την έδρα της επαρχίας Μήθυμνας, ο Βενιαμίν έστειλε τους μαθητές του Ιγνάτιο Σαρδέλλη και Νικήτα Ηρακλείδη, ενώ στο σχολείο του Μανταμάδου (εκεί όπου, όπως είδαμε, μαθήτευσε και στη συνέχεια δίδαξε ο Σταυράκης Αναγνώστης) τον Αναστάσιο Παμβώ και τον Γρηγόριο Σκοπελίτη. Με ενέργειες του Βενιαμίν στάλθηκαν ακόμη στη Μυτιλήνη ο Θεοφάνης Γρημάνης, στο Πλωμάρι ο Φιλόθεος Ραϊσόπουλος από την Άνδρο και ο Φιλόθεος Σκύριος και στον

[16] Η πόλη των Κυδωνιών διοικητικά ανήκε στη δικαιοδοσία του πασά της Προύσας και εκκλησιαστικά, μέχρι το 1908, στη δικαιοδοσία του εκάστοτε μητροπολίτη Εφέσου. Από το 1908 και εξής, αποσπάστηκε από τη μητρόπολη Εφέσου και αποτέλεσε ξεχωριστή μητρόπολη μαζί με τα χωριά του λεγόμενου δήμου Κισθήνης (Αρμούτ-Οβά), το Γενιτσαροχώρι και το Αγιασμάτι. Βλ. Αργυροπούλου & Κιτρομηλίδης 2007: 63.

Μόλυβο ο Ιάκωβος Παλαιολόγος (*Λεσβιάς ωδή*: 66 και 168· Βαλέτας 1936: 9-11· Σαμάρας 1948: 83).

Μέσω όλων αυτών των «ησσόνων» δασκάλων και λογίων, που μαθήτευσαν στη σχολή των Κυδωνιών κοντά στον Βενιαμίν και στη συνέχεια, την περίοδο 1812-1821, κοντά στον Θεόφιλο Καΐρη, οι νέες ιδέες πέρασαν αρκετά όψιμα και με βραδύ ρυθμό στη Λέσβο (Μανδαμαδιώτου 2021: 38-43). Ο Αναγνώστης, όπως δείχνουν τα βιογραφικά του στοιχεία, αλλά και το πρώτο του έργο τα *Ποιημάτια*, βρέθηκε στον πυρήνα αυτού του κύκλου της τοπικής λογιοσύνης που διέδωσε τις ιδέες του Διαφωτισμού στη Λέσβο, μέσα σε συνθήκες που ομολογουμένως δεν ήταν ευνοϊκές. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς, με τη διατήρηση κάποιας μορφής ατομικής ιδιοκτησίας στους χριστιανούς της λεσβιακής υπαίθρου ήδη από τον 17ο αιώνα, το οργανωμένο λαθρεμπόριο του λαδιού, του βασικού αγροτικού προϊόντος του νησιού, και οι διευκολύνσεις στις θαλάσσιες μετακινήσεις την εποχή των Ναπολεόντειων πολέμων (1803-1815), οδήγησαν στη συσσώρευση κεφαλαίου στα χέρια των προκρίτων-γαιοκτημόνων, καθώς και σε περαιτέρω ενίσχυση του κύρους τους σε τοπικό επίπεδο. Έτσι, η παρουσία, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, μιας προνομιούχας κοινωνικής ομάδας χριστιανών προκρίτων-γαιοκτημόνων, σε συνδυασμό με τους καλά συναρθρωμένους θρησκευτικούς θεσμούς στο νησί, την ύπαρξη δύο επισκοπικών περιφερειών και ισχυρών μοναστικών ιδρυμάτων, δεν αποτελούσαν συνθήκες ευνοϊκές για την υποδοχή των νεωτερικών ιδεών.[17] Οι πρόκριτοι και ο κλήρος της Μυτιλήνης επιδίωξαν σταθερά την προσήλωση στην παραδοσιακή παιδεία, ώστε να εξασφαλίζεται η συντήρηση και η διάδοση της χριστιανικής πίστης.[18] Δεν είναι τυχαίο ότι η πόλη της Μυτιλήνης παρέμεινε με ένα μόνο ελληνικό σχολείο και ένα αλληλοδιδακτικό μέχρι και το 1839, χωρίς να διαθέτει Γυμνάσιο.[19]

Μέσα σε αυτό το κλίμα και ενώ οι νεωτερικές ιδέες βρίσκονταν ήδη σε φάση «ανάσχεσης», ακόμη και σε ισχυρά κέντρα τους όπως οι Κυδωνίες, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι, όταν ο Βενιαμίν Λέσβιος φεύγοντας από την Ακαδημία των Κυδωνιών, προσπάθησε, το 1812, να ιδρύσει στη γενέτειρά του σχολή αποδεσμευμένη από τον έλεγχο της Εκκλησίας και με σαφή κοσμικό και θετικό χαρακτήρα (Δημαράς 1985: 391-410· Ηλιού 1988: 72 και 75· Μουτζούρης 1982: 27), η προσπάθειά του δεν καρποφόρησε. Οι κατήγοροί του, παρουσιάζοντάς τον «ως διδάσκοντα την κίνησιν της γης και την πληθύν των κόσμων, και κατά συνέπειαν ως αθετούντα τας ιεράς Γραφάς» και επομένως «άθεον», διέλυσαν τη σχολή και έδιωξαν τους μαθητές που είχαν συρρεύσει από διάφορες περιοχές, λόγω της φήμης που είχε αποκτήσει ο Βενιαμίν (Αριστείδης 1880: 29). Είναι γνωστό ότι στην πρώτη γραμμή των διώξεων εναντίον του ήταν ο κληρικός και ιεροκήρυκας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης Δωρόθεος Βουλησμάς, ο οποίος δρούσε μεθοδικά ήδη από το 1803 με την ανοχή του Πατριαρχείου και τη θερμή συμπαράσταση του Αθανάσιου Πάριου.[20] Επίσης, ιδιαίτερα εχθρικοί προς τον Βενιαμίν ήταν ο πατριάρχης Ιερεμίας Δ΄ (1808-1813), πρώην μητροπολίτης Μυτιλήνης (1783-1809), ο Καλλίνικος, ανιψιός του Ιερεμία και διάδοχός του στη μητροπολιτική έδρα της Μυτιλήνης και ο μητροπολίτης Μηθύμνης Παρθένιος (1817-1821) (Μουτζούρης 1995: 212-213).

---

[17] Για την εκκλησιαστική ιστορία της Λέσβου, βλ. Κλεόμβροτος (Μητροπολίτης Μυτιλήνης) 1970-1981.

[18] Το πρώτο σχολείο, το «κοινόν φροντιστήριον», ιδρύθηκε στη Μυτιλήνη το 1744 από τον εξόριστο στο νησί Κωνσταντινουπολίτη καπικεχαγιά Σταυράκη Σταυράκογλου (Σαμάρας 1948: 14-15 και Μαντός 2004: 197-213).

[19] Στις Κυδωνίες η Ακαδημία ιδρύθηκε το 1800 και λειτούργησε το 1803, στη Χίο η παλιά σχολή αναδιοργανώθηκε το 1792, ενώ στη Σμύρνη, δίπλα στην παλιά Ευαγγελική Σχολή, ιδρύθηκε το 1803 και το Φιλολογικό Γυμνάσιο.

[20] Βλ. Αγγέλου 1988: 211-291, όπου παρουσιάζεται εκτενώς το ιστορικό του κατατρεγμού του Βενιαμίν από το 1803 έως το 1812, την περίοδο δηλαδή που δίδασκε στη σχολή των Κυδωνιών.

Από τις ελάχιστες πηγές που διαθέτουμε για τη συγκεκριμένη περίοδο, γνωρίζουμε ότι οι ηγετικές ομάδες της Μυτιλήνης, οι πρόκριτοι και η Εκκλησία, αντέδρασαν και μπροστά στο ενδεχόμενο συμμετοχής της Λέσβου στην ελληνική επανάσταση. Όταν το 1817 έφτασε στη Μυτιλήνη ο λεσβιακής καταγωγής έμπορος του Εύξεινου Πόντου Παλαιολόγος Λεμονής, για να μυήσει τους συμπατριώτες του στη Φιλική Εταιρεία, βρήκε μικρή ανταπόκριση.

Μέσα σε αυτό το κλίμα πραγματοποιήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, στις 27 Μαΐου 1821 η πρώτη ναυτική επιτυχία των Ελλήνων στην Ερεσό της Λέσβου με την πυρπόληση του οθωμανικού δίκροτου από Ψαριανούς, με αποτέλεσμα ο οθωμανικός στόλος να αναγκαστεί να επιστρέψει στα Στενά των Δαρδανελίων, όπου παρέμεινε μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους. Πέρα από τη στρατιωτική σημασία του, το συγκεκριμένο γεγονός επηρέασε με διαφορετικό τρόπο τους ελληνορθόδοξους του βορειοανατολικού Αιγαίου. Είναι ενδεικτικό ότι χειρόγραφο σημείωμα ενός αυτόπτη μάρτυρα, του παπά Μανώλη από την Ερεσό, αναφέρεται στην πυρπόληση του «πεγλίδικου [ενν. μπεηλίδικου] καραβιού», την απώλεια εξακοσίων περίπου Οθωμανών και ταυτόχρονα τον φόβο των χωρικών της Ερεσού, που «έφυγαν εις τα βουνά διά να γλυτώσουν» από τους Ψαριανούς, τους οποίους αποκαλεί «κλέφτες».[21] Η αναφορά στον φόβο που ένιωθαν οι χωρικοί της Λέσβου για τους Ψαριανούς, αποτελεί σαφή ένδειξη ότι στη θάλασσα, τη συγκεκριμένη περίοδο, ο πόλεμος και η πειρατεία ήταν στοιχεία αλληλένδετα, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει τις διαφοροποιήσεις που υπήρχαν ανάμεσα στους χριστιανούς του βορειοανατολικού Αιγαίου. Προς αυτή την κατεύθυνση δείχνει και η μαρτυρία του Ψαριανού καπετάνιου Κωνσταντίνου Νικόδημου, μετέπειτα υποναύαρχου του Ελληνικού Ναυτικού, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι χριστιανοί πρόκριτοι της Λέσβου, με τη σύμφωνη γνώμη του Οθωμανού διοικητή, προσπάθησαν, το 1823, να συνάψουν μυστική συμφωνία με τους Ψαριανούς και υποσχέθηκαν να τους πληρώνουν ετήσιο φόρο, όχι ευκαταφρόνητο, υπό τον όρο να σταματήσουν τις λεηλασίες στο νησί.[22]

Οι Τούρκοι από την πλευρά τους, αμέσως μετά την πυρπόληση του πλοίου στην Ερεσό, ως αντίποινα, προχώρησαν σε βιαιότητες σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού (Αναγνώστου 2022). Συγκεκριμένα, στην πόλη της Μυτιλήνης γνωστό έμεινε το «μεγάλο τζουλούσι», η σφαγή δηλαδή χριστιανών προκρίτων και η αρπαγή των περιουσιών τους από άτακτους Τούρκους στρατιώτες (βασιβουζούκους).[23] Τις ίδιες μέρες εκτελέσθηκαν με απαγχονισμό τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας Γιαννάκης Λεμονής ή Κοντογδής και Χατζηγρηγόρης Ιωάννου (Σαμάρας 1941: 170).

Πάντως, η ηρεμία αποκαταστάθηκε σύντομα στο νησί, αφού, όπως σημειώνει σε επιστολή του, τον Οκτώβριο του 1821, ο λεσβιακής καταγωγής λόγιος Κωνσταντίνος Πιττακός, η Λέσβος «δεν εμιμήθη το παράδειγμα των άλλων μερών, αλλά μένει πειθομένη εις τους ιδίους νόμους και άρχοντας». Στην ίδια επιστολή υπογραμμίζει ότι οι συμπατριώτες του Λέσβιοι «δεν λογίζονται εχθροί παρά τη Υψηλή Πόρτα» και απολαμβάνουν «την σήμερον, όσα δεν είχον ποτέ προνόμια».[24] Μάλιστα, από τις αρχές του 1822 και εξής, όταν νέος διοικητής του νησιού για μία περίπου δεκαετία (έως το

---

[21] Για την πειρατική δράση Ψαριανών σε χωριά της Λέσβου, βλ. Δήμου-Παροδίτης 1934: 91 και Σαμάρας 1934: 26-28.

[22] Η συμφωνία αυτή τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω της παρουσίας του τουρκικού στόλου στο Αιγαίο και της καταστροφής των Ψαρών τον Ιούνιο του 1824. Βλ. Νικόδημος 1862: 245-247.

[23] Στον Κώδικα Β΄ της Μητρόπολης Μυτιλήνης (φύλλα 73β και 78β) υπάρχει κατάλογος με τα ονόματα 44 χριστιανών, οι οποίοι υπήρξαν θύματα της σφαγής που διέπραξαν οι Τούρκοι τον Μάιο του 1821. Βλ. Σαμάρας 1946: 7-8.

[24] Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Συλλογή Βλαχογιάννη Α΄, φάκ. 195, αρ. 87, Ιδιωτική επιστολή Κ. Πιττακού προς Μ. Βασιλείου, 30 Οκτωβρίου 1821. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Μανόλη Βουρλιώτη, που μου παραχώρησε τη συγκεκριμένη επιστολή.

1832-1833) έγινε ο ντόπιος μουσουλμάνος Μουσταφά αγάς Κουλαξίζ (Mustafa ağa Kulaksizzade), είναι γνωστό ότι επικράτησε στη Λέσβο μία περίοδος γενικής ειρήνης.[25] Ο ίδιος ανέλαβε επίσης τη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας των Κυδωνιατών που είχε περιέλθει στην οθωμανική κυβέρνηση μετά την καταστροφή του 1821 (Σαλτέλης, 1842: λξ΄· Σακκάρης 1920: 149-151).

Η μη συμμετοχή της Λέσβου στην Επανάσταση είχε ως αποτέλεσμα την αποφυγή των έντονων πολιτικών και κοινωνικών ρήξεων και την επιβολή κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα μιας υπόγειας και βραδείας διαδικασίας κοινωνικής αλλαγής. Στις Κυδωνίες, ωστόσο, το τίμημα της Επανάστασης ήταν βαρύ. Η ευρεία διάδοση των νεωτερικών ιδεών του Διαφωτισμού, η εμφάνιση και πάλι του Βενιαμίν Λέσβιου στην πόλη τις παραμονές του Αγώνα ως «απόστολου» της Φιλικής Εταιρείας, που είχε ως αποτέλεσμα τη μύηση σε αυτήν τετρακοσίων περίπου Κυδωνιατών και την αποστολή ενός καραβιού με πολεμοφόδια στον Μοριά, αναμφίβολα προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια και την ανησυχία των Τούρκων (Gervinus 1864: 246· Σακκάρης 1920: 106-110). Έτσι, στις 4 Ιουνίου 1821, μερικές μέρες δηλαδή μετά την πυρπόληση του πλοίου στην Ερεσό, άτακτοι Τούρκοι στρατιώτες κατέστρεψαν ολοσχερώς την πόλη των Κυδωνιών και τα γειτονικά Μοσχονήσια[26] και καταδίωξαν τους κατοίκους τους. Οι περισσότεροι από τους 15.000 Κυδωνιάτες που ζούσαν τότε στην πόλη (Αποστολάκις 1914: 65), κατέφυγαν πρόσφυγες στη Σύρο, στην Αίγινα, στη Λέσβο και στην Πελοπόννησο.

Στην Εθνοσυνέλευση του Άργους (1829), οι Κυδωνιάτες πρόσφυγες ζήτησαν να συγκροτήσουν δική τους κοινότητα και να παραμείνουν στην ελληνική επικράτεια (Σακκάρης 1920: 139-140). Ο Καποδίστριας όμως δεν συμφώνησε, παρόλο που τον απασχολούσε το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων, επειδή το αίτημά τους προφανώς δημιουργούσε τριβές με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που τους θεωρούσε δικούς της υπηκόους, και επίσης προσέκρουε στο ζήτημα των εθνικών γαιών και στις διεκδικήσεις των αυτοχθόνων. Έτσι, οι περισσότεροι πρόσφυγες, απογοητευμένοι από τη στάση του Κυβερνήτη, αλλά και από νοσταλγία για την ιδιαίτερή τους πατρίδα, άρχισαν να επιστρέφουν από το 1827 στις Κυδωνίες, αναλαμβάνοντας το δύσκολο έργο της ανασυγκρότησης της πόλης τους. Ο Άγγλος ιεραπόστολος Φράνσις Άραντελ (Arundell 1834: 318), που επισκέφτηκε τις Κυδωνίες το 1830, μας πληροφορεί ότι στην κατεστραμμένη πόλη είχαν ήδη επιστρέψει 8.000-10.000 Κυδωνιάτες πρόσφυγες.[27]

4. «Ονομάτων επίσκεψις» στα *Ποιημάτια* (1821-1834) του «Σταυράκη-Αντισθένους»

Μέσα σε αυτό το κλίμα και έχοντας προς το παρόν ως βάση του τη Μυτιλήνη, ο Αναγνώστης θα γράψει την περίοδο 1821-1834 το πρώτο του έργο, τα *Ποιημάτια*, τα οποία αποτυπώνουν την επίδραση των νεωτερικών ιδεών στη Λέσβο μέσω της εκπαίδευσης. Ας δούμε όμως ποια ονόματα συναντάμε στα *Ποιημάτια* και με ποιο τρόπο αυτά συνδέονται με το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα της εποχής. Επίσης, ιδιαίτερη σημασία έχει να αναζητήσουμε και τα ονόματα εκείνα που, αντίθετα ίσως από τις προσδοκίες μας, απουσιάζουν. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ασφαλώς ονόματα επιφανών μορφών του Διαφωτισμού, όπως του Κοραή, του Βενιαμίν Λέσβιου,

[25] Ενδεικτικό για το ήρεμο κλίμα που επικρατούσε στη Λέσβο τη συγκεκριμένη περίοδο είναι το γεγονός ότι το νησί δέχτηκε αρκετούς μουσουλμάνους πρόσφυγες από τις επαναστατημένες περιοχές. Σύμφωνα με τον Metin Ünver (2018-2019: 68-69) στην πρώτη οθωμανική απογραφή των ετών 1830-1831 καταγράφονται στη Λέσβο 340 μουσουλμάνοι άρρενες που είχαν φτάσει πρόσφυγες από την Εύβοια την περίοδο της ελληνικής επανάστασης.

[26] Για την οικιστική εξέλιξη της πόλης των Κυδωνιών σημαντική είναι η μελέτη του Δημητρού Ε. Ψαρρού (2017).

[27] Ο Σακκάρης (1920: 154) εκτιμά ότι το 1842 η πόλη είχε περίπου 18.000 κατοίκους.

του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας και του Θεόφιλου Καΐρη, για τους οποίους ο Αναγνώστης, όπως σημειώθηκε παραπάνω, θα μιλήσει αργότερα με ενθουσιασμό στη *Λεσβιάδα ωδή*, αλλά δεν θα πει τίποτε στα *Ποιημάτια*. Η απουσία αυτή συνδυάζεται και με την απουσία από τα *Ποιημάτια* κάθε αναφοράς στο οριστικό κλείσιμο των νεωτερικών σχολείων στις Κυδωνίες, στη Χίο και στη Σμύρνη, πριν ακόμα ξεσπάσει η Επανάσταση, γεγονός που σηματοδότησε την ήττα του κινήματος του Διαφωτισμού. Ο Αναγνώστης δεν αναφέρεται ευθέως ούτε στην αντίδραση των κυρίαρχων τάξεων της Λέσβου απέναντι στις νέες ιδέες που απειλούσαν τις παγιωμένες κοινωνικές ισορροπίες, ούτε στις δυσκολίες και τις διώξεις με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπος ο Βενιαμίν Λέσβιος, όταν το 1812 μάταια προσπάθησε να ιδρύσει στη γενέτειρά του σχολή αποδεσμευμένη από τον έλεγχο της Εκκλησίας και με σαφή κοσμικό και θετικό χαρακτήρα. Ωστόσο, δεν θα διστάσει να πει πως για να επιστρέψουν οι Μούσες στην Ελλάδα, πρέπει να διδαχθούν οι νέοι «επιστήμας, Αλγέβρας, φυσικάς / και άλλας Πραγματείας επιστημονικάς» (*Ποιημάτια*: 64), να παρακολουθήσουν δηλαδή ένα νεωτερικό «πρόγραμμα σπουδών», που περιλαμβάνει τις θετικές επιστήμες, τα μαθηματικά και τη φυσική, τα «επικίνδυνα» δηλαδή μαθήματα που είχε διδάξει στη σχολή των Κυδωνιών ο σπουδασμένος στην πολυτεχνική σχολή του Παρισιού Βενιαμίν, προκαλώντας την αντίδραση των οπαδών της συντήρησης.

Οι λόγιοι που συναντάμε στα *Ποιημάτια* είναι «ήσσονες», κυρίως από το περιβάλλον του Αναγνώστη, οι οποίοι ωστόσο, όπως και εκείνος, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση των νεωτερικών ιδεών στην περιοχή της Αιολίδας.[28] Έτσι, ο Αναγνώστης αφιερώνει δύο από τα ποιήματα της συλλογής του στον Ιγνάτιο Σαρδέλλη, μαθητή του Βενιαμίν στην Ακαδημία των Κυδωνιών και αντιγραφέα των χειρογράφων του, που αυτή την περίοδο ήταν δάσκαλος στο επαρχιακό ελληνικό σχολείο της Καλλονής, τον οποίο ο Αναγνώστης αποκαλεί «φίλο» του (*Ποιημάτια*: 80-82). Επίσης, αφιερώνει ποιήματά του στον φωτισμένο ιεράρχη, τον μητροπολίτη Μηθύμνης Ιάκωβο, που, όπως σημειώνει, είναι «δικός της γόνος, ελληνικός» και με την ενθρόνισή του, τον Απρίλιο του 1832, εκτιμά ότι θα έρθει ο «χρυσούς αιών», θα «αναλάμψει νέα εποχή» και θα «εκλείψει ο ζόφος της αμαθείας» από την επαρχία του.[29] Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ιάκωβος Β΄, μητροπολίτης Μηθύμνης κατά τα έτη 1831-1842, με καταγωγή από την Πέτρα Λέσβου, ήταν ανάμεσα σε εκείνους που είχαν παρακολουθήσει μαθήματα κοντά στον Βενιαμίν.

Ο Αναγνώστης χαρακτηρίζει τον Ιάκωβο Β΄ όχι μόνο «ευμενή» αλλά και «μουσοτραφή». Το ίδιο επίθετο θα το συναντήσουμε και πάλι στο ποίημα «Συνάντησις της Καλλιόπης», όπου εκφράζει την απογοήτευσή του, επειδή στερήθηκε την προοπτική για ανώτερες σπουδές στη «μουσοτρόφο Ευρώπη» (*Ποιημάτια*: 67), μία έκφραση που φέρνει στο νου τους χαρακτηριστικούς στίχους που διατυπώθηκαν από τον Ανδρέα Κάλβο στην ωδή «Η Βρετανική μούσα»: «Ιδού της μουσοτρόφου Ευρώπης τα υπερέχοντα έθνη».[30] Η αναφορά στις Μούσες είναι μία από τις πολλές αρχαιοελληνικές αναφορές που υπάρχουν σε διάφορα σημεία των ποιημάτων του Αναγνώστη. Για παράδειγμα, όταν παρουσιάζει τις συνθήκες που επικρατούσαν στο βορειοανατολικό Αιγαίο στην αρχή της ελληνικής επανάστασης, με τρόπο έμμεσο και συμβολικό, μας μιλά για μια «μέρα σκοτεινή», που «δεινά κατεπλήγωσαν ολόκληρη

[28] Ας σημειωθεί ότι στις λίγες μελέτες που έχουν γίνει μέχρι σήμερα για τον Διαφωτισμό στη Λέσβο απουσιάζουν τα ονόματα των τοπικών λογίων-δασκάλων, ανάμεσά τους και αυτό του ίδιου του Σταυράκη Αναγνώστη.

[29] Βλ. «Ωδή αυτοσχέδιος εις τον Πανιερολογιώτατον και σεβασμιώτατον δεσπότην άγιον Μηθύμνης Κύριον Κύριον Ιάκωβον», «Εγκώμιον Προσευχής», «Άλλο εγκώμιον» (*Ποιημάτια*: 82-86).

[30] Για τη χρήση της αρχαιότητας στη δόμηση του ελληνικού εθνικού φαντασιακού στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, στο Ιόνιο, βλ. ενδεικτικά Αρβανιτάκης 2020 και 2022 και Ζάνου 2022.

την οικουμένη». Ο «αιμοχαρής Άρης», κρατώντας σπαθί και κοντάρι, έδιωξε μακριά τη θεά Αθηνά και τις Μούσες και άρχισαν να διαπράττονται «φόνοι», πυρπολήσεις πόλεων και να χύνεται «αμέτρητο αίμα αθώων» ανθρώπων (*Ποιημάτια*: 59-60).

Ένα αίσθημα απογοήτευσης τον κατακλύζει, επειδή την κρίσιμη στιγμή της Επανάστασης, οι κάτοικοι της Λέσβου στερήθηκαν τα φώτα της παιδείας και έμειναν «παντέρημοι», απομονωμένοι από τους ομοεθνείς τους και τον υπόλοιπο κόσμο. Όπως υπαινικτικά σημειώνει στα *Ποιημάτια* (66-67), «Και τρομασμένοι όλ' ημείς καταφυγήν ζητούμεν / κυττάζομεν εδώ κι εκεί πότε να την ευρούμεν. / Και τας ελπίδας χάσαμεν και πλέον λυπημένοι / εμείναμεν παντέρημοι και καταπικραμμένοι». Ταυτόχρονα, η ίδια η απόφαση των «συμπατριωτών» του στην επαναστατημένη Ελλάδα να διεκδικήσουν με τα όπλα την απελευθέρωσή τους από τον «βάρβαρο» δυνάστη, τον Τούρκο, κάνει την καρδιά του να πάλλεται από χαρά. Σε αυτούς τους αγωνιστές της ελευθερίας προσφέρει ως «δώρον αντευεργετικόν» για τις «πολλές προόδους όπου κάμνει η πατρίς μας η Ελλάς» το ποίημά του «Στίχοι αυτοσχεδίως ποιηθέντες» (1822) (*Ποιημάτια*: 56-59).

Ο Αναγνώστης αποφεύγει να αναφερθεί ευθέως στα γεγονότα που σημάδεψαν την περιοχή του ανατολικού Αιγαίου. Προσπαθεί να απωθήσει από τη σκέψη του και για αυτό αποσιωπά την ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης των Κυδωνιών (1821) και στη συνέχεια την καταστροφή της Χίου (1822) και των Ψαρών (1824). Και επίσης, δεν σχολιάζει ούτε θετικά ούτε αρνητικά, τη μη συμμετοχή της Λέσβου στον αγώνα της Ανεξαρτησίας.[31] Δεν μιλά ούτε για την πυρπόληση του τουρκικού πλοίου στην Ερεσό και για τα αντίποινα που διαπράχθηκαν από τους Τούρκους στη Μυτιλήνη, ούτε για τις συχνές λεηλασίες που διαπράττονταν από ομοεθνείς του Ψαριανούς σε χωριά της Λέσβου την περίοδο 1821-1823, αλλά και από τμήμα του οθωμανικού στόλου, που το 1824 κατευθυνόταν προς τα Ψαρά. Δεν αναφέρεται επίσης ούτε στον Σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ ούτε στον Οθωμανό διοικητή της Λέσβου Μουσταφά αγά Κουλαξίζ, για τους οποίους θα μιλήσει αργότερα στη *Λεσβιάδα ωδή*, ούτε στην πολιτική ειρήνης και κατευνασμού που ακολούθησε ο τελευταίος από το 1822 και στο γεγονός ότι ανέλαβε τη διαχείριση των περιουσιών των Κυδωνιατών που το 1821 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους.

Αντίθετα, ο Αναγνώστης κατονομάζει και υμνεί τον «Αρχηγέτη» της Επανάστασης, τον «ήρωα των ηρώων», τον «κλεινό πρίγκιπα Αλέξανδρο [sic] Υψηλάντη», γιατί σκόρπισε το «πνεύμα της ελευθερίας στην Ελλάδα», «τους σήκωσε στα όπλα» για να «απαλλαγούν από την τυραννία με το σπαθί» τους, όπως αρμόζει «σε άντρες», και «ή να πεθάνουν ή να ελευθερωθούν» και «να ζήσουν αυτόνομοι». Η λανθασμένη αναφορά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη ως ηγέτη της ελληνικής επανάστασης στην Πελοπόννησο, αντί για τον αδελφό του Δημήτριο, δείχνει ότι η πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στην επαναστατημένη Ελλάδα δεν ήταν ακριβής στη γεωγραφικά απομακρυσμένη Λέσβο. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η μορφή του Υψηλάντη τον συγκινεί βαθιά και τον εμπνέει. Είναι ενδεικτικό ότι την περίοδο του «εμφυλίου πολέμου», που ξέσπασε «μεταξύ της βουλής και του στρατηγού Κολοκοτρώνη», παίρνει το μέρος του Υψηλάντη και προτρέπει τους Έλληνες να τον υψώσουν σε «θρόνο» και «πριγκιπική καθέδρα», για να τους καθοδηγεί με την ορθή σκέψη του (*Ποιημάτια*: 59).

Στα *Ποιημάτια,* ο Αναγνώστης αναφέρεται επίσης στη «συμπεθέρα» του Κολοκοτρώνη «Ποπολίνα», όπως αποκαλεί την Μπουμπουλίνα,[32] και παρόλο που δεν

---

[31] Ο Αναγνώστης θα μιλήσει αργότερα για τα ζητήματα αυτά στη *Λεσβιάδα ωδή* (1850), μέσα στο διαφορετικό ιδεολογικό κλίμα του ελληνοθωμανισμού.

[32] Συγκεκριμένα, το 1823 έγραφε (*Ποιημάτια*: 57): «Τους παρόντας αυτοσχεδίους στίχους εστιχούργησα τότε ότε ελάβομεν την είδησιν, πως εγνώρισαν τον Αλέξανδρον Υψηλάντην κεφαλήν της βουλής εις την Πελοπόννησον κατά το 1822 έτος. Πλην ύστερον ηκούσθη πάλιν κατά το 1823 εξώσθη [ο Υψηλάντης]

κατονομάζει τον Λυκούργο Λογοθέτη, σε δύο ποιήματά του, γραμμένα τον Αύγουστο του 1824, αναφέρεται στη «θαυμαστή κατατρόπωση» του οθωμανικού στόλου από τη «θαλάσσια δύναμη των νέων Ελλήνων» στη Σάμο.[33] Και σε αυτή την περίπτωση κατονομάζει μία «ελάσσονα» μορφή, τον αρχιμανδρίτη Ακάκιο από τη Σάμο, στον οποίον αφιερώνει ένα ποίημα, ως ελάχιστο δείγμα της ευγνωμοσύνης του, στον «αγαθώτατο», όπως σημειώνει, «ευεργέτη» του, εκτιμώντας «ότι συνήργησαν και οι συμπατριώται» του «Σάμιοι εις τούτο το λαμπρόν και μέγα ανδραγάθημα, ωσάν οπού ο κίνδυνος ήτο μάλιστα εις την Πατρίδα των» (*Ποιημάτια*: 74-75).

Από τις σύγχρονες μορφές που συναντάμε στα όψιμα ποιήματα της συλλογής του, ο βασιλιάς Όθωνας αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση όχι μόνο για τον ενθουσιώδη τρόπο με τον οποίον ο Αναγνώστης τον επαινεί, αλλά και για το ότι, όπως είδαμε, συνδέεται με το πρώτο από τα δύο γνωστά ταξίδια του λέσβιου δασκάλου εκτός Αιολικού χώρου: το Νοέμβριο του 1834, δηλαδή ένα μήνα περίπου μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως επίσημης πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, ο Αναγνώστης ταξιδεύει στην ανεξάρτητη Ελλάδα για να συναντήσει, λίγο έξω από το Ναύπλιο, τον Όθωνα, στο πρόσωπο του οποίου βλέπει να ενσαρκώνεται η ανεξαρτησία της Ελλάδας (Μανδαμαδιώτου 2021: 54-57). Στα δύο «πολιτικά ποιήματα» που αφιερώνει στο νεαρό βασιλιά δηλώνει «πιστός υπήκοος» και «εραστής» του, γιατί, αν και «Βαυαρός», είναι «βλαστός βασιλέως» και «Εθνάρχης της Ελλάδος».[34]

Με αυτό τον τρόπο ο θεσμός της μοναρχίας εντάσσεται στην εθνική ιστορία και ο Όθωνας πολιτογραφείται Έλληνας, εφόσον θεωρείται «διάδοχος του θρόνου του Θησέα και του Μεγάλου Κωνσταντίνου». Η αναφορά στο βασιλιά των Αθηνών Θησέα, αλλά και η γλωσσική επιλογή του Αναγνώστη να συνθέσει στα αρχαία ελληνικά το ένα από τα δύο αυτά ποιήματα, το «Επίγραμμα Ηρώων εις τον Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα τον Α΄», δηλώνουν την επιθυμία του να εντάξει τον ξένο βασιλιά στο πάνθεον των ελλήνων ηρώων, συνδέοντάς τον με την ήδη εθνικοποιημένη από τους λογίους του Διαφωτισμού ελληνική αρχαιότητα.[35] Παράλληλα, η αναφορά στον Μεγάλο Κωνσταντίνο δημιουργεί μια αίσθηση «εθνικής συνέχειας», καθώς αναγνωρίζει τον Όθωνα συνεχιστή όχι μόνο της αρχαίας αλλά και της βυζαντινής παράδοσης, υπογραμμίζοντας έτσι την απήχηση που είχε στους ελληνορθόδοξους, και εκτός του ελληνικού Βασιλείου, ο μύθος του μαρμαρωμένου βασιλιά και η Κωνσταντινούπολη ως σύμβολο θρησκευτικό, αλλά και εθνικοαπελευθερωτικό. Οι στίχοι αυτοί του Αναγνώστη που παρουσιάζουν τον Όθωνα ως συνεχιστή της ελληνικής αρχαιότητας και του Βυζαντίου, είναι πιθανό να αποτελούν θεματικό δάνειο από δύο έμμετρες

και μόνον η βουλή εδιοίκει τα πράγματα ότε συνέβη και εμφύλιος πόλεμος, εις του οποίου το μέρος ήτο και η συμπεθέρα αυτού Ποπολίνα». Ας σημειωθεί ότι ο γιος του Κολοκοτρώνη Πάνος είχε παντρευτεί το 1822 την κόρη της Μπουμπουλίνας, Ελένη Μπούμπουλη.

[33] Βλ. «Οπτασία περί των νέων Ελλήνων» και «Έτερον ποιημάτιον συνταχθέν τω αυτώ μηνί (αυγούστω) του 1824» (*Ποιημάτια*: 74-79).

[34] «Επίγραμμα Ηρώον εις τον Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα» και «Η αφοσίωσίς μου προς την Μεγαλειότητά του» (*Ποιημάτια*: 86-89).

[35] Σε αντίθεση με τις αναφορές του στον βασιλιά Όθωνα, ο Αναγνώστης δεν αναφέρεται στον Κυβερνήτη της Ελλάδας, τον Καποδίστρια, τη στιγμή μάλιστα που είναι γνωστές οι διπλωματικές του προσπάθειες για διευρυμένα ελληνικά σύνορα. Η παράλειψη αυτή του Αναγνώστη πιθανότατα συνδέεται με την πικρία που προκάλεσε στους Κυδωνιάτες η στάση του Κυβερνήτη στην Εθνοσυνέλευση του Άργους και η απροθυμία του να αναγνωρίσει επίσημα την κοινότητα των Κυδωνιατών και Μοσχονήσιων προσφύγων στο ελληνικό κράτος. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Κυδωνιάτη γιατρού και λογίου Νικολάου Σαλτέλη (1842: ο΄), ο οποίος έζησε την παλιννόστηση και το 1842 έγραφε ότι οι «πένητες Κυδωνιάτες» πρόσφυγες, «ουδ' ημπόρεσαν, ουδ' εμψυχώθησαν καν να συγκεντρώσωσι κοινότητα τινα εντός της ελευθέρας Ελλάδος», θεωρώντας υπεύθυνο για αυτό τον Καποδίστρια, «εις τον οποίον ολόκληρον το έθνος ανέθεσε τόσον ατυχώς τας ελπίδας του» και «αντήμειψε με μεγάλη αδικία τους θυσιασθέντας Κυδωνιάτας».

επιστολές που είχε δημοσιεύσει, το 1833, στο Ναύπλιο ο Αλέξανδρος Σούτσος, με τον οποίο ο Αναγνώστης, όπως προαναφέρθηκε, συνδεόταν. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ωστόσο την πρώιμη παρουσία στο έργο του Αναγνώστη του τριαδικού σχήματος της «συνέχειας του ελληνισμού», έστω και μέσα στο πλαίσιο ενός εθνοτικού πατριωτισμού που στηρίζεται στη σύνδεση της ελληνικής αρχαιότητας με τη βυζαντινή εκκλησιαστική παράδοση.[36]

Οι αναφορές στην κλασική αρχαιότητα είναι εμφανείς ήδη στο πρώτο ποίημα της συλλογής του Αναγνώστη με τίτλο «Σωκράτους ο Άγγελος». Όπως προαναφέρθηκε, στο συγκεκριμένο ποίημα ο Αναγνώστης αυτοπαρουσιάζεται ως ένας «ταπεινός νέος», που όμως έχει μία ξεχωριστή αποστολή. Λειτουργεί ως αγγελιοφόρος του αρχαίου Σωκράτη, στο «επάνω μέρος της Ασίας», που «βλέπει αντίκρυ προς τη Δύση» και αναλαμβάνει να μιλήσει στους μαθητές του για την αξία της παιδείας και για την αρχαία ελληνική κληρονομιά (*Ποιημάτια*: 31). Με αυτό τον έμμεσο και υπαινικτικό τρόπο δηλώνει εξαρχής το γεωγραφικό του στίγμα ανάμεσα στους Έλληνες της Αιολίδας, αλλά και τον προσανατολισμό του στις νεωτερικές ιδέες της Δύσης. Ως προς τη σημασία της μορφής του Σωκράτη, αξίζει να σημειώσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Κοραής παραβάλλει τη συμπεριφορά του πλασματικού ήρωά του Παπατρέχα με τη στάση του Σωκράτη (Πασχάλης 2004: 151-152 και 160· πβ. Κονδύλης 1983: 99). Επίσης, είναι ενδεικτικό ότι ο διώκτης του Διαφωτισμού και του ίδιου του Βενιαμίν, ο Αθανάσιος Πάριος, κατηγορεί τον Σωκράτη για τα ήθη του (Δημαράς 1985: 90).

Το γεγονός μάλιστα ότι ο Αναγνώστης υπογράφει κάποια από τα ποιήματά του, και συγκεκριμένα τους «πατριωτικούς» του «ύμνους», ως «Λύδιος Αντισθένης» (*Ποιημάτια*: 67 και 78), με την αρχαία δηλαδή ονομασία που του είχε δώσει ο δάσκαλός του Αναστάσιος Παμβώ, δείχνει ότι ακολουθεί την πρακτική της αλλαγής των ονομάτων, που καλλιεργήθηκε στη σχολή των Κυδωνιών μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και έχει συνδεθεί με το Διαφωτισμό.[37] Στην ονομασία αυτή, το επίθετο «Λύδιος» παραπέμπει στους τρόπους-αρμονίες της αρχαίας ελληνικής μουσικής, αποκαλύπτοντας έτσι μία ακόμη ιδιότητά του, αυτήν του μουσικού, και μάλιστα από τα μέρη των μεγάλων λυρικών της αρχαιότητας, της Σαπφούς και του Αλκαίου.[38] Ως προς την υιοθέτηση της ταυτότητας του μαθητή του Σωκράτη, του Κυνικού φιλοσόφου Αντισθένη, αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Κοραής είχε επικαλεστεί τη γνωστή φράση του Αντισθένη «Αρχή παιδεύσεως η των ονομάτων επίσκεψις», για να υποστηρίξει ότι «η παιδεία των ανθρώπων πρέπει ν' αρχίζη απ' αυτήν των λέξεων την έρευναν».[39]

---

[36] Στις επιστολές του Αλ. Σούτσου, που με παρόμοιο τρόπο επαινούν τον Όθωνα, αποκαλώντας τον «κληρονόμο και διάδοχο της μεγάλης μοναρχίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου» και «συνεχιστή του αθάνατου έργου των νομοθετών» της αρχαιότητας Λυκούργου και Σόλωνα, ο Γιώργος Βελουδής (2001: 337-338) ανιχνεύει τη συμπλήρωση, πολύ πριν από τον Σ. Ζαμπέλιο και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, του σχήματος της εθνικής «συνέχειας». Ενώ όμως στο ελληνικό κράτος η οικοδόμηση του σχήματος της εθνικής συνέχειας αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηρίχτηκε στα μέσα του 19ου αιώνα η ρομαντική αλυτρωτική ιδεολογία, στο βορειοανατολικό Αιγαίο την ίδια περίοδο υποστηρίχτηκε η ιδεολογία του ελληνοθωμανισμού. Βλ. Μανδαμαδιώτου (υπό δημοσίευση).

[37] Την ιδεολογική διάσταση της επιλογής αρχαίων ονομασιών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας ανέδειξε πρώτος ο Κ. Θ. Δημαράς (1985: 5 και 57-60). Πβ. Πετροπούλου 1997-1998: 169 και 181. Ο Αναγνώστης συνέχισε αυτή την πρακτική, δίνοντας αρχαίες ονομασίες σε μαθητές του, όπως στον Γεώργιο Αντωνιάδη-Πάππη (Αριστείδη), τον Κωνσταντίνο Πατσελή (Υάκινθο) και τον Γ. Καραπαναγιώτη (Ξενοφώντα), αλλά και στα παιδιά του Αριστομένη και Χαρίκλεια (Βαλέτας 1935: 2 και Παρασκευαΐδης 1991: 28).

[38] Ο Αναγνώστης ήταν υποστηρικτής του μουσικού συστήματος που εισήγαγε ο Γεώργιος Λέσβιος. Βλ. Παπαδόπουλος 1904: 162-164. Για την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας μέσω της ποίησης και της μουσικής τον 19ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά Tambakaki, Vlagopoulos, Levidou & Beaton 2020: 63-74.

[39] Κοραής 1986: 495 [*Πλουτάρχου Βίοι* 1812]. Βλ. Φραγκίσκος 1999: 136-157.

Πλάι στους σοφούς αρχαίους προγόνους βρίσκουμε στα *Ποιημάτια* και μορφές ηρώων που συνδέονται με θρυλικές μάχες της αρχαιότητας, οι οποίες αποτελούσαν πρότυπα για την ανάκαμψη της πατρίδας (*Ποιημάτια*: 34-36) και υπήρξαν αντικείμενα θαυμασμού στην Ευρώπη. Συναντάμε δηλαδή ηγετικές μορφές που συνδέθηκαν με τους Περσικούς πολέμους και τη νίκη των Ελλήνων απέναντι στους «βαρβάρους» (*Ποιημάτια*: 77), όπως τον Θεμιστοκλή και τον Λεωνίδα, από τους οποίους ο πρώτος ήταν συνδεδεμένος με τη νίκη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και ο δεύτερος με τη γεμάτη αυτοθυσία μάχη των Θερμοπυλών για την προάσπιση της ελευθερίας των Ελλήνων. Καθώς ο Αναγνώστης χαρακτηρίζει επίσης τους Τούρκους ως «βάρβαρους τυράννους» (*Ποιημάτια*: 32, 76 και 79), δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς την αναλογία Περσών-Τούρκων σε στίχους όπως: «Ιδού Θεμιστοκλέους και άλλων θαυμαστών / ηρώων τέκνα όντες ανδρών εξακουστών, / τον βάρβαρον τροπούμεν και φεύγει κατηφής / οπίσω δεν κυττάζει εις άκρον φοβηθείς»· ή «Εστέναζεν ο μέγας εις την Ανατωλήν [sic] / ο βασιλεύς Περσίας [Ξέρξης] και έσταζε χολήν» (*Ποιημάτια*: 34 και 88).

Ο Αναγνώστης επίσης χαρακτηρίζει τους Τούρκους ως «αλλοεθνείς» τυράννους, προσδίδοντας στον όρο και θρησκευτικό περιεχόμενο. Στις «συμβουλές» του προς νέους σε πεζό, που έγραψε τον Αύγουστο του 1824 και βρίσκονται στο τέλος του χειρογράφου των *Ποιηματίων*, κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα σε πιστούς και σε «αλλοεθνείς», ταυτίζοντας έτσι τις έννοιες της εθνικότητας και της θρησκείας. Όπως σημειώνει, οι νέοι οφείλουν να διακατέχονται από αγάπη για κάθε άνθρωπο, αλλά να προτιμούν τον «συγγενή από τον μη συγγενή, τον ντόπιο από τον ξένο, τον ομόπιστο από τον αλλοεθνή». Οι παραπάνω τοποθετήσεις, όπως και οι αναφορές του σε σημαντικές μάχες της αρχαιότητας, όπως στις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα, υπογραμμίζουν την έμμεση αλλά σαφή διάκριση μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων, ενισχύοντας ταυτόχρονα την αίσθηση της πολιτισμικής ανωτερότητας των τελευταίων.

Παράλληλα, η θρησκεία, η οποία την εποχή αυτή αποτελούσε τον σημαντικότερο παράγοντα κατηγοριοποίησης των διαφόρων εθνοτικών ομάδων, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας του Έλληνα, όπως την σκιαγραφεί ο Αναγνώστης. Δεν είναι τυχαίο ότι για τον εαυτό του επέλεξε το επίθετο Αναγνώστης, έναν εκκλησιαστικό δηλαδή τίτλο, αντί του πατρικού του Ιωακείμογλου, γεγονός που, όπως σημειώθηκε, υπογραμμίζει τη σύνδεσή του με τη χριστιανική πίστη. Επίσης, στο έργο του, ως σύμβολα του ελληνικού έθνους, αναγνωρίζει τη «γραικική σημαία» και το «Σταυρό» (*Ποιημάτια*: 77), ενώ δίπλα σε ποιήματα που αναφέρονται σε αρχαίους θεούς και ήρωες, συνυπάρχουν αρμονικά ύμνοι προς την Παναγία και τον Θεό. Οι ύμνοι αυτοί, όπως και οι «συμβουλές» του προς νέους σε πεζό, δείχνουν το βάθος του θρησκευτικού του βιώματος, ένα βίωμα που, όπως γνωρίζουμε, δεν αποποιήθηκαν και οι περισσότεροι λόγιοι του Διαφωτισμού, αν και η προσήλωσή του στη χριστιανική θρησκεία έρχεται σε αντίθεση με το νεωτερικό αίτημα για την κατοχύρωση της ανεξιθρησκείας (Kitromilides 2016).

Ο Αναγνώστης χρησιμοποιεί το όνομα «Έλληνες», το οποίο έχει κατοχυρωθεί από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, για να αναφερθεί τόσο στους αρχαίους όσο και στους «νέους Έλληνες». Επίσης, το εθνώνυμο αποδίδεται ομοίως στους κατοίκους της Λέσβου, αλλά και σε εκείνους των περιοχών που έχουν επαναστατήσει, τους οποίους χαρακτηρίζει «συμπατριώτες» του. Εναλλακτικά, αλλά σπανιότερα, χρησιμοποιεί την ονομασία Γραικοί/Γραικία, που επίσης ήταν τότε σε χρήση από τον ευρωπαϊκό και τον ελληνικό Διαφωτισμό. Όσον αφορά την ονομασία Ρωμιός, απουσιάζει εντελώς από τα *Ποιημάτια*, όχι γιατί δεν ήταν σε χρήση τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά γιατί προφανώς δεν ήταν στις προτιμήσεις του. Και ως προς αυτό, ο Αναγνώστης δείχνει να ακολουθεί τους λογίους του Διαφωτισμού και ειδικά τον Κοραή, ο οποίος είχε δηλώσει την

αντίρρησή του στη χρήση αυτής της ονομασίας, επειδή θύμιζε τη δουλεία των Ελλήνων (Κοραής 1805: 37-39).

5. Αντί επιλόγου: Αιολικός Διαφωτισμός και εθνικό κράτος

Στα *Ποιημάτια* του Αναγνώστη κυριαρχεί το «εμείς», η συμπερίληψη όλων των Ελλήνων στο ίδιο «έθνος», λόγω της κοινής τους καταγωγής. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, όλοι τους είναι «Έλληνες, απόγονοι λαμπροί των αρχαίων» Ελλήνων, «γνήσια τέκνα της κοινής τους πατρίδας, της μητρός Ελλάδος» (*Ποιημάτια*: 32-33 και 77». Είναι σαφές ότι πρόθεσή του είναι να εστιάσει στα στοιχεία που ενώνουν το έθνος και για το λόγο αυτό οποιαδήποτε διαφοροποίηση μεταξύ των Ελλήνων, επαναστατημένων και μη, δεν έχει θέση στο έργο του. Ενδεικτικό είναι ότι αναφέρεται στην «πατρίδα» όχι με την έννοια του γενέθλιου τόπου, αλλά της «κοινής πατρίδας» όλων των «Ελλήνων». Παράλληλα, επισημαίνει το δικαίωμα κτήσης που έχουν οι Έλληνες στη «γη» που κατοικούν, ένα δικαίωμα κατοχυρωμένο από τους αρχαίους προγόνους τους και τονίζει ότι η γη τους «δεν είναι ποταπή», αλλά «ένδοξη», «μεγάλη» και «ξακουστή», αφού υπήρξε «πατρίδα ηρώων, φιλοσόφων και ιστορικών». Η γεωγραφία της ελληνικής αυτής γης δεν προσδιορίζεται επακριβώς στα ποιήματά του, ταυτίζεται όμως αόριστα με τους τόπους της αρχαίας Ελλάδας.

Όταν το 1821 ο Αναγνώστης ξεκίνησε να γράφει τα *Ποιημάτια*, δεν είναι σαφές αν προσέβλεπε σε μία μελλοντική συνύπαρξη όλων των Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του βορειοανατολικού Αιγαίου, στον ίδιο πολιτικό σχηματισμό, σε ένα ελεύθερο δηλαδή και «αυτόνομο» ελληνικό κράτος (*Ποιημάτια*: 33-34, 40 και 57). Το γεγονός πάντως ότι υπογραμμίζει την επιθυμία των Ελλήνων που επαναστάτησαν να ζήσουν «ελεύθεροι και αυτόνομοι», δείχνει ότι πιθανότατα υπήρχε στη σκέψη του το νεωτερικό πολιτικό αίτημα συγκρότησης εθνικού κράτους.

Στα δύο ποιήματα της συλλογής του που γράφει το 1834 και τα αφιερώνει στον Όθωνα, δείχνει να έχει πλέον συνειδητοποιήσει ότι η συμπερίληψη της ιδιαίτερής του πατρίδας, της Λέσβου, στο ελληνικό Βασίλειο δεν νομιμοποιείται, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και κυρίως λόγω της μη συμμετοχής της στην Επανάσταση. Στα ποιήματα αυτά δηλώνεται ωστόσο η διπλή σύλληψη της «Ελλάδας», ως κρατικής οντότητας και ως εθνικής «φαντασιακής κοινότητας», για να χρησιμοποιήσουμε τη γνωστή έκφραση του Benedict Anderson. Έτσι, η Ελλάδα του 1834, αν και «ξένη γη», παραμένει η «ερατεινή» του «πατρίδα», την οποία θαυμάζει και την θεωρεί «καύχημα» (*Ποιημάτια*: 89).

Με άλλα λόγια, παρόλο που η Λέσβος, όπως και οι Κυδωνίες, το 1834 δεν έχουν συμπεριληφθεί στην ελληνική επικράτεια, για τον Αναγνώστη παραμένουν μέρος του ελληνικού έθνους. Μάλιστα, η συχνή παρουσία στα ποιήματά του της θεάς Αθηνάς, με τη διπλή της ιδιότητα, της θεάς της σοφίας και της «επιστάτριας του πολέμου»,[40] δηλώνει με έμμεσο τρόπο ότι ενώ τα μέσα που επιλέγονται είναι διαφορετικά, ο ένοπλος αγώνας για τους επαναστατημένους και η παιδεία για τους υπόλοιπους Έλληνες, όλοι τους εμπνέονται από την ίδια πατριωτική διάθεση και κοινός τους στόχος είναι η κατάκτηση της ελευθερίας και της ευδαιμονίας. Για αυτό το λόγο τονίζει επανειλημμένα στα *Ποιημάτια* την αξία της παιδείας, θεωρώντας την απόκτησή της δείγμα πατριωτισμού, αφού έτσι θα «φανούν ωσάν Έλληνες», αντάξιοι δηλαδή των ένδοξων προγόνων τους. Εκείνο που τη δεδομένη χρονική στιγμή δείχνει να θεωρεί ασυγχώρητο είναι να μην καταβάλουν και οι Λέσβιοι κάθε δυνατή προσπάθεια για την μόρφωση και την πνευματική τους καλλιέργεια, για να αποκτήσουν δηλαδή τα εφόδια

[40] *Ποιημάτια*: 32-33, 40, 42, 48-49, 66, όπου εμφανίζεται ως θεά της σοφίας και 78-79, όπου παίρνει τη μορφή της θεάς του πολέμου.

που θα τους οδηγήσουν στο ίδιο με τους επαναστατημένους Έλληνες επιθυμητό αποτέλεσμα.[41]

Είναι εμφανές ότι δια στόματος Αναγνώστη, ξεδιπλώνονται οι ιδέες του Κοραή, όπως και άλλων μορφών του Διαφωτισμού, και ιδιαιτέρως του συμπατριώτη του Βενιαμίν Λέσβιου, τον οποίο στη *Λεσβιάδα ωδή*, όπως αναφέρθηκε, χαιρετίζει ως τον πρώτο των «νεωτέρων επισήμων της Λέσβου τέκνων». Η περίπτωση του Αναγνώστη δείχνει την ύπαρξη ενός δικτύου «ησσόνων» δασκάλων και λογίων που έπαιξαν καθοριστικό, όσο και αφανή, ρόλο στη διαμόρφωση του «Αιολικού Διαφωτισμού». Οι έννοιες και τα ονόματα που ο Αναγνώστης «επισκέπτεται» στα *Ποιημάτια* κατά την περίοδο της Επανάστασης και των πρώτων χρόνων της δημιουργίας του ελληνικού εθνικού κράτους, καθώς και οι σιωπές και οι παραλείψεις του, χαρτογραφούν τον «κόσμο» του, ακριβώς στο «επάνω μέρος της Ασίας». Σε αυτόν τον κόσμο, μεταξύ Ανατολής και Δύσης, το νησί της Λέσβου και οι γειτονικές Κυδωνίες, μέσα από συμπλεύσεις και αποκλίσεις, βρίσκονταν σε διαρκή επικοινωνία, με τους ανθρώπους τους να διανύουν παράλληλες πνευματικές πορείες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αγγέλου, Ά. 1988. *Των Φώτων*. Αθήνα: Ερμής.

Αναγνώστης, Σ. 2000. *Δωδεκάχορδος Κιθάρα από χειρόγραφο του 1824*, Εισαγωγή-επιμέλεια: Π. Παρασκευαΐδης. Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης.

Αναγνώστης, Σ. 2000 [1850]. *Λεσβιάς ωδή ή Ιστορικόν εγκώμιον της νήσου Λέσβου*, φωτομηχανική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1850, Εισαγωγή: Γ. Βαλέτας. Μυτιλήνη: Ν. Χριστόπουλος.

Αναγνώστου, Σ. 2007. Λέσβος και απέναντι μικρασιατική ακτή. Ενιαίος γεωγραφικός χώρος ως το 1922; Στο Κιτρομηλίδης, Π. Μ. & Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 131-148.

Αναγνώστου, Σ. 2022. Η Λέσβος κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. *Λεσβιακά,* τ. ΚΖ΄: 13-186.

Ανώνυμος [Αναγνώστης, Σ. & Π. Ζωντανός]. 1842. *Τα Κυδωνιακά ή οι νέοι των Κυδωνιών τριάκοντα τύραννοι*. Μελίτη: τυπ. Ίρσφελδ.

Αποστολάκις, Ι. Δ. 1914. *Κυδωνιακαί μελέται και Παραλληλισμοί*, τ. Α΄. Κυδωνίες: τυπ. «Ο Ήλιος».

Αρβανιτάκης, Δ. 2020. *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αρβανιτάκης, Δ. 2022. Προσλήψεις της αρχαιότητας στο Ιόνιο (17ος-αρχές 19ου αι.). Στο Α. Κατσιγιάννης, Δ. Πολυχρονάκης & Κ. Χρυσόγελος (επιμ), *«Προς μάθησιν εντελεστέραν». Ο Χριστόφορος Φιλητάς (1787-1867) και η συγκρότηση της Νεοελληνικής Φιλολογίας τον 18ο και 19ο αιώνα*, Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής: 287-307.

Αργυροπούλου, Ρ. Δ. 2003. *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δέκατου όγδοου αιώνα*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Αργυροπούλου Ρ. Δ. & Π. Μ. Κιτρομηλίδης. 2007. Ο Διαφωτισμός στον χώρο της Αιολίδας. Στο Κιτρομηλίδης, Π. Μ. & Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 59-75.

[41] Ο Αναγνώστης (*Ποιημάτια*: 33-35 και 41-42) προτρέπει χαρακτηριστικά να «ανάψει ο ζήλος κι ο πατριωτισμός» και ο ενθουσιασμός «της γλυκής πατρίδος». Εκτιμά ότι η μόρφωση αποτελεί προϋπόθεση, ώστε «να φυτευτεί και να ριζώσει στην ψυχή των Ελλήνων ο σκοπός της ελευθερίας», στην πραγμάτωση της οποίας θα συμβάλουν οι «φιλέλληνες».

Αριστείδης, Γ. 1880. *Βενιαμίν ο Λέσβιος ήτοι βίος αυτού*. Αθήνα: τυπ. «Προόδου».
Βαλέτας, Γ. 1935. *Τα νέα Λεσβιακά Γράμματα. Α΄. Ο Σταυράκης Αναγνώστης και η Σχολή του*, ανατύπωση από το π. *Ποιμήν*. Μυτιλήνη.
Βαλέτας, Γ. 1936. *Η Λεσβιακή Αναγέννηση, 1800-1841*, ανατύπωση από το *Δελτίον της Ι. Μητροπόλεως Μηθύμνης*. Καλλονή.
Βελουδής, Γ. 2001. Το στέμμα και η λύρα. Η «αυλική» ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862). *Ελληνικά,* τ. 51: 335-362.
Δημαράς, Κ. Θ. 1985. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής.
Δήμου-Παροδίτης, Φ. 1934. *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου, 1462-1912,* τχ. Β΄ (1770-1826). Μυτιλήνη: τυπ. Π. Τσιβιλή.
Δράκος, Ε. 1895. *Μικρασιανά ή Ιστορία των Μοσχονησίων υπό έποψιν εκκλησιαστικήν*, τ. 2. Αθήνα.
Εξερτζόγλου, Χ. 1996. Η Γεωγραφία του Α. Σταυρίδη: Ο χώρος και οι αναπαραστάσεις του, στο Α. Σταυρίδης, *Εγχειρίδιον πολιτικής, φυσικής και εμπορικής γεωγραφίας του οθωμανικού κράτους*, φωτομηχ. ανατύπωση της έκδοσης του 1876, Επιμέλεια-εισαγωγή: Χ. Εξερτζόγλου. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου: ζ΄-κγ΄.
Gervinus, G. G. 1864. *Ιστορία της Επαναστάσεως*, Μετάφραση: Ι. Περβανόγλου, τ. 1. Αθήνα: τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφέως.
Ζάνου, Κ. 2022. *Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
Ζωντανός, Π. 1836. *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*. Ερμούπολη: τυπ. Μελισταγούς.
Ηλιού, Φ. 1988. *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*. Αθήνα: Πορεία.
Κλεόμβροτος, Ι. (Μητροπολίτης Μυτιλήνης). 1970-1981. *Mytilena Sacra*, τ. Α΄-Δ΄. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: [χ. ε.].
Κονδύλης, Π. 1983. Η παρουσία του Πλάτωνα στον νεοελληνικό Διαφωτισμό. *Τα Ιστορικά*, τχ. 1: 85-100.
Κοραής, Α. 1805. *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας*. Βενετία: τυπ. Χ. Κριτοβούλου.
Κοραής, Α. 1986. *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*. Πρόλογος: Κ. Θ. Δημαράς, τ. Α΄. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
Λάππας, Κ. 2007. Ο Κοραής και τα νεωτερικά σχολεία του ανατολικού Αιγαίου. Στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 15-26.
Λυκιαρδοπούλου-Κοντάρα, Σ. 2010. *Κοινωνία και παιδεία στη Λέσβο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*. Μυτιλήνη.
Μανδαμαδιώτου, Μ. 2021. Η *Δωδεκάχορδος κιθάρα* του Σταυράκη Αναγνώστη και ο Διαφωτισμός στη Λέσβο. Νεωτερικές ιδέες και παραδοσιακές αντιστάσεις. *Κονδυλοφόρος,* τ. 19: 36-59.
Μανδαμαδιώτου, Μ. (υπό δημοσίευση). Η Λέσβος από τον όψιμο Διαφωτισμό στον Ελληνοθωμανισμό (1821-1850): Προσλήψεις της Ελληνικής Επανάστασης στο έργο του Σταυράκη Αναγνώστη. *Τα Ιστορικά,* τχ. 76.
Μαντός, Δ. 2004. *Λεσβιακή παιδεία και πνευματική ζωή την περίοδο της τουρκοκρατίας (1462-1840)*. Μυτιλήνη.
Μιχαηλάρης, Π. 2014. Το χωριό Μανταμάδος της Λέσβου και ο Ταξιάρχης του. Στο *Μνήμη Εύης Ολυμπίτου. Τοπικές κοινωνίες στον θαλάσσιο και ορεινό χώρο στα νότια Βαλκάνια, 18ος-19ος αιώνας,* Πρακτικά Συμποσίου, Κέρκυρα, 24-26 Μαΐου 2012. Κέρκυρα: 171-180.
Μουτζούρης, Ι. 1982. *Βενιαμίν ο Λέσβιος, οι κατήγοροι των ιδεών του και η Μεγάλη Εκκλησία.* Αθήνα.
Μουτζούρης, Ι. 1995. *Επισκοπικός ιστορικός κατάλογος Μυτιλήνης*, ανάτυπο από το π. *Κληρονομία,* τ. 25. Θεσσαλονίκη.
Νικόδημος, Κ. 1862. *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. Α΄. Αθήνα: τυπ. Δ. Α. Μαυρομμάτη.
Παπαδόπουλος, Γ. 1904. *Ιστορική επισκόπησις της Βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής από των αποστολικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (1-1900 μ.Χ.)*. Αθήνα: τυπ. Πραξιτέλους.
Παρασκευαΐδης, Γ. 1987. *Μανταμάδος Λέσβου*. Θεσσαλονίκη.

Παρασκευαΐδης, Χ. 1991. *Η παλαιά Αγία Παρασκευή*. Αθήνα-Αγία Παρασκευή.
Παρασκευαΐδης, Π. 2000. Εισαγωγή. Στο Σ. Αναγνώστης, *Δωδεκάχορδος Κιθάρα από χειρόγραφο του 1824*, Εισαγωγή-επιμέλεια: Π. Παρασκευαΐδης. Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης: 5-26.
Πασχάλης, Μ. 2004. Η αφηγηματοποίηση της μεταφοράς των «φώτων» στον *Παπατρέχα* και τον *Λογιώτατο ταξιδιώτη*. *Αριάδνη*, τ. 10: 147-166.
Πετροπούλου, Ι. 1997-1998. Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη. Μικρά Ασία (19ος αι.). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 12: 169-188.
Ράλλη, Α. 2007. Η διάλεκτος Κυδωνιών-Μοσχονησίων. Πρώτη προσέγγιση. Στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 187-202.
Σακκάρης, Γ. 1920. *Ιστορία των Κυδωνιών*. Αθήνα: τυπ. Α. Βιτσικουνάκη.
Σαλτέλης, Ν. Ι. 1842. *Ο Κυδωνιάτης, ποίημα εις άσματα τέσσαρα*. Αθήνα.
Σαμάρας, Π. Ι. 1934. *Επιδρομές στη Λέσβο (από τον Θ΄ ως τον ΙΘ΄ αιώνα)*. Μυτιλήνη.
Σαμάρας, Π. Ι. 1941. *Η Μυτιλήνη στον ΙΘ΄ αιώνα*, ανάτυπο από το π. *Ποιμήν* (τχ. Οκτ.-Νοεμ. 1941). Μυτιλήνη.
Σαμάρας, Π. Ι. 1946. *Κουλαξίζηδες*. Μυτιλήνη: τυπ. Μιχαηλίδη.
Σαμάρας, Π. Ι. 1948. *Η εκπαίδευση στη Λέσβο (Από τα χρόνια της σκλαβιάς)*. Μυτιλήνη: τυπ. Μαρζέλου.
Σιφναίου, Ε. 2007. Λέσβος-Κυδωνίες-Αδραμύττι: Οικονομικός επεκτατισμός ή ισότιμη συναλλαγή στην εμπορία και τη μεταποίηση του ελαιολάδου. Στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 249-260.
Σταυράκη, Χ. 1861. *Αι Κυδωνίαι προ του 1821, κατά τον Κύριον Μ. Δ. Ραφφενέλον, μετάφρασις εκ του γαλλικού*. Σμύρνη: τυπ. Δαμιανού.
Σταυρίδης, Α. 1996[1876]. *Εγχειρίδιον πολιτικής, φυσικής και εμπορικής γεωγραφίας του οθωμανικού κράτους*, φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1876, Επιμέλεια-εισαγωγή: Χ. Εξερτζόγλου. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
Φουρναράκη, Ε. 1987. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
Φραγκίσκος, Ε. Ν. 1999. Η έρευνα ως επιστημονικός όρος στον Αδαμάντιο Κοραή. *Ο Ερανιστής*, τ. 22: 136-157.
Ψαρρός, Δ. Ε. 2017. *Το Αϊβαλί και η μικρασιατική Αιολίδα*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Ξενόγλωσση

Arundell, Francis V. J. 1834. *Discoveries in Asia Minor, Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities and Especially Antioch of Pisidia*, τ. 2. Λονδίνο: Richard Bentley.
Clogg, R. 1972. Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydonies) in 1818-1819. *Revue des Études sud-est européennes* (Βουκουρέστι), τ. 10: 633-667.
Kitromilides, P. M. 2016. *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*. Οξφόρδη: Voltaire Foundation - Liverpool University Press.
Papataxiarchis, E. 2012. Reconfiguring the Ottoman Political Imagination: Petitioning and Print Culture in the Early Tanzimat, στο *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire*, Επιμέλεια: A. Anastasopoulos. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 191-230.
Tambakaki, P., Vlagopoulos, P., Levidou, K. & R. Beaton (επιμ.). 2020. *Music, Language and Identity in Greece: Defining a National Art Music in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Νέα Υόρκη: Routledge.
Ünver, M. 2018-2019. Midilli Adasi'nin Nufusu (1830-1842). *Guney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi* [The Journal of South-Eastern European Studies], τ. 33: 43-77.

SUMMARY

ENLIGHTENMENT AND REVOLUTION IN THE "UPPER SIDE OF ASIA": VENIAMIN LESVIOS AND "MINOR" SCHOLARS IN LESVOS AND KYDONIES

Maria Mandamadiotou

The island of Lesvos and the opposite Asia Minor city of Kydonies (today's Ayvalik) are differentiated in the bibliography concerning the reception of the modern ideas of the Enlightenment in the area of Aeolis and the stance towards the Greek Revolution. But beyond their differences, which relate to the political and cultural situation of each place, there are also strong connections and correspondences between the two places, which help us see the Aeolian area as a unity during the nineteenth century and up to 1922. As argued in the article, a special role in this unity was played by a network of local scholars-teachers, who studied at the Academy of Kydonies, mainly under Veniamin Lesvios (1802-1812) and then spread the modern ideas in Lesbos and the eastern Aegean through education. Among these "minor" scholar-teachers, who were active between Lesvos and Kydonies, Stavrakis Anagnostis (1804-1871) has a central place. In his early work, the *Twelve-Stringed Guitar* (*Η Δωδεκάχορδος κιθάρα*, 1821-1834), one can pinpoint central elements of Greek education in the eastern Aegean during the first half of the nineteenth century. Of special importance are concepts and proper names mentioned in the work, which show the ways in which the Aeolian Enlightenment was formed through a dense network of two-way relations between Lesvos and Kydonies.

4

ΤΟ ΕΡΓΟ *ΠΕΡΙ ΑΔΙΚΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΩΝ* ΤΟΥ ΤΣΕΖΑΡΕ ΜΠΕΚΚΑΡΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΕΝΑ BEST-SELLER ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ

Μελίνα Κωστίδη
Δρ. Παν/μίου Θεσσαλίας

Λέξεις-κλειδιά: Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, Γάλλοι Φιλόσοφοι, ποινική νομοθεσία, ελληνικό κράτος

Ο Ιταλός στοχαστής Τσέζαρε Μπεκκαρία (1738-1794) υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του ιταλικού και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και συγγραφέας ενός best-seller της εποχής του, του έργου *Περί αδικημάτων και ποινών* (*Dei delitti e delle pene,* 1764). Στο συγκεκριμένο άρθρο, αφού παρουσιάσουμε το «πορτρέτο» του Ιταλού Διαφωτιστή, θα εστιάσουμε στη μεγάλη απήχηση που είχε το έργο του *Περί αδικημάτων και ποινών* στη δική του εποχή, όπως δείχνουν οι πολλές μεταφράσεις, επανεκδόσεις και διασκευές του έργου, αλλά κυρίως θα αναζητήσουμε τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε σημαντικούς εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως τον Αδαμάντιο Κοραή. Το άρθρο στηρίζεται κυρίως στη σύγκριση δύο διαφορετικών εκδόσεων του έργου, της έκδοσης του 1774 στο Λονδίνο, γνωστής ως «vulgata» (έκδοση «κοινή», για το λαό· εικ. 1), και της έκδοσης του 1776 στο Χάρλεμ (Venturi 1970). Ας σημειωθεί, ότι το έργο *Περί αδικημάτων και ποινών* μέχρι τη δεκαετία του 1950, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης κυρίως για τη νομική επιστήμη, λόγω των πρωτοποριακών ιδεών που εισήγαγε. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1950 και μετά, αναπτύχθηκε μια εκτενής βιβλιογραφία, κυρίως ιταλική και γαλλική, από αξιόλογους μελετητές του Διαφωτισμού, όπως τον Ιταλό ιστορικό Φράνκο Βεντούρι, ο οποίος το 1965 παρουσίασε κριτικά τις μελέτες που είχαν γίνει για το *Περί αδικημάτων και ποινών,* σε μια προσπάθεια να παρουσιάσει τις ιδέες του συγγραφέα και το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο της εποχής του.

1. Σκιαγραφώντας το πορτρέτο του Ιταλού Διαφωτιστή Τσέζαρε Μπεκκαρία

Ο Μπεκκαρία γεννήθηκε το 1738 στο Μιλάνο και ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας. Διδάχτηκε τα πρώτα του γράμματα στο Collegio Farmesiano της Πάρμας, όπου από νεαρή ηλικία έδειξε έφεση στα μαθηματικά και στις ξένες γλώσσες (Venturi 1970). Στη συνέχεια, σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Παβίας, από όπου αποφοίτησε το 1758. Ο έρωτάς του το 1760 για την κατώτερη κοινωνικά Τερέσα Μπλάσκο θα τον φέρει σε ρήξη με τον πατέρα του. Έχοντας όμως τη στήριξη του καλού φίλου και προστάτη του Πιέτρο Βέρι, ο Μπεκκαρία θα παντρευτεί τελικά την εκλεκτή της καρδιάς του, ενώ αργότερα, το 1762, θα συμφιλιωθεί και με την οικογένειά του (Bellamy 1995).

Κομβικό σημείο στη ζωή του συγγραφέα αποτελεί η μύησή του στον κόσμο των Γάλλων «Φιλοσόφων» («Philosophes») του Διαφωτισμού. Ο Μπεκκαρία ανήκει σε μια νεότερη γενιά στοχαστών που μυήθηκαν στις ιδέες του Διαφωτισμού μέσα από τα έργα των Μοντεσκιέ, Ελβέτιου, Μπυφόν, Ντιντερό, Ντ' Αλαμπέρ, Κοντιγιάκ και κυρίως του Ρουσσώ. Είναι χαρακτηριστική η μεταφορά του Peter Gay (1966), ο οποίος θεωρεί τους

«Φιλοσόφους» μία «οικογένεια» με κοινούς στόχους, αφού, παρά τις επιμέρους διαφωνίες τους, όλοι τους επιδίωκαν την αλλαγή της κοινωνίας.

Σημαντική επίσης ήταν η επίδραση που είχε στον Μπεκκαρία μια ομάδα νεαρών Ιταλών στοχαστών, οι οποίοι εξέδιδαν το σημαντικό, αν και βραχύβιο, περιοδικό της εποχής *Il Caffè*, που είχε ως πρότυπό του το αγγλικό περιοδικό *The Spectator* του Joseph Addison (1672-1719). Ο Μπεκκαρία έγινε μέλος αυτής της «συντροφιάς» και δημοσίευσε στο περιοδικό συνολικά επτά άρθρα, τα οποία υπέγραψε με το αρχικό γράμμα του ονόματός του, το μονόγραμμα C, ακολουθώντας τη συνήθεια και των άλλων Caffetisti. Εξαίρεση αποτελεί το άρθρο «Frammento sugli odori», που, λόγω τυπογραφικού λάθους, φέρει το μονόγραμμα A, το οποίο χρησιμοποιούσε ο Αλεσάντρο Βέρι (Francioni & Romagnoli 1993).

2. Οι εκδόσεις του έργου *Περί αδικημάτων και ποινών* και οι βασικές του θέσεις

Το 1764, ο Μπεκκαρία, με την οικονομική στήριξη του φίλου του Πιέτρο Βέρι, εκδίδει ανώνυμα στο Λιβόρνο το *έργο Περί αδικημάτων και ποινών.* Το βιβλίο προκάλεσε μεγάλη αίσθηση και χάρη στην πολύ γρήγορη διάδοσή του στην Ευρώπη μέσω των μεταφράσεων, έφερε στο προσκήνιο τη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ αδικημάτων και ποινών. Τον πρώτο χρόνο, το βιβλίο έκανε τουλάχιστον τέσσερις εκδόσεις στα ιταλικά, δεύτερη έκδοση στο Μόναχο (πραγματικός τόπος έκδοσης η Βενετία), τρίτη στη Λωζάνη και μια τέταρτη πειρατική έκδοση. Τον Δεκέμβριο του 1765, ο Γάλλος στοχαστής Αντρέ Μορελέ μεταφράζει το έργο στα γαλλικά και αλλάζει τη δομή του (Bellamy 1995).

Η πέμπτη έκδοση του έργου που έγινε στο Χάρλεμ το 1766, ακολουθεί την αρχική εκδοχή του κειμένου και είναι η τελευταία που έχει δεχτεί τις διορθώσεις του συγγραφέα. Ακολούθησαν δύο ακόμη εκδόσεις του έργου, που δεν υιοθετούν τη διάταξη του Μορελέ. Η ιταλική έκδοση, που φέρεται να εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1774, θεωρείται η «vulgata» και είναι η πρώτη ιταλική έκδοση που υιοθετεί τη διάταξη του Μορελέ και όλες σχεδόν τις προσθήκες του Μπεκκαρία στην τρίτη και πέμπτη έκδοση (Bellamy 1995). Έτσι, λοιπόν, με την αποδοχή του συγγραφέα το έργο κυκλοφόρησε, ακόμη και στα ιταλικά, σε δύο διαφορετικές εκδοχές.

Το *Περί αδικημάτων και ποινών* είναι ένα σύγγραμμα με ευδιάκριτη δομή, που χωρίζεται σε 47 κεφάλαια. Στα κεφάλαια 1-8, ο συγγραφέας εξηγεί τους λόγους, για τους οποίους είναι αναγκαία η ύπαρξη ποινών. Όπως υποστηρίζει, οι ποινές οφείλουν να είναι ανάλογες με τη σοβαρότητα του αδικήματος. Στα κεφάλαια 9-40 δίνει συμβουλές για τον τρόπο διεξαγωγής των δικών και την τιμωρία συγκεκριμένων αδικημάτων, ενώ στο τελευταίο μέρος του έργου, στα κεφάλαια 41-47, προτείνει τρόπους αποφυγής των εγκλημάτων. Στο βιβλίο είναι σαφείς οι επιρροές από τους Μοντεσκιέ, Ελβέτιο και Χομπς, οι οποίοι ασχολήθηκαν με ζητήματα πολιτικής και εισήγαγαν την έννοια του «κοινωνικού συμβολαίου». Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μπεκκαρία, προκειμένου να αιτιολογήσει τις απόψεις του, επικαλείται συχνά τον Μοντεσκιέ, τον οποίο χαρακτηρίζει «αθάνατο» (Gay 1966). Ιδιαίτερα σημαντική όμως στο έργο είναι η επιρροή του Ρουσσώ. Ας σημειωθεί, ότι το *Κοινωνικό συμβόλαιο* του Ρουσσώ είχε εκδοθεί το 1762, δύο χρόνια δηλαδή πριν από το βιβλίο του Μπεκκαρία. Ο Ρουσσώ επιχείρησε να θεμελιώσει μια νέα πολιτική επιστήμη, την επιστήμη του πολιτικού δικαίου και συνομίλησε με όλες τις σημαντικές φιλοσοφίες, αρχαίες και νεότερες (Στυλιανού 2006). Ο Ρουσσώ διαφώνησε με τις πολιτικές απόψεις του Γκρότιους και του Χομπς, ενώ, όπως ο Μπεκκαρία, εκτιμούσε την πολιτική σκέψη του Μοντεσκιέ.

Ο στόχος του Μπεκκαρία στο έργο του *Περί αδικημάτων και ποινών* ήταν να δημιουργήσει το κατάλληλο νομικό πλαίσιο, σύμφωνα με το πρόγραμμα των

μεταρρυθμιστών, έτσι ώστε να αντικατασταθεί το ημι-φεουδαρχικό σύστημα προνομίων και εθίμων που επικρατούσε έως τότε, με ένα νέο σύστημα δικαιοσύνης, στο οποίο όλοι θα ήταν ίσοι απέναντι στον νόμο. Επιδίωκε να αποτελέσει η ποινή βασικό όργανο των μεταρρυθμίσεων, για να ξεπεράσουν οι άνθρωποι τα πάθη και τις αδυναμίες τους και να οδηγηθούν στην ευδαιμονία. Για τον λόγο αυτό, χρησιμοποίησε την πολιτική οικονομία και την κοσμική ηθική, θέτοντας ως προτεραιότητα την καλλιέργεια του ανθρώπου και όχι την καταστολή των παθών του. Στο προλογικό του σημείωμα («Προς τον Αναγνώστη»), που δημοσιεύτηκε στην 5η έκδοση του βιβλίου, ως απάντηση στους επικριτές του, ο συγγραφέας κάνει σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην επίγεια και τη θεϊκή δικαιοσύνη, ενώ παράλληλα τονίζει την κοσμική προέλευση και λειτουργία των νόμων (Bellamy 1995).

Ο Μπεκκαρία γνώριζε ότι μια τόσο σημαντική μεταρρύθμιση στον τομέα της νομοθεσίας δεν μπορούσε να συντελεστεί ούτε εύκολα ούτε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Χρειαζόταν επιμονή και συστηματική προετοιμασία. Ενδεικτικό είναι ότι στην αρχή του βιβλίου ανακαλεί τα λόγια του Φράνσις Μπέικον: «Σε όλες τις δύσκολες διαπραγματεύσεις, δεν πρέπει κάποιος να επιδιώκει να σπείρει για να θερίσει με τη μία, αλλά πρέπει να προετοιμάζει την εργασία για να θερίσει σταδιακά» («In rebus quibuscumque difficilioribus non expectandum, ut quis simul, et serat, et metat, sed praeparatione opus est, ut per gratus maturescant» (Bacon, *Serm. fidel*., 2. XIV).

Στο *Περί αδικημάτων και ποινών* υποστηρίζεται ότι στόχος των νόμων είναι «η μεγαλύτερη ευτυχία διανεμημένη στον μεγαλύτερο αριθμό ατόμων» («La massima felicità divisa nel maggior numero») ή με άλλα λόγια «το μεγαλύτερο άθροισμα των απολαύσεων να είναι μοιρασμένο ισότιμα στο μεγαλύτερο αριθμό των ανθρώπων» («La massima somma di piaceri e divisa ugualmente nel massimo numero di uomini»). Συνεπώς, εκείνο που πρέπει να επιδιώκεται από τον νόμο είναι η ισότιμη μεγιστοποίηση της ατομικής ευδαιμονίας των ανθρώπων. Η παραπάνω άποψη σαφώς είναι επηρεασμένη από τις θέσεις των Μπέικον και Ρουσσώ (Venturi 1970). Παρόμοια άποψη είχε εκφράσει και ο Βέρι το 1763 στο *Meditazioni sulla felicità*, όπου σημείωνε: «Η μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία πρέπει να είναι διανεμημένη στο μεγαλύτερο δυνατό αριθμό [ατόμων]» («La maggiore felicità possibile divisa sul maggior numero possible»).

Παράλληλα, ο Μπεκκαρία ήταν οπαδός της θεωρίας του «κοινωνικού συμβολαίου». Υποστήριζε την άποψη του Χομπς ότι οι άνθρωποι στη φυσική τους κατάσταση βρίσκονταν σε πόλεμο μεταξύ τους και προκειμένου να βγουν από αυτή την κατάσταση και να συμβιώσουν αρμονικά, αναγκάστηκαν να συνάψουν ένα «κοινωνικό συμβόλαιο». Ο Bellamy (1995) υποστηρίζει ότι ο Μπεκκαρία χρησιμοποίησε τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» ως εργαλείο, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις απόψεις του για τους νόμους. Επίσης, ο Μπεκκαρία διαφωνούσε με τον Χομπς, ο οποίος υποστήριζε ότι οι άνθρωποι θυσιάζουν την ελευθερία τους στο κράτος ως αντάλλαγμα για την ελευθερία που τους προσφέρει. Ο ίδιος πίστευε ότι οι άνθρωποι παραχωρούν ένα μικρό μέρος της ατομικής τους ελευθερίας, το οποίο είναι αναγκαίο, προκειμένου να απολαύσουν μέσα στην κοινωνία το μεγαλύτερο μέρος της ελευθερίας τους σε συνθήκες ειρήνης και δημόσιας τάξης. Συνεπώς, η ύπαρξη του νόμου δικαιολογείται, εφόσον επιτρέπει στους ανθρώπους να διατηρούν το μεγαλύτερο μέρος της ατομικής τους ελευθερίας.

Όσον αφορά τη σκοπιμότητα της ποινής, ο Μπεκκαρία, σύμφωνα με την ωφελιμιστική θεωρία, τονίζει ότι πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των εγκλημάτων και οι παραβάτες οφείλουν να τιμωρούνται ανάλογα με τη σοβαρότητα των αδικημάτων που διέπραξαν. Στο κεφάλαιο 12 με τίτλο «Fine delle pene» («Ο σκοπός των ποινών») της έκδοσης Χάρλεμ, σημειώνει ότι σκοπός της ποινής είναι να

αποτρέψει τα μέλη της κοινωνίας, αλλά και τον ίδιο τον παραβάτη από τη διάπραξη του ίδιου αδικήματος. Παράλληλα, θεωρεί επιβεβλημένο τον περιορισμό των ποινών. Τις δύο αυτές ποινές, τα βασανιστήρια και τον θάνατο, που αποτελούν αντικείμενο έντονων συζητήσεων μέχρι σήμερα, θα τα διαπραγματευτεί εκτενώς σε δύο κεφάλαια του βιβλίου του, στο «Della tortura» («Για τα βασανιστήρια») και στο «Della pena di morte» («Για τη θανατική ποινή») αντίστοιχα.[1] Ο Μπεκκαρία στηρίζει τις απόψεις του για την κατάργηση των βασανιστηρίων και της θανατικής ποινής με επιχειρήματα που προέρχονται τόσο από την ωφελιμιστική θεωρία, όσο και από τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου».

Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο «Della tortura» που αφορά τα βασανιστήρια, ο Μπεκκαρία, όπως και ο Βέρι στο σύγγραμμά του *Osservazioni sulla tortura* (1770), στρέφεται ευθαρσώς κατά των βασανιστηρίων, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να αναγκάσουν τον κατηγορούμενο να ομολογήσει ένα έγκλημα που δεν έχει διαπράξει. Στο κεφάλαιο αυτό διατυπώνει και την παρακάτω θεμελιώδη φράση για τη δικαστική επιστήμη: «Κανένας δεν μπορεί να θεωρηθεί ένοχος πριν από την ετυμηγορία του δικαστή» και για αυτόν το λόγο είναι απαράδεκτο να υποστεί βασανιστήρια. Επίσης, τονίζει ότι τα βασανιστήρια δεν συμφωνούν με τον αποτρεπτικό χαρακτήρα που πρέπει να έχουν οι ποινές, αφού ένας αδύναμος σωματικά και ψυχικά άνθρωπος μπορεί αργότερα να οδηγηθεί στις εγκληματικές πράξεις που ομολόγησε, εξαιτίας των βασανιστηρίων. Αντίθετα, ένας άνθρωπος που αντέχει τον σωματικό πόνο που προκαλούν τα βασανιστήρια, μπορεί να μην ομολογήσει ακόμα και αν είναι ένοχος.

Το πιο σημαντικό όμως κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο προκάλεσε ποικίλες συζητήσεις και συνέβαλε στο να γίνει ευρέως γνωστός ο συγγραφέας, είναι το κεφάλαιο «Della pena di morte» για την κατάργηση της θανατικής ποινής. Εκεί ο Μπεκκαρία, με βάση τις αρχές της ωφελιμιστικής θεωρίας, υποστηρίζει ότι ο εγκληματίας που καταδικάζεται σε θάνατο δεν έχει καμία ευκαιρία να σωφρονιστεί, ενώ η κοινωνία χάνει ένα ενδεχομένως χρήσιμο μέλος της. Ο Μπεκκαρία στη θέση της θανατικής ποινής αντιπροτείνει τη σκληρή κοινωνική εργασία. Είναι χαρακτηριστικό το χαρακτικό του Giovanni Lapi, το οποίο υπάρχει στην τρίτη έκδοση του βιβλίου (1765: 2), όπου απεικονίζεται η Αθηνά, η θεά της σοφίας και της δικαιοσύνης, να αποστρέφει επιδεικτικά το βλέμμα από τη θανατική ποινή και να κοιτά με ήπιο τρόπο τα εργαλεία της σκληρής, επιβεβλημένης εργασίας (εικ. 1).

Ο Μπεκκαρία στο *Περί αδικημάτων και ποινών* αναγνωρίζει ότι η θανατική ποινή δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά. Αποτελεί ένα βάρβαρο θέαμα, που πολλές φορές το επιζητεί το κοινό, καθώς τα άγρια ένστικτα είναι βαθιά ριζωμένα μέσα του. Εκτιμά όμως ότι οι «Φιλόσοφοι» συμμερίζονται τις απόψεις του και απευθύνει έκκληση στους ηγεμόνες για την κατάργηση της θανατικής ποινής. Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου του αναφέρει τρόπους αποφυγής των εγκλημάτων. Υποστηρίζει ότι είναι καλύτερο να προλαμβάνεις και να αποτρέπεις τα εγκλήματα, παρά να αναζητάς για αυτά τιμωρίες και θεωρεί ότι οι επιστήμες, η εκπαίδευση και η απονομή χάριτος, μπορεί να λειτουργήσουν αποτρεπτικά για την παραβατική συμπεριφορά.

[1] Κεφάλαιο «Della tortura»: XVI στην έκδοση Χάρλεμ· XII στην έκδοση του Λονδίνου· «Περί Στρεβλώσεως» στην έκδοση Κοραή 1802· «Περί Βασάνου» στην έκδοση του 1823. Κεφάλαιο «Della pena di morte»: XXVIII στην έκδοση Χάρλεμ· XVI στην έκδοση του Λονδίνου· «Περί της ποινής του θανάτου» στην έκδοση Κοραή 1802 και 1823.

Εικ. 1. Το χαρακτικό του Giovanni Lapi, το οποίο εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην τρίτη έκδοση του *Dei delitti e delle pene* (Λιβόρνο, 1765) με τη θεά Αθηνά. Η ιδέα και το πρώτο σκίτσο αυτής της εικόνας ανήκουν στον ίδιο τον Μπεκκαρία.

3. Οι τρεις ελληνικές εκδόσεις του *Περί αδικημάτων και ποινών* από τον Κοραή

Το *Περί αδικημάτων και ποινών* του Μπεκκαρία επηρέασε βαθιά τους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συγκεκριμένα τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος μετέφρασε στα ελληνικά το έργο, επιδιώκοντας να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη της ποινικής νομοθεσίας σε μια μελλοντική, ελεύθερη ελληνική κοινωνία (Κιτρομηλίδης 2003: 402). Οι δύο πρώτες εκδόσεις του έργου στα ελληνικά έγιναν το 1802 και το 1823, ενώ η τρίτη έκδοση του έργου έγινε το 1842, δηλαδή μετά το θάνατο του Κοραή.[2] Οι εκδόσεις του 1802 και του 1823 συνοδεύονται από τα «Προλεγόμενα», όπου ο Έλληνας στοχαστής αναπτύσσει την πολιτική του σκέψη στο διάστημα μιας εικοσαετίας. Η χρονική απόσταση που χωρίζει τις δύο πρώτες εκδόσεις και οι αλλαγές που σημειώθηκαν στο κρίσιμο αυτό διάστημα, εξηγούν τις διαφορές που παρατηρούνται στα «Προλεγόμενα». Εύλογα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση του 1823, καθώς πραγματοποιείται μετά το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης. Ας σημειωθεί ότι τα «Προλεγόμενα» της πρώτης έκδοσης καταλαμβάνουν περίπου δεκαπέντε σελίδες (σ. α-κς), ενώ στη δεύτερη έκδοση, του 1823, φτάνουν τις ογδόντα σελίδες. Η έκδοση του 1842 αναδημοσιεύει τα «Προλεγόμενα» και των δύο προηγουμένων εκδόσεων.

[2] Η πρώτη έκδοση του 1802 έχει τίτλο: *Περί αμαρτημάτων και ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου,* μεταφρασθέν εκ της ιταλικής γλώσσης και διά σημειώσεων εξηγηθέν υπό Δ. Κοραή, ιατρού και μέλους της εν Παρισίοις Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών. Η έκδοση του 1823 έχει τίτλο: *Βεκκαρίου περί αδικημάτων και ποινών* μεταφρασμένον *από την ιταλική γλώσσα, δευτέρα έκδοσις διορθωμένη και αυξημένη με σημειώσεις και πίνακα στοιχειακόν εις την οποία επροστέθη και το πανομοιότυπον της προς τον μεταφραστήν επιστολής του Μορελλέτου* (βλ. εικ. 2).

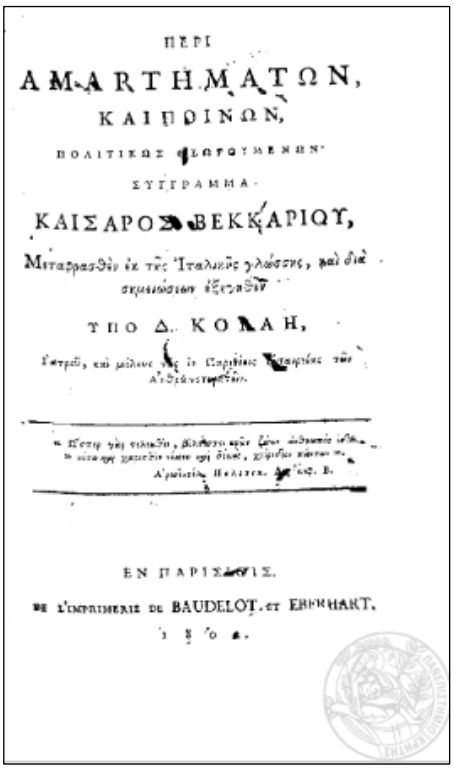

ΠΕΡΙ
ΑΜΑΡΤΗΜΑΤΩΝ,
ΚΑΙ ΠΟΙΝΩΝ,
ΠΟΛΙΤΙΚΩΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΜΕΝΩΝ·
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ·
ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΒΕΚΚΑΡΙΟΥ,
Μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης, καὶ διὰ σημειώσεων ἐξηγηθὲν
ΥΠΟ Δ. ΚΟΡΑΗ,
Ἕλληνος, καὶ μέλους τῆς ἐν Παρισίοις Ἑταιρείας τῶν Ἀλληλογνωστῶν.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ.
DE L'IMPRIMERIE DE BAUDELOT, et EBERHART.
1800.

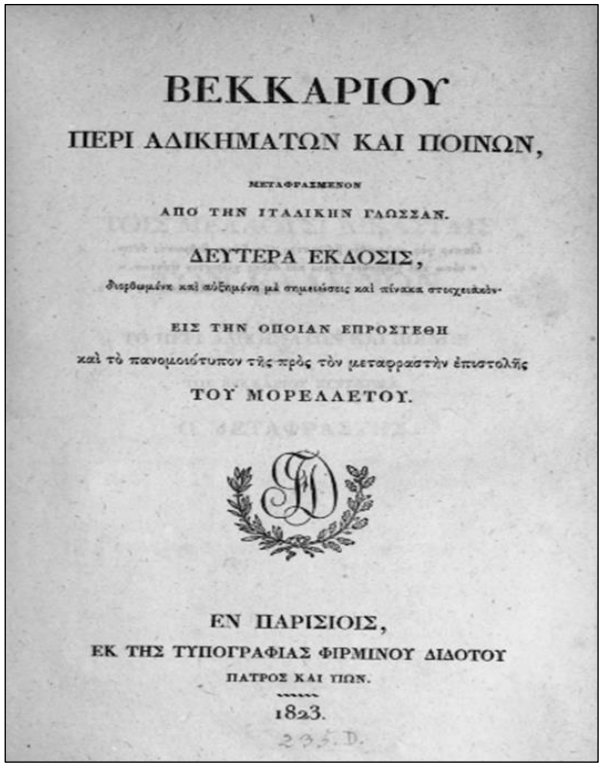

ΒΕΚΚΑΡΙΟΥ
ΠΕΡΙ ΑΔΙΚΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΩΝ,
ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝΤΟΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ.
ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΙΣ,
διορθωμένη καὶ πλουσιωμένη μὲ σημειώσεις καὶ πίνακα στοιχειακὸν·
ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑΝ ΕΠΡΟΣΤΕΘΗ
καὶ τὸ πανομοιότυπον τῆς πρὸς τὸν μεταφραστὴν ἐπιστολῆς
ΤΟΥ ΜΟΡΕΛΛΕΤΟΥ.
ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΦΙΡΜΙΝΟΥ ΔΙΔΟΤΟΥ
ΠΑΤΡΟΣ ΚΑΙ ΥΙΩΝ.
1823.

Εικ. 2. Τα εξώφυλλα των δύο πρώτων εκδόσεων του έργου από τον Κοραή.

Στη σελίδα του τίτλου της πρώτης έκδοσης, ο Κοραής παραθέτει μια γνωστή φράση από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, όπου προβάλλεται η αξία των νόμων και της δικαιοσύνης για τον άνθρωπο («Ὥσπερ γαρ τελεωθέν, βέλτιστον των ζώων άνθρωπος έστιν, ούτω χωρισθέν νόμου και δίκης, χείριστον πάντων», Αριστ. *Πολιτικά,* 1252b27-1253a39). Ακολουθεί ο πίνακας των περιεχομένων και στην επόμενη σελίδα υπάρχει η αφιέρωση του Κοραή και οι ευχές του για την ίδρυση, το 1800, της Επτανήσου Πολιτείας, του πρώτου ημιαυτόνομου ελληνικού κρατιδίου («Αγαθή τύχη τη νεοσυντάκτω των Επτά νήσων ελληνική πολιτεία ο μεταφραστής την βίβλον διά τας χρηστάς ελπίδας ανέθηκε»).

Στα «Προλεγόμενα» της ίδιας έκδοσης (1802), ο Κοραής εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους επέλεξε να μεταφράσει το συγκεκριμένο έργο και ανέφερε ότι χρησιμοποίησε την ιταλική έκδοση του Λονδίνου του 1774, η οποία ακολουθεί τη διάταξη του Μορελέ. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει:

> Ολίγα φιλοσοφικά συγγράμματα έκαμαν τέτοιο κρότο, όσο έκαμεν αυτό· διότι καθώς διήγειρε τον ζήλον των αληθινών φιλοσόφων, ούτως ετάραξε καί την χολήν των δεισιδαιμόνων, οι οποίοι με κραυγάς αναισχύντους εζήτησαν εις μάτην να κατασιγάσωσι την ήμερον καί πραείαν φωνήν της φιλοσοφικής φιλανθρωπίας […]. Ηκολούθησα την Ιταλικήν έκδοσιν, επιγραφομένην εικονικώς εν Λονδίνω, τη δε αληθεία τυπωθείσαν εις Βενετίαν, εν έτει 1774. Εις ταύτην την έκδοσιν εφυλάχθη η αποδεχθείσα από τον Συγγραφέα τάξις της Γαλλικής μεταφράσεως του Μορελλέτου.

Ο Φίλιππος Ηλιού (1997) μας πληροφορεί ότι ο Κοραής ήθελε να γίνει η έκδοση στην Ιταλία, ενώ φίλοι του προσπάθησαν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον του Βοναπάρτη για την έκδοση. Τελικά, το βιβλίο τυπώθηκε στο Παρίσι με έξοδα του

Μιχαήλ Ζωσιμά και του Αλέξανδρου Βασιλείου. Κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1802 σε 1520 αντίτυπα, από τα οποία τα 106 «εις μέγα χαρτίον». Το 1817, σύμφωνα με τον κατάλογο Βιέννης Schalbacher του 1817, η τιμή του βιβλίου ήταν 4.10 λίβρες Γαλλίας και το 1821 ήταν 3.10.

Η μετάφραση του Κοραή, όπως και το ίδιο το πρωτότυπο έργο, αντιμετώπισε διώξεις. Τον Απρίλιο του 1802, ο Πολυζώης Κοντός πληροφορούσε τον πρεσβευτή της Αυστρίας στο Παρίσι, ότι μεγάλο μέρος των αντιτύπων της μετάφρασης του Κοραή, «η οποία περιέχει επαναστατικόν πνεύμα», στάλθηκε στη Βιέννη, με σκοπό να προωθηθεί στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Η αυστριακή κυβέρνηση αξιοποίησε την ανακοίνωση του πληροφοριοδότη της και διέταξε την αστυνομία της Βιέννης να ματαιώσει τη μεταφορά και διάδοση του βιβλίου (Ενεπεκίδης 1967).

Ο Κοραής μετέφρασε το έργο τα έτη 1797-1798, κατά τη διάρκεια δηλαδή των γαλλικών Επαναστατικών Πολέμων. Η Γαλλική Επανάσταση, όπως και οι Ρωσο-τουρκικοί πόλεμοι και η διείσδυση των Γάλλων στην Ανατολή θεωρούσε ότι ήταν γεγονότα που μπορούσαν να αφυπνίσουν τα πνεύματα των Ελλήνων. Επίσης, παρακολουθούσε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αναπτερωμένες ελπίδες τις εξελίξεις που επέφερε η γαλλική κατάληψη στα Επτάνησα. Όπως σημειώνει ο Κιτρομηλίδης (1983: 71), η έξαρση των δημοκρατικών αισθημάτων και οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, στις οποίες προχώρησε ο δημοκρατικός στρατός των Γάλλων, συμβόλιζαν στα μάτια του Κοραή την απαρχή της εθνικής παλιγγενεσίας. Για αυτό τον λόγο εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, αφιέρωσε το βιβλίο στη νεοσύστατη «ελληνική πολιτεία των Επτά νήσων», η οποία μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να λειτουργήσει ως απαρχή για την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους.

Η πολιτική στάση των Ρώσων στα Επτάνησα απομάκρυναν τον Κοραή από το όραμα της ρωσικής συμβολής στην εθνική απελευθέρωση, που είχε καλλιεργηθεί από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου και κυρίως της Μεγάλης Αικατερίνης και τον έκαναν να στρέψει ακόμα περισσότερο τις ελπίδες του στους Γάλλους. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται ιδιαίτερα στο *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού της Ελλάδος* (1803), το οποίο παρουσίασε στις 6 Ιανουαρίου 1803 στην παρισινή «Société des Observateurs de l'Homme» ή «Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών», όπως ο ίδιος την ονομάζει, αλλά και στον *Διάλογο* (1805) (Δημαράς 2002: 335-337).

Επίσης, στο *Υπόμνημα,* ο Κοραής περιγράφει τις διαδικασίες των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που θεωρούσε ότι ήταν απαραίτητες, προκειμένου να επέλθει η αναγέννηση της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη (2003: 71), ο Κοραής θεωρούσε ότι η αναμόρφωση της κοινωνίας, ο εκσυγχρονισμός της παιδείας και η διόρθωση της ελληνικής γλώσσας από τις υπερβολικές ξένες προσμείξεις αποτελούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη και διασφάλιση της ελευθερίας. Η Γαλλική Επανάσταση αποτελούσε για τον Κοραή την τελευταία «σφοδρή ώθηση» για τη μεταβολή των πνευμάτων στον ελληνικό χώρο και θεωρούσε ενθαρρυντική την αύξηση των μεταφράσεων ξένων βιβλίων αυτή την περίοδο.

Ο Κοραής φαίνεται ότι σκόπευε να μεταφράσει το *Κοινωνικό συμβόλαιο* του Ρουσσώ, «καθώς και άλλα τινά του φιλοσόφου τούτου». Το σχέδιό του όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη (2003: 37), το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ αντιμετωπίστηκε από τον Κοραή ως πρότυπο για το πολίτευμα της απελευθερωμένης Ελλάδας. Όμως, η ροπή του προς τον πολιτικό ριζοσπαστισμό δεν διήρκησε πολύ, καθώς απογοητεύτηκε από τη διακυβέρνηση των Ιακωβίνων και τη μετέπειτα δικτατορία του Ναπολέοντα. Για τον λόγο αυτό, θεώρησε ως καταλληλότερο πολίτευμα τη φιλελεύθερη, αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η κρίση του αυτή τον έστρεψε προς τον Τζέρεμι Μπένθαμ και τη θεωρία του δημοκρατικού συνταγματισμού.

Σύμφωνα με τον Δημαρά (2002: 335-337), ο Κοραής, μετά από τη δικτατορία του Ναπολέοντα, υποστήριζε ότι οι Έλληνες μπορούν μόνοι τους να διεκδικήσουν και να πετύχουν την εθνική τους απελευθέρωση, χωρίς την παρέμβαση και την υποτέλεια σε τρίτους. Για τον λόγο αυτό στα «Προλεγόμενα» του 1802, απευθύνεται πρωτίστως σε δύο κοινωνικές ομάδες, στους ευεργέτες και τους νέους, που θεωρούσε ότι μπορούσαν να οδηγήσουν στον εκσυγχρονισμό της παιδείας, την οποία θεωρούσε αναγκαίο συστατικό για την ελευθερία. Οι ευεργέτες όφειλαν να χρηματοδοτήσουν τη μόρφωση των νέων μέσα από την έκδοση βιβλίων και την ίδρυση σχολείων και οι νέοι θα αποτελούσαν τους μελλοντικούς δασκάλους του έθνους. Θεωρούσε απαραίτητο να σπουδάσουν οι νέοι στην Ευρώπη, για να μεταλαμπαδεύσουν τις ευρωπαϊκές ιδέες στον ελληνικό χώρο, αλλά και για να γνωρίσουν την ιστορία των προγόνων τους. Χαρακτηριστική είναι η έκκληση που ο Κοραής απευθύνει στις δύο αυτές ομάδες πολιτών στα «Προλεγόμενα» (1802: 42):

> Δόξα και τιμή εις όλους τους φιλογενείς πλουσίους, όσοι επιταχύνουν την θεραπείαν της ασθενούσης πατρίδος, καταβάλλοντες προθύμως εις σύστασιν σχολείων, εις συνάθροισιν βιβλίων, και εις την δια τύπου έκδοσιν πολλών ωφελίμων συγγραμμάτων μέρος της περιουσίας αυτών. Δόξα και τιμή εις εκείνους τους συνετούς νέους, όσοι περιέρχονται την Ευρώπην απανθίζοντες, ως μέλισσαι, τα ωφέλιμα άνθη, διά να πλέξωσι τον στέφανον, με τον οποίον μέλλει να στεφανωθή και κεφαλή και η Πατρίς των. Ωσαύτως οι φιλόμουσοι νέοι του γένους, όσο πλέον σπείρουν τα φώτα, τόσον πλειοτέρους εγκωμιαστικάς ειδήσεις θέλουν λάβειν της προκοπής και σοφίας των, τόσον πλειοτέραν ευγνωμοσύνην θέλει δείξειν εις αυτούς η ευεργετηθείσα Πατρίς […]. Αυξήσατε λοιπόν, ω νέοι φιλόσοφοι της Ελλάδος την προθυμίαν να φωτίζετε την Πατρίδα, δια να ανακαλέσετε πάλιν εις αυτήν την αρχαίαν των προγόνων μας δόξαν.

Έτσι, οι νέοι όφειλαν να αγωνιστούν για την επιστροφή του πολιτισμού στην πατρίδα τους, την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη (2002), ο Διαφωτισμός, που συνδυάζει την αρχαία σοφία και την πρόοδο του πνεύματος της νεότερης Ευρώπης, προβάλλεται ως λύση από τον Κοραή για την αποφυγή μελλοντικών δυσάρεστων καταστάσεων, όπως συνέβη στην αρχαιότητα με την παρακμή της δημοκρατίας και στη Γαλλία με τις ακρότητες των επαναστατών. Το έργο του Μπεκκαρία, που ήταν προϊόν του Διαφωτισμού και επιζητούσε να εξανθρωπίσει τις αρχές και την πρακτική της ποινικής δικαιοσύνης, θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Κοραή, να λειτουργήσει ως απαραίτητο εγχειρίδιο για τους νέους και ως βάση της νομοθεσίας στο μελλοντικό ελληνικό κράτος.

Στο παρακάτω απόσπασμα από τα «Προλεγόμενα» (1802: 42) ο Κοραής απευθύνει για μία ακόμη φορά έκκληση στους νέους να χρησιμοποιήσουν το έργο του Μπεκκαρία ως πρότυπο για την ψήφιση νόμων στο μέλλον:

> Όσα έως εδώ είπα, φιλόμουσοι νέοι της Ελλάδος, δεν είναι παρέκβασις του προκειμένου, αλλά μάλλον προειδοποίησις εις το σύγγραμμα του Βεκκαρίου. Σεις είσθε την σήμερον οι παιδευταί και διδάσκαλοι της Ελλάδος, και δεν είναι μακράν ο καιρός όταν η Πατρίς μέλλει να ζητήση νόμους από σας. Πώς έχετε λοιπόν να διδάξετε τους άλλους την δικαιοσύνην και την αρετήν; Πώς έχετε να τους μάθετε τα καθήκοντα του χρηστού πολίτου, την υποταγήν εις τους νόμους της πολιτικής κοινωνίας, και να τους οδηγήσετε εις την οδόν της ευδαιμονίας, εάν πλανάσθε, ως αγριάνθρωποι, ή μάλλον, ως ανήμερα θηρία, εις τον σκοτεινόν λαβύρινθο της ανομίας;

Η δεύτερη ελληνική έκδοση του έργου αφιερώνεται από τον Κοραή στους μελλοντικούς Έλληνες δικαστές (1823: 2): «Τοις μέλλουσι δικασταίς των Ελλήνων το περί αδικημάτων και ποινών του Βεκκαρίου σύνταγμα ο μεταφραστής». Η έκδοση περιλαμβάνει πίνακα περιεχομένων, στοιχειακό πίνακα, σελίδα παροραμάτων και μία επιστολή του Μορελέ προς τον Κοραή. Η νέα αυτή έκδοση κυκλοφόρησε στην καρδιά της ελληνικής επανάστασης, μετά από την ψήφιση του πρώτου ελληνικού Συντάγματος στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, τον Ιανουάριο του 1822. Το Σύνταγμα («Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος»), περιλάμβανε 110 σύντομες παραγράφους χωρισμένες σε «τμήματα» και προέβλεπε το αντιπροσωπευτικό σύστημα και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.[3] Στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης αυτής ο Κοραής υπογραμμίζει ότι επανεκδίδει το κείμενο σε συνθήκες «ευτυχέστερες» από εκείνες του παρελθόντος και με την πρόθεση να αποτελέσει τη βάση του ποινικού κώδικα της επαναστατημένης Ελλάδας:

> Η παρούσα του *Περί αδικημάτων και ποινών συγγράμματος* του Βεκκαρίου δευτέρα έκδοσις γίνεται εις περιστάσεις ευτυχεστέρας της πρώτης εκδόσεως (1802). […] Ελευθερωμένοι σήμερον από την τυρρανίαν, οι Γραικοί θέλουν αναγνώσειν το σύγγραμμα με χαράν, ότι έχουν, ή καν ελπίζοντες ότι μετ' ολίγον θέλουν έχειν και αυτοί δικαστήρια τοιαύτα, οποία τα επιθυμεί ο Βεκκαρίας, και τα απαιτεί η δικαιοσύνη, ο μόνος ισχυρός δεσμός της πολιτικής κοινωνίας.

Απευθυνόμενος προς τους δικαστές, εξηγεί ότι υπάρχει δυνατότητα τα δικαστήρια να λειτουργήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Για να γίνουν περισσότερο κατανοητές οι απόψεις του, εξηγεί ότι προχώρησε σε προσθήκες και αλλαγές τόσο στο κείμενο όσο και στον τίτλο του έργου, λαμβάνοντας υπόψη του και τις σημειώσεις της γαλλικής έκδοσης του 1822. Διευκρινίζει ότι προτίμησε να αντικαταστήσει στον τίτλο του έργου τη λέξη «αμάρτημα» με τη λέξη «αδίκημα», γιατί τη θεωρούσε καταλληλότερη. Όπως σημειώνει (1823: 53):

> Η πρώτη έκδοσις έφερεν επιγραφήν, *Περί αμαρτημάτων και ποινών πολιτικώς θεωρουμένων,* παράφρασιν πλέον παρά μετάφρασιν της Ιταλικής επιγραφής *Dei delitti e delle pene*. Η προσθήκη των τελευταίων δύο λέξεων σκοπόν είχε ν' αποφύγω την ενδεχομένην σύγχυσιν της λέξεως *Αμαρτήματα,* η οποία παρεστένει εις την γλώσσαν μας τας κολαζόμενας με πνευματικάς ποινάς εις πνευματικά δικαστήρια παραβάσεις των εντολών του θεού. Αντ' αυτής, την επιγράφω τώρα, *Περί αδικημάτων και ποινών*, μεταχειριζόμενος την λέξιν *Έγκλημα* πλατύτερον, ως μεταχειρίζονται κάποτε και οι Γάλλοι το délit, και οι Ιταλοί το delitto, ήγουν καθόσον περιέχει και τας ελαφράς και τας βαρείας των νόμων παραβάσεις, εις ένα λόγον πάσαν παράβασιν αξίαν να εγκαλεσθή εις δικαστήριον. Αλλ' οι Γραικορωμαίοι νομικοί ωνόμαζαν Εγκλήματα τας βαρείας παρανομίας, τας οποίας οι Γάλλοι ονομάζουν crimes και οι Ιταλοί crimini. Διά τας αιτίας ταύτας, επρόκρινα

[3] Το Σύνταγμα της Επιδαύρου υποβλήθηκε, τον Απρίλιο του 1823, σε αναθεώρηση της Β΄ Εθνοσυνέλευσης, η οποία συνήλθε στο Άστρος. Το νέο Σύνταγμα, που αποτελούσε απλή αναθεώρηση του προϊσχύσαντος και ονομάστηκε «Νόμος της Επιδαύρου», ήταν νομοτεχνικώς αρτιότερο και καθιέρωνε ελαφρά υπεροχή της νομοθετικής εξουσίας έναντι της εκτελεστικής. Ακόμη, μεταρρύθμιζε τα δικαιώματα της εκτελεστικής εξουσίας τα σχετικά με την κατάρτιση των νόμων, βελτίωνε τις διατάξεις περί ατομικών δικαιωμάτων και μετέβαλε επί το δημοκρατικότερο τον εκλογικό νόμο (https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/).

> την επιγραφήν, *Περί αδικημάτων και ποινών,* μεταχειριζόμενος εις την οποίαν εμεταχειρίζοντο σημασίαν και οι παλαιοί δικανικοί ρήτορες την λέξιν. Το αδίκημα όχι μόνον σημαίνει και τας ελαφράς και τας βαρείας των νόμων παραβάσεις, αλλά συγγενεύει ακόμη και συναρμολογείται με τας λοιπάς κριτηριακάς λέξεις, Δίκη, Δικάζω, Δικαστής, Δικαστήριον.

Η έκδοση περιλαμβάνει και το πανομοιότυπο της επιστολής του Μορελέ προς τον Κοραή. Η χρονολογία της επιστολής, «le 30 pluviôse an 10», ακολουθεί το ημερολόγιο της Γαλλικής Επανάστασης. Στην επιστολή αυτή, ο Μορελέ εκφράζει την εκτίμησή του προς το πρόσωπο του Κοραή και τον ευχαριστεί που διατήρησε τη διάταξη των κεφαλαίων, που ο ίδιος είχε προτείνει (1823: 53):

> Κύριε, Έλαβα μόλις χτες το δικό σας γράμμα που περίμενα εδώ και δέκα μήνες. Σας ευχαριστώ για το δώρο που θέλετε να μου κάνετε […] Είδα με ευχαρίστηση στον πρόλογό σας ότι συμφωνείτε με τη μετάφραση που έχω κάνει στο πρωτότυπο […] Αναγνώρισα στο σώμα του έργου ότι εσείς έχετε βάλει μέσα στο έργο σας την ίδια διάταξη των κεφαλαίων που εγώ έχω βάλει στη δική μου μετάφραση. Έχετε δίκιο που λέτε ότι αυτό το έργο έχει εγείρει ανάμεσά μας τη ζήλεια των philosophes […]. Ήταν αληθινά η αρχή των Γάλλων philosophes στους οποίους ανήκω κι εγώ και θα σας δώσω μία ιδιαίτερη απόδειξη αυτού του γεγονότος, λέγοντας σας ότι είναι ο κύριος Malesherbes, άνθρωπος τόσης αξίας και εξυπνάδας, που μου είχε δώσει το βιβλίο το οποίο αυτός είχε λάβει από την Ιταλία. Ο Malesherbes μου έδωσε την ευθύνη να το μεταφράσω και μου έχει δώσει, σαν υπεύθυνος της βιβλιοθήκης, την άδεια να το εκδώσω στη γλώσσα μας.

Όπως υποστηρίζει ο Κιτρομηλίδης, ο Κοραής, παρότι θεωρούσε την κήρυξη της Επανάστασης πρόωρη, εκδίδει, εκτός από τη μετάφραση του Μπεκκαρία, τα *Πολιτικά* (1821) και τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, με σκοπό να διδάξει στους συμπατριώτες του τις πολιτικές αρετές, τις οποίες θεωρούσε αναγκαίες, για να πετύχει το έργο της παλιγγενεσίας. Το νομοθετικό έργο της Επανάστασης του προσφέρει την ευκαιρία να διατυπώσει ρητά και τις πολιτειακές του απόψεις, που κωδικοποιούνται στο ανέκδοτο έργο του *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος.* Ο Κοραής έγραψε το έργο το 1823, όμως παρέμεινε ανέκδοτο έως τον θάνατό του και κυκλοφόρησε μόλις το 1933, ως συμπλήρωμα στην έκδοση του *Πολιτεύματος* του Ρήγα, που είχε προηγηθεί το 1924, σε επιμέλεια του Θεμιστοκλή Βολίδη, πιθανόν γιατί σε αυτό απορρίπτει τη μοναρχία (Κιτρομηλίδης 2018). Στο κείμενο αυτό σχολιάζει με λεπτομερή τρόπο τις διατάξεις του πρώτου ελληνικού πολιτεύματος, του Συντάγματος της Επιδαύρου, που ψηφίστηκε στην Πρώτη Εθνοσυνέλευση της επαναστατικής Ελλάδας τον Ιανουάριο του 1822. Ο Κοραής, τόσο στο κείμενό του αυτό με τα σχόλια για το Σύνταγμα της Επιδαύρου, όσο και στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης του έργου του Μπεκκαρία το 1823, απορρίπτει εμφατικά την εγκαθίδρυση οποιασδήποτε μορφής μοναρχικού ή ηγεμονικού πολιτεύματος, την οποία ονομάζει «λέπρα της κατά διαδοχήν ευγενείας», και θεωρεί ότι η αβασίλευτη δημοκρατική πολιτεία είναι το καταλληλότερο πολίτευμα για την απελευθερωμένη Ελλάδα (Κιτρομηλίδης 2000: 420-421).

Επομένως, είναι έκδηλη η απέχθεια του Κοραή προς τη μοναρχία, ενώ παράλληλα εκφράζει θαυμασμό για το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη (1983: 418-419), το πολιτειακό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών προσέφερε στον Κοραή την ελπίδα και συγχρόνως την πιο περίτρανη απόδειξη, ότι μία δημοκρατία ελεύθερων πολιτών, γέννημα του Διαφωτισμού, ήταν ένα όραμα ρεαλιστικό και εφαρμόσιμο. Ο θαυμασμός του στοχαστή προς τις Ηνωμένες Πολιτείες

φαίνεται και από την αλληλογραφία του με τον πρόεδρο των ΗΠΑ Τόμας Τζέφερσον, το 1823. Οι δύο άνδρες συναντήθηκαν στο Παρίσι την περίοδο 1788-1789 και διαπίστωσαν ότι είχαν κάποια κοινά σημεία, όπως την αγάπη τους για την κλασική και τη νεότερη Ελλάδα. Όπως προκύπτει από τη μεταξύ τους αλληλογραφία, ο Κοραής ζητούσε τη βοήθεια του Τζέφερσον για την προώθηση της ελληνικής υπόθεσης, ενώ παράλληλα οι δύο άνδρες είχαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτικών θεσμών της νέας ελληνικής δημοκρατίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Κοραής τιμήθηκε αρκετά νωρίς για τις πολιτικές του ιδέες. Η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της επαναστατημένης Ελλάδας, που συνήλθε στην Τροιζήνα τον Απρίλιο του 1827, εξέφρασε με ειδικό έγγραφο, «ευγνωμοσύνης ενδεικτικόν», τον σεβασμό και την εκτίμηση του μαχόμενου έθνους προς τον Κοραή για την προσπάθειά του να μεταφέρει τα φώτα της Δύσης στους συμπατριώτες του (Δημαράς 1983: 39-41 και 2002: 422).

Η τρίτη ελληνική έκδοση του έργου, που εμπεριέχει, όπως σημειώθηκε, τα *Προλεγόμενα* και των δύο προηγούμενων εκδόσεων, έγινε το 1842 στην Αθήνα μετά τον θάνατο του Κοραή στο ελεύθερο πλέον ελληνικό κράτος (βλ. εικ. 3).[4]

ΒΕΚΚΑΡΙΟΥ

ΠΕΡΙ ΑΔΙΚΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΩΝ,

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ.

ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΙΣ,

ΤΟΥ ΜΟΡΕΛΛΕΤΟΥ.

Ἐξαντληθὲν μετετυπώθη

ΠΑΡΑ ΧΑΡΙΛΑΟΥ Π. ΣΟΦΙΑΝΟΠΩΛΟΥ

ΔΑΠΑΝΗ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ.

Μὲ προσθήκην τῶν Προλεγομένων εἰς τὰ Ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ τοῦ Κοραῆ καὶ τινων Παρατηρήσεων

ΤΟΥ ΒΕΝΘΑΜΟΥ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ,

ΔΙΕΤΘΥΝΟΜΕΝΗΣ ΥΠΟ Γ. ΒΛΑΣΣΑΡΙΔΟΥ.

1842.

Εικ. 3. Το εξώφυλλο της τρίτης έκδοσης του 1842.

Κλείνοντας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ελληνική μετάφραση του έργου *Περί αδικημάτων και ποινών* του Μπεκκαρία από τον Κοραή ήταν από τις πιο επιτυχημένες. Οι τρεις όμως αυτές ελληνικές εκδόσεις του έργου έχουν ιδιαίτερη αξία και για έναν άλλο σημαντικό λόγο για τους Έλληνες. Συνοδεύτηκαν από τα «Προλεγόμενα», όπου ο Έλληνας στοχαστής κατέθεσε τις απόψεις του για τους τρόπους εφαρμογής των ιδεών του Μπεκκαρία στην ελληνική πραγματικότητα και τις προτάσεις του για τη διαμόρφωση ενός ποινικού κώδικα στο μελλοντικό ελεύθερο ελληνικό κράτος.

[4] Η έκδοση του 1842 έχει τίτλο *Βεκκαρίου περί αδικημάτων και ποινών*, μεταφρασμένον από την ιταλικήν γλώσσα, δευτέρα έκδοσις διορθωμένη και αυξημένη με τις διορθώσεις και πίνακα στοιχειακόν, εις την οποίαν προσετέθη και η προς τον μεταφραστήν επιστολή του Μορελλέτου. Εξαντληθέν μετετυπώθη περί Χαριλάου Π. Σωφιανοπώλου δαπάνη του πατρός αυτού. Με προσθήκην των Προλεγομένων εις τα *Ηθικά* του Αριστοτέλους παρά του Κοραή και τινών παρατηρήσεων του Βένθαμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Δημαράς, Κ. Θ. 2002. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός.* Αθήνα: Ερμής.

Ενεπεκίδης, Π. 1967. *Κοραής-Κούμας-Κάλβος*. Αθήνα: Εστία.

Ηλιού, Φ. 1997. *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι*. Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήρι-ΕΛΙΑ.

Ηλιού, Φ. 2003. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου ελληνισμού 1770-2000*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 55-74.

Κιτρομηλίδης, Π. 2000. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Κιτρομηλίδης. Π. 1983. Αυτόπτης φοβερών πραγμάτων. Η συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση και ο Αδαμάντιος Κοραής. *Νέα Εστία*, τ. 114: 63-74.

Κιτρομηλίδης. Π. 2003. Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου ελληνισμού 1770-2000*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 27-54.

Κοραής, Α. 1802. *Περί αμαρτημάτων, και ποινών, πολιτικώς θεωρουμένων σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου, μεταφρασθέν εκ της ιταλικής γλώσσης, και διά σημειώσεων εξηγηθέν υπό Δ. Κοραή, ιατρού.* Παρίσι: De l'Imprimerie de Baudelot et Eberhart.

Κοραής, Α. 1823. *Περί αδικημάτων και ποινών Βεκκαρίου, μεταφρασμένον από την ιταλικήν γλώσσαν.* Παρίσι: τυπ. Διδότου.

Κοραής, Α. 1842. *Περί αδικημάτων και ποινών Βεκκαρίου, μεταφρασμένον από την ιταλικήν γλώσσαν.* Αθήνα: τυπ. Προόδου.

Κοραής, Α. 1933. *Αδαμάντιος Κοραής. Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*. Αθήνα: τυπ. Θεμ. Π. Βολίδου.

Κοραής, Α. 1964-1983. *Αδαμάντιος Κοραής. Αλληλογραφία*. Επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, τ. Α΄-ΣΤ΄. Αθήνα: Εστία.

Κοραής, Α. 1995. *Αδαμάντιος Κοραής. Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*. Επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Στυλιανού, Α. 2006. *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*. Αθήνα: Πόλις.

Ξενόγλωσση

Beccaria, C. 1764. *Dei Delitti e delle Pene.* Λιβόρνο*:* Marco Coltellini.

Beccaria, C., Bellamy, R. & R. Davies. 1995. *Beccaria: "On Crimes and Punishments" and Other Writings*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Beccaria, C. & F. Venturi. 1970. *Dei delitti e delle pene. Con una raccolta di lettere e documenti relativi alla nascita dell'opera e alla sua fortuna nell'Europa del Settecento*. Τορίνο: Giulio Einaudi editore.

Francioni, G. & S. Romagnoli. 1993. *Il Caffè (1764-1766)*. Τορίνο: Bollati Boringhieri.

Gay, P. 1966. *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism*. Νέα Υόρκη: W. W. Norton.

Venturi, F. 1970. *Settecento riformatore I. Da Muratori a Beccaria*. Τορίνο: Giulio Einaudi.

SUMMARY

CESARE BECCARIA'S *DEI DELITTI E DELLE PENE* AND THE GREEK REVOLUTION: A BEST-SELLER OF THE ENLIGHTENMENT TRANSLATED BY ADAMANTIOS KORAIS

Melina Kostidi

This paper explores the influence that Cesare Beccaria's *Dei delitti e delle pene* (1764) had on the Greek Revolution through its translation by Adamantios Korais, the prominent thinker of the Greek Enlightenment. In the eighteenth century, Beccaria's book caused a sensation thanks to its rapid diffusion in Europe, first through its French translation in 1765 by the philosopher André Morellet and then through translations into other European languages. For this reason, it is considered one of the most representative examples of "successful" translation. In his book, Beccaria discussed the right to punish and the relationship between utopia and reform. The book's chapters on torture and death penalty in particular sparked controversy and contributed to the author's rapid reputation. Following the principles of utilitarian theory, Beccaria condemned both torture and the death penalty and demanded their abolition, proposing the punishment of forced labor as an alternative. There are three editions of the Greek translation. The first two editions were published in 1802 and 1823, while the third in 1842, after the death of Korais. In this paper I focus on the second edition of the translation, published in 1823, during the Greek Revolution and after the Constitution of Epidaurus in 1822, paying special attention to Korais "Prolegomena" (Preface) to the translation. Korais, who accompanied the translation with a Preface ("Prolegomena"), (Preface), proceeded to the republication of the translation in order to form the basis of the penal code of liberated Greece.

5

ΟΡΑΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ» ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Γεώργιος Ε. Παπατσίμπας
Εκπαιδευτικός, Δρ. Παν/μίου Ιωαννίνων

Λέξεις-κλειδιά: έθνος, ελληνική γλώσσα και παιδεία, Μεγάλη Ιδέα

Έθνος, εθνική ταυτότητα, εθνικό όραμα αποτελούν λέξεις-σύμβολα, που τους δύο τελευταίους αιώνες έχουν κυρίαρχη θέση στο πολιτισμικό γίγνεσθαι των ευρωπαϊκών χωρών,[1] μεταξύ αυτών και της Ελλάδας που γιόρτασε πρόσφατα τα 200 χρόνια από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης. Η Επανάσταση του 1821 οδήγησε στη δημιουργία του ελληνικού κράτους από έναν λαό με μακραίωνη ιστορική παράδοση και πολιτισμό (Βουτουρής 2017: 43, Δημαράς 1994: 477 κ.εξ.). Μετά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και με τη γλώσσα ως κομβικό σημείο αναφοράς του ελληνικού εθνικισμού, προέκυψε η ανάγκη να οικοδομηθεί η έννοια της «συνέχειας» του ελληνισμού στο πεδίο της ιστορικής επιστήμης (Λιάκος 1994). Τα χρόνια που ακολούθησαν, οι αλλαγές εκφράστηκαν και γύρω από τις διενέξεις για το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο, όπως είναι γνωστό, μεσουρανούσε στην εποχή του Κωστή Παλαμά (1859-1943) (Δημαράς 1994: 369 κ.εξ.).

Στόχος αυτού του κειμένου είναι να αναζητήσει τη σημασία που δίνουν στην έννοια του έθνους και στην προοπτική της «εθνικής αναγέννησης» δύο εμβληματικές φυσιογνωμίες των ελληνικών γραμμάτων, ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) και ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943). Ο πρώτος, με σπουδές ιατρικής, υπήρξε από τους σημαντικότερους λογίους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Δημαράς 1989: 301 κ.εξ. και Δημαράς 1974: 27 κ.εξ.), συμβάλλοντας με τη δράση του στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας και στην προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης. Ο δεύτερος, γνωστός ποιητής, αλλά και ιστορικός και κριτικός της λογοτεχνίας, έζησε στο τέλος της εποχής του ρομαντισμού και της Μεγάλης Ιδέας[2] και προσδιόρισε με το έργο του την περίοδο της πρόσκαιρης εθνικής ανάτασης που αναπτύχθηκε τις δύο δεκαετίες μετά από τον ατυχή πόλεμο του 1897 (Βακαλόπουλος 1996: 320-322· Σβορώνος 1994: 109-110).

Μία συγκριτική προσέγγιση σε όλο το εύρος του έργου τους ασφαλώς ξεπερνά κατά πολύ τα όρια ενός άρθρου. Ας σημειωθεί ότι οι δύο αυτοί πνευματικοί άνθρωποι, αν και ανήκουν σε διαφορετικές γενιές, τοποθετούνται στον λεγόμενο «μακρύ 19ο αιώνα», στην κρίσιμη δηλαδή περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων, που ξεκινά με τη Γαλλική Επανάσταση (1789) και κλείνει με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918),

---

[1] Παρατίθεται εδώ ο γνωστός ορισμός του Ιωσήφ Στάλιν για το έθνος: «A nation is a historically evolved, stable community of language, territory, economic life and psychological make-up manifested in a community of culture». Βλ. Stalin 1942: 12. Για τον ορισμό του έθνους, βλ. Hobsbawm 1990: 2-5 και 10, Anderson 2006: 5 κ.εξ., Breuilly 1993: 3, Gellner 1983: 48-49, Dann 1996: 16-17, Hayes 1931: 1 κ.εξ., Schulze 2004: 172-189, Wehler 2007: 36 κ.εξ.

[2] Για τη Μεγάλη Ιδέα και την επίδραση που άσκησε στη νεοελληνική συνείδηση κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Δημαράς 1994: 359 κ.εξ. και 405-418 και Σκοπετέα 1988.

τοποθετούμενοι ο μεν Κοραής στην αρχή της, ο δε Παλαμάς στο τέλος της. Το έργο και των δύο είναι εξαιρετικά εκτεταμένο και πολυσχιδές, η προσέγγισή μας όμως θα εστιάσει στα «Προλεγόμενα» του Κοραή στην έκδοση του Ισοκράτη (1807) και στην επική σύνθεση *Η Φλογέρα του βασιλιά* (1910) του Παλαμά.

1. Η εθνική ρητορική στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή

Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Κοραής επιχειρεί να συνυφάνει τη διδασκαλία της πολιτικής ρητορείας με την αναδυόμενη ανάγκη των υπόδουλων Ελλήνων για πολιτική και εθνική ελευθερία. Το πρώτο «πρόβλημα» που επιχειρεί να επιλύσει ο Κοραής είναι αυτό της επενέργειας: με ποια δηλαδή μέσα ένας Έλληνας λόγιος που διαμένει στις αρχές του 19ου αιώνα στο Παρίσι θα μπορούσε να επενεργήσει αποτελεσματικά με τον λόγο του στους απανταχού ομογενείς του και κυρίως στους υπόδουλους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό που προέχει στη σκέψη του Κοραή είναι η «εθνική αναγέννηση» και όλες του οι ενέργειες συντείνουν προς αυτόν τον τελικό σκοπό. Για αυτό επιλέγει να εγκαινιάσει την *Ελληνική Βιβλιοθήκη* του, το 1807, με την έκδοση του έργου του Ισοκράτη, ενός αρχαίου ρήτορα που υποστήριξε την «Πανελλήνια ιδέα».[3] Ως διαρθρωτικό στοιχείο των στοχασμών του στα «Προλεγόμενα» μεταχειρίζεται συνειδητά την αριστοτελική τριχοτόμηση των μέσων πειθούς σε «όψη συμπεριφοράς του ομιλητή», «αποδεικτική δύναμη του λόγου» και «παρακίνηση ψυχικών ενεργημάτων του ακροατή».[4] Στο ερώτημα «τι καλόν επροξένησεν η Ρητορική εις τους ανθρώπους», ο Κοραής αξιοποιεί την απάντηση που είχε δώσει στην αρχαιότητα ο Αριστοτέλης: «αι τέχναι, αποκρίνομαι, δεν πρέπει να κρίνονται αφ' ό,τι κάμνουν ή δεν κάμνουν, αλλ' αφ' ό,τι δύνανται να κάμωσι».[5] Εκείνο, ωστόσο, που αναπτερώνει το ηθικό του Κοραή είναι η πεποίθηση ότι «η δύναμις της ρητορικής εις τα αναγεννώμενα [έθνη] είναι πολλά μεγάλη. Διότι τούτα δυνατόν είναι να φέρη τις εις αύξησιν με την νουθεσίαν, ως τα νεογέννητα βρέφη με την τροφήν» (Κοραής 1807: ι-ια). Και καταλήγει στην εξής διαπίστωση:

> Και τοιαύτη είναι του Ελληνικού γένους η σημερινή κατάστασις. […] Τοιαύτην την αύξησιν και προκοπήν δύνανται να την επιταχύνωσιν οι λόγιοι του γένους άνδρες με την Ρητορικήν οδηγουμένην από την Φιλοσοφίαν, ήγουν τοιαύτην Ρητορικήν, οποία διδάσκη τους αγνοούντας και την δόξαν των προγόνων ημών, και τα σφάλματα τα αφανίσαντα τόσην δόξαν, και τα μέσα, δια των οποίων εμπορούμεν πάλιν να την αναλάβωμεν, και τα οποία πρέπει να είναι θεμελιωμένα εις την αληθινήν Ηθικήν.

Κύριοι αποδέκτες των σκέψεων του Κοραή είναι οι υπόδουλοι Έλληνες, με τους οποίους επικοινωνεί κυρίως με τα κείμενά του, με επιστολές, πολιτικά φυλλάδια και

---

[3] Είχε προηγηθεί το 1805 η έκδοση από τον Κοραή ενός τόμου με τον τίτλο *Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης*. Μεταξύ των ετών 1805-1827 εκδίδονται από τον Κοραή δεκαέξι τόμοι με κείμενα κλασικών συγγραφέων. Άλλοι εννέα τόμοι εκδόθηκαν στη σειρά *Πάρεργα της Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, μεταξύ 1809 και 1827. Βλ. Κιτρομηλίδης 1999: 396 κ.εξ.

[4] Η διάκριση των ειδών του ρητορικού λόγου σε συμβουλευτικό, δικανικό και επιδεικτικό διαμορφώνεται ουσιαστικά με κριτήριο το είδος του ακροατηρίου προς το οποίο ο ρήτορας απευθύνεται (Αριστ. *Ρητ.* 1358a-1359b). Στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1115b), ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι «καθετί ορίζεται με κριτήριο τον σκοπό που επιτελεί».

[5] Επίσης, παραπέμπει στον αριστοτελικό ορισμό της ρητορικής: «έργο της […] να διακρίνει σε κάθε πράγμα ό,τι πειστικό υπάρχει σ' αυτό» (Αριστ. *Ρητ.* 1355b)· παρόμοια είναι η συλλογιστική και στα *Τοπικά* του Αριστοτέλη, όπου παραβάλλεται η τέχνη της ρητορικής με αυτήν της ιατρικής, την οποία ο Αριστοτέλης γνώριζε λόγω του πατρικού επαγγέλματος και ο Κοραής λόγω των ιατρικών σπουδών του στο Μονπελιέ.

επιστημονικά δοκίμια. Στο τελευταίο είδος ανήκουν τα «Προλεγόμενα», τα οποία απευθύνει γενικά «προς τους Έλληνας», προσδιορίζοντας έτσι τους άμεσους αποδέκτες του (Κοραής 1807: α, Δημαράς 1986: 220). Από μια πρώτη ανάγνωση, συνάγεται αβίαστα το συμπέρασμα ότι ο Κοραής επιδιώκει να συντάξει λόγο συμβουλευτικό.[6] Με το ερώτημα «Τις αγορεύειν βούλεται;» (Δημαράς 1986: 240), θυμίζει στους αναγνώστες του τη διαδικασία που ακολουθούσε στην ελληνική αρχαιότητα η δημοκρατούμενη πόλη.[7] Επισημαίνει ότι η ανάγκη του έθνους για συμβουλή είναι επιτακτική στην εποχή του («αναγκαιοτέρα η συμβουλή εις την πατρίδα») και αποτελεί υποχρέωση των λογίων ανδρών να την εκπληρώσουν (Δημαράς 1986: 240-241).[8] Σε αυτό το αίτημα του υπόδουλου γένους και ο ίδιος επιδίωξε να ανταποκριθεί με όλες του τις δυνάμεις μέχρι το τέλος της ζωής του.[9] Η παραπομπή στον αρχαίο ρήτορα Δημοσθένη και η παρατήρηση ότι «όταν εδημηγόρει κατά του Μακεδόνος Φιλίππου ο αμίμητος ρήτωρ Δημοσθένης, τον αυτόν εκείνον σχεδόν καιρόν συνέγραφε ρητορικήν τέχνην ο πολυμαθέστατος των φιλοσόφων Αριστοτέλης» (Δημαράς 1986: 227),[10] φανερώνει τις αρχαίες πηγές που πιστεύει ότι έχουν ακόμη να προσφέρουν πολλά στην αναγέννηση του έθνους. Επιχειρεί έτσι συστηματικά την αναβίωση της αρχαίας παράδοσης με όρους όμως νεωτερικούς.

Για τον Κοραή το σπουδαιότερο γνώρισμα του συμβουλευτικού ρήτορα είναι η πίστη στην ιδέα της ελευθερίας. Όπως σημειώνει, «την αληθινήν τέχνην του γράφειν ν' αποκτήση είναι των αδυνάτων, όστις δεν εφρόντισε σύγκαιρα να ενδυναμώση την ψυχήν αυτού με φρονήματα ελευθερίας ακατάπληκτα» (Δημαράς 1986: 230). Προχωρεί, εν συνεχεία, στη διαπίστωση ότι από τα τρία είδη του ρητορικού λόγου, το δικανικό, το επιδεικτικό και το συμβουλευτικό, «η παρούσα της Ελλάδος κατάστασις του πρώτου σχεδόν ουδεμίαν ακόμη, του δευτέρου πολλά ολίγην, του τρίτου έχει μεγαλωτάτην χρείαν». Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όποιος ενδιαφέρεται για τη σωτηρία του γένους οφείλει να ασχοληθεί με το συμβουλευτικό είδος, στο οποίο δεν

---

[6] Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο (1813: κη΄), ο Κοραής ήταν «ο αγαθός της Ελλάδος σύμβουλος». Πβ. το κείμενο από τον *Περί του στεφάνου* λόγο του Δημοσθένη (18, 169-173).

[7] Δημαράς 1986: 220 κ.εξ. Όπως επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς στον πρόλογό του, η πρώτη συναγωγή των «Προλεγομένων» του Κοραή δημοσιεύτηκε στη Βιέννη το 1815 και η δεύτερη στο Παρίσι το 1833. Επίσης, βλ. Κιτρομηλίδης 1999: 397, όπου σημειώνεται: «Στα δοκίμια αυτά, τα σπουδαιότερα από τα οποία φέρουν τον τίτλο «Αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί της Ελληνικής Παιδείας και Γλώσσης» […] ο Κοραής ανέπτυξε τη θεωρία του για τη διαλεκτική παιδείας και ελευθερίας».

[8] Στην ανάγκη του γένους για συμβουλή όλοι οι λόγιοι οφείλουν να προστρέξουν και να συνδράμουν: «[…] τοσαύτη σήμερον είναι η χρεία του συμβουλευτικού μέρους της Ρητορικής εις ημάς, και πλην από τους λογίους άνδρας άλλοι να πληρώσωσι την χρείαν ταύτην δεν είναι καλοί». Δημαράς 1986: 241 και 243 κ.εξ.

[9] Στα 1821 με την είδηση για την έναρξη της ελληνικής επανάστασης ο Κοραής κρίνει αναγκαία την συμπλήρωση της *Βιβλιοθήκης* του με την έκδοση των *Πολιτικών* (*Ελληνική Βιβλιοθήκη*, τ. 13, Παρίσι 1821) και των *Ηθικών Νικομαχείων* (*Ελληνική Βιβλιοθήκη*, τ. 14, Παρίσι 1822) του Αριστοτέλη. «Αιτία του παρ' ηλικίαν αγώνος μου τούτου είναι η παρούσα της Ελλάδος απροσδόκητος κίνησις», γράφει στα «Προλεγόμενα» των *Πολιτικών* του. Η έναρξη της Επανάστασης αναπτέρωσε τις ελπίδες του για συνολική αναγέννηση του έθνους. Ωστόσο, η εξέλιξη και η κατάληξή της δεν ήταν αυτή που επιθυμούσε. Στον *Βίο* του, που γράφει το 1829, εκφράζει αυτή του την απογοήτευση: «το πλέον παράκαιρον παρά απροσδόκητον της πολιτικής μεταβολής των Ελλήνων έχυσε τόσον φόβον εις την ψυχήν μου, ώστ' […] ήθελα δημοσιεύσειν ενταυτώ όλους τους ηθικούς και πολιτικούς συγγραφείς, διά να μετριάσω, αν ήτο δυνατόν, τα προσδοκώμενα από την μεταβολήν κακά». Κιτρομηλίδης 1999: 411 κ.εξ.

[10] Η έκδοση της αριστοτελικής *Ρητορικής* που συμβουλευόταν ήταν μάλλον η εξής: J. G. Buhle, *Aristotelis Opera omnia Graece*. Biponti: Ex typographia Societatis, τ. 1-5, 1791-1800, η οποία περιλάμβανε το *Όργανον* μαζί με τη *Ρητορική* και την *Ποιητική*. Η *Ρητορική* περιλαμβάνεται στον τέταρτο τόμο (1793).

θα είναι δυνατό να ευδοκιμήσει, αν ο λόγος του «δεν ήναι αληθινή εικών λογισμών ψυχής ελευθέρας» (Δημαράς 1986: 230-231).[11]

Αναφερόμενος στη γλώσσα, ο Κοραής αποφαίνεται ότι «το πρώτον έργον του θέλοντος να πείση είναι να λαλή σαφώς», δηλαδή να μεταχειρίζεται κατανοητή, κοινόλεκτη γλώσσα. Και εδώ υπεισέρχεται το πρωταρχικό μέλημα του αυθεντικού ρήτορα που πρέπει να είναι η γλωσσική καλλιέργεια και τονίζει ότι «γίνεται φανερωτέρα η τοιαύτη ανάγκη, όταν η γλώσσα ήναι έτι ατελής και βάρβαρος» (Δημαράς 1986: 232-233). Σε αυτή την περίπτωση η άσκηση της ρητορικής τέχνης ανάγεται συγχρόνως και σε «όργανον της τελειώσεως της γλώσσης». Και παρότι θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ατέλεια της τωρινής μορφής της γλώσσας θα έδινε το δικαίωμα στον ρήτορα να επιλέξει να εκφράζεται σε γλώσσα ιδιότυπη, ο Κοραής αναφέρει ως παράδειγμα τους αυτόχθονες της Αμερικής, των οποίων οι σύντομες δημηγορίες στη μητρική τους γλώσσα περιέχουν ενθυμήματα ρητορικά άξια «της γλώσσης και της κεφαλής του Δημοσθένους». Η ρητορικότητα, ως ιδιότητα του λόγου να επενεργεί στον αποδέκτη του, παρότι αναγνωρίζεται από τον Κοραή ως καθολικά παρούσα σε όλα τα είδη του λόγου, θεωρεί ότι υπόκειται σε έναν ουσιώδη περιορισμό, τον οποίο επιβάλλει το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο: «η τέχνη αύτη δεν λαμβάνει την οικείαν ακμήν και τελειότητα πάρεξ εις έθνη ελεύθερα». Επιπλέον, επειδή ο ρήτορας που ασκεί την τέχνη του σε συνθήκες ελευθερίας την ασκεί για τους συγχρόνους του και «όχι διά τους ζήσαντας προ πολλών εκατονταετηρίδων ανθρώπους», συνάγεται ότι οφείλει να ομιλεί τη γλώσσα των συγχρόνων και συμπολιτών του. Και αν η γλώσσα του δεν έχει κανόνες, έχει έναν ακόμη λόγο να την μεταχειρίζεται ο επίδοξος ρήτορας, για να την τελειοποιήσει με τη βοήθεια της ρητορικής τέχνης και με αυτήν την τέχνη να προαγάγει την ευδαιμονία και τη δόξα του έθνους του (Δημαράς 1986: 233-235).

Ο Κοραής αισθάνεται πάντοτε ότι γράφει κάτω από την πίεση του χρόνου, επειδή στην εποχή του συμβαίνουν γεγονότα κοσμογονικά: η Γαλλική Επανάσταση, η Ναπολεόντεια ηγεμονία στην Ευρώπη, το Ανατολικό ζήτημα (Κιτρομηλίδης 1999: 251 κ.εξ.). Για τον λόγο αυτόν εκφράζει επιφύλαξη για τα «Προλεγόμενά» του, εάν θα αποδειχτούν «όχι παντελώς άχρηστα και περιττά», αλλά ίσως «να μη φανώσιν αναγκαία». Ωστόσο, ακόμη και αν δεν αποδειχθούν ωφέλιμα για τους ομογενείς του, εκτιμά ότι «καλόν είναι να φανώμεν εις τους οφθαλμούς των φωτισμένων της Ευρώπης εθνών ασχολούμενοι εις την ιδίαν ημών παιδείαν». Με τον τρόπο αυτόν ο Κοραής προσδιορίζει τη δεύτερη ομάδα, στην οποία απευθύνεται, τους έμμεσους αποδέκτες του, που είναι οι λόγιοι των άλλων ευρωπαϊκών εθνών, οι οποίοι πολλές φορές, καθώς λέγει, «υπέρ το δίκαιον μας ωνείδισαν» (Δημαράς 1986: 221).

Ως παράδειγμα μνημονεύει το βιβλίο του Πρώσου Jacob Salomon Bartholdy (1779-1825), μετέπειτα διπλωμάτη, που είχε τυπωθεί το 1805 στο Βερολίνο με τίτλο *Bruchstücke zum näheren Kenntniss des heutigen Griechenlands* και στο οποίο ο νεαρός τότε θαυμαστής της αρχαίας τέχνης περιγράφει τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις από την Ελλάδα.[12] Στην αρχή του δεύτερου τόμου ο Bartholdy παραβάλλει τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα με όσα ο Κοραής είχε υποστηρίξει προφορικά στις 6 Ιανουαρίου 1803 στη «Société des Observateurs de l'homme» του Παρισιού, όπου είχε

[11] Σε υποσημείωση εξηγείται η αρχική φράση του Αριστοτέλη στη *Ρητορική*, ότι η ρητορική είναι «παρόμοια με τη διαλεκτική» (Αριστ. *Ρητ*. 1354a) με παραπομπή στην *Κριτικήν ιστορίαν των Ελληνικών Ρητόρων* (*Historia critica oratorum Graecorum*, 1768) του Ρυγκενίου. Η *Historia critica oratorum Graecorum* προτάσσεται από τον Ρυγκένιο στην κριτική έκδοση με σχολιασμό στο έργο του P. Rutilii Lupi *De Figuris Sententiarum et Elocutionis* (1768).

[12] Το βιβλίο του Bartholdy μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1807 με τον τίτλο *Voyage en Grèce* (σε δύο τόμους). Στα ελληνικά εκδόθηκε με τίτλο *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*. Βλ. Bartholdy 2007.

κληθεί για να μιλήσει με θέμα τον πολιτισμό των συγχρόνων του Ελλήνων και ειδικότερα για να απαντήσει στο ερώτημα υπό ποιες κοινωνιολογικές προϋποθέσεις η εθνική κοινότητα των Ελλήνων θα ήταν δυνατό να αναγεννηθεί.[13]

Φυσικά ο Κοραής στην αυτοσυνείδησή του ως λόγιος του Γένους, που μεταχειρίζεται την ρητορική τέχνη για έναν υψηλό σκοπό, αντιλαμβάνεται ότι ο λόγος του δεν θα γίνει ευνοϊκά αποδεκτός από ένα μέρος του ακροατηρίου.[14] Οι «μη έχοντες χρείαν συμβουλής», ταυτίζονται στη συνείδησή του με τους οπαδούς της τυραννίας, εθνικής και πολιτικής. Σε αυτή την τρίτη κατηγορία αποδεκτών, οι οποίοι είναι εξαρχής αρνητικά διατεθειμένοι απέναντι στο έργο του, θα αποδώσει τον μεταφορικό χαρακτηρισμό «καταποντιστές του έθνους». Όπως ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό* του εγκωμιάζει τους Αθηναίους, συμβουλεύει τους Έλληνες και ψέγει τους Λακεδαιμόνιους, έτσι και ο Κοραής στα «Προλεγόμενά» του και κυρίως στα πολεμικά φυλλάδια,[15] μεταχειρίζεται συνειδητά ρητορικές τεχνικές κατά των αντιπάλων του και στο ζήτημα της γλώσσας και κυρίως στο ζήτημα της ελευθερίας του Γένους, δύο θέματα τα οποία στη σκέψη του είναι αλληλένδετα.

Στο στόχαστρο της γλωσσικής κριτικής του Κοραή τίθενται δύο ομάδες λογίων, πρώτα αυτοί που αποκαλεί «μακαρονιστές»[16] και έπειτα όσοι αυτοαποκαλούνται υπεροπτικά «Ελληνιστές». Οι δεύτεροι, όσοι δηλαδή υποστηρίζουν ότι το μόνο αναγκαίο μάθημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι τα «καλά γραμματικά» (Δημαράς 1986: 253-254), θεωρεί ότι λειτουργούν ως κύριοι «καταποντιστές του έθνους», διότι προάγουν συνειδητά την απαιδευσία. Σε εκτενή υποσημείωση (Δημαράς 1986: 254-255), ο Κοραής επικρίνει την *Αντιφώνησιν* του Αθανάσιου Πάριου (1802), κυρίως επειδή «έδωκεν αφορμήν εις τους κατηγόρους των Γραικών ν' ανοίξωσιν πάλιν τα στόματα».[17] Δεν αγνοεί ο Κοραής ότι ο ισχυρότερος τρόπος πειθούς, τον οποίον μεταχειρίζονται οι «καταποντιστές», είναι η επίκληση στο θρησκευτικό συναίσθημα με το επιχείρημα ότι η γνώση των επιστημών απομακρύνει από την πίστη στον Θεό. Ο Κοραής θα απαντήσει ότι άγνοια των επιστημών ισοδυναμεί με απαιδευσία και ότι επομένως αυτό που «πρέπει να φοβήται όστις έχει νουν είναι όσα κακά είναι καλή να γεννήση η απαιδευσία». Στο τέλος των «Προλεγομένων» του θα επαναλάβει το κίνητρο που τον οδήγησε στην ανασκευή των θέσεων των αντιπάλων του: «ούτ' όρεξιν ούτε καιρόν έχω να πολεμώ τους υπερασπιστάς και συνηγόρους της βαρβαρότητος. Και όσα

---

[13] Η ομιλία με τον τίτλο *Mémoire sur l'état de la civilisation dans la Grèce* (*Υπόμνημα περί της νυν καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*) δημοσιεύτηκε αρχικά το 1803 για τους φίλους του Κοραή και αρκετά χρόνια αργότερα, το 1818, υπό συνθήκες που εξηγεί επαρκώς ο Δ. Θερειανός (1889: 340 κ.εξ.). Πβ. Δημαράς 1989: 109 και Χατζηδήμος 1965: 89 κ.εξ. Για τη σημασία του υπομνήματος, βλ. Κιτρομηλίδης 1984: 107-108 και 1999: 387 κ.εξ. Ο Κοραής ήταν ήδη γνωστός στο γαλλικό κοινό, μεταξύ άλλων, για την έκδοση το 1799 των *Χαρακτήρων* του Θεοφράστου και του έργου του Ιπποκράτη *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* το 1800. Βλ. Θερειανός 1889: 283 κ.εξ. Το *Υπόμνημα* του Κοραή, σε μετάφραση Α. Κωνσταντινίδου, εκδόθηκε στην Αθήνα το 1853. Το 1890, ο Θερειανός το δημοσίευσε ως παράρτημα στον τόμο 3 της μελέτης του για τον Κοραή. Βλ. Χατζηδήμος 1965: 89 κ.εξ. Στην αγγλική μετάφραση του υπομνήματος από τον E. Kedourie (1970: 153-189) παραπέμπει ο Benedict Anderson (2006: 72).

[14] Όπως σημειώνει, «[…] ούτε τόσον τολμηρός είμαι, ώστε να συμβουλεύω τους μη έχοντας χρείαν συμβουλής, ούτε καιρόν έχω να δαπανώ ματαίως διά τους όσοι δεν είναι πλέον εις κατάστασιν να ωφεληθώσιν από συμβουλήν». Βλ. Δημαράς 1986: 230.

[15] Το 1798 είχε δημοσιεύσει ανώνυμα την *Αδελφικὴ Διδασκαλία* ως απάντηση στην *Πατρική Διδασκαλία,* η οποία είχε τυπωθεί το ίδιο έτος. Κιτρομηλίδης 1999: 276 κ.εξ.

[16] Πβ. Δημαράς 1986: 248, όπου σημειώνεται: «[…] χαρακτήρα λόγου Μακαρονικόν (Poesia maccheronica) ονομάζουσιν οι Ιταλοί την γελοίαν σύμμιξιν της Λατινικής με την Ιταλικήν γλώσσαν». Οι μακαρονιστές, όσοι δηλαδή γνωρίζουν κάποια ξένη γλώσσα και μεταφέρουν άκριτα καθετί στην ελληνική, θεωρούνται απλώς «άσπλαχνοι ωτομάστιγες».

[17] Η *Αδελφική Διδασκαλία* του Κοραή (1798) είχε κλείσει για πολύ λίγο τα στόματα των κατηγόρων του γένους.

είπα προς αυτούς, μετά χαράς ήθελα τα σιωπήσειν, εάν ο κατά της παιδείας πόλεμος αυτών δεν άνοιγε και πάλιν τα μόλις κλεισθέντα στόματα των κατηγόρων του γένους» (Δημαράς 1986: 316).

Χωρίς περιστροφές ο Κοραής παρουσιάζει το δικό του διαφωτιστικό πρόγραμμα (Δημαράς 1986: 235):

> […] να εμπνεύσω εις των νέων τας ψυχάς τον ζήλον και της πατρίδος και της γλώσσης […] διά να καθαρισθώμεν από την λέπραν της αμαθίας, την οποίαν πολλά ολίγοι ψευδώνυμοι Γραικοί, επαινούντες ηλιθίως, έδωκαν αφορμήν εις τους αλλογενείς αφ' ό,τι αληθώς είναι να την παραστήσωσι δυσωδεστέρα.

Για να επιτευχθεί ο διττός στόχος, η καταπολέμηση δηλαδή της αμάθειας και η γλωσσική τελείωση, συμβουλεύει τους φίλους του να ασχολούνται καθημερινά με μεταφράσεις αξιόλογων έργων, τις οποίες θα συμπληρώνουν με προλεγόμενα και σημειώσεις. Για να έχει ο λόγος τους πειστικότητα, θεωρεί απαραίτητο να μην λησμονούν την αρετή της σαφήνειας. Για τον Κοραή, ο δρόμος για τη βελτίωση της παιδείας του έθνους διέρχεται μέσα από την τελειοποίηση της «κοινής του γένους γλώσσης» (Δημαράς 1986: 239). Ωστόσο, αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει «ότι τρόπον μεταβολής της Ελλάδος από την εις την οποίαν ευρίσκεται κατάστασιν την σήμερον ούτ' εστοχάσθην ποτέ, ούτε στοχάζομαι δυνατόν άλλον παρά την παιδείαν». Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, προτείνει ως αναγκαία μια σειρά από μέτρα: τον «πολλαπλασιασμόν των βιβλίων», την «διόρθωσιν» της διδακτικής μεθόδου, τη σύντμηση του χρόνου «της παραδόσεως της προγονικής γλώσσης» (Δημαράς 1986: 313-314) και την ίδρυση χώρων κατάλληλων για μάθηση. Σε κάθε πόλη εκτιμούσε ότι θα έπρεπε να υπάρχει σχολείο και βιβλιοθήκη επαρκής, όπως και «γυμνάσιον των επιστημών» (Δημαράς 1989: 20-21).

Επιπλέον, στους *Αυτοσχέδιους στοχασμούς* του υποβάλλει προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, την επίσημη ανώτατη αρχή του Γένους, πρόταση να απαγορευθεί η πώληση παλαιών ελληνικών χειρογράφων και να δημιουργηθεί βιβλιοθήκη με το όνομα «Ελληνικόν Μουσείον», στο οποίο «να τεθώσι όλα ταύτα τα αντίγραφα, αφού πρώτον καταγραφώσιν εις κατάλογον». Στη βιβλιοθήκη αυτή, της οποίας την οργάνωση περιγράφει λεπτομερώς, θα συλλέγονται, εκτός από χειρόγραφα, και τυπωμένα βιβλία και «με όχι ολιγωτέραν επιμέλειαν, αρχαία Ελληνικά νομίσματα, αγγεία, σκεύη» (Δημαράς 1986: 256-258). Με αυτόν τον τρόπο ο Κοραής συμπληρώνει την εικόνα του ως πολιτικού ρήτορα, που διεκδικεί για το έθνος του ελευθερία, αφού όμως επιτευχθεί πρώτα η προαγωγή της παιδείας του.

Ο Κοραής στους αυτοσχέδιους στοχασμούς του θεωρεί τη συμβουλευτική ρητορική, ως την τέχνη που αναδεικνύει υψηλά νοήματα, όπως την ελευθερία και την δημοκρατία. Εκτιμά ότι επιβιώνει και αναπτύσσεται μόνο στα έθνη στα οποία επικρατούν συνθήκες πολιτικής ελευθερίας και υπάρχουν πολίτες με αληθινή παιδεία και ευκαιρίες για άσκηση της ρητορικής τους δεινότητας σε γλώσσα κοινόλεκτη. Αν ισχύουν αυτές οι προϋποθέσεις, η αναγέννηση του έθνους θεωρεί πως σύντομα θα επιτευχθεί. Για το ελληνικό έθνος ο χρόνος αυτός ήλθε το 1821, χωρίς ωστόσο να έχουν πραγματωθεί οι προϋποθέσεις που είχε θέσει ο Κοραής. Έτσι, ενώ δημιουργήθηκε ελληνικό κράτος, η αναγέννησή του υπήρξε «ατελής». Αυτή η «ατέλεια» θα απασχολήσει έναν αιώνα μετά τον Κωστή Παλαμά, ως ποιητή και άνθρωπο των γραμμάτων.

2. Η *Μεγάλη ιδέα* στη σκέψη του Κωστή Παλαμά

Η δεκαετία που ακολούθησε μετά από τον ατυχή πόλεμο του 1897 θεωρείται από τις πιο δημιουργικές στη νεοελληνική λογοτεχνία. Αυτή την περίοδο, ο Κωστής Παλαμάς παρουσιάζει τις τρεις μεγάλες ποιητικές του συνθέσεις, την *Ασάλευτη ζωή* (1904), τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* (1907) και την *Φλογέρα του Βασιλιά* (1910).[18] Στην ποιητική συλλογή *Η Ασάλευτη ζωή* εντάσσονται και τα δώδεκα παρνασσιακά σονέτα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Πατρίδες», τα οποία πρωτοδημοσιεύτηκαν το 1895. Τη σειρά αυτή των μεγάλων συνθέσεων συνεχίζει *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* (1907) (Eklund 1972: 31 κ.εξ).

Η ιδέα να τοποθετηθεί η δράση στις παραμονές της άλωσης της Κωνσταντινούπολης συνδέει το ποίημα θεματικά με τις εθνικές ανησυχίες, τους αγώνες και τις επιδιώξεις της εποχής του Μακεδονικού Αγώνα.[19] Όσον αφορά την εκτενή ποιητική σύνθεση *Η φλογέρα του Βασιλιά,* έχει υποστηριχθεί ότι ανήκει στον λεγόμενο «λυρισμό του εμείς».[20] Επικρατεί σε αυτήν το «εθνικό όραμα»[21] και αποτελείται, όπως και *Ο Δωδεκάλογος του γύφτου*, από δώδεκα «λόγους», στους οποίους κυριαρχεί η μορφή του Βασιλείου Β΄ (958-1025 μ.Χ.) και η εξιστόρηση του προσκυνηματικού ταξιδιού του, το 1018 μ.Χ., στη νότια Ελλάδα έως τη Θεοτόκο στην Ακρόπολη των Αθηνών (Ostrogorski 1979: 194), που αποτελεί σύμβολο της ενότητας του αρχαίου, του βυζαντινού και του νεοελληνικού κόσμου.

Τα δύο ιστορικά παραθέματα του Κεδρηνού και του Παχυμέρη στην αρχή του ποιήματος λειτουργούν ως ένα είδος τεκμηρίωσης.[22] Πρόκειται για την εποχή που «ανακαλύπτεται» ξανά το Βυζάντιο, τόσο από Έλληνες,[23] όσο και από ξένους μελετητές, όπως ο K. Krumbacher[24] και ο G. Schlumberger, του οποίου ο δεύτερος τόμος της *Βυζαντινής Εποποιΐας* (*L'Épopée Byzantine: Basile II, le Tueur de Bulgares*) εκδόθηκε στο Παρίσι το 1900 και μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1905.[25] Η βυζαντινή ιστορία στις λαμπρότερες στιγμές της δίνει το έναυσμα, για να λειτουργήσει η ποιητική φαντασία.

Με τη σχέση μεταξύ τέχνης και ιστορίας ασχολήθηκε και ο Παλαμάς. Στον δεύτερο τόμο της συλλογής των άρθρων του με τίτλο *Γράμματα* (1907 [1901]) γράφει

---

[18] Συνοπτική παρουσίαση της εργογραφίας και της βιβλιογραφίας για τον Κωστή Παλαμά υπάρχει στον ιστότοπο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/works.html?cnd_id=7. Ως πηγές αξιοποιούνται εδώ κυρίως οι πρώτες εκδόσεις των έργων του Παλαμά.

[19] Όπως παρατηρεί ο Δημαράς (2000: 527), «σύγχρονα […] με τον *Δωδεκάλογο*, ετοίμαζε την *Φλογέρα του βασιλιά*, που με το καθαρά βυζαντινό θέμα της τον είχε βυθίσει στις βυζαντινές αναγνώσεις». Ο ίδιος ο Παλαμάς χαρακτήριζε τον *Δωδεκάλογο* ως «τα προπύλαια που μας μπάζουν στην *Φλογέρα του βασιλιά*». Βλ. Συκουτρής 1936: 7. Για τον ρόλο της φλογέρας ως συμβόλου της πνευματικής ζωής, βλ. όσα γράφει ο Συκουτρής (1936: 47-50) για το βιολί στον ένατο λόγο του Γύφτου. Για τον Μακεδονικό Αγώνα που θεωρήθηκε συνέχεια του Αγώνα του 1821, βλ. Βακαλόπουλος 1996: 327-332.

[20] Πολίτης 1990: 192-193· Beaton 1996: 126 κ.εξ. Πολίτου-Μαρμαρινού 2017: 16-17. Πρόσφατη έκδοση της *Φλογέρας του βασιλιά* με φιλολογική επιμέλεια του Κ. Γ. Κασίνη, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1989.

[21] Σύμφωνα με τον Δημαρά (2000: 527), «προέχει το επικό στοιχείο, όπως και στην έμπνευση προέχει η απασχόληση η εθνική. Πολλαπλές, ωστόσο, είναι και του έργου τούτου οι πηγές: είναι βέβαια, πρώτιστα, η εθνική έξαρση, ο πόθος για την αποκατάσταση ύστερα από τα 1897, ο μακεδονικός αγώνας εναντίον των Βουλγάρων». Πβ. Κλέμαν 1932: 10.

[22] Για το ιστορικό έργο του Κεδρηνού και του Παχυμέρη, βλ. Hunger 2001: 216-217 και 288-297.

[23] Βλ. Σάθας 1872-1894· πβ. Sathas & Legrand 1875.

[24] Η *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του K. Krumbacher, σε μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, εκδόθηκε σε τρεις τόμους, ο πρώτος τόμος το 1897 και οι δύο επόμενοι το 1900, στη σειρά της Βιβλιοθήκης Μαρασλή.

[25] Ο τίτλος του έργου στα ελληνικά είναι *Η Βυζαντινή Εποποιΐα. Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος* (μετάφραση: Ι. Λαμπρίδου).

χαρακτηριστικά: «[…] ό,τι για την ιδέα είναι η Τέχνη, για τη ζωή είναι η Ιστορία» (Παλαμάς 1907: 59). Ο προβληματισμός αυτός για τη σχέση μεταξύ τέχνης και ιστορίας μας φέρνει στο νου το ένατο κεφάλαιο της *Ποιητικής Τέχνης* του Αριστοτέλη, όπου ο αρχαίος διανοητής παρατηρεί ότι «η ποίηση επειδή ασχολείται με το καθολικό έχει μέσα της σε μεγαλύτερο βαθμό φιλοσοφικά χαρακτηριστικά και είναι πιο σημαντική από την ιστορία που ασχολείται με τα επιμέρους» (Αριστ. *Περί ποιητικής*, 9, 1451a36-1451b32) (Lucas 1978: 119-120). Με άλλα λόγια, η τέχνη δεν καταγράφει απλώς τη ζωή όπως η ιστορία, αλλά την ερμηνεύει και την ανασυνθέτει με τη δύναμη της φαντασίας. Ιστορία και ποίηση συγκρίνονται επίσης από τον Παλαμά, επειδή και τα δύο μεταχειρίζονται τη γλώσσα. Και η γλώσσα στην εποχή του Παλαμά ήταν θέμα που εύκολα διέγειρε τα πάθη.[26] Δεν είναι τυχαίο ότι στο κεφάλαιο «Για την Ιδέα μας» (Παλαμάς 1907: 80-105) η πρώτη ενότητα τιτλοφορείται «Η Εθνική Γλώσσα». Εκεί ο Παλαμάς επισημαίνει ότι το «να πολεμά κανείς για την πατρίδα του ή για την εθνική του γλώσσα ένας είναι ο αγώνας. […] Πρέπει να μεγαλώσει κανείς όχι μόνο τα φυσικά μα και τα νοερά του σύνορα» (Παλαμάς 1907: 92). Επίσης υποστηρίζει ότι «το γλωσσικό ζήτημα είναι, απάνου απ' όλα τ' άλλα, ζήτημα **εθνικό**» (Παλαμάς 1907: 98· η έντονη γραφή του Παλαμά). Στην τρίτη ενότητα με τίτλο «Ρωμιός και Ρωμιοσύνη» (Παλαμάς 1907: 121-131), ασχολείται με τις επικρίσεις που είχε δεχθεί η *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* του Αργύρη Εφταλιώτη[27] και υπερασπίζεται με ιστορικά επιχειρήματα την ορθότητα της χρήσης της λέξης «ρωμιοσύνη». Δεν αργεί μάλιστα από τη θεωρία να περάσει στην ποιητική πράξη[28] στον έκτο λόγο της *Φλογέρας του Βασιλιά*:

με το καινούριο τ' όνομα σας κράζω: Ρωμιοσύνη!
[…]
Και με τα νέα ονόματα σας κράζω τα δικά σας,
της μοίρας είμ' ο αντίλαλος, της ιστορίας ο κράχτης,
κι όλο σκαλίζω τη σβηστή φωτιά για ν' αναδώση.

Στα αρχαία ονόματα, της Δίρκης που έγινε Πλακιώτισσα ή της Ελλάδας η οποία έγινε «Ρωμιοσύνη», ο ποιητής είναι πεπεισμένος ότι μπορεί να δώσει νέο νόημα και αξία:

με του ρυθμού τη δύναμη και με τη μουσική μου
το νιο σου τ' όνομα κι αγάλια αγάλια το ετοιμάζω
για τα καινούρια ριζικά που θα 'ρθουνε να σ' εύρουν
κ' εσέ κ' εμάς οπόχουμε με σένα μια πατρίδα.

Στο ερώτημα ποια είναι αυτή η «πατρίδα», ο Παλαμάς δίνει ξεκάθαρη απάντηση στην ενότητα «Για τη Μεγάλη Ιδέα» (Παλαμάς 1907: 135-137): «Η Μεγάλη Ιδέα. Το παινεύομαι. Από τα πρώτα χρόνια μου, μαζί με την πρώτη μου αγάπη, το πρώτο εκστατικό ξάφνισμα μου ξύπνησε. […] Και την πίστεψα με ευλάβεια θρησκευτική».

---

[26] Ο Παλαμάς στα *Γράμματα* (1904, ε) σημειώνει: «Δεν πρέπει ν' απορούμε για την αντίσταση που βρίσκ' η νέα γλώσσα, και για τον πόλεμο που της είναι στημένος. Η αντίσταση και ο πόλεμος, πιο πολύ, από δύο κάστρα δυσκολόπαρτα βγαίνουν, από τον **Τύπο** κι από το **Σκολειό**» (η έντονη γραφή είναι του Παλαμά).

[27] Ο Αργύρης Εφταλιώτης αφιερώνει την *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* (1901) στον Ψυχάρη, ο οποίος την ίδια χρονιά εκδίδει το έργο *Για το ρωμαίικο θέατρο*, «αφιερωμένο στην Ιδέα». Ο Εφταλιώτης (1901: 3) τονίζει τον ρόλο που καλείται να παίξει η ιστορία, ιδίως μετά τον «ατυχή» πόλεμο του 1897, «για να μελετήση και να νοιώση το τι είταν, τι είναι και τι μπορεί να ξαναγίνη το έθνος».

[28] Ομοίως, στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου*, λόγος ΣΤ΄, γύρω από μια φωτιά που καίει το έργο του Πλήθωνος, σημειώνει: «Ερμη, σκλάβα, πικρή Ρωμιοσύνη…».

Ώσπου ήρθε η πραγματικότητα για να την διαψεύσει.[29] «Και όταν ύστερα την αγνάντεψα την Ιδέα τη Μεγάλη στη ζωή, την είδα λαβωμένη και σακάτισσα και ασκημισμένη και άτιμη από τα λόγια των αεροκόπων και από των ανάξιων τα καμώματα» (Παλαμάς 1907: 137). Διαπιστώνει συνεπώς ότι τα λόγια των αεροκόπων και τα καμώματα των ανάξιων την έχουν ευτελίσει.[30] Στον ένατο λόγο της *Φλογέρας του Βασιλιά,* την ώρα που υμνεί τον δωρικό ναό της Παρθένου, θυμάται ακριβώς αυτή την ομάδα των αεροκόπων:

ψόφιοι ρήτοροι, άδειοι σοφοί, τεχνίτες παπαγάλοι
τ' αρχαίου του λόγου, ξωτικά που τη ζωή ψευτίζουν
και πελεκάν την ομορφιά και την αλήθεια βρίζουν,
στον Αυτοκράτορα μπροστά λυγίζονται και στέκουν·
βυζαντινά αερόλογα τον έπαινό του πλέκουν.

Ποιος ρόλος απομένει τελικά για τον αληθινό άνθρωπο των γραμμάτων; Ο Παλαμάς έχει μία απάντηση: «Ό,τι δε χωράει να ζήση στη ζωή, βρίσκει τρόπο ν' ανθοβολήση στην Τέχνη, όσο να γίνη άξια η ζωή να το χωρέση, ύστερ' από καιρούς κι από αιώνες» (Παλαμάς 1907: 137). Εδώ ο λόγος του Παλαμά γίνεται επίτηδες αμφίσημος. Το «όσο να γίνη άξια η ζωή να το χωρέση», μπορεί να ερμηνευτεί ως υπόσχεση για το μέλλον (το εγγύς ή το απώτατο;), ανάλογα με το αν ο δέκτης-αναγνώστης θεωρήσει ότι το «ύστερ' από καιρούς κι από αιώνες» αναφέρεται στην εποχή του ποιητή ή στους επόμενους αιώνες, σε μια εποχή δηλαδή που φυσικά δεν θα την ζήσει ο ποιητής.[31] Από το στόμα του Βασιλείου Β΄ θα ακουστεί στον δέκατο λόγο η συμβουλή προς τον κυβερνήτη, που θα επιχειρήσει να υλοποιήσει το εθνικό όραμα. Πρόκειται για μια πικρή αλήθεια, που ο Βασίλειος Β΄ φέρεται να διδάχτηκε μέσα από τις συμφορές της ζωής:

οχτρός μου εμένα κ' η άσοφη σοφία του διαβασμένου
όλοι οι φονιάδες της ζωής και οι πνίχτες της αλήθειας.
Φύτρα κακή, γραμματικοί, ρητόροι, φιλοσόφοι,
με τα γιομάτα ονόματα και τ' άδεια τα κεφάλια,
πλέχτες των αερόλογων και των ανόητων ψάλτες!
[…]
Η γλώσσα που βροντομαχά στο λόγο μου είν' η γλώσσα
της αργατιάς, της λεβεντιάς, και των ακέριων, και είναι
με τη δική σας άμοιαστη πόχει τα λόγια πάντα
ξεθωριασμένα σα νεκρά και σα μπαλσαμωμένα.

[29] Ισχύουν εδώ οι παρατηρήσεις του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου στο *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί της Ελληνικής ποιήσεως* (1859: 73): «Λήξαντος του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος, κατευνάζεται βαθμηδόν ο εθνικός οργασμός· ελληνικού δε βασιλείου καθιδρυθέντος, οι πολλοί, καταλείποντες ύμνους τε και φιλελεύθερα τραγούδια, πραγματοκοπούσι, επανάγουσι τον νουν εις τα καλά και συμφέροντα, τρέπονται εις ασχολίας ιδιωτικάς». Και στη συνέχεια (Ζαμπέλιος 1859: 85): «άδοξος, λοιπόν, απεριποίητος, ανεπίγραφος ο παρών μας βίος!» Για αυτή τη συλλογική επανάπαυση, βλ. Σκοπετέα 1988: 265-267.

[30] Όπως σημειώνει ο Παπαναστασίου (1932: 27), «κανείς άλλος ποιητής δε χτύπησε τόσο αλύπητα τον κυριώτερο εχθρό της πνευματικής ζωής του έθνους, τη δουλική υποταγή στην κλασσική αρχαιότητα».

[31] Για την προφητική συνόραση τωρινών, περασμένων και μελλοντικών στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου,* βλ. Συκουτρής 1936: 36 κ.εξ., όπου παρατίθεται και η άποψη του Παλαμά ότι το μεγαλείο του προφήτη δεν είναι ότι προλέγει τα μέλλοντα, αλλά ότι βροντοφωνεί την αλήθεια. Πβ. *Ποιητική Α΄* 1908: 233.

Η φλογέρα, συνεχίζοντας το τραγούδημά της, θα προφητέψει ότι «η Πόλη η Βοσπορίτισσα, του Κωνσταντίνου η κόρη»[32] θα πέσει («και η Πόλη και η κοσμόπολη, ζωστή. Παρμένη. Πάει») στον προφητικό ενδέκατο λόγο, θα σβήσει από τον χάρτη του πνεύματος, όπως συνέβη και με την αρχαία Αθήνα: «Η Αθήνα δεν υπάρχει πια· υπάρχει η Ευρώπη». Η Αθήνα ως κέντρο ακτινοβόλο του πνεύματος έχει απομείνει ως ανάμνηση.[33] Η νέα χώρα των Μουσών είναι η Ευρώπη.[34] Τα πρωτεία στον χώρο του πνεύματος και της παιδείας έχουν περάσει από την Ανατολή στη Δύση. Εδώ προφητεία και αλήθεια ταυτίζονται.

Γράμματα, άρματα – καημένη Ρωμιοσύνη!
Διωγμέν' απ' την Ανατολή, κονεύουνε στη Δύση.

Οδεύοντας προς το τέλος του, ο ενδέκατος λόγος της φλογέρας από ιστορικός/διαπιστωτικός γίνεται ολοένα και πιο προφητικός. Στο αποκορύφωμά του καλείται στη ζωή ο μαρμαρωμένος βασιλιάς:

Μαρμαρωμένος βασιλιάς, και θα ξυπνώ· απ' το μνήμα
το μυστικό και το άβρετο που θα κλιή, θα βγαίνω…
και καλιφάδων νικητής και τσάρων κυνηγάρης,
πέρα στην Κόκκινη Μηλιά θα παίρνω την ανάσα.

Καθώς αργοσβήνει το τραγούδι της Φλογέρας, επέρχεται και η συνείδηση ότι η προφητεία άγγιξε ίσως θέματα που δεν έπρεπε. Ο πειρασμός, στον οποίο ο προφητικός λόγος έχει υποκύψει, είναι πολύ μεγάλος. Ζητά συγχώρεση από τον αποδέκτη και δηλώνει ότι στο τέλος ό,τι γίνει θα είναι θέλημα Θεού («Ήμαρτον, Κύριε! Ας γενή κατά το θέλημά σου»).

Στην *Φλογέρα του Βασιλιά* επικρατεί έντονα εθνική ρητορική, μια ρητορική η οποία αποσκοπεί να κερδίσει ευνοϊκή αποδοχή στη νεολαία του έθνους, να κατακεραυνώσει αντιπάλους στα ζητήματα της γλώσσας και της παιδείας και να θέσει στόχους εθνικούς, που κάποιες ελάχιστες φορές περνούν και πέρα από το όριο του εφικτού. Άλλωστε και το έθνος προετοιμαζόταν εκείνη την εποχή για νέους εθνικούς αγώνες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Παλαμάς αναδεικνύεται σε κατεξοχήν ποιητή του καιρού και του τόπου του.[35]

3. Συμπεράσματα

Ο Κοραής και ο Παλαμάς έζησαν στην περίοδο της ακμής της ιδέας του έθνους και το έργο τους διαπνέεται από την εθνική ιδέα. Και οι δυο τους έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εθνική γλώσσα και παιδεία και ανέπτυξαν, αν και για διαφορετικούς λόγους, μία εθνική ρητορική. Ο Κοραής από τις αρχές του 19ου αιώνα αναλαμβάνει το δύσκολο

---

[32] Στην Κωνσταντινούπολη συναντώνται σπερματικά και οι τρεις δυνάμεις, η αρχαιότητα, ο χριστιανισμός και η Αναγέννηση, από τις οποίες θα προέλθει η νέα δημιουργία, ο δυτικός πολιτισμός. Για τη λειτουργία της Κωνσταντινούπολης, όπως και της Αθήνας, ως τοπικών σημείων συμπύκνωσης του πνεύματος, βλ. Συκουτρής 1936: 12-13.

[33] Για την «επιβίωση» της αρχαιότητας είτε ως παραδόσεως είτε και ως ψυχοτροπίας, βλ. τις παρατηρήσεις του Συκουτρή 1936: 29 κ.εξ.

[34] Για την «συμπυκνωτική» λειτουργία του χρόνου στο ποιητικό έργο του Κ. Παλαμά, βλ. Συκουτρής 1936: 10-11.

[35] Όπως σημειώνει ο Παπαναστασίου (1932: 27), «[Ο Παλαμάς είναι] εθνικός σε μια έννοια καινούρια. Οι εθνικοί ποιητές πριν από τον Παλαμά υμνούσαν το 1821 και το σχέτιζαν κάποτε με την κλασσική αρχαιότητα. Ο Παλαμάς τραγούδησε όλη την ελληνική ζωή, περισσότερο μάλιστα τη μεσαιωνική, τραγούδησε τα μεγαλεία και τις ευτυχίες, τις καταδρομές και τις τραγικές τύχες της […], όπως στην παλαμική ποίηση που μ' όλα ταύτα τη φωτίζει ακλόνητη πίστη στη μελλοντική ανάσταση του έθνους».

έργο να πείσει τα προοδευμένα έθνη της Ευρώπης και τους υπόδουλους συμπατριώτες του για την αναγκαιότητα της παιδείας στην πορεία του Γένους προς την απελευθέρωσή του, την οποία θεωρεί ιστορικά προδιαγεγραμμένη. Σε αυτή του τη στόχευση μένει πιστός σε ολόκληρη τη ζωή του. Ακόμη και λίγο πριν από τον θάνατό του, το 1830, και ενώ η Επανάσταση είχε τυπικά λήξει, σημείωνε ότι «νέοι αγώνες προσμένουν τους γενναίους μαχητές» (Κοραής 1964: 791).

Ο Παλαμάς, στο τέλος του μακρού 19ου αιώνα, αρθρογραφεί και μάχεται για το γλωσσικό ζήτημα και την παιδεία, την οποία θεωρεί, όπως και ο Κοραής, απαραίτητη προϋπόθεση για την εθνική αναγέννηση. Η συνειδητή προσήλωση στις εγχώριες παραδόσεις και στη γλώσσα του ελληνικού λαού, αποτελούν βασικές συνιστώσες στο ποιητικό του έργο, ενώ τα εθνικά οράματα δεν τον αφήνουν αδιάφορο. Ωστόσο, από πολύ νωρίς αρχίζει να διακρίνει τη διαφορά ανάμεσα στο εφικτό και το οραματικό, γεγονός που τον καθιστά επιφυλακτικό. Επομένως, δύσκολα θα μπορούσε να ταυτιστεί ακριβώς η παλαμική ιδέα για την τέχνη με την Μεγάλη Ιδέα, η οποία επικρατούσε στην Ελλάδα την περίοδο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Και αν κάπου ταυτίζεται, κάτι τέτοιο σίγουρα δεν μπορεί να υποστηριχτεί για όλο το εύρος του έργου του. Ακόμη και οι συχνές αναφορές στον μαρμαρωμένο βασιλιά γίνονται με την επιφύλαξη ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να ευοδωθεί μόνον ως μέρος ενός υπερχρονικού θεϊκού σχεδίου, το οποίο τελικά αποφαίνεται πως δεν συμπίπτει με τις προσδοκίες των Ελλήνων της εποχής του. Τον Παλαμά φαίνεται πως τον απασχολούσε κυρίως το πρόβλημα της εθνικής αυτογνωσίας, όχι ως ζήτημα πολιτικής πράξης, αλλά ως όραμα μιας βαθύτερης πνευματικής παιδείας, ικανής να αγγίξει και να μεταβάλει την ψυχοτροπία της ελληνικής φυλής, ώστε να ανυψωθεί στο ιδανικό και διαχρονικό της είναι. Και αυτό το όραμα δεν είναι εφικτό να πραγματωθεί χωρίς την Ευρώπη, τη νέα αδιαμφισβήτητη πατρίδα των Μουσών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Βακαλόπουλος, Α. 1996. *Νέα ελληνική ιστορία.* Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Bartholdy, J. 2007. *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804,* Μετάφραση: Φ. Κονδύλης. Αθήνα: Εκάτη.

Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία.* Αθήνα: Νεφέλη.

Beaton, R. 2015. *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Βουτουρής, Π. 2017. *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922).* Αθήνα: Καστανιώτης.

Δημαράς, Κ. Θ. 1974. *Ο Κοραής και η εποχή του.* Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Δημαράς, Κ. Θ. 1986. *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του,* τ. Α΄. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Δημαράς, Κ. Θ. 1989. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής.

Δημαράς, Κ. Θ. 1994. *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Αθήνα: Ερμής.

Δημαράς, Κ. Θ. 2000. *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας.* Αθήνα: Γνώση.

Ζαμπέλιος, Σ. 1859. *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*. Αθήνα: τυπ. Π. Σούτσα & Δ. Κτενά.

Hunger, H. 2001. *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών,* τ. Β΄. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Θερειανός, Δ. 1889. *Αδαμάντιος Κοραής,* τ. Α΄. Τεργέστη: Λόυδ.

Κασίνης, Κ. Γ. 1989. *Η φλογέρα του Βασιλιά.* Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 1999. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες.* Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
Κλέμαν, Ε. 1932. *Δώδεκα άρθρα για τον Παλαμά.* Αθήνα: Εστία: 8-11.
Κοραής, Α. 1807. *Ισοκράτους λόγοι και επιστολαί. Μέρος πρώτον*. Παρίσι: F. Didot.
Κοραής, Α. 1964. *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Επιμέλεια: Γ. Βαλέτας, τ. Α΄, Αθήνα: Δωρικός.
Λιάκος, Α. 1994. Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου. Στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 18-19 Φεβρουαρίου 1993. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 171–199.
Μαστροδημήτρης, Π. Δ. 1990. *Εισαγωγή στη Νεοελληνική φιλολογία.* Αθήνα: Δόμος.
Οικονόμος, Κ. 1813. *Τέχνης Ρητορικής. Βιβλία Γ΄*. Βιέννη.
Ostrogorsky, G. 1979. *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους,* τ. 1-3. Αθήνα: Σ. Βασιλόπουλος.
Παλαμάς, Κ. 1907. *Γράμματα*, τ. Β΄. Αθήνα: Εστία.
Πολίτης, Λ. 1990. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
Πολίτου-Μαρμαρινού, Ε. 2017. *Ο πύργος και το γιοφύρι. Μελετήματα για τον Κωστή Παλαμά.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
Παπαναστασίου, Α. 1932. *Δώδεκα άρθρα για τον Παλαμά*. Αθήνα: Εστία: 26-28.
Renan, E. 2009. *Τι είναι έθνος,* Μετάφραση: Γ. Λάμψα. Αθήνα: Ροές.
Σάθας, Κ. 1872-1894. *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. 1-7. Βενετία.
Σβορώνος, Ν. Γ. 1994. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
Σκοπετέα Έ. 1988. *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880).* Αθήνα: Πολύτυπο.
Συκουτρής, Ι. 1936. *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου του Κ. Παλαμά. Δύο διαλέξεις*. Αθήνα: [χ.ε.].
Χατζηδήμος, Α. 1965. Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του Πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του. *Ερανιστής*, τ. 3: 89-96.

Ξενόγλωσση

Anderson, B. 2006. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.
Beaton, R. & D. Ricks (επιμ.). 2009. *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past.* Λονδίνο: Ashgate.
Breuilly, J. 1993. *Nationalism and the State.* Μάντσεστερ: Manchester University Press.
Dann, O. 1996. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990.* Μόναχο: C. H. Beck.
Eklund, Bo-L. 1972. *The Ideal and the Real. A Study of Ideas in Kostis Palamas's Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*. Γκέτεμπργκ: Lund University.
Fallmerayer, P. 1830. *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch.* Στουτγκάρδη-Τύμπιγκεν: In der Cotta'schen Buchhandlung.
Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
Hayes, C. J. H. 1931. *The Historical Evolution in Modern Nationalism.* Νέα Υόρκη: The Macmillan Company.
Herder, J. G. 1786. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* τ. 2. Ρίγα-Λειψία: Hartknoch.
Hobsbawm, E. J. 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality.* Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
Hobsbawm, E. J. & T. Ranger. 1983. *The Invention of Tradition.* Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
Kedourie E. 1970. *Nationalism in Asia and Africa.* Νέα Υόρκη: World Publishing Company.
Krumbacher, K. 1897. *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Öströmischen Reiches (527-1453)*. Μόναχο: C.H. Beck.
Lukas, D. W. 1978. *Aristotle Poetics.* Οξφόρδη: Oxford University Press.
Sathas C. & E. Legrand. 1875. *Les exploits de Digénis Akritas épopée Byzantine du dixième siècle publiée pour la première fois d'après le manuscrit unique de Trébizonde*. Παρίσι: Maisonneuve et Cie.
Schlumberger, G. 1900. *L'epopée Byzantine: Basile II, le Tueur de Bulgares*. Παρίσι: Hachette.
Schulze, H. 2004. *Staat und Nation in der europäischen Geschichte.* Μόναχο: C.H. Beck.

Stalin, J. 1942. *Marxism and the National Question. Selected Writings and Speeches.* Νέα Υόρκη: International Publishers.
Wehler, H.-U. 2007. *Nationalismus. Geschichte – Formen – Folgen*. Μόναχο: C. H. Beck.

SUMMARY

VISION AND REALITY: THE IDEA OF "NATIONAL RENAISSANCE" IN THE THOUGHT OF ADAMANTIOS KORAIS AND KOSTIS PALAMAS

Georgios E. Papatsimpas

The work of both Adamantios Korais (1748-1833) and Kostis Palamas (1859-1943) is placed in the "long nineteenth century", at a time when the idea of the nation was flourishing. At the beginning of the nineteenth century, Korais wrote his literary works from Paris, having as recipients the educated Europeans and his enslaved compatriots in Greece. With the means of language and education Korais envisioned the liberation of Greece and its equal participation in the intellectual life of Europe. At the beginning of the twentieth century and living in Athens, Palamas wrote articles and completed his large collections of poetry, in which he presented his vision for the completion of the historical course of the Greek nation. The paper focuses mainly on points of convergence in the literary work of the two thinkers. Korais devoted his life to the national renaissance, which he never considered complete, not even after the establishment of the Greek Kingdom. Palamas also considered the national renaissance to be incomplete, but his vision for the mission of Greece had no specific historical and political definition; it was ultimately transcendental, or inevitably future-oriented, meeting the Idea of Europe.

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ
ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

6

Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ HARRO PAUL HARRING (1798-1870) ΚΑΙ Η «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ» ΤΟΥ

Martin Kreeb
τ. Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαιολογίας Παν/μίου Πατρών

Λέξεις-κλειδιά: Φιλέλληνες εθελοντές, Harro Harring, απομνημονεύματα ξένων αγωνιστών

1. Εισαγωγή

Στις 21 Ιανουαρίου 1822 ο φοιτητής σε σχολές Καλών Τεχνών και συγγραφέας Χάρρο Πάουλ Χάρρινγκ (Harro Paul Harring) έφτασε στο λιμάνι του Ναυαρίνου, προερχόμενος από τη Μασσαλία, με την επιθυμία να συνδράμει έμπρακτα τους Έλληνες στον απελευθερωτικό Αγώνα. Μόλις τρεις εβδομάδες αργότερα ο Χάρρινγκ έφυγε ξανά, με γενοβέζικη γκαλεάσσα, από ένα λιμάνι κοντά στην Καλαμάτα με προορισμό την Ανκόνα. Τι είχε μεσολαβήσει; Ποιοι λόγοι προκάλεσαν την αποχώρηση του νεαρού φοιτητή μετά από τόσο σύντομη παραμονή στη νότια Πελοπόννησο;

Μαζί με τα απομνημονεύματα άλλων εθελοντών, η αυτοβιογραφία του Χάρρινγκ επιτρέπει μια προσέγγιση ερμηνείας της παρουσίας των πρώτων ξένων αγωνιστών στην Ελλάδα, των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι ίδιοι με τους Έλληνες, αλλά και οι Έλληνες με εκείνους. Στο τετράτομο έργο του, ο Χάρρινγκ συνέγραψε τις εντυπώσεις που αποκόμισε από τη σύντομη συμμετοχή του στον Αγώνα, όπως επίσης από ταξίδια σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, λίγα χρόνια μετά την επιστροφή του στη Γερμανία, το 1828· η Ελλάδα περιλαμβάνεται στον τέταρτο τόμο (Harring 1828, I-IV).[1] Η εξιστόρηση του ταξιδιού του Χάρρινγκ φέρει έντονα προσωπικά στοιχεία και επιτρέπει στον αναγνώστη ένα ψυχογράφημα του ανθρώπου και μια απόπειρα διερεύνησης του κάπως δύσκολου χαρακτήρα του. Το έργο ανήκει στην κατηγορία των πραγματειών που γράφτηκαν από Φιλέλληνες αγωνιστές. Είναι αναμφισβήτητα το πιο μακροσκελές, το πιο φλύαρο, το πιο αποκαλυπτικό για τον χαρακτήρα του γράφοντος.

2. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων στην αντίληψη των Γερμανών

Η έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων δεν πέρασε απαρατήρητη στις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, όπως και στη βόρεια και λατινική Αμερική. Στη Γερμανία, ο Βίλχελμ Τράουγκοτ Κρουγκ (Wilhelm Traugott Krug), καθηγητής φιλοσοφίας στη Λειψία, εκφώνησε την Κυριακή των Βαΐων (15 Απριλίου) του 1821 έναν λόγο, στον οποίον εξέφρασε την πεποίθηση ότι «η Ελληνική Αναγέννηση», «die Wiedergeburt Griechenlands», όπως την αποκάλεσε, ήταν δίκαιη και από απόψεως του δικαίου των λαών. Με αυτόν τον τρόπο, πήρε θέση ενάντια στην Ιερά Συμμαχία, η οποία είχε καταδικάσει την εξέγερση των Ελλήνων. Συμφώνησε όμως τότε με την πολιτική της μη ανάμειξης, όπως την είχε εκφράσει ο Μέττερνιχ (Klemens von Metternich) και όπως την είχαν υιοθετήσει και οι Ρώσοι. Πολλοί υποστηρικτές της ελληνικής υπόθεσης, που είχαν επίσης πληροφορηθεί την έναρξη του Αγώνα, άρχισαν

Εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου στους διοργανωτές του Συνεδρίου για τη συμμετοχή μου σε αυτό, κυρίως στην αγαπητή φίλη Αγγελική Ράλλη.

[1] Για την ανατύπωση του κειμένου που σχετίζεται με την Ελλάδα, βλ. Conrad 1921. Οι μεταφράσεις, εάν δεν σημειώνεται διαφορετικά, ανήκουν στον γράφοντα.

στη συνέχεια να ιδρύουν φιλελληνικές επιτροπές σε πολυάριθμες γερμανικές πόλεις. Ο κύριος σκοπός τους ήταν η συλλογή χρημάτων, υλικών αγαθών και όπλων για τους μαχητές, αλλά και η βοήθεια στους πρόσφυγες (Hauser 1990: 14). Υπήρξαν όμως και αρκετοί νέοι και κάποιοι σε μεγαλύτερη ηλικία, που ήταν πρόθυμοι να συμμετάσχουν στον Αγώνα ως μάχιμοι. Κάποιοι Φιλέλληνες Γερμανοί, όπως ο Κρουγκ, που είχε αλλάξει στο μεταξύ τη στάση του για μη ανάμειξη, ο Φρειδερίκος Θιέρσος (Friedrich Wilhelm Thiersch) και ο Φρίντριχ φον Μπόλμαν (Friedrich von Bollmann), άρχισαν να καλούν νέους για συμμετοχή στον Αγώνα. Το κάλεσμα του Μπόλμαν τυπώθηκε στην εφημερίδα *Neckar-Zeitung* 232 της 23ης ή 24ης Αυγούστου 1821 (Παράρτημα 1, Hauser 1990: 40). Σημαντική ήταν και η ιδέα του Θιέρσου για τη δημιουργία της λεγόμενης Γερμανικής Λεγεώνας, ιδέα η οποία ευδοκίμησε τελικά τον Δεκέμβριο 1822/Ιανουάριο 1823. Τη βοήθεια των Ευρωπαίων προς τους Έλληνες αγωνιστές είχε ζητήσει ο Πέτρος Μαυρομιχάλης στις 25 Μαρτίου 1821 (Mavromichales 1821) και ακολούθησε λίγο αργότερα η προκήρυξη «Οι Έλληνες προς τους Ευρωπαίους» (Proklamation 1821).

Από τον Αύγουστο του 1821 έως στα τέλη του 1822 (Hauser 1990: 36-42) ήρθαν τουλάχιστον 265 Γερμανοί στην Ελλάδα, για να εγγραφούν ως στρατιώτες σε ελληνικούς καταλόγους στράτευσης.[2] Ένας από αυτούς ήταν και ο Χάρρο Πάουλ Χάρρινγκ. Έφτασε, όπως ανέφερα, στις 21 Ιανουαρίου 1822, μαζί με 35 άλλους,[3] με το τρίτο από τα συνολικά εννέα πλοία που μετέφεραν την πρώτη ομάδα ξένων εθελοντών. Ξεκίνησαν από τα λιμάνια της Μασσαλίας, του Λιβόρνο και άλλων πόλεων, για να φτάσουν στο Ναυαρίνο (3 πλοία), στην Καλαμάτα (2 πλοία), στο Μεσολόγγι, στη Μονεμβασιά, τη «Napoli di Malvasia» των Ιταλών, και στην Ύδρα (από ένα πλοίο).[4] Τα πιο κοντινά προς την Ελλάδα λιμάνια της Αδριατικής, της Τεργέστης και της Βενετίας, βρίσκονταν υπό αυστριακή κυριαρχία, ήταν στόχος κατασκόπων του Μέττερνιχ και επομένως απρόσιτα για μαχητές υπέρ της ελευθερίας.

Στους εθελοντές συμμετείχαν «αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, με την ελπίδα της γρήγορης εξέλιξης, έμποροι και μαθητευόμενοι τεχνίτες, διδάκτορες φιλοσοφίας, φοιτητές και καλλιτέχνες, […] επαγγελματίες λογοτέχνες και ερασιτέχνες ποιητές, […] ακόμα και Αμαζόνες» (Arnold 1896: 100-101). Νεότερες μελέτες περιέχουν περισσότερες λεπτομέρειες. Ενώ όμως στις φιλελληνικές επιτροπές τα μέλη αποτελούνταν σε ποσοστό 30% περίπου από άτομα με ανώτερη μόρφωση (Hauser 1990: 141-150), δεν ίσχυε το ίδιο και για τους εθελοντές. Το 75-80% από αυτούς ήταν ενεργοί ή απόστρατοι αξιωματικοί – ανάμεσά τους και γιατροί – στρατιώτες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν φοιτητές, άνεργοι βιοτέχνες και αγρότες, αλλά και τυχοδιώκτες και κοινοί εγκληματίες (Hauser 1990: 157-163).[5] Τα κίνητρά τους περιγράφουν οι ίδιοι οι εθελοντές στα απομνημονεύματά τους ως ιδεαλιστικά και ανταποδοτικά για την

---

[2] Τόσους απαριθμεί ο William St Clair 1972/2008: 356. Επίσης, βλ. Quack-Eustathiades 1984: 55. Εκτός από τους Γερμανούς που ήταν η μεγαλύτερη ομάδα ξένων αγωνιστών, ο St Clair αναφέρει 71 Γάλλους, 62 Ιταλούς και κάποια άτομα από άλλες χώρες. Βλ. Παπαηλιού 2021: 481-485, κατά St Clair 1972/2008. Κατά τον Hauser 1990: 307, ήταν 299 άτομα.

[3] Συνολικά 34 συνταξιδιώτες αναφέρονται από τον Lieber (1823), ενώ ο Harring γράφει για 39, άλλες φορές 40, χωρίς ωστόσο να δίνει μεγάλη σημασία στον ακριβή αριθμό. Μία λίστα με τα ονόματα των επιβατών του πλοίου Ste Marie, στο οποίο επέβαινε και ο Χάρρινγκ, βρίσκεται στο Pouqueville 1825: 20 κ.εξ., ιδιαίτερα 22-23. Ο Schott αναφέρει 36 ονόματα και τον ακολουθώ εδώ.

[4] Εννέα πλοία αναφέρει ο Pouqueville (1825: 20 κ.εξ.), τα οκτώ από τη Μασσαλία και ένα από το Λιβόρνο, αλλά εκτός από τους «οργανωμένους» Φιλέλληνες υπήρξαν και άλλοι που ταξίδεψαν μεμονωμένα. Τα λιμάνια προορισμού τα αναφέρει επίσης ο Schott στο Pouqueville 1825. Βλ. και Παπαηλιού 2021: 459-473.

[5] Για τα κίνητρα των στρατιωτικών, εκτός από τον Arnold 1896, βλ. και Quack-Eustathiades 1984: 62-63.

προσφορά των αρχαίων Ελλήνων στην Ευρώπη, δηλαδή τις μάχες κατά των Περσών και τη δημοκρατία, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία (Quack-Eustathiades 1984: 61-65). Νιώθουν «[δέος] μπροστά στην κλασική παράδοση που μεταφέρουν στις αποσκευές τους» και περιμένουν να δουν στην Ελλάδα «τους απογόνους του Περικλέους» (Καρακατσούλη 2016: 194).[6]

Αρκετοί από τους εθελοντές σκοτώθηκαν, ειδικά στη μάχη του Πέτα τον Ιούλιο του 1822 ή πέθαναν από αρρώστιες.[7] Είκοσι από τους επαναπατρισθέντες γερμανόφωνους Φιλέλληνες έγραψαν και εξέδωσαν απομνημονεύματα.[8] Ένας από αυτούς ήταν και ο Χάρρινγκ, το κείμενο του οποίου διαφέρει αρκετά σε έκταση από τα μικρά βιβλία των άλλων εθελοντών.[9]

3. Ο Χάρρο Πάουλ Χάρρινγκ: Βιογραφικά στοιχεία

Ο Χάρρινγκ γεννήθηκε το 1798 στη νότια περιοχή της βόρειας Φρισίας, κοντά στην πόλη Husum (Koszyk 1966: 702),[10] που εκείνη την εποχή αποτελούσε μέρος του Δουκάτου του Schleswig και επομένως μέρος της Δανίας. Ο ίδιος θεωρεί τον εαυτό του Γερμανό, αργότερα Δανό και τελικά Ευρωπαίο (Απόφαση 2001). Ο πατέρας του ήταν Deichgraf, είχε δηλαδή ένα υψηλό δημοτικό αξίωμα που σχετίζεται με τη συντήρηση των ζωτικής σημασίας αναχωμάτων στην ακτή της Βόρειας Θάλασσας. Από τα έξι αδέλφια του τα πέντε πέθαναν σε μικρή ηλικία, κάτι το οποίο επηρέασε την ψυχολογία και την κοσμοθεωρία του (Harring 1828, I: 25-27). Ήδη από τα παιδικά του χρόνια ο Χάρρινγκ ήταν ασθενικός. Όταν ήταν μόλις οκτώ ετών, ο πατέρας του πέθανε. Μετά τον θάνατό του η ιδιοκτησία της οικογένειας αρπάχθηκε από δύο απατεώνες, ένας εκ των οποίων μάλιστα ήταν θείος του· έτσι μητέρα και γιός ζούσαν πλέον φτωχικά (Harring 1828, I: 121-124). Σε ηλικία δέκα ετών ο Χάρρινγκ έπαθε παράλυση και έμεινε αρκετούς μήνες στο κρεβάτι, θεραπεύθηκε όμως τελικά με τη μέθοδο του μεσμερισμού (Harring 1828, I: 120). Πολύ αργότερα, το 1856, δημοσίευσε ο ίδιος στο Ρίο ντε Τζανέιρο ένα κείμενο για τον μαγνητισμό (Harring 1856).

Τα χρόνια μέχρι την ενηλικίωσή του ο Χάρρινγκ τα περιγράφει ως μοναχικά. Οι λυρικές αναφορές στη φύση στις ακτές της Βόρειας Θάλασσας, στον αέρα που φυσάει μέσα στα καλάμια, αλλά και σε ένα πανηγύρι, εναλλάσσονται με σκέψεις για την ψυχική του κατάσταση, την ισορροπία του, τον θάνατο, κάτι το οποίο ήταν συχνό ανάμεσα στους λογοτέχνες της ρομαντικής εποχής. Το «Weltschmerz», δηλαδή ο πόνος για την κατάσταση του κόσμου, ήταν πολύ διαδεδομένο μοτίβο της περιόδου που ακολούθησε τη δημοσίευση του έργου του Γκαίτε (Goethe) *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου*, όπως ήταν και η βαθιά μελαγχολία, ακόμα και οι αυτοκτονίες ανάμεσα στους λογοτέχνες της περιόδου του Biedermeier.

Έχοντας βρει δουλειά ως βοηθός τελωνειακού πράκτορα (1813-1817), ο Χάρρινγκ διάβαζε στην πλούσια ιδιωτική βιβλιοθήκη του προϊσταμένου του έργα πολλών Γερμανών συγγραφέων, όπως των Γκαίτε, Σίλλερ (Schiller), Βίλαντ (Wieland), Γκλάιμ

---

[6] Παρόμοιες παρατηρήσεις βρίσκει κανείς σε όλους τους ερευνητές που ασχολούνται με το θέμα.

[7] Στο «Κενοτάφιον των Φιλελλήνων» στην καθολική εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Ναύπλιο (απεικόνιση στο St Clair 1972/2008, εικ. 34, μεταξύ σ. 353/354), απαριθμούνται 279 νεκροί Φιλέλληνες κατά τις τοποθεσίες θανάτου τους, θύματα των εχθροπραξιών, ασθενειών και δυστυχημάτων από το 1821 έως το 1829. Βλ. Χρονικά του Μωριά, Ι 1952: 68-76, ανατύπωση στο Παπαηλιού 2021: 450-458.

[8] Βλ. Quack-Eustathiades 1984: 55-56, όπου προστίθενται κάποια χειρόγραφα που εκδόθηκαν αργότερα, καθώς και κείμενα αγωνιστών άλλων εθνικοτήτων και επιστολές από την Ελλάδα.

[9] Μόνο ο Gottfried Müller (1825) εξέδωσε δύο τόμους απομνημονευμάτων, ενώ οι σημειώσεις του Elster εκδόθηκαν από τον Bechstein επίσης σε δύο τόμους, όμως από αυτούς μόνο ο δεύτερος αφορά το ταξίδι στην Ελλάδα. Βλ. Bechstein 1837.

[10] Για την έρευνα σχετικά με τον Χάρρινγκ, βλ. Hethey 2001/2003.

(Gleim) και άλλων (Harring 1828, I: 152). Αργότερα διεύρυνε τις γνώσεις του, μελετώντας και ποιητές και λογοτέχνες της γενιάς του. Ανάμεσα σε αυτούς που θαύμαζε βρίσκονταν ο Βίλχελμ Μίλερ (Wilhelm Müller), ο «Griechen-Müller», όπως ονομαζόταν λόγω των ποιημάτων του υπέρ των Ελλήνων, ο ριζοσπαστικός Χάινριχ Χάινε (Heinrich Heine), και ιδιαίτερα ο ποιητής των γερμανικών απελευθερωτικών πολέμων, Τέοντορ Καίρνερ (Theodor Körner), αλλά και ο Λόρδος Βύρων (Lord Byron), ο Βίκτωρ Ουγκώ (Victor Hugo) και άλλοι.

Επηρεασμένος από την ανάγνωση της βιογραφίας του Δανού ζωγράφου Άσμους Γιάκομπ Κάρστενς (Asmus Jacob Carstens), που είχε γράψει ο Καρλ Λούντβιγκ Φέρνοβ (Carl Ludwig Fernow, 1806), ο νεαρός Χάρρο εγκατέλειψε τη ζωή του υπαλλήλου, η οποία θα του εξασφάλιζε ένα σίγουρο εισόδημα, για να σπουδάσει στη Σχολή Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης.[11] Στο πλοίο, το οποίο τον μετέφερε από το Κίελο στην πρωτεύουσα της Δανίας, γνώρισε διάφορα πρόσωπα που αργότερα θα τα συναντήσει ξανά στη ζωή του, όπως τον Έλληνα «Βογιάρο Σπυριδίωνα», μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ο οποίος ταξίδευε από το Παρίσι προς την Αγία Πετρούπολη. Μετά την άφιξή τους στην Κοπεγχάγη οι δυο τους συναντήθηκαν ξανά (Harring 1828, II: 14 κ.εξ.). Παρόλο που δεν μαθαίνουμε περισσότερες λεπτομέρειες, λόγω του κρυπτογραφικού ύφους της γραφής του Χάρρινγκ, θα πρέπει αυτή η πρώτη επαφή του νεαρού με έναν Έλληνα, και μάλιστα Φιλικό, να αποτέλεσε το σπέρμα για την μετέπειτα έμπρακτη ενασχόλησή του με τον Αγώνα. Εξάλλου γερμανικά περιοδικά, όπως το μηνιαίο *Έσπερος* της Στουτγκάρδης (*Hesperus*) από το 1821 ήταν γεμάτα με άρθρα και ποιήματα για την υπόθεση των Ελλήνων (Schulte-Wülwer 1994/95: 7). Επιπλέον, ο Χάρρινγκ γνωρίστηκε στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης με τον καθηγητή Πέτερ Όλουφ Μπρόντστεντ (Peter Oluf Brøndsted), ο οποίος είχε επισκεφθεί την Ελλάδα πριν ξεσπάσει η Επανάσταση και είχε γράψει, εκτός άλλων, μία πραγματεία για τον Παρθενώνα (Kreeb 2008). Με τον αρχαιογνώστη αυτόν, καθώς και με έναν συμφοιτητή του, τον θεολόγο και κλασικό φιλόλογο Ιώχαν Σίγκισμουντ Στρόντμαν (Johann Sigismund Strodtmann), συζητούσαν για την αρχαία Ελλάδα (Schulte-Wülwer 1994/95: 7) και οι δύο τελευταίοι έκαναν σχέδια για ένα ταξίδι στους κλασικούς τόπους. Ο Χάρρινγκ ωστόσο δεν περιοριζόταν σε τέτοια σχέδια, καθώς μέσα του ωρίμαζε η ιδέα της συμμετοχής του στον Αγώνα των Ελλήνων.

Αργότερα η συζήτηση για την Ελλάδα στη Γερμανία, αλλά όχι μόνο, ήταν καθημερινή. Διαβάζει κανείς στον Χάρρινγκ: «Για ποιο θέμα λοιπόν μιλούσε κανείς τον Σεπτέμβριο του 1821 στις αίθουσες συνομιλιών και στα σαλόνια της Βυρτεμβέργης; Με ποιο θέμα ασχολιόντουσαν τα μακροσκελή άρθρα της *Neckarzeitung*, της *Allgemeine Zeitung*, του *Schwäbischer Merkur*, όπως και τα άρθρα σχεδόν όλων των γερμανικών εφημερίδων;» Και δίνει την απάντηση: «[με την] Ελλάδα!» (Harring 1828, IV: 329-330). Σχετικά με τον Τύπο της εποχής, η αστυνομία στο Μόναχο συγκέντρωσε στο αρχείο της υλικό 800 σελίδων, βασισμένο κυρίως σε αποσπάσματα που ανέφεραν τα επαναστατικά κινήματα στην Ελλάδα, το Πεδεμόντιο και την Ισπανία (Hauser 1990: 194).

Στην Κοπεγχάγη ο Χάρρινγκ γνώρισε και διάφορους νέους που είχαν παρόμοιες με εκείνον ιδέες για την ελευθερία και τη δημοκρατία. Ήταν η εποχή της ίδρυσης των ριζοσπαστικών φοιτητικών ομάδων, των Αδελφοτήτων και ο στενός φίλος του Χάρρινγκ, ο Βίλχελμ Μπόλντεμαν (Wilhelm Boldemann), φοιτητής ιατρικής, ανήκε στους «Μαύρους του Gießen» (Thode 2005: 190).[12] Η θανάτωση του φοιτητή Καρλ

[11] Harring 1828, I: 165, με έμφαση στην ισχυρότατη επιρροή αυτού του βιβλίου για την επιλογή των σπουδών του.

[12] Οι «Μαύροι του Gießen», με επικεφαλής τον Karl Follen, απαγορεύτηκαν στη γενική απαγόρευση των Αδελφοτήτων στις 20 Σεπτεμβρίου 1819. Για τον Follen, που αργότερα ήταν ο πρώτος που δίδασκε

Σαντ (Carl Sand) τον ώθησε πλέον στην αντίσταση κατά των συντηρητικών δυνάμεων.[13] Ήδη στις 20 Σεπτεμβρίου 1819 με τα Ψηφίσματα του Κάρλοβι Βάρι είχαν τεθεί εκτός νόμου οι φοιτητικές αδελφότητες.[14] Έτσι, ο Χάρρινγκ ανήκε πλέον στους 176 καταζητούμενους και σίγουρα αυτό τον ώθησε στη χρήση αρκετών ψευδώνυμων στα έργα του: Hamlet, Hopfer, Kasimirowicz, Johnes, Robert Johns, John Felleisen, Harro-Harring, Harro, Rhonghar Jarr, Hazimierowicz.[15] Ψευδώνυμα εξάλλου χρησιμοποίησε στα απομνημονεύματά του και για τους συνταξιδιώτες του προς την Ελλάδα, αν και ήταν εύκολα αναγνωρίσιμα.[16] Η μελλοντική καριέρα του ως ζωγράφου δεν ευδοκίμησε: μάλλον κατάλαβε ο ίδιος ότι το ταλέντο του δεν επαρκούσε. Επίσης είχε, όπως μας πληροφορεί, προβλήματα με το αριστερό του μάτι και σταμάτησε τις σπουδές του. Για αυτό το λόγο ο πρίγκιπας διάδοχος της Δανίας, Χριστιανός Φρειδερίκος, έπαψε να τον υποστηρίζει οικονομικά.

Εικ. 1. Ο Harro Paul Harring (1848). Δαγκεροτυπία του Carl Ferdinand Stelzner (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Harro_Harring?uselang=de#/media/File:Carl-Ferdinand-Stelzner_harro-harring-1848.jpg)

γερμανική φιλολογία και λογοτεχνία στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, βλ. Haupt 1907 και Spindler 1917.

[13] Ο Sand είχε σκοτώσει το 1820 τον Γερμανό ποιητή και κατάσκοπο της ρωσικής αυλής August von Kotzebue, με αποτέλεσμα τη γενική καταστολή των φοιτητικών κινημάτων από την αστυνομία παντού στον γερμανόφωνο χώρο.

[14] Για τα Ψηφίσματα του Κάρλοβι Βάρι (1816/1818, απαγόρευση των αδελφοτήτων, νόμος περί λογοκρισίας του Τύπου), επακόλουθο του Συνεδρίου της Βιέννης, και για την Γερμανική Συνομοσπονδία (1815-1866) υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία, στην οποία δεν είναι δυνατόν να γίνει αναφορά εδώ.

[15] Πηγή: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek: http://www.museen-sh.de/Objekt/DE-MUS-076111/lido/P4-H-9.

[16] Τα ψευδή ονόματα των συνταξιδιωτών του Φιλελλήνων αναλύει ο Barth. Βλ. Παπαηλιού 2021: 211.

4. Περιγράφοντας το ταξίδι στην Ελλάδα

Μαζί με τον φίλο του Μπόλντεμαν, ο Χάρρινγκ πήρε τελικά την απόφαση να συμμετάσχει στον Αγώνα των Ελλήνων. Αποχαιρέτησε τη μητέρα του και προετοιμάστηκε, διαβάζοντας βιβλία για την ιστορία και τη γεωγραφία της αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας. Τέλος, προμηθεύτηκε τρία φύλλα χαρτών της Πελοποννήσου και μελέτησε τα τοπωνύμια (Harring 1828, III: 299-302). Ταξιδεύοντας προς τη Μασσαλία, όπου συγκεντρώνονταν οι περισσότεροι εθελοντές, έκανε διάφορες στάσεις, μία από τις οποίες ήταν το Αμβούργο.[17] Εκεί έστειλε για δημοσίευση στην τοπική εφημερίδα *Hammonia* τα πρώτα ποιήματα φιλελληνικού περιεχομένου, ενώ ως τότε είχε γράψει ποίηση μόνο για τα επαναστατικά κινήματα στη Γερμανία. Ένα από αυτά τα φιλελληνικά ποιήματά του τυπώθηκε στο φύλλο της Τρίτης 11/12/1821, υπό τον τίτλο «Η προσευχή των σταυροφόρων» («Der Kreuzfahrer Gebet»). Για αυτά τα έργα πληρώθηκε με 40 τάληρα (Schulte-Wülwer 1994/95: 13), ποσό σημαντικό για τον ίδιο και το ταξίδι του. Στα μέσα Ιουλίου 1821, ο Χάρρινγκ αναχώρησε για τη Μασσαλία. Μετά την άφιξή του εκεί πέρασε αρκετούς μήνες αναμονής με διάφορες περιπέτειες. Τελικά, στις 10 Ιανουαρίου 1822 επιβιβάστηκε στο πλοίο Ste Marie και στις 21 Ιανουαρίου έβαλε το πόδι του σε ελληνικό έδαφος στο Ναυαρίνο.

Το θαλάσσιο ταξίδι ήταν περιπετειώδες, εμφανίστηκε κουρσάρος και μια θύελλα παρά λίγο να ρίξει το σκάφος στο νησί Στρόμπολι. Ο Χάρρινγκ περιγράφει με λυρική διάθεση τη στιγμή που αντίκρυσαν επιτέλους τις ακτές της Πελοποννήσου (Παράρτημα 2). Πρέπει ωστόσο να θυμόμαστε ότι το κείμενο γράφτηκε επτά χρόνια αργότερα και με τη γνώση του αποτελέσματος, δηλαδή των πολλών θανάτων στις μάχες που δόθηκαν.

Ταλαιπωρημένοι, αλλά σώοι οι ταξιδιώτες φτάνουν στο λιμάνι του Ναυαρίνου. Ο Χάρρινγκ το περιγράφει ως βραχώδες ορθογώνιο, όχι κτιστό όπως τα λιμάνια στα μέρη του. Τους καλωσόρισε ένας Έλληνας, ο οποίος υποσχέθηκε ότι την επόμενη μέρα θα έρχονταν βάρκες για να τους μεταφέρουν στη στεριά, αφού πρώτα οι αξιωματικοί θα παρουσιάζονταν στους προεστούς. Έβαλαν «τα καλά τους», ο Γάλλος την κατακόκκινη στολή του και υψηλό καπέλο με γούνα αρκούδας, στα μουστάκια είχαν βάλει πομάδα και στα στήθη τους όσα μετάλλια είχαν κερδίσει. Γυρίζοντας, διηγήθηκαν στους υπόλοιπους ότι είχαν γίνει δεκτοί με τιμές, όπως περιγράφει ο λοχαγός Schrebian (Παράρτημα 3). Όσο για τον πόλεμο, οι Έλληνες τους εξήγησαν ότι κοντά ήταν η Μεθώνη, η οποία ήταν ακόμα στα χέρια των Τούρκων, όπως άλλωστε και η Κορώνη, η Πάτρα, το Ναύπλιο, η Κόρινθος και η Αθήνα, και τους υποσχέθηκαν ότι θα τους οδηγούσαν στη μάχη για την κατάκτησή της. Όσοι φορούσαν ήδη στολές, θα έμεναν με αυτές, όσοι πάλι δεν είχαν, θα ταξίδευαν στο Άργος, στην έδρα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, όπου και θα τους προμήθευαν τις κατάλληλες στολές. Οι επευφημίες των εθελοντών Φιλελλήνων ακούστηκαν από μακριά. Την άλλη μέρα θα άφηναν όλοι το πλοίο. Οι ταξιδιώτες ήταν όλοι πολύ χαρούμενοι.

Την επομένη περίμεναν τις βάρκες που θα τους μετέφεραν. Περίμεναν ως το απόγευμα. Οι βάρκες ποτέ δεν εμφανίστηκαν και οι ταξιδιώτες είχαν την πρώτη επαφή με ήθη που τους ήταν τελείως άγνωστα. Όταν με δικά τους μέσα έφτασαν τελικά στη μικρή πόλη του Ναυαρίνου, οι τοπικοί Έφοροι (δηλαδή κοτζαμπάσηδες, ιερωμένοι και άλλοι αξιωματούχοι) τους διέθεσαν ένα ωραίο μεγάλο, διώροφο σπίτι ενός Τούρκου, με μεγάλη κουζίνα, αλλά τελείως άδεια. Οι εθελοντές όμως, ενόψει της αναμενόμενης για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες αμοιβής, είχαν χαρίσει όσα τρόφιμα τους είχαν απομείνει στους ναυτικούς. Με την κουζίνα άδεια και χωρίς να έχουν λάβει ακόμη καμία αμοιβή – που ούτε για τις επόμενες εβδομάδες θα υπήρχε – αναγκάστηκαν να

[17] Για μια σύντομη αναφορά, βλ. Harring 1828, III: 314-315.

ζητήσουν από τους ναυτικούς να τους επιστρέψουν μέρος των τροφίμων που τους είχαν χαρίσει. Στη συνέχεια, δέχτηκαν την επίσκεψη των Εφόρων και τους τραγούδησαν άσματα του επαναστάτη ποιητή Körner. Εκείνοι συγκινήθηκαν και τους πρόσφεραν μισό βόδι. Ένα επιπλέον πρόβλημα έπρεπε να λυθεί από τους Εφόρους: δεν υπήρχαν κουβέρτες ή κιλίμια στο πάτωμα του πρώτου ορόφου και οι νύχτες ήταν κρύες στα τέλη Ιανουαρίου. Χρειάστηκε να περάσουν δύο μέρες μέχρι να κατορθώσουν να εξασφαλίσουν μερικές κουβέρτες.

Η επόμενη απογοήτευση ήταν πιο σοβαρή. Η υποσχεθείσα μάχη έξω από τη Μεθώνη αργούσε να γίνει και τελικά δεν έγινε ποτέ. Οι εθελοντές έφυγαν από το Ναυαρίνο με προορισμό την Καλαμάτα, με σκοπό να προχωρήσουν από εκεί στο Άργος.

Η ομάδα έφτασε στο Νησί, δηλαδή την Μεσσήνη, όπου τους φιλοξένησαν με τρόπο που προκάλεσε τους επαίνους του Χάρρινγκ. Περιγράφει εκτενώς τις προσπάθειες των ντόπιων να ικανοποιήσουν όλες τις επιθυμίες των ξένων ταξιδιωτών, που είχαν έρθει στον τόπο τους για να συμμετάσχουν στον δίκαιο Αγώνα. Η διαφορά με τη συμπεριφορά του κόσμου στο Ναυαρίνο ήταν τεράστια.

Κατόπιν, οι εθελοντές προχώρησαν στην Καλαμάτα. Ο Χάρρινγκ δεν βρίσκει τον φίλο του Μπόλντεμαν εκεί, αλλά συναντά δύο νεαρούς άνδρες με στολή Ιερολοχιτών («Tracht der heiligen Schaar»), και ο ένας από αυτούς είναι ο γνωστός του από την Κοπεγχάγη «Σπυριδίων».[18] Από αυτόν μαθαίνει ότι ο Μπόλντεμαν πέθανε στο Άργος. Η περιγραφή των συναισθημάτων του με την αναγγελία του θλιβερού γεγονότος προκαλεί στον αναγνώστη ιδιαίτερη αίσθηση (Παράρτημα 4).[19]

Όπως είδαμε, οι εθελοντές πήγαν στην Καλαμάτα με σκοπό να ταξιδέψουν από εκεί στο Άργος, στην έδρα της Γερουσίας, όπου περίμεναν επιτέλους την «νομιμοποίησή» τους, την επισημοποίηση δηλαδή της παρουσίας τους ως συμμαχητών στον Αγώνα και την εγγραφή τους στους καταλόγους μισθοδοσίας. Για αυτό το λόγο ζήτησαν άλογα από τους Εφόρους της Καλαμάτας. Οι Έφοροι κατάσχεσαν κάποια ζώα από ντόπιους, χωρίς να το γνωρίζουν οι εθελοντές, οι οποίοι στη συνέχεια ξεκίνησαν με τα ζώα και έναν τοπικό οδηγό. Όμως ήδη στο πρώτο χωριό, στο οποίο έφτασαν μετά από δύο ώρες, τους περίμεναν ένοπλοι οι ιδιοκτήτες των ζώων και τους απαγόρευσαν να προχωρήσουν. Ο λοχαγός Byern, με την απειλή των όπλων, κατάφερε να τους κάνει να αφήσουν τους ξένους να συνεχίσουν την πορεία τους. Ο Χάρρινγκ συνεχίζει το κείμενό του πάλι με μια ποιητική περιγραφή (Παράρτημα 5).

Οι Φιλέλληνες εθελοντές βρίσκονταν πλέον στην Αρκαδία. Εκεί τους περίμενε σε ένα πέρασμα ένας λήσταρχος με πάνω από 100 ένοπλους άνδρες.[20] Τους εξήγησε ότι θα τους έπαιρναν τα ζώα και δεν θα τους άφηναν να προχωρήσουν προς το Άργος. Στο επιχείρημα του λοχαγού Byern, ότι τους προστάτευε ο Δημήτριος Υψηλάντης, ο λήσταρχος απάντησε: «Αυτός είναι ξένος, όπως είστε και εσείς». Στο τέλος, τους ενοικίασε άλογα που θα κουβαλούσαν τα αγαθά τους πίσω στην Καλαμάτα. Ο Χάρρινγκ αποφάσισε ότι, όταν θα έφτανε στην Καλαμάτα, θα συναντούσε τον «Σπυριδίωνα» και τον σύντροφό του Αλέξη και δεν θα χωριζόταν από αυτούς είτε πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη είτε στην Τρίπολη.

Μετά το τελικό ναυάγιο των σχεδίων όχι μόνο του ίδιου, αλλά και άλλων εθελοντών που είχαν έρθει για να προσφέρουν στην ελληνική υπόθεση, θα περίμενε ίσως κανείς την έκφραση θυμού ή απελπισίας από τον Χάρρινγκ, ή τουλάχιστον κάποιο από τα

---

[18] Ο δεύτερος αναφέρεται από τον Everett (1844: 466) στη βιογραφία του Χάρρινγκ ως «Alexis Glarallis» από τη Χίο, υπασπιστής του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού (ορθά Γλαράκης, βλ. Schulte-Wülwer 1994/95: 30).

[19] Τον θάνατο του Μπόλντεμαν αναφέρει και ο Lieber (1823: 36-38).

[20] Ειδικά για αυτό το χωρίο του βιβλίου, βλ. *εδώ*, σ. 90.

φιλοσοφικά και ψευτο-φιλοσοφικά σχόλιά του. Η συνέχεια όμως του κειμένου θα εκπλήξει όποιον έχει τέτοιου είδους προσδοκίες. Αυτό που ακολουθεί είναι μια περιγραφή γεμάτη γαλήνη, συμπάθεια, αγάπη για τον τόπο (Παράρτημα 6).

Φτάνοντας με τους άλλους ξανά στην Καλαμάτα, ο Χάρρινγκ βρήκε αμέσως τους δύο Φιλικούς. Αυτοί όμως θα έφευγαν την επόμενη μέρα για την Ιταλία. Εκείνος τους πίεσε να κάνουν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να τον πάρουν μαζί τους. Οι Έφοροι βέβαια δεν ήθελαν να σβήσουν το όνομά του από τους καταλόγους των καταταγέντων και αναγκάστηκε να πουλήσει το τελευταίο πολύτιμο περιουσιακό του στοιχείο, ένα ξίφος από ατσάλι Δαμασκού, για να μπορέσει να τους δωροδοκήσει. Τελικά έφυγαν όλοι, όπως αναφέρθηκε ήδη, με γενοβέζικη γκαλεάσσα από τον οικισμό Αλμυρό,[21] δηλαδή το λιμάνι της Καλαμάτας.

5. Ο Χάρρινγκ μετά την επιστροφή του από την Ελλάδα

Ο Χάρρινγκ στη συνέχεια πέρασε κάποιους μήνες στη Ρώμη, όπου γνωρίστηκε με τον Thorwaldsen, τον φημισμένο Δανό γλύπτη, και προσπάθησε και ο ίδιος να εξασκηθεί στη γλυπτική. Ούτε σε αυτόν όμως τον τομέα των Καλών Τεχνών φαίνεται πως είχε ιδιαίτερο ταλέντο. Εξάλλου, του είχαν τελειώσει τα χρήματα και η παρέα των Γερμανών στη Ρώμη, οι «Deutschrömer», δεν τον συμπαθούσαν. Τελικά επέστρεψε στη Γερμανία.

Από την Ελλάδα ο Χάρρινγκ δεν έφυγε ρίχνοντας μαύρη πέτρα πίσω του. Σύντομα έγραψε στο Μόναχο το δράμα *Οι Μανιάτες* (*Die Mainotten*),[22] το οποίο παρουσιάστηκε στις 23 Ιουλίου 1824 στο θέατρο του παλατιού Residenztheater με εξαιρετική επιτυχία. Ο συγγραφέας κλήθηκε από το ακροατήριο να ανέβει στη σκηνή μαζί με τους ηθοποιούς και τον επευφήμησαν θερμά. Μεγάλη εντύπωση προκάλεσαν στο βαυαρικό ακροατήριο και τα κοστούμια-φορεσιές των ηθοποιών, που είχαν ραφτεί έχοντας ως πρότυπο έγχρωμα σκίτσα του Χάρρινγκ. Η κριτική πάντως ήταν αμφίθυμη.

Όταν πέθανε ο βασιλιάς Max Joseph τον Οκτώβριο του 1825, τον διαδέχθηκε ο Φιλέλληνας γιος του Λουδοβίκος Α΄. *Οι Μανιάτες* παρουσιάστηκαν ξανά και είχαν και πάλι πολύ θετική υποδοχή από το ακροατήριο (Thode 2005: 195-197· Schulte-Wülwer 1985/86). Η συνάντηση όμως με τον βασιλιά δεν είχε για τον Χάρρινγκ τα αναμενόμενα αποτελέσματα: ενώ ήλπιζε ότι θα του πρόσφερε μία θέση ως καλλιτέχνη στην αυλή του, ο Λουδοβίκος του χάρισε ένα χρηματικό ποσό, χωρίς άλλη δέσμευση εκ μέρους του. Η λογοκρισία στη Βαυαρία εμπόδιζε τη δημοσίευση άλλων κειμένων φιλελληνικού περιεχομένου, η αυλή δεν ήθελε σχέσεις με τον επαναστάτη και έτσι ο Χάρρινγκ κατέφυγε στους φίλους του στο Αμβούργο, όπου δημοσίευσε, το 1824, κάποια κείμενα στο περιοδικό *Η μέλισσα* (Schulte-Wülwer 1985/86). Το 1827 αποπειράθηκε να απελευθερώσει, όπως γράφει ο Everett στη βιογραφία του Χάρρινγκ, τον έγκλειστο στο Theresienstadt της Αυστρίας Αλέξανδρο Υψηλάντη, τα αδέλφια του και τον Γεώργιο Λασσάνη, χωρίς όμως επιτυχία. Μεσολάβησε ωστόσο, για να μεταφερθούν επιστολές των φυλακισμένων στη μητέρα τους. Μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Υψηλάντη τον Ιανουάριο 1828, οι τρεις κρατούμενοι αφέθηκαν ελεύθεροι, και οι Νικόλαος Υψηλάντης και Γεώργιος Λασσάνης επισκέφθηκαν τον Χάρρινγκ στο Μόναχο (Everett 1844: 472-474). Μαζί με τον Λασσάνη φέρεται να έγραψε τότε το δράμα *Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά* (*Der Renegat aus Morea*, 1831). Τόσο η οικογένεια Υψηλάντη, όσο και ο Λασσάνης, του πρότειναν, όπως

[21] Σήμερα κατά πάσα πιθανότητα η Παραλία Βέργας στη δημοτική ενότητα Καλαμάτας (Δήμος Καλαμάτας). Ο οικισμός Αλμυρόν Μεσσηνίας ορίστηκε έδρα του δήμου Αβίας στις 21/04/1835 και καταργήθηκε στις 5/4/1981. Βλ. Διοικητικές μεταβολές οικισμών, Ε.Ε.Τ.Α.Α., στο: https://www.eetaa.gr/metaboles/oikmet_details.php?id=13394.

[22] Η ιδιαίτερη αγάπη του Χάρρινγκ για τους Μανιάτες φαίνεται στις περιγραφές του. Βλ. Παράρτημα 6.

πληροφόρησε τον βιογράφο του Everett, δωρεά εκτάσεων στην Ελλάδα ή τουλάχιστον παραμονή του εκεί, κάτι όμως που δεν δέχθηκε (Everett 1844: 475). Η συγγραφή του *Αρνησίθρησκου* από τον Λασσάνη (ο Χάρρινγκ δίνει ως υπότιτλο την αναφορά *Κατά τα Νεοελληνικά του Ολύμπιου Γεωργίου Λασσάνη*) αμφισβητήθηκε από τον Πούχνερ με πειστικά επιχειρήματα: πρόκειται, όπως γράφει, για μια «τραγωδία ίντριγκας» γύρω από τον «ακράτητο ερωτικό πόθο ενός Γάλλου αλλαξόπιστου» και συνεχίζει «η παλικαριά των αγωνιστών κάνει τόπο στον θαυμασμό της γυναικείας ομορφιάς και τον φλογερό πόθο των ανδρών να την απολαύσουν». Ο Χάρρινγκ, εκτιμά ο Πούχνερ, ανέφερε τον Λασσάνη για λόγους marketing ή λόγω της «επιθυμίας του να συνδεθεί το όνομά του με έναν από τους αρχηγούς του Αγώνα» (Πούχνερ 2020: 105-116).[23] Αποδεχόμενος κανείς την ερμηνεία του Πούχνερ, διερωτάται επίσης, εάν ο Χάρρινγκ γνώριζε αρκετά καλά ελληνικά, ώστε να μεταφράσει ένα έργο τριών πράξεων. Αναγκάζεται επιπλέον να αναθεωρήσει και όσα αναφέρει ο Everett για την υποτιθέμενη δωρεά της οικογένειας Υψηλάντη και την προτεινόμενη φιλοξενία του Γεωργίου Λασσάνη και να τα τοποθετήσει στη σφαίρα της φαντασίας.[24]

Αργότερα, ο Χάρρινγκ έφυγε από τη Γερμανία και εντάχθηκε σε διάφορα επαναστατικά κινήματα: στην Πολωνία, για να συμμετάσχει στον πόλεμο των Ρώσων κατά των Τούρκων,[25] και στη Βραζιλία· έγινε οπαδός του Mazzini και υποστήριξε τους επαναστάτες Καρμπονάρους στην Ιταλία· προσπάθησε να κινήσει τους κατοίκους της Ελιγολάνδης να ξεσηκωθούν κατά των Άγγλων και το 1848 τους Φρίσιους να αποσχισθούν από τη Γερμανία και να ενταχθούν στη Δανία. Αποτύγχανε συνήθως, έκανε περισσότερους εχθρούς από ό,τι φίλους και κατέληξε στο τέλος της ζωής του να ζει χωρίς εισόδημα εξόριστος στο νησί Jersey της Μάγχης, ίσως πλέον ψυχοπαθής (Koszyk 1966: 703).[26]

Το 1848 ο φωτογράφος δαγκεροτυπιών Καρλ Φερδινάνδος Στέλτσνερ (Carl Ferdinand Stelzner) φιλοτέχνησε ένα πορτρέτο του Χάρρινγκ ντυμένου ως «επαναστάτη» με δύο μαχαίρια και ένα πιστόλι.[27] Άλλες φωτογραφίες τον απεικονίζουν με την ίδια εμφάνιση και σκευή, απλά σε μεγαλύτερη ηλικία. Στο Τζέρσει, το 1870, πάμφτωχος και πραγματικά εγκαταλειμμένος από τους πάντες, ο Χάρρινγκ έβαλε τέλος στη ζωή του, τρώγοντας το δηλητηριώδες θειάφι από εκατοντάδες σπίρτα ή, κατά άλλους, τραυματίζοντας τον εαυτόν του με ένα στιλέτο.

Η ιστορία του Χάρρο Χάρρινγκ δεν τελειώνει εκεί. Το 1996 το Δημοτικό Συμβούλιο της γενέτειράς του Husum αποφάσισε να ανεγείρει έναν ανδριάντα προς τιμήν και εις ανάμνησίν του στην κεντρική πλατεία. Η επιγραφή που ήθελαν να προσθέσουν στη βάση του αγάλματος, «Harro Harring: ένας γνήσιος γιος του [κρατιδίου του] Schleswig» («Harro Harring – ein echter Sohn Schleswigs»), εξόργισε τρεις από τους απογόνους του, προφανώς από την πλευρά του αδελφού του Martin, που έφτασαν μέχρι το Συμβούλιο της Επικρατείας του βορειότερου κρατιδίου της Γερμανίας. Το δικαστήριο έλαβε υπόψη την προσπάθεια του Χάρρινγκ να «απελευθερώσει» το 1848 την πατρίδα του από τον «γερμανικό ζυγό» και ένα ποίημα, το οποίο έγραψε τότε. Αυτό περιείχε και τους στίχους: «Γεννήθηκα ελεύθερος […] και εάν είμαι Γερμανός ή Σκανδιναβός: δεν είμαι το παιχνίδι κανενός μονάρχη, ο σκλάβος κανενός βασιλιά. Τι

[23] Ευχαριστώ τον συνάδελφο Β. Πούχνερ για την υπόδειξη. Βλ. επίσης Πούχνερ 1995: 296-310.

[24] Η Τουσνέλντα Κουλ (Thusnelda Kühl) αναρωτιέται μάλιστα με ποιον τρόπο ο Χάρρινγκ μπόρεσε να επισκεφθεί τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στη φυλακή. Βλ. Hethey 2001: 70-71.

[25] Τελικά παρέμεινε για δύο χρόνια στη Βαρσοβία στη φρουρά του Μεγάλου Δούκα Κωνσταντίνου. Βλ. Kühl 1906: 101-110· Hethey 2001: 70.

[26] Σύμφωνα με τον K[elchner] (1879) έπασχε από σύνδρομο καταδίωξης. Για την ψυχική υγεία του Χάρρινγκ, βλ. Flöttmann 1983.

[27] Σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της πόλης του Μονάχου (Münchner Stadtmuseum).

είμαι τότε; Εγώ είμαι Ευρωπαίος». Το δικαστήριο αποφάσισε τελικά να προτείνει στο Δημοτικό Συμβούλιο να αλλάξει την προτεινόμενη επιγραφή ως εξής: «Harold Harring: ένας Φρίσιος και ο πατέρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (Απόφαση 2001). Η πολυτάραχη ζωή του Χάρρινγκ, στην οποία η συμμετοχή στον Αγώνα των Ελλήνων έπαιξε σημαντικό ρόλο, δραματοποιήθηκε για άλλη μια φορά! Ίσως ο ίδιος όμως να θεωρούσε την πρόταση του δικαστηρίου ως αναγνώριση, έστω και αργά, του ρόλου που έπαιξε στον κόσμο τούτο, αρχίζοντας την κοινωνικοπολιτική σταδιοδρομία του με την, έστω και σύντομη, συμμετοχή του στον Αγώνα των Ελλήνων.

6. Ο τρόπος γραφής του Χάρρινγκ

Ο Χάρρο Χάρρινγκ δεν εκτιμούσε τα κείμενα άλλων εθελοντών Φιλελλήνων (Παράρτημα 7). Πώς έγραφε όμως ο ίδιος;

Σε αρκετά σημεία του τετράτομου έργου του, ο συγγραφέας αφήνει τον αναγνώστη να εισέλθει κρυφά στο γραφείο του. Το ύφος του είναι αινιγματικό σε πολλά σημεία, αλλά το κύριο πρόβλημα που μπορεί να παρατηρήσει κανείς, είναι ότι τα βιβλία γράφτηκαν βιαστικά και χωρίς να υπάρξει φιλολογική ή εκδοτική επιμέλεια πριν από την έκδοση. Ο ίδιος φυσικά το αντιλαμβάνεται και πληροφορεί ότι το κείμενο είναι ατελές («mangelhaft»). Και συνεχίζει: «Οικείε αναγνώστη! […] Ολόκληρο το έργο μου, ούτως ειπείν, φθάνει από τη γραφίδα κατ' ευθείαν στα χέρια σου. Σε τιμώ με την εμπιστοσύνη μου, επειδή είσαι ο αναγνώστης μου. Μην κρίνεις επομένως ότι σε περιφρονώ, όταν σου φαίνεται πως λείπει η χρήση της σμίλης, η οποία μάλλον ναι, ήταν αναγκαία». Και σε μια προσπάθειά του να δικαιολογήσει τα αδικαιολόγητα, σημειώνει: «Έγραψα τα ανά χείρας σου φύλλα – κλινήρης», ισχυρίζεται δηλαδή ότι είχε αρρωστήσει, όπως άλλωστε ισχυριζόταν πολλές φορές όταν αντιμετώπιζε δυσκολίες στη ζωή του (Harring 1828, IV: 208).

Στον τρίτο τόμο της αυτοβιογραφίας του είχε περιγράψει πώς γινόταν η παράδοση και η επιλογή των χειρόγραφων σελίδων: Ο εκδότης του είχε πει ότι πρέπει να συντομεύσει το κείμενό του, γιατί δεν μπορούσε να τυπώσει περισσότερα από τρία με τέσσερα τυπογραφικά φύλλα επιπλέον, για να προλάβει την έκθεση (της Λειψίας;). Ο Χάρρινγκ όμως του έδωσε κείμενα για 14 τυπογραφικά. Ο εκδότης τότε διάλεξε να πάρει μόνο κάποιες σελίδες και ο Χάρρινγκ παραπονέθηκε ότι έτσι καταστρέφεται η ροή και η συνοχή του διηγήματος, αφού, όπως τόνιζε, «ό,τι παίρνετε μαζί σας, είναι μόνο αποσπάσματα». Ο εκδότης φέρεται να απάντησε: «Δεν πειράζει! Δεν πειράζει καθόλου! Δεν πειράζει στο παραμικρό! Όλη η ζωή είναι αποσπάσματα. Εσείς ξαπλώστε για να γίνετε καλά. […] Από το πολύ καθισιό έχετε στραβώσει. Ο Rhonghar Jarr σας πιέζει» (Harring 1828, III: 325-326).[28]

Αυτή η πρακτική είχε ως αποτέλεσμα να διαβάζει κανείς μεταξύ άλλων: «Ας μην αναστενάζουμε όμως, αλλά ας αφήσουμε στην άκρη μερικά κεφάλαια. Όπως τότε που ο νεαρός Φρίσιος προχωρά με τους Έλληνες στη μάχη και πολεμά τους Τούρκους». Δεν μαθαίνουμε ούτε πού έγινε αυτό ούτε πότε. Και συμμετείχε πράγματι ο Χάρρινγκ σε κάποια μάχη; Μάλλον όχι. Και συνεχίζει: «Όπως τότε που ο νεαρός Φρίσιος έγινε ένας μεγάλος ήρωας, αλλά δεν έγινε αλαζόνας». Και λίγο παρακάτω: «Αν και τα αναφερόμενα κεφάλαια δεν μπορούμε να τα δημοσιοποιήσουμε για διάφορους λόγους» (που ούτε αυτούς δεν τους μαθαίνει ο αναγνώστης!), «θέλουμε εντούτοις να περιγράψουμε την είσοδό μας στο Νησί» (Harring 1828, IV: 226).

[28] Βλ. και Harring 1828, III: 302-303, όπου υπάρχει αναφορά στους Th.[iersch] και K.[rug] και σε έναν πρίγκηπα διάδοχο, ίσως τον Φιλέλληνα Λουδοβίκο της Βαυαρίας. Η παράγραφος τελειώνει ως εξής: «αυτός είχε στο Συνέδριο της Βιέννης –», χωρίς να ολοκληρώνεται η φράση. Και στη συνέχεια, ο Harring (1828, III: 314) σημειώνει: «Όλα είναι πολύ αναλυτικά! Όλα θα διαγραφούν!»

Έτσι, στο σύνολό του το έργο αφήνει τον αναγνώστη με την εντύπωση πως ποτέ δεν ολοκληρώθηκε, πως διακόπηκε σε μια ορισμένη στιγμή, λόγω έλλειψης χρόνου. Ο Χάρρινγκ έγραψε τους τέσσερις τόμους στο Μόναχο τον χειμώνα του 1828 και τον ίδιο χειμώνα έφυγε από τη Βαυαρία με προορισμό την Πολωνία (Everett 1844: 475).

7. Σύγκριση της περιγραφής του Χάρρινγκ με αυτές άλλων Φιλελλήνων εθελοντών

Αρκετοί από τους πρώτους Φιλέλληνες εθελοντές έγραψαν απομνημονεύματα μετά την επιστροφή τους. Στην ομάδα του πλοίου Ste Marie μάλιστα οι εννέα από τους τριάντα έξι συνολικά τύπωσαν βιβλία.[29] Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη σύγκριση της περιγραφής του Χάρρινγκ για συγκεκριμένα συμβάντα με αυτήν άλλων συνταξιδιωτών του. Για παράδειγμα, η προσπάθεια των Φιλελλήνων να προχωρήσουν από την Καλαμάτα στο Άργος περιγράφεται από τους Harring, Lieber, Byern και Lübtow, αλλά με αρκετά μεγάλες διαφορές. Ενώ ο Χάρρινγκ μέτρησε «πάνω από 100 ένοπλους άνδρες» και λίγο παρακάτω «περίπου 150 μεγάλα τουφέκια», ο Lübtow μάλιστα «μερικές εκατοντάδες», ο Lieber μιλά μόνο για 60 και ο Byern για μια «χούφτα χωρικών».[30] Οι εθελοντές υποχώρησαν. Κατά τον Χάρρινγκ ο λοχαγός «Buren» (Byern) βλαστήμησε: «Μα πρέπει να τους αφήσουμε εδώ να μας πυροβολήσουν σαν τα σπουργίτια;» Και έτσι ξεφόρτωσαν τα άλογα και τα έδωσαν στον οδηγό τους, ο οποίος τα τράβηξε γρήγορα προς τους επιδρομείς. Ο στρατιωτικός Byern περιγράφει τη σκηνή πολύ διαφορετικά: Αναφέρει τα καριοφίλια, όπως ο Χάρρινγκ, αλλά βρίσκει ανέντιμο οι εθελοντές να γυρίσουν πίσω μπροστά σε μια χούφτα επαναστατημένων χωρικών και θα προτιμούσε μια γρήγορη επίθεση που μάλιστα θα τελείωνε αναίμακτα. Προχωρά επομένως με προτεταμένο όπλο, αλλά βλέποντας τους συντρόφους του, καταλαβαίνει ότι μόλις δύο θα τον ακολουθούσαν. Οι άλλοι είχαν ήδη αρχίσει να ξεφορτώνουν τα άλογα, για να τα παραδώσουν στους Έλληνες. Με αυτή τη θεώρηση των πραγμάτων συμφωνεί σε ένα βαθμό και ο Lübtow, ο οποίος μάλιστα κατηγορεί «έναν γιατρό» ότι δεν ήθελε να βγάλει τα πιστόλια του από την τσάντα που κουβαλούσε. Φυσικά δεν είναι δυνατόν να κρίνει κανείς ποια ήταν η πραγματικότητα. Η περιγραφή του Byern όμως, δεδομένης και της συμφωνίας του Lübtow, μάλλον βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια από αυτήν του Χάρρινγκ.

Ο νομικός Dr. Φραντς Λίμπερ (Franz Lieber) στο σύνολο του ημερολογίου του συμφωνεί αρκετά με τον Χάρρινγκ: καμία βάρκα δεν τους παρέλαβε στο Ναυαρίνο· τους υποσχέθηκαν επίθεση κατά της Μεθώνης, αλλά δεν την πραγματοποίησαν. Μνημονεύει την αποχώρηση του Χάρρινγκ από την ομάδα μετά το περιστατικό στον δρόμο προς το Άργος, ενώ ο ίδιος και κάποιοι άλλοι παραμένουν στην Ελλάδα, αν και όχι για πολύ καιρό.

8. Η κρίση των Φιλελλήνων εθελοντών για τους Έλληνες

Όπως έχει υποστηριχθεί, «η ύπαρξη ενός οργανωμένου ετοιμοπόλεμου ελληνικού στρατού από την αρχή της Επανάστασης ήταν διαδεδομένος μύθος μεταξύ των εθελοντών, μια φήμη που κυκλοφόρησε μέσα από τα άρθρα των ευρωπαϊκών εφημερίδων και συντηρήθηκε από τους φιλελληνικούς κύκλους, καθώς ενθάρρυνε τους υποστηρικτές των Ελλήνων στη Δύση και ενίσχυε την ελπίδα της νίκης» (Καρακατσούλη 2016: 259). Λόγω της έλλειψης μιας κεντρικής διοίκησης, ειδικά στην αρχή του Αγώνα, οι ξένοι που έρχονταν δεν ενσωματώνονταν σε μια υπαρκτή

[29] Σύμφωνα με τον St Clair (1972/2008: 382-383), πρόκειται για τους Byern, Harring, Krøyer, Lieber, Lübtow, Rosenstiel («Nelisteros»), Stabell, Schrebian και Striebeck. Βλ. και Quack-Eustathiades 1984: 74. Για τον ακριβή αριθμό των επιβατών, βλ. *εδώ*, σ. 81, υποσημ. 2.

[30] Harring 1828, IV: 243-244· Lübtow/Bollmann 1823: 10-11· Lieber 1823: 47-48· Byern 1833: 89-90.

στρατιωτική δομή, όπως θα ίσχυε στις χώρες προέλευσής τους. Αυτό συνέβη στους Φιλέλληνες του Ste Marie, αλλά και σε άλλους από τους πρώτους εθελοντές. Ανάμεσά τους βρισκόταν ο Χάρρινγκ, ο οποίος τελικά έμεινε στην Πελοπόννησο λιγότερο από τρεις εβδομάδες. Το μεγάλο πρόβλημα της έλλειψης οργάνωσης των πρώτων μηνών του Αγώνα στον Μοριά δεν το αγνοούσαν φυσικά και οι αρμόδιοι Έλληνες και από τον Απρίλιο του 1822 υπήρξαν σκέψεις για τη δημιουργία του ελληνικού τακτικού στρατού. Σε απόφαση του Βουλευτικού αναφέρονται και οι ξένοι αγωνιστές που είχαν έρθει ή θα έρχονταν στη συνέχεια (Καρακατσούλη 2016: 258-259).

Η παντελής απουσία οργανωμένου στρατού, μαζί με την ως επί το πλείστον εχθρική στάση των Πελοποννησίων έναντι των «Φράγκων», οδήγησαν στην ύπαρξη αρκετών επικριτικών εκφράσεων στα απομνημονεύματα. Κοινός παρονομαστής σχεδόν όλων των επαναπατρισθέντων εθελοντών που εξέδωσαν κείμενα είναι η προειδοποίηση υποψηφίων νέων εθελοντών να μην ταξιδέψουν στην Ελλάδα, να μην πάρουν μέρος σε αυτόν τον πόλεμο.[31] Επιπλέον, παρατηρείται στους περισσότερους συγγραφείς εθελοντές μια τάση απλοϊκής διαφοροποίησης στην κρίση τους για τους Έλληνες διαφορετικών περιοχών. Έτσι, ο Λίμπερ κρίνει πολύ αυστηρά τους Πελοποννήσιους, επαινεί όμως τόσο τη μαχητικότητα των Μανιατών, όσο και την ανδρεία των νησιωτών.

Επίσης, σχετικά με τη διαφορά στη συμπεριφορά των ανθρώπων στο Ναυαρίνο και στη Μεσσήνη, ο Χάρρινγκ εκφράζει κάποιες σκέψεις: Οι άνθρωποι στο Ναυαρίνο, γράφει, δεν είχαν καλέσει τους ξένους για βοήθεια, ούτε τους είχαν υποσχεθεί μισθό ή ακόμα και τρόφιμα. Ωστόσο, επαινεί στην περιγραφή του τους Μεσσηνίους, ιδιαίτερα δύο αδέλφια, για την εγκάρδια υποδοχή και την υπέροχη φιλοξενία τους (Harring 1828, IV: 228-231).

Από τη συνήθη στάση των επαναπατρισθέντων εθελοντών ξεχωρίζει κάπως το κείμενο του λοχαγού Byern, ο οποίος, το 1826, ένιωσε την ανάγκη να ταξιδέψει ξανά στην Ελλάδα και να προσφέρει για δεύτερη φορά τις υπηρεσίες του στον Αγώνα.[32] Παρά την κριτική του στάση απέναντι στους Πελοποννησίους, ο Byern πληροφορεί τον αναγνώστη και για διάφορους απατεώνες στους κύκλους των εθελοντών (Byern 1833: 70-83). Ώριμη σκέψη προδίδει το κεφάλαιο με τίτλο «Ο ελληνικός λαός» (Byern 1833: 263-280, ιδιαίτερα 273-274). Ο Byern διαπιστώνει ότι όλοι οι Έλληνες, όσο διαφορετικοί και να είναι οι κάτοικοι της δυτικής Ελλάδας από εκείνους της ανατολικής, του Μοριά από τους νησιώτες, μιλούν την ίδια γλώσσα και έχουν την ίδια θρησκεία. Όσο για τις βαρβαρότητες στη διάρκεια των μαχών, ο συγγραφέας εξηγεί ότι ένα στρατόπεδο σίγουρα δεν είναι ο ιδανικός τόπος για να γνωρίσει κανείς τον κοινωνικό βίο ενός λαού και ότι η στιγμή, στην οποία διακυβεύεται η πνευματική και φυσική ύπαρξη ενός έθνους, δεν επιτρέπει αβασάνιστα τη γνωριμία με τα καθημερινά ήθη. Έτσι, καταλήγει ο Byern, ο ίδιος επέστρεψε στην πατρίδα του με τη θλιβερή πεποίθηση ότι παρά τις καλές του προθέσεις δεν είχε βοηθήσει την υπόθεση των Ελλήνων όπως περίμενε (Byern 1833: 163). Ένα από τα μεγάλα προβλήματα του μαχητικού φιλελληνισμού ήταν ότι οι ξένοι περίμεναν να βρουν στην Ελλάδα έναν λαό, ο οποίος δεν υπήρχε εδώ και αιώνες έτσι όπως τον είχαν φανταστεί. Η πλειοψηφία των επαναπατρισθέντων όμως συνεχίζει να εύχεται τα καλύτερα για τον Αγώνα (Quack-Eustathiades 1984: 88-89).

---

[31] Σε αυτό συμφωνούν όλοι οι ερευνητές. Για παράδειγμα, βλ. St Clair 1972/2008: 114-115 και Quack-Eustathiades 1984: 89.

[32] Από τον A. Zeune, ο οποίος έγραψε τον πρόλογο του βιβλίου, μαθαίνουμε έναν από τους λόγους του δεύτερου ταξιδιού. Όπως σημειώνει ο Byern (1833, IV), έφυγε έχοντας υποστεί «έναν μεγάλο προσωπικό πόνο».

9. Η κρίση τρίτων για τους Φιλέλληνες εθελοντές

Η πρώτη αρνητική κρίση για τους εθελοντές διατυπώθηκε ήδη πριν ξεκινήσουν για την Ελλάδα. Η συμπεριφορά ειδικά των Γερμανών Φιλελλήνων εθελοντών κατά την πολύμηνη παραμονή τους στη Μασσαλία σχολιάστηκε δυσμενώς από γαλλικής πλευράς (Gaffarel 1918). Οι Μασσαλιώτες έμποροι δεν ήθελαν να ρισκάρουν τις καλές τους σχέσεις με την Υψηλή Πύλη και έβλεπαν το πλήθος των νεαρών ατόμων που εισέρρεε στην πόλη τους με μεγάλη ανησυχία. Υπήρχαν όμως και άλλες επικρίσεις: Τονίζεται, εκτός άλλων, για τον στρατηγό Normann ότι του άρεσαν υπερβολικά τα γαλλικά κρασιά και ότι οι ξένοι μαχητές είχαν τη συνήθεια να μονομαχούν με ξίφη ή πιστόλια.

Κριτική για τον βίο και την πολιτεία των εθελοντών εκφράστηκε όμως κυρίως μετά την επιστροφή τους. Όταν έφταναν όλο και περισσότεροι παλιννοστούντες εθελοντές σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, συνήθως ρακένδυτοι και άφραγκοι, προκαλούσαν συχνά τη δυσμενή κριτική των κατοίκων. Ο συμπατριώτης του Κρόιερ (Krøyer), ο Μπρόντστεντ, πρώην καθηγητής στην Κοπεγχάγη, είχε αναλάβει τη θέση του Δανού επιτετραμμένου στη Ρώμη και χαρακτηρίζει, σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών στην Κοπεγχάγη, τους επιστρέφοντες εθελοντές τον καθένα ξεχωριστά. Έτσι, για τον Κρόιερ γράφει σε ελαφρά ειρωνικό ύφος ότι είχε θυμώσει με τους Έλληνες, «αυτούς τους ξύπνιους τύπους», επειδή δεν αναγνώρισαν επαρκώς τις υπηρεσίες του («εγώ», γράφει ο Μπρόντστεντ, «θα μπορούσα να τον είχα προειδοποιήσει για αυτό!»), αλλά τουλάχιστον είχε χρήματα και δεν βάραινε τους Δανούς της Ρώμης· ο φίλος του, Λίμπερ, «ένα απονήρευτο πρόβατο», δικαιολόγησε την γρήγορη αποχώρησή του από την Ελλάδα, «επειδή οι Έλληνες έχουν περάσει στην ηθική παρακμή». Ο διπλωμάτης και κοσμογυρισμένος Μπρόντστεντ απαντά με ένα λογοπαίγνιο (το όνομα Λίμπερ σημαίνει «καλύτερα») «ο Dr. Λίμπερ καλύτερα να είχε σιωπήσει» (Schulte-Wülwer 1994/95: 34 και 41 υποσημ. 108).

Τους παλιννοστούντες περίμεναν στην πατρίδα τους και άλλες αρνητικές φωνές. Καθώς οι περισσότεροι από αυτούς έγραψαν άρθρα σε εφημερίδες ή βιβλία με απομνημονεύματα που περιείχαν πολύ επικριτικές εκφράσεις για τους Έλληνες, οι υποστηρικτές της ελληνικής υπόθεσης προέτρεψαν κάποιους να γράψουν τις δικές τους «εμπειρίες», χωρίς ποτέ να έχουν ταξιδέψει στην Ελλάδα. Γύρω από αυτά τα ψευδεπίγραφα κείμενα γινόταν μεγάλη συζήτηση, προπαντός στον Τύπο της εποχής. Η κριτική στάση των εθελοντών δεν έγινε δεκτή με ευμένεια από πολλούς που δεν ήταν διατεθειμένοι να αναθεωρήσουν την εικόνα που είχαν στον νου τους, την ιδέα του «γνήσιου Έλληνα», δηλαδή αυτού της κλασικής εποχής.[33]

Τέλος, οι φιλελληνικές επιτροπές δεν μπορούσαν να δεχθούν ότι η αποστολή των εθελοντών ήταν μεγάλο λάθος. Ο επί κεφαλής της Φιλελληνικής Επιτροπής της Στουτγκάρδης, δικηγόρος Dr. Άλμπερτ Σοτ (Albert Schott) σε μια έκθεση απολογισμού, παράρτημα στη γερμανική μετάφραση του έργου του Πουκεβίλ (Pouqueville), σχολιάζει τα ταξίδια ξένων αγωνιστών στην Ελλάδα. Στη Στουτγκάρδη πίστευαν, γράφει ο Σοτ, ότι «η συγκρότηση μιας σημαντικής ομάδας ενόπλων και η αποστολή της στην Ελλάδα θα ήταν το πιο αποτελεσματικό είδος βοήθειας προς τους Έλληνες». Κατάλαβαν βεβαίως ότι καλό θα ήταν να είχαν στείλει πρώτα μία αντιπροσωπεία, για να διερευνήσει εάν το σχέδιο της συμμετοχής ξένων στρατιωτών στον Αγώνα των Ελλήνων ήταν ορθό και εφικτό, κάτι το οποίο οι Άγγλοι το έπραξαν λίγο αργότερα. Οι Γερμανοί όμως δεν διέθεσαν χρήματα για κάτι τέτοιο. Δεν στρατολογούσαν οι ίδιοι, παραχωρούσαν όμως χρήματα και εξοπλισμό σε εθελοντές, αφού πρώτα τους περνούσαν από εξεταστική επιτροπή. Εξαπατήθηκαν αρκετές φορές

[33] Για λεπτομέρειες, βλ. Quack-Eustathiades 1984: 90-124.

από ανθρώπους που δεν ήταν κατάλληλοι. «Αυτοί συμπεριφέρονταν (στην Ελλάδα) αλαζονικά, είχαν εξωφρενικές αξιώσεις και έκαναν τον εαυτό τους μισητό. Μετά την επιστροφή τους έγραψαν υπερβολικές αφηγήσεις για φρικαλεότητες και για τον χαρακτήρα των Ελλήνων. Δεν ήταν λίγοι όμως οι λογικοί άνθρωποι ανάμεσα στους Φιλέλληνες που αναγνώρισαν τις προσπάθειες της εκεί κυβέρνησης να στηρίξει τους Φράγκους».

Ο κύριος στόχος ενός αρκετά μεγάλου αριθμού ευγενών ανθρώπων, συνεχίζει ο Σοτ, οι οποίοι εν μέρει θυσίασαν ακόμα και τη ζωή τους, ήταν η συμπαράσταση στον αγώνα των Ελλήνων για τη χριστιανική πίστη, την ελευθερία και τη δικαιοσύνη. Η έκθεση απολογισμού τελειώνει με την εξής διαπίστωση: «Εν γένει οι ενέργειες των Φιλελληνικών Επιτροπών στη Γερμανία και την Ελβετία πρέπει να θεωρούνται επιτυχημένες» (Pouqueville 1825: 7-20, παράρτημα).

10. Κρίσεις τρίτων για τον Χάρρινγκ

Η ιδιοσυγκρασία του Χάρρινγκ δεν τον βοήθησε να κάνει φιλίες με τρίτους και οι κρίσεις των άλλων είναι μάλλον αυστηρές. Ο Κρόιερ, ο συνταξιδιώτης του, τον κατηγορεί στα δικά του απομνημονεύματα για «μια εντελώς αναληθή αναπαράσταση της μεταξύ μας σχέσης» στο βιβλίο του, το οποίο είχε χαρακτηρίσει προηγουμένως ως «ένα είδος ρομαντικού απολογισμού της ζωής του σε τέσσερις "βαρείς" τόμους».[34] Ο Χάρρινγκ, γράφει ο Κρόιερ, δίνει στον εαυτό του έναν μεγαλειώδη ρόλο. Οι Γερμανοί καλλιτέχνες, που τον ήξεραν από την Ακαδημία Καλών Τεχνών της Δρέσδης, τον έβλεπαν πολύ άσχημα. Ο Μπρόντστεντ γράφει για τον παλαιό του φοιτητή στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, ότι ανήκε «σε κάποιους γενναίους συμπατριώτες που γύρισαν πρόσφατα από τον Μοριά, φυσικά χωρίς να φέρουν αποτέλεσμα». Ο Χάρρινγκ θεωρείτο καλλιτέχνης, ασχολείτο όμως και λίγο με την ποίηση, για την οποία δυστυχώς, όπως κρίνει ο Μπρόντστεντ, είχε περισσότερο ταλέντο από ό,τι για την τέχνη. Έφτασε (στη Ρώμη) κυριολεκτικά τελείως γυμνός και δεχόταν δώρα από τους Thorvaldsen, Μπρόντστεντ και άλλους. Για τους Δανούς, όπως και τους Γερμανούς, στη Ρώμη γινόταν όλο και περισσότερο βάρος και ο Μπρόντστεντ δηλώνει πως δεν ήξερε τι να τον κάνει (Schulte-Wülwer 1994/95: 34 και 41, υποσημ. 108).

Πολύ ειρωνικά γράφει και ο Καρλ Μαρξ για τον Χάρρινγκ, ο οποίος το 1852 είχε εκδώσει έναν λίβελο κατά του κομμουνισμού (Harring 1852). Ο Μαρξ έδωσε μια καυστική απάντηση για τις «περιπέτειες του δημαγωγού ιδαλγού ιππότη από τη Mancha της Φρισίας» (Παράρτημα 8, Marx & Engels 1960: 292-298). Και νεότεροι ερευνητές δεν χρησιμοποιούν πολύ κολακευτικές εκφράσεις για τον Χάρρινγκ, όπως ο St Clair ή ο Πούχνερ.[35] Ως ασυμβίβαστο Φιλέλληνα τον περιγράφει από την άλλη πλευρά ο Hethey σε μια καλά τεκμηριωμένη βιογραφική μελέτη (Hethey 2013). Τέλος, η Καρακατσούλη εκτιμά: «ο Χάρρινγκ αποτελεί το ακραίο παράδειγμα για εκείνους τους περιθωριακούς ριζοσπάστες με τις ασαφείς ίσως επαναστατικές στοχεύσεις και τη μόνιμη αναζήτηση διεξόδου στο όραμά τους για ελευθερία και ισότητα, που όμως προσέτρεξαν στον ελληνικό αγώνα χωρίς υστεροβουλίες προσωπικής ανάδειξης και οφέλους αλλά με την ειλικρινή πεποίθηση ότι έτσι υπηρετούσαν την υψηλή υπόθεση της δημοκρατίας και τον κοινό αγώνα κατά της καταπίεσης, της αυθαιρεσίας και της αδικίας» (Καρακατσούλη 2016: 227).

---

[34] Βλ. Krøyer 1870: 133, σχετικά με Harring 1828, IV: 399· Επίσης, βλ. Krøyer 1870: 23.

[35] Ο St Clair (1972/2008: 89) σημειώνει: «Paul Harro-Harring, another artist and poet who went to Greece, […] seems genuinely to have had difficulty in keeping imagination separate from reality»· ο Πούχνερ (2020: 105) τον χαρακτηρίζει «επαγγελματία επαναστάτη».

11. Επίλογος

Ανάμεσα στους φοιτητές που ταξίδεψαν για να συνδράμουν τους μαχόμενους Έλληνες, όπως ο Χάρρο Χάρρινγκ, παρατηρούνται κοινά στοιχεία: όλοι ήταν πολύ νέοι, πολλοί ανήκαν σε φοιτητικές αδελφότητες και καταδιώκονταν από τις συντηρητικές δυνάμεις της πατρίδας τους για την πολιτική τους δράση. Αυτός ήταν και ο λόγος που αρκετοί πολιτικοποιημένοι Φιλέλληνες εθελοντές αναγκάστηκαν να ξαναφύγουν από την πατρίδα τους μετά την επιστροφή τους από την Ελλάδα. Κάποιοι, όπως ο Λίμπερ, κατάφεραν να σταδιοδρομήσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες, όχι όμως και ο ελαφρά ανισόρροπος Χάρρινγκ, που έμεινε περιπλανώμενος και χωρίς συντρόφους ως το τέλος της ζωής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Καρακατσούλη, Α. 2016. *«Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*. Αθήνα: Πεδίο.

Παπαηλιού, Κ. 2021. *Γουλιέλμος Μπαρτ - Μαξ Κέριχ-Κορν, Η Εποχή των Φιλελλήνων. Ο Φιλελληνισμός από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι τη δολοφονία του Καποδίστρια στις 9 Οκτωβρίου του 1831*, Εισαγωγή-επιμέλεια: Κώστας Παπαηλιού. Αθήνα: Παρισιάνου.

Πούχνερ, Β. 1995. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το νεοελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα. Στο Β. Πούχνερ, *Δραματουργικές αναζητήσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης: 141-344.

Πούχνερ, Β. 2020. *Το 1821 και το θέατρο. Από τη μυθοποίηση στην απομυθοποίηση*. Αθήνα: Όταν.

Ξενόγλωσση

Απόφαση. 2001. Schleswig-Holstein's State Constitutional Court and the Legacy of Harro Harring. *German Law Journal*, τ. 2, τχ. 6: E2.

Arnold, R. F. 1896. Der deutsche Philhellenismus. *Euphorion Ergänzungsheft*, τ. 2: 71-181.

Bechstein, L. (επιμ.). 1837. *Fahrten eines Musikanten. Zweiter Theil*. Schleusingen: Conrad Glaser.

Byern, E. von. 1833. *Bilder aus Griechenland und der Levante*. Βερολίνο: Haude und Spenersche Buchhandlung.

Conrad, H. (επιμ.). 1921. *Tragikomische Abenteuer eines Philhellenen von Harro Paul Harring*. Στουτγκάρδη: Robert Lutz.

Everett, A. H. 1844. Harro Harring, A Biographical Sketch. *Democratic Review*, τ. 15: 337-347.

Fernow, C. L. 1806. *Leben des Künstlers Asmus Jakob Carstens. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts.* Λειψία: Hartknoch.

Flöttmann, H. B. 1983. Das Unglück Harro Harrings aus der Sicht des Psychotherapeuten. *Mitteilungen der Harro-Harring-Gesellschaft*, τ. 2: 44-55.

Gaffarel, P. 1918. Marseille et les philhellènes en 1821 et 1822. *Revue historique*, τ. 129: 244-276.

Harring, H. 1828. *Rhonghar Jarr. Fahrten eines Friesen in Dänemark, Deutschland, Holland, Ungarn, Frankreich, Griechenland, Italien und der Schweiz.* Vier Bände nebst einem Vorläufer. Μόναχο: Joseph Lindauer'sche Buchhandlung.

[Harring, H.]. 1831. *Der Renegat auf Morea. Trauerspiel in drei Aufzügen. Nach dem Neugriechischen des Olympiers Georg Lassanis.* Braunschweig.

Harring, H. 1852. *Historisches Fragment über die Entstehung der Arbeiter-Vereine und ihren Verfall in communistische Speculationen*. Λονδίνο: C. Deutsch.

Harring, H. 1856. *Rapport entre le magnétisme et la sphéréologie*, Λονδίνο: O.-Ch. Marcus - Βρυξέλλες: Kiesling Schnée et Ce – Ρίο ντε Τζανέιρο: Dépôt (υπό το όνομα Paul Harro-Harring).

Haupt, H. 1907. *Karl Follen und die Gießener Schwarzen. Beiträge zur Geschichte der politischen Geheimbünde und der Verfassungs-Entwicklung der alten Burschenschaft in den Jahren 1815-1819*. Γκίσεν: Alfred Töpelmann.

Hauser, Ch. 1990. *Anfänge bürgerlicher Organisatio: Philhellenismus und Frühliberalismus in Südwestdeutschland*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hethey, F. 2001. «Krieg über Harro Harring!» Rezeptions und Forschungsgeschichte (1870-1974). *Jahrbuch Demokratische Geschichte*, τ. 14: 55-97.

Hethey, F. 2003. «Krieg über Harro Harring!» Rezeptions und Forschungsgeschichte (1870-1974). *Jahrbuch Demokratische Geschichte*, τ. 15: 93-126.

Hethey, F. 2013. «Homers Volk - ist Homers Schande geworden». Harro Harring - ein unbequemer Philhellene. Στο Vormärz und Philhellenismus. *Forum Vormärz Forschung* 18: 323-339. Μπίλεφελντ: Aisthesis Verlag.

K[elchner], E. 1879. Harring, Harro Paul. Στο: *Allgemeine Deutsche Biographie* (Λειψία: Duncker & Humblot) 10: 641-643.

Koszyk, K. 1966. Harring, Harro Paul. Στο *Neue Deutsche Biographie* (Βερολίνο: Duncker & Humblot) 7: 702-703.

Kreeb, M. 2008. P. O. Brøndsted and Early Research on the Sculptures of the Parthenon. Στο: B. Bundgaard Rasmussen & J. Steen Jensen (επιμ.), *Peter Oluf Brøndsted (1780-1842): a Danish classicist in his European context*. Κοπενχάγη: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: 171-180.

Krøyer, H. 1870. *Erindringer af Henrik Krøyers Liv 1821-1838*. Κοπενχάγη: Gyldendalske Boghandel.

Kühl, Th. 1906. *Harro Harring, der Friese*. Glückstadt: Max Hansens Verlag.

Lieber, F. 1823. *Tagebuch meines Aufenthaltes in Griechenland während der Monate Januar, Februar und März im Jahre 1822*. Λειψία: F. A. Brockhaus.

Lübtow, A. von & L. von Bollmann (επιμ.). 1823. *Der Hellenen Freiheitskampf im Jahre 1822*. Aus dem Tagebuche des Herrn A. v. L., Kampfgenossen des Generals Grafen von Normann. Βέρνη: C. A. Jenni.

Marx, K. & F. Engels. 1960. Die großen Männer des Exils [κείμενο του 1852]. Στο: Karl Marx / Friedrich Engels, *Werke*, 8, 3. Βερολίνο/DDR: Dietz Verlag: 292-298.

Mavromichales, P. 1821. Manifest des Petros Mavromichales an die europäischen Höfe. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, Παράρτημα αρ. 91, 4 Ιουνίου.

Müller, G. 1825. *Reise eines Philhellenen durch die Schweiz und Frankreich nach Griechenland und zurück durch die asiatische Türkei und Italien in seine Heimath*. 2 τόμ. Μπάμπεργκ: J. C. Dresch.

Pouqueville, F. C. H. L. 1825. *Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands ... Teutsch herausgegeben von Dr. C. F. A. Schott ... Vierter Band mit ... einem erläuternden Nachtrag*. Χαϊδελβέργη: C. F. Winter.

Proklamation Die Griechen an die Europäer. 1821. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, αρ. 189/190, 8/9 Ιουλίου.

Quack-Eustathiades, R. 1984. *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*. Μόναχο: Oldenbourg.

Schulte-Wülwer, U. 1985-6. Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes - Harro Harring als Theaterdichter 1822-1828. *Mitteilungen der Harro-Harring-Gesellschaft*, τ. 4-5: 5-40.

Schulte-Wülwer, U. 1994-5. Harro Harring als Philhellene 1821-22. *Mitteilungen der Harro-Harring-Gesellschaft*, τ. 13-14: 4-45.

Spindler, G. W. 1917. *The Life of Karl Follen.* A Study in German-American Cultural Relations. Σικάγο: The University of Chicago Press.

St Clair, W. 1972/2008. *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*. Λονδίνο: Oxford University Press (ανατύπωση 2008, Κέιμπριτζ: Open Book Publishers).

Thode, Th. 2005. *Harro Harring – Eine kommentierte Bibliographie seiner Werke*. Οϊτίν: Landesbibliothek.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Πρόσκληση του Friedrich von Bollmann για συμμετοχή στον Αγώνα, Neckar-Zeitung 232 της 23ης ή 24ης Αυγούστου 1821

«Όποιος νοιώθει δυνατός σε πνεύμα και σώμα και φέρει στο στήθος του μια καρδιά υπέρ της υπόθεσης της ανθρωπότητας που καταπιέζεται στην Ελλάδα, ας έρθει, οπλισμένος για την εκστρατεία ενάντια στους βαρβάρους, στο [πανδοχείο] Waldhorn στη Στουτγκάρδη, για να ξεκινήσει την Τρίτη 28 Αυγούστου αμέσως την οδοιπορία προς τα κλασικά εδάφη της Ελλάδας».

2. Harring (1828, IV: 175)

«Στεριά! Στεριά! Ελλάδα! Μοριάς! Σοβαροί και αμίλητοι έστεκαν οι άνδρες από τις μακρινές χώρες της Ευρώπης όταν ένα βράδυ εμφανίστηκε ο Μοριάς μπροστά τους. – Σημαντική στιγμή στη ζωή του Rhonghar. – Εκεί βαδίζει ο φίλος σου Grabow (ψευδώνυμο για τον Μπόλντεμαν), ο αδελφός σου! […] Μοριάς! Κοιμητήριο- νεκροταφείο, όπου ο θεός περιοδεύει σε ένδυμα φρίκης, καταστρέφοντας μια γενιά – Μοριάς! Όπου το αίμα ρέει σε ποτάμια, όπου στεναγμοί και οδυρμοί και ο ρόγχος του θανάτου ανεβαίνουν στα σκούρα σύννεφα, ανηφορίζοντας από φουντωμένες πυρές. – Ο Μοριάς εμφανίστηκε μπροστά στα μάτια του Rhonghar, ο πανέμορφος, θείος Μοριάς, με χιονοσκέπαστες κορυφές και με εύοσμες κοιλάδες. – Ναι, όμως πρώτα πρέπει να πιάσουμε λιμάνι».

3. Harring (1828, IV: 179-180)

«Μας έβαλαν να καθίσουμε σε ντιβάνια […] μας έδωσαν πίπες με κεχριμπαρένια στόμια που τα καλάμια τους είχαν μήκος πάνω από έναν πήχη και καφέ σε μικρά πορσελάνινα φλιτζάνια που είχαν τοποθετηθεί μέσα σε χρυσά κύπελα, ο καφές παχύρρευστος σαν ζεστή σοκολάτα. Τέτοιον καφέ δεν είχα γευθεί ποτέ στη ζωή μου!»

4. Harring (1828, IV: 235-236)

«Ο Grabow (Boldemann) […] αποχώρησε σαν άντρας, όπως σαν άντρας έζησε, πολέμησε και υπέφερε. Με πλήρη συνείδηση έδωσε στους φίλους του τις τελευταίες παραγγελίες για τους δικούς του. Το πτώμα του κείτονταν εκεί μα οι Έλληνες δεν ήθελαν να το θάψουν από τον φόβο της μετάδοσης». (Όχι χωρίς λόγο πάντως: ο Μπόλντεμαν πέθανε από πανώλη). «Ένα βράδυ λοιπόν οι φίλοι του ξεκίνησαν να πάνε να τον θάψουν και, καθώς περνούσαν μέσα από ένα απόμερο σοκάκι, ένας γέρος με λευκή γενειάδα και κουρελιασμένα ρούχα πετάχτηκε μπροστά τους, έπεσε στο έδαφος και άρχισε να κλαίει με λυγμούς. Εκείνος που τώρα βρισκόταν εκεί νεκρός είχε σώσει τον γέρο από τον θάνατο και είχε βοηθήσει όπως μπορούσε τους δικούς του, όπως είχε κάνει και με κάποιες άλλες βασανισμένες οικογένειες· για αυτό και έκλαιγε ο γέρος και χτυπιόταν και ακολούθησε με αργά βήματα τη νεκρική πομπή. Και αφού οι συμπολεμιστές γέμισαν τον τάφο του φίλου τους και τον σκέπασαν με χώμα, ο γέρος έπεσε πάνω εκεί και πότισε με το ποτάμι των δακρύων του το φρέσκο χώμα […]. Μεγάλος ο πόνος που μας διαπερνά στον τάφο του φίλου».[36]

5. Harring (1828, IV: 239)

«Ένα αξέχαστο βράδυ ήρθε σιγά σιγά. Ο δρόμος περνούσε μέσα από μια εκτεταμένη κοιλάδα με πλούσια βλάστηση, περιτριγυρισμένη από υψώματα σκεπασμένα από χιόνι που έλαμπαν υπερήφανα. Μπροστά μας βρισκόταν η Αρκαδία, αριστερά η Ηλεία, δεξιά η παλαιά χώρα των Σπαρτιατών που χανόταν λίγο λίγο. […] Το φεγγάρι έλαμψε και το πνεύμα μου, λόγω του θανάτου του αγαπημένου μου φίλου, αλλά και της συνάντησης με τον σύντροφο αυτόν που τον αναφέρω ως Σπυριδίωνα, είχε συγκινηθεί παράξενα, βαθύτατα».

[36] Η μετάφραση είναι του Παπαηλιού (2021: 124-125).

6. Harring (1828, IV: 245-248)
«Ήταν Κυριακή […]. Το χωριό στο οποίο είχαμε φτάσει το απόγευμα και είχαμε καταλύσει για τη νύχτα, βρισκόταν πάνω σε έναν λόφο, από τον οποίο μπορούσε κανείς να παρατηρεί προς όλες τις πλευρές τον παράδεισο της Μεσσήνης. Είχα καθίσει πάνω σε έναν βράχο, το τουφέκι ακουμπισμένο πίσω μου. Διψούσα, αλλά το θέαμα με έκανε να ξεχνάω τη δίψα μου. Μπροστά μου είδα στον άσπρο τοίχο ενός παρεκκλησιού έναν γέρο να κάθεται με τα δισέγγονά του. Ένα αγόρι και ένα κορίτσι κάθονταν πάνω στα πόδια του και έπαιζαν με το μακρύ κατάλευκο μουστάκι που το τραβούσαν και τσίριζαν στα νεοελληνικά, ώστε να χαίρεται κανείς πολύ. Δίπλα στον γέρο βρισκόταν όρθια μια νεαρή γυναίκα, ευγενική και λεπτοκαμωμένη με πολύχρωμη ενδυμασία. Σύντομα έμαθα ότι ήταν μια Μανιάτισσα, όπως και ο γέροντας ήταν Μανιάτης. Εκείνη ήταν ξανθιά και είχε τυλίξει ένα λευκό μαντήλι γύρω από το τυπικό για τη φορεσιά αυτή κόκκινο καπέλο. Το φόρεμά της ήταν κοντό, φαινόταν πόδι και αστράγαλος που έδιναν την ευκαιρία στον καλλιτέχνη-γλύπτη να τα μελετήσει. Στο λεπτό, χωρίς κορσέ, σώμα της έφερε μια ζώνη και κάτω από το πλούσιο, ημίγυμνο στήθος υψώνονταν στιλέτα και πιστόλια. Ήταν η μητέρα των μικρών παιδιών, η εγγονή του γέροντα και σύντομα εμφανίστηκαν δύο από τα αδέλφια της, εύκολα αναγνωρίσιμοι από τα οικογενειακά χαρακτηριστικά. […] Η φύση φαίνεται να έπλασε αυτά τα χαρακτηριστικά με περισσή αγάπη, χαρακτηριστικά που εμφανίζονταν σε ολόκληρη την οικογένεια, μέχρι και στα Μανιατάκια στην αγκαλιά του προπάππου». Στη συνέχεια ο Harring ανακαλύπτει μια «παμπάλαια» κρήνη, και άλλη μια όμορφη Μανιάτισσα του δίνει να πιεί. Και σημειώνει: «Δεν θα είχα ζήσει τέτοια ατέλειωτη χαρά από το ταξίδι στην Ελλάδα με τα άσχημα αποτελέσματα, εάν δεν είχα μελετήσει ήδη για χρόνια τις Καλές Τέχνες και δεν είχα ασχοληθεί ως παιδί με την Αγία Γραφή. […] Κάνοντας τη βάρδια του σκοπού, καταχάρηκα με τον ουρανό γεμάτο αστέρια και τραγούδησα ένα γερμανικό άσμα. Γιατί δεν με άφησες τότε να πεθάνω, Θεέ μου; Κουβαλούσα τον θάνατο ήδη μέσα μου χωρίς να το γνωρίζω και Εσύ τον απομάκρυνες με τη νέα ζωή».

7. Harring (1828 IV: 203)
«Γράφηκαν έτσι και αλλιώς αρκετά κείμενα για την Ελλάδα. Η ελληνική επανάσταση χάρισε στη γερμανική λογοτεχνία μια νέα παρτίδα σύγχρονων συγγραφέων. […] Υπαξιωματικοί που επέστρεψαν από την Ελλάδα, αντάλλαξαν το μπαστούνι τους με το φτερό της χήνας, δηλαδή τη γραφίδα, και λοχαγοί του ιππικού που δεν βρήκαν κάποιο άλογο στην επιστροφή, τόλμησαν να ανέβουν με ένα γενναίο άλμα στον Πήγασο και βρέθηκαν να κάθονται ανάποδα. Το φτερωτό άλογο δραπέτευσε, οι αναβάτες ζαλίστηκαν και έφυγαν με τούμπες. Και ο καλύτερος αναβάτης μπορεί να το πάθει».

8. Marx & Engels (1960) [1852]: 292-298)
Για τις «περιπέτειες του δημαγωγού ιδαλγού ιππότη από τη Mancha της Φρισίας. […] Στην Ελλάδα όπως στη Βραζιλία, στον Βιστούλα όπως στη Λα Πλάτα, στο Schleswig-Holstein όπως στη Νέα Υόρκη, στο Λονδίνο όπως στην Ελβετία: οπαδός πότε του κινήματος Junges Europa (Νέα Ευρώπη), πότε της νοτιοαμερικανικής Humanidad, πότε ζωγράφος, πότε νυχτοφύλακας και μισθωμένος υπηρέτης, πότε πλανόδιος που πουλάει τα δικά του έργα […] παρεξηγημένος, εγκαταλειμμένος, αγνοημένος, παντού όμως περιπλανώμενος ιππότης της ελευθερίας […] παραμένει ο ήρωάς μας […] πάντα ο ίδιος στη σύγχυση, στην υπερβολική προσχηματική παρεμβατικότητα, στην πίστη στον εαυτόν του, και θα πει, θα γράψει και θα τυπώσει […] για τον εαυτόν του, ότι από το 1831 και ύστερα ήταν το κύριο γρανάζι της παγκόσμιας ιστορίας».

SUMMARY

THE PHILHELLENE HARRO PAUL HARRING (1798-1870) AND HIS «GREEK ADVENTURE»

Martin Kreeb

Born in Northwestern Friesland (then under Danish rule), Harro Paul Harring was studying Fine Arts when he joined one of the radical student associations. Wanted by the police, but also due to his beliefs in democracy and liberal ideology, he decided to join the Greeks in their liberation struggle. He sailed from Marseille in January 1822, heading for Navarino. After less than three weeks he left Greece again and returned to Germany through Italy and Switzerland. Harro wrote his memoirs of his "Greek adventure", in which we can see him in his decision to help the Greeks in their struggle for freedom and then in his decision to withdraw and return back. In the present article we deal with excerpts from the narrative of Harro's journey, addressing the writer's style and situating his memoirs in their historical and cultural context.

7

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΣΕ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΤΥΠΟΥ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Μαρίνα Μπάντιου
Διδάσκουσα στο Παν/μιο Θεσσαλίας

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, φιλελληνισμός, εφημερίδες, Μεσολογγίτες-Μεσολογγίτισσες

Η Έξοδος του Μεσολογγίου, που πραγματοποιήθηκε τη 10η προς 11η Απριλίου 1826, αποτέλεσε ένα σημαντικό γεγονός της ελληνικής επανάστασης,[1] για το οποίο ελληνικές και διεθνείς εφημερίδες έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αποτυπώνοντας στις σελίδες τους τις εξελίξεις. Το παρόν άρθρο συνεισφέρει στην μελέτη του Τύπου της εποχής του Αγώνα του 1821, που βρίσκεται στο επίκεντρο της νεότερης ιστορικής έρευνας. Εξετάζει, βάσει της ανάλυσης περιεχομένου αυτούσιων αποσπασμάτων, τον τρόπο αποτύπωσης και καταγραφής της Εξόδου του Μεσολογγίου σε τεκμήρια του ελληνικού επαναστατικού, αλλά και του διεθνούς (γαλλικού, αμερικανικού και αυστραλιανού) Τύπου της εποχής, με σκοπό να καταδειχθεί πώς διαμορφώθηκε το πλαίσιο πρόσληψης του ιστορικού αυτού γεγονότος.[2]

Στο Μεσολόγγι η κατάσταση πριν από την Έξοδο ήταν δραματική, όπως παρουσιάστηκε κυρίως στην εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, μία από τις σημαντικότερες πολιτικές εφημερίδες της εποχής, η οποία εκδιδόταν από τον Ελβετό φιλέλληνα Ιάκωβο Μάγερ (Jakob Meyer) και κυκλοφορούσε δισεβδομαδιαίως στο Μεσολόγγι. Το πρώτο της φύλλο κυκλοφόρησε στις 1 Ιανουαρίου 1824, αποτελώντας το ημιεπίσημο όργανο της Διοικήσεως Δυτικής Ελλάδας. Στις 20 Φεβρουαρίου 1826, λόγω των δυσχερών συνθηκών κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου, η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε (Μάγερ 1957: 23-24).[3] Έτσι, για το κρίσιμο διάστημα πριν από την Έξοδο, αλλά και για την Έξοδο και την πτώση του Μεσολογγίου αντλούμε πληροφορίες από την εφημερίδα *Φίλος του Νόμου* και από τη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, οι οποίες δημοσίευαν σχετικές ειδήσεις για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η δισεβδομαδιαία εφημερίδα της Ύδρας *Ο Φίλος του Νόμου* δημοσίευσε το πρώτο της φύλλο στις 10 Μαρτίου 1824, με εκδότη τον Ιταλό φιλέλληνα Ιωσήφ Κιάπε (Giuseppe Chiappe). Από το Μάιο του ίδιου έτους μετατράπηκε σε επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Διοίκησης, αλλάζοντας τον τίτλο της σε *Φίλος του Νόμου, Εφημερίς της Διοικήσεως και της νήσου Ύδρας* (Argyropoulos 2021: 496-514 και 505-507). Ως όργανο της Διοικήσεως παρέμεινε έως τις 12 Οκτωβρίου 1825, ενώ στη συνέχεια τον ρόλο αυτόν ανέλαβε η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος,* από τις 7 Οκτωβρίου του 1825 που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στο Ναύπλιο έως τις 23 Μαρτίου του 1832.

---

[1] Η Έξοδος του Μεσολογγίου έγινε στις 10 Απριλίου σύμφωνα με το Ιουλιανό (παλαιό) ημερολόγιο ή στις 22 Απριλίου σύμφωνα με το Γρηγοριανό (νέο) ημερολόγιο. Για τα γεγονότα του Μεσολογγίου, βλ. ενδεικτικά Βερέμης 2019.

[2] Για την αξιοποίηση του τύπου ως ιστορικής πηγής, βλ. Δρούλια-Μητράκου 2005.

[3] Υπάρχουν δύο εκδοχές για την αιτία διακοπής της εφημερίδας. Σύμφωνα με την πρώτη, το τυπογραφείο αποφασίστηκε να μεταφερθεί σε ασφαλή τοποθεσία, ώστε να το προφυλάξουν, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη, το τυπογραφείο και το πιεστήριο καταστράφηκαν από γαλλοαιγυπτιακές βόμβες.

Η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδας*, το αρχείο της οποίας συγκαταλέγεται στο Αρχείο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, στις 21 Απριλίου 1826 στη στήλη των εγχώριων ειδήσεων, πληροφορούσε εκ Ναυπλίου το αναγνωστικό της κοινό για το γεγονός της Εξόδου του Μεσολογγίου ως εξής:

> Η δεκάτη έκτη του Απριλίου ήτον ημέρα λυπηρά διότι κάτ' αυτήν την ημέραν έφθασε και εις ημάς η πικρότατη είδησις ότι το Μεσολλόγγιον έπεσε τελευταίον εις τας χείρας του εχθρού, αφ' ολόκληρον χρόνον αντεστάθη γενναιότατα εις τόσας και τόσας εχθρικάς δυνάμεις.[4]

Στη συνέχεια, το άρθρο αναφέρεται στους Μεσολογγίτες ως εκείνους τους αθάνατους ήρωες, οι οποίοι απελπισμένοι από την πείνα, αποφάσισαν να εξέλθουν τη νύκτα της 10ης προς 11η Απριλίου για να πολεμήσουν τους Τούρκους και να σωθούν ή να πεθάνουν. Σημειώνεται ότι, καθώς δεν είχαν δύναμη να μεταφέρουν τους ασθενείς και τους πληγωμένους, συγκέντρωσαν όλους τους αδυνάτους σε λίγες οχυρωμένες οικίες και, αφού αποχαιρέτησαν τους «συμμετόχους τόσων ηρωικών κατορθωμάτων», αναχώρησαν. Για τους εναπομείναντες αναφέρεται ότι, έχοντας πολεμήσει με ανδρεία, αυτοπυρπολήθηκαν, για να στερήσουν από τον εχθρό τη δόξα να καταλάβει το Μεσολόγγι και να τους βρει ζωντανούς. Για εκείνους που επιχείρησαν την έξοδο, η εφημερίδα γράφει ότι λίγοι χάθηκαν, ενώ οι υπόλοιποι, περίπου δύο χιλιάδες, διασώθηκαν. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «επολέμησεν ηρωϊκώς, και έπεσεν ηρωϊκώτερον το ένδοξον Μεσολόγγιον», ενώ ο εχθρός δεν μπορεί να καυχηθεί ότι κυρίευσε το φρούριο εκείνο δια της δυνάμεως και εάν δεν υπήρχε έλλειψη σε τροφές, δεν θα κατάφερνε να κυριαρχήσει. Στη συνέχεια τονίζει ότι «το Μεσολόγγιον έπεσε, αλλά και πεσόν ζη», διότι το μεγαλύτερο μέρος της φρουράς προετοιμάζεται για νέους αγώνες, επαινώντας έτσι τους γενναίους υπερασπιστές του. Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο Ιμπραήμ και ο Κιουταχής φαινομενικά είναι νικητές, ενώ στην πραγματικότητα είναι νικημένοι, διότι οι απώλειες που είχαν έως την ημέρα της ηρωικότατης Εξόδου ήταν σημαντικές και το στράτευμά τους ελαττώθηκε σε μη αναμενόμενο βαθμό. Το άρθρο κλείνει απευθυνόμενο στους Έλληνες, στους οποίους μεταξύ άλλων θέτει το ρητορικό ερώτημα, εάν κατά το έκτο ήδη έτος του Αγώνα η πτώση του Μεσολογγίου ήταν ικανή να τους δειλιάσει και να τους απελπίσει. Τονίζεται ότι ήρθε η στιγμή να καταδιώξουν όλοι τον εχθρό με ενθουσιασμό και ορμή, πριν προλάβει να ανακάμψει και να προετοιμαστεί. Στο τέλος, ο αρθρογράφος θέτει δύο καίρια ερωτήματα: «Θέλομεν ελευθερίαν; Θέλομεν πατρίδα;». Και ο ίδιος απαντά: «Ιδού καιρός αρμοδιώτατος· ας μην αφήσωμεν να παρέλθῃ ο καιρός ούτος, δια να μη μετανοήσαμεν επί ματαίῳ».

Στις 23 Απριλίου, σε ανάλογο ύφος η εφημερίδα *Φίλος του Νόμου, Εφημερίς της Νήσου Ύδρας*, η οποία περιλαμβάνεται στο αρχείο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής, ενημερώνει το αναγνωστικό της κοινό για τα γεγονότα στο Μεσολόγγι. Όπως φαίνεται, η ανησυχία των Ελλήνων για την τύχη του Μεσολογγίου είναι τεράστια.[5] Για τους υπερασπιστές της πόλης γράφει ότι είχαν ετοιμάσει πολλούς υπονόμους και παρέμειναν τρεις ημέρες με τις πύλες ανοικτές, ελπίζοντας ότι θα ορμούσαν οι πολιορκητές. Καθώς όμως παρήλθε εις μάτην και η τρίτη ημέρα, η οποία ήταν η έκτη της παντελούς έλλειψης τροφής, εξήλθαν κατά τα μεσάνυχτα της 10ης προς 11η Απριλίου. Η εφημερίδα σημειώνει ότι ακολούθησε «πεισματωδεστάτη μάχη, ήτις

[4] *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος,* 21/4/1826.
[5] *Φίλος του Νόμου, Εφημερίς της Νήσου Ύδρας*, 23/4/1826.

διήρκεσεν εξ ώρας», χωρίς να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες. Σχολιάζει ωστόσο ότι οι υπερασπιστές της πόλης πολεμούσαν άνευ διακοπής και άνευ ελπίδας, εγκαταλελειμμένοι από ολόκληρο το έθνος, υπέρ του οποίου μάχονταν, και νικήθηκαν μόνο από το ακατανίκητο όπλο της πείνας. Στη συνέχεια, η εφημερίδα τονίζει την αυτοθυσία και το θάρρος των εναπομεινάντων. Αναφέρει ότι εκείνοι που δεν καταδέχτηκαν να παραδώσουν ζωντανά τα σώματά τους και τα πολυθρύλητα τείχη στους «βαρβάρους», τα οποία είχαν υψώσει με τα χέρια τους, έβαλαν πυρ σε όλους τους υπονόμους, συγχρόνως «αναποδογύρισαν το παν» και έτσι θάφτηκαν μαζί με τους εχθρούς κάτω από τα ερείπια της αξιοθρήνητης πατρίδας τους.

Στο φύλλο της 18ης Αυγούστου, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* δημοσιεύει ένα μακροσκελές άρθρο του πολιτικού και λόγιου Γεωργίου Αινιάν με τίτλο «Συνέχεια και τέλος της περί Μεσολογγίου διατριβής», όπου περιγράφεται αναλυτικά η Έξοδος.[6] Εκεί σημειώνεται ότι πολλοί φίλοι και συγγενείς των ασθενών και των βαριά πληγωμένων δεν θέλησαν να αφήσουν πίσω τους οικείους τους. Μέρος των γυναικών ντύθηκαν με ανδρική στολή και ετοιμάστηκαν για την Έξοδο, ενώ πολλές, μη θέλοντας να αφήσουν την πατρίδα τους, αποχαιρέτησαν τις οικογένειές τους με τρυφερότητα και κλείστηκαν μέσα στα σπίτια, τα οποία «έμελλον να γένωσιν ολοκαυτώματα της πίστεως και πατρίδος μετά των πληγωμένων και ασθενών». Αναφέρει επίσης ότι ορισμένες Μεσολογγίτισσες κλείστηκαν στο εσωτερικό ενός ανεμόμυλου και ο πρόκριτος Χρήστος Καψάλης κάλεσε γυναίκες και παιδιά στη μεγάλη πυριτιδαποθήκη, αναμένοντας εκεί με αταραξία τον θάνατο. Στη συνέχεια, πληροφορούμαστε ότι από έναν τουφεκισμό, ο οποίος ακούστηκε στην κορυφή του όρους Ζυγός (ή Αράκυνθος), αντιλήφθηκαν οι εχθροί ότι εκείνο το βράδυ θα πραγματοποιούνταν η Έξοδος. Η συγκλονιστική στιγμή της Εξόδου περιγράφεται ως εξής:

> Εδόθη λοιπόν η είδησις εις όλον το εχθρικόν στρατόπεδον, και ετοίμασαν τας δυνάμεις των με μεγάλην επιμονήν και δραστηριότητα· οι δε εδικοί μας περί την 2 ώραν της νυκτός εξήλθον από το τείχος, και εκάθηντο σκυμμένοι κατά γης, περιμένοντες να εύγωσιν όλοι, και να ακούσωσι των έξω στρατευμάτων το κίνημα. Αλλ' οι εχθροί είτε από τον κρότον των γεφυρών, είτε από τας φωνάς των γυναικοπαίδων εννοήσαντες, ότι εξήλθον, άρχισαν να τουφεκίζωσι συνεχώς, και να κανονοβολώσι με μιστράλια σταυρωτά και αδιάλειπτα προς το μέρος, όθεν εγένετο η έξοδος. Η νυξ ήτον ήδη περί την τετάρτην ώραν, η σελήνη ελάμπρυνε την πεδιάδα, και εφαίνετο το πλήθος του βαρβαρικού στρατεύματος· πόλεμος εις κανένα μέρος του εχθρικού στρατοπέδου δεν ηκούετο από τους έξωθεν, και μ' όλα ταύτα απεφάσισαν να κάμωσι μόνοι την έφοδον. Ένας λεπτός ψιθυρισμός διαβάς από τάξιν εις τάξιν έδωκεν εις όλους είδησιν περί του κινήματος. Τρομερός αλαλαγμός ηκούσθη ενταυτά από το στόμα των Ελλήνων· επάνω τους, εφώναξαν όλοι με μίαν φωνή, και ώρμησαν με μαχαίρας και τουφέκια επάνω εις το εχθρικόν στρατόπεδον.

Στη συνέχεια, ο αρθρογράφος σημειώνει ότι, κατά τον αδιάλειπτο κανονιοβολισμό, οι Έλληνες ήταν αναγκασμένοι να υπερπηδούν από τάφρο σε τάφρο, προχωρώντας με τόλμη και απερίγραπτη γενναιότητα. Η δράση τους παρουσιάζεται ως εξής:

> Διέρρηξαν το λογχοφόρον τείχος των Αράβων· επήδησαν μέσα εις τα κανονοστάσια· κατέσφαξαν τους πυροβολιστάς· κατεσκόρπησαν το άτακτον πεζικόν και άνοιξαν δρόμον ευρύχωρον, καταδιώκοντες τους εχθρούς. Αλλά μόλις προβαίνουν ολίγον, και παρρησιάζεται το ιππικόν εις ευρύχωρον πεδιάδα· οι

[6] *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος,* 18/8/1826.

Έλληνες αντέκρουσαν καρτερώς την βιαίαν έφοδόν του, εν ω επροσπάθει να τους διασχίση, αλλά δεν εδυνήθη.

Ο Αινιάν διερωτάται σε αυτό το σημείο πώς άντεξαν αυτά τα σώματα των ανθρώπων, μετά από τόσο μακρόχρονη κακουχία να πολεμήσουν. Ας σημειωθεί ότι στο άρθρο αναδεικνύεται επίσης η συμμετοχή και η δράση των γυναικών. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μιας γυναίκας, η οποία «έδειξεν ηρωισμόν άξιον διηγήσεως», όταν καταδιώχθηκε από το ιππικό των εχθρών μαζί με τον αδελφό της, ο οποίος ήταν ένοπλος, αλλά ασθενής. Όταν ένας από τους ιππείς τούς πλησίασε, ο άντρας αποκαμωμένος δεν μπορούσε πλέον να τρέξει. Η αδερφή του μάταια προσπαθούσε να τον ενθαρρύνει. Και τότε,

> […] τον αρπάζει εις τον ώμον η νέα Λάκαινα, και τον αναιβάζει εις εν ύψωμα· ο ιππεύς φθάνει και τουφεκίζει· αυτή αμέσως αρπάζει του αδελφού της τα άρματα, φονεύει τον Τούρκον, και παίρνει το άλογόν του, εις το οποίον έβαλε τον αδελφόν της επάνω και διεσώθησαν.

Κατόπιν το ενδιαφέρον του αρθρογράφου στρέφεται στα γεγονότα εντός των τειχών. Ο Αινιάν περιγράφει τις σκληρές εικόνες ως εξής:

> […] ήρχοντο από το εν μέρος οι Τούρκοι, και από το άλλο οι Έλληνες, συναπαντώντο εις τους δρόμους, ωρμούσαν με απελπισίαν οι Έλληνες, και κατασφάζοντες τους εχθρούς, εφονεύοντο. Εκεί κατεσπάραξαν με τας λόγχας και μαχαίρας όσας γυναίκας, και όσα βρέφη απάντησαν οι βάρβαροι.

Ο αρθρογράφος τονίζει με έμφαση την αυτοθυσία όσων αποφάσισαν να μείνουν μέσα στα τείχη της πόλης. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του στην αυτοθυσία ενός ελαφρά πληγωμένου γέροντα, ο οποίος ανέμενε ατάραχος στο κανονιοστάσιο, όπου βρισκόταν η μεγάλη υπόνομος («μίνα»). Και όταν είδε μεγάλο αριθμό αντιπάλων να φτάνει στο κανονιοστάσιο, έβαλε φωτιά και τίναξε στον αέρα «ολόκληρα τάγματα βαρβάρων, εξαγοράσας πολλά ακριβά το ολίγον γεροντικόν αίμα του». Πληροφορίες δίνονται επίσης για τις εξελίξεις στο μέρος όπου βρίσκονταν ο προαναφερόμενος Χρήστος Καψάλης και πολλά γυναικόπαιδα. Σύμφωνα με τον Αινιάν, οι Οθωμανοί βλέποντας το πλήθος των γυναικών όρμησαν, περικύκλωσαν την οικία, στην οποία είχαν αρχίσει να εισέρχονται και άλλοι πολλοί από τα παράθυρα. Ο Καψάλης τότε φώναξε «μνήσθητί μου Κύριε» και έβαλε αμέσως φωτιά στην πυριτιδαποθήκη, κατεδαφίζοντας έτσι όλες τις πλησίον οικίες. Από τους εγκλεισμένους στον ανεμόμυλο ορισμένοι κατάφεραν και εξήλθαν διά θαλάσσης, κάποιοι περπατώντας και κάποιοι άλλοι κολυμπώντας. Για τους εναπομείναντες αναφέρεται ότι πολέμησαν έως τις 12 Απριλίου. Μετά από την εισβολή πολλών Τούρκων εντός των τειχών, έβαλαν και αυτοί φωτιά στην πυριτιδαποθήκη και «συνετάφησαν μετά των εχθρών». Όσες γυναίκες δεν πρόφταταν να κλειστούν στις οικίες, σημειώνεται ότι άλλες έπεσαν με τα παιδιά τους αγκαλιά στη θάλασσα και άλλες ρίχτηκαν ζωντανές στις φλόγες της καιόμενης πόλης.

Σύμφωνα με τον Αινιάν, ο αριθμός των στρατιωτών της φρουράς ανερχόταν σε τρεις χιλιάδες. Περίπου χίλιοι ήταν οι άοπλοι και οι εργάτες και σχεδόν πέντε χιλιάδες οι γυναίκες και τα παιδιά, εκ των οποίων διακόσιοι φονεύτηκαν κατά την Έξοδο και κατά την υπέρβαση των τάφρων και τριακόσιοι από τους Αλβανούς στους πρόποδες του βουνού. Επίσης, δυόμισι χιλιάδες διασώθηκαν στο στρατόπεδο της Δερβέκιστας,[7]

[7] Πρόκειται για τον σημερινό οικισμό Ανάληψη Αιτωλοακαρνανίας.

περίπου διακόσιες ακόμη γυναίκες και μερικοί εργάτες. Σημειώνεται ωστόσο ότι «κατά δυστυχίαν, ούτε εκεί δεν ηύρον κατοίκους εις τα χωρία, ούτε εις το στρατόπεδον τα αναγκαία δια περίθαλψιν, και ούτω απέθανον από την πείναν και κακοπάθειαν έως 500». Σχετικά με τους εναπομείναντες εντός των τειχών, σημειώνει ότι πεντακόσια γυναικόπαιδα έπεσαν στα χέρια των βαρβάρων, καθώς δεν πρόλαβαν να κλειστούν στα οικήματα με τους υπόλοιπους. Ο Αινιάν χαρακτηρίζει τους εναπομείναντες ως ιερά θύματα για την πολύτιμη ελευθερία της πολυπαθούς πατρίδας, οι οποίοι προτίμησαν τον ένδοξο θάνατο από την άτιμη ζωή. Αναφέρει επίσης τα ονόματα τριών στρατηγών, του Νικολάου Στορνάρη, του Αποκουρίτη Σαδήμα και του Αθανασίου Ραζή, καθώς και του αρχιερέα Ρωγών, οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους.

Στο άρθρο σημειώνεται ότι ο αρχιερέας διέταξε έναν Έλληνα πλησίον του να τον σκοτώσει, προκειμένου να μην πέσει στα χέρια των εχθρών. Ακόμη στο Μεσολόγγι χάθηκαν αρκετοί Φιλέλληνες, μεταξύ αυτών και ο Ιάκωβος Μάγερ, «ο ακριβέστατα συνάξας ύλην δια την ιστορίαν της ετησίον πολιορκίας του πολυπαθούς Μεσολογγίου». Το άρθρο κλείνει με τη συγκλονιστική περιγραφή της κατάστασης στο Μεσολόγγι μετά την Έξοδο:

> Κανονοστάσια ανεστραμμένα, οικίαι κατεδαφισμέναι και κατακεκαυμέναι, χιλιάδες πτώματα ερριμένα εις τα χάσματα, ή κεχωσμένα εις τα ερείπια, κεφαλαί γυναικών και μέλη βρεφών διεσπασμένα από την έκρηξιν της πυροκόνεως· ιδού το αριστείον, οπού ο Ιμπραήμης έλαβε μετά την θραύσιν πέντε χιλιάδων περίπου τακτικών μόνον στρατιωτών. Ως και αυτοί οι ίδιοι οι εχθροί δεν εδυσκολεύσαν να ομολογήσωσιν, ότι Έλληνες και Τούρκοι είναι αδύνατον εις το εξής να συζήσωσι.

Στις 5 Ιουλίου ο *Φίλος του Νόμου, Εφημερίς της Νήσου Ύδρας* δημοσιεύει ένα άρθρο προς τους Φιλέλληνες χριστιανούς παντός τόπου, τονίζοντας τη σημασία του αγώνα των υπερασπιστών του Μεσολογγίου και δοξάζοντας τη μνήμη τους, που, όπως σημειώνει, θα ζει μαζί με την πόλη τους όσο η Ελλάδα επιβιώνει.[8] Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

> Ναι, το Μεσολόγγιον έπεσεν! Η πτώσις του όμως θέλει μεταδώσει τα ονόματα των υπερασπιστών του και εις τους πορωτάτω μεταγενέστερους. Μεσολόγγιον! Όπου οι νικημένοι εφάνησαν των νικητών μεγαλήτεροι. Ποτέ θνητός δεν θέλει προφέρει το όνομά σου χωρίς να κυριεύεται από αισθήματα βαθυτάτου σέβας. […] Η μνήμη της δόξης των υπερασπιστών του Μεσολογγίου θέλει διαρκέσει όσον και η Ελλάς αυτή.

Η Έξοδος του Μεσολογγίου απασχόλησε και τον διεθνή τύπο εντός Ευρώπης, αλλά και στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Αυστραλία. Ο φιλελληνισμός είναι διάχυτος στα δημοσιεύματα αυτά των ξένων εφημερίδων. Οι ειδήσεις, όπως είναι αναμενόμενο για τα μέσα της εποχής, δημοσιεύονταν με εύλογη καθυστέρηση. Στον γαλλικό τύπο εξετάζονται δημοσιεύματα από δύο παρισινές ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες, τη φιλελεύθερη *Le Constitutionnel* και τη μοναρχική *Journal des débats politiques et littéraires* που ανήκουν στην ψηφιακή συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας.[9] Το ενδιαφέρον τους για τις εξελίξεις στο Μεσολόγγι ήταν έντονο, καθώς δημοσίευαν επιστολές και ενημερωτικά άρθρα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, αλλά και στη

---

[8] *Φίλος του Νόμου, Εφημερίς της Νήσου Ύδρας*, 5/7/1826.

[9] Ο γαλλικός Τύπος δεν υπήρξε στο σύνολό του φιλελληνικός. Συνεπώς, είναι πιθανό μέρος των φιλομοναρχικών εφημερίδων, οι οποίες προωθούσαν αντεπαναστατικές θέσεις, να αποτυπώνουν μία διαφορετική οπτική για την Έξοδο. Βλ. Πύλια 2011. Για την πρόσληψη της πολιορκίας του Μεσολογγίου στον βρετανικό Τύπο, βλ. Τζίμας 2022.

συνέχεια. Συγκεκριμένα, η *Journal des débats politiques et littéraires* στο φύλλο της 17ης Μαΐου ενημερώνει το αναγνωστικό της κοινό για την Έξοδο σε ανυπόγραφο άρθρο που αρχίζει με την εξής φράση: «Η Ελλάδα δεν έπεσε με το Ναβαρίνο, δεν θα πέσει με το Μεσολόγγι», καθιστώντας έτσι σαφές το φιλελληνικό της αίσθημα.[10] Περιγράφει αρχικά την τοποθεσία και αναφέρει μερικές ακανόνιστες οχυρώσεις, τονίζοντας ότι έγιναν «ο τάφος μερικών χιλιάδων Αράβων και Αιγυπτίων». Υπολογίζει ότι υπήρχαν στο Μεσολόγγι έντεκα με δώδεκα χιλιάδες κάτοικοι και φρουρά όχι μεγαλύτερη από επτά χιλιάδες άνδρες και τονίζει ότι η επίμονη αντίσταση και ο ένδοξος θάνατος των υπερασπιστών θα μείνουν για πάντα στην ιστορία, δίπλα στη μνήμη των γενναίων και αδάμαστων Σουλιωτών. Στη συνέχεια, περιγράφει με λεπτομέρεια την καταστροφή:[11]

> Για είκοσι μέρες τρέφονταν με τα πιο βρώμικα ζώα, γάτες, σκύλους, αρουραίους, οτιδήποτε μπορούσαν να βρουν. Τις τελευταίες δεκαπέντε ημέρες ακόμη και αυτός ο πόρος τους απέτυχε. […] Ωστόσο, πιεσμένοι από την πείνα και τις δυστυχίες κάθε είδους, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πόλη τη νύχτα της 22ας [ν.η.] και θα έφταναν στο βουνό του Αρακύνθου. […] Η δράση άρχισε· οι Έλληνες, μαζί στον αγώνα με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, οδηγήθηκαν πίσω στην πόλη, όπου μπήκαν μαζί τους οι Τούρκοι. Οι Τούρκοι πυρπόλησαν τότε τα πρώτα ξύλινα σπίτια και άρχισε η σφαγή. […] Τρεις-τέσσερις χιλιάδες γυναίκες και παιδιά που δεν ήθελαν να χωρίσουν από τους συζύγους και τους πατέρες τους, δεν μπόρεσαν να βρουν τον θάνατο που αναζητούσαν και αιχμαλωτίστηκαν από τους κατακτητές για σκλαβιά και πορνεία. Η ανθρωπότητα αναπνέει για μια στιγμή μέσα σε τόσες καταστροφές, μαθαίνοντας ότι δύο ή τρεις χιλιάδες γυναικόπαιδα είχαν ήδη εγκαταλείψει το Μεσολόγγι πριν την κατάληψη του Βασιλαδίου.

Το άρθρο κλείνει με την ευχή να φτάσουν στο Μεσολόγγι οι προσφορές από τη Γαλλία το συντομότερο δυνατό. Αναφέρεται δηλαδή στην άμεση κινητοποίηση των φιλελληνικών κομιτάτων του Παρισιού μετά την είδηση για την πτώση του Μεσολογγίου, τα οποία διοργάνωσαν αμέσως εράνους, για να βοηθήσουν τα θύματα της καταστροφής (Παπαδόπουλος 1971: 11). Η είδηση της πτώσης το βράδυ της 22ας προς 23η Απριλίου με το νέο ημερολόγιο (ν.η.) επιβεβαιώνεται στο φύλλο της 19ης Μαΐου με επίσημη αναφορά από το Λονδίνο του υποστράτηγου Ponsonby, σημειώνοντας ωστόσο ότι οι συνθήκες παραμένουν ίδιες με εκείνες που παρουσιάστηκαν στις 17 Μαΐου.[12]

Την ίδια ημέρα, η εφημερίδα *Le Constitutionnel* στο πρωτοσέλιδο άρθρο της, με βάση πληροφορίες που έφτασαν από την Κέρκυρα στις 28 Απριλίου (ν.η.), ενημέρωνε το αναγνωστικό της κοινό για «την φοβερή καταστροφή της ιερής πόλης του Μεσολογγίου, η οποία ως εκ θαύματος υπερασπίστηκε για ενάμιση χρόνο από μία χούφτα ανθρώπους ενάντια σε πολυάριθμους και άγριους εχθρούς».[13] Με έντονα φιλελληνική διάθεση γίνεται λόγος για την «τεράστια απώλεια της ελευθερίας της Ελλάδας» και αναφέρεται ότι οι «γενναίοι υπερασπιστές» είχαν προβλέψει την πτώση στα τελευταία γράμματά τους, όπου εκδήλωναν φόβο για τη φρικτή πείνα εντός των τειχών. Διαπιστώνοντας ότι ήταν αδύνατο ο στόλος να τους προμηθεύσει με τρόφιμα και καθώς από τις 15 Απριλίου (ν.η.) είχαν μόνο τα λείψανα των πτωμάτων, τρόφιμα που οι γυναίκες απεχθάνονταν και μάταια αρνούνταν να αγγίξουν, αναγκάστηκαν να ορίσουν συνεδρίαση το απόγευμα της 21ης Απριλίου (ν.η.), στην οποία αποφασίστηκε

---

[10] *Journal des débats politiques et littéraires*, 17/5/1826.
[11] Η μετάφραση των αποσπασμάτων του διεθνούς τύπου είναι δική μου.
[12] *Journal des débats politiques et littéraires*, 19/5/1826.
[13] *Le Constitutionnel*, 19/5/1826.

να πραγματοποιήσουν έξοδο, προτού πέσουν σε πλήρη πείνα. Στη συνέχεια, σημειώνεται ότι το βράδυ της 22ας Απριλίου (ν.η.), γύρω στις δέκα, άνοιξαν τις πύλες στην ανατολική πλευρά της πόλης. Συμφωνήθηκε ότι ένα επίλεκτο σώμα στρατού θα παρέμενε στις επάλξεις, για να εξαπατήσει τον αντίπαλο με κανονιοβολισμό και να επιδιώξει να τους κρατήσει σε απόσταση, ενώ ένα άλλο τμήμα, ως εμπροσθοφυλακή, θα έκανε επίθεση για να ανοίξει δρόμο. Οι υπόλοιποι άνδρες θα προστάτευαν τους γέρους, τις γυναίκες και τα παιδιά που βρίσκονταν ανάμεσά τους. Σημειώνεται ότι οι περισσότερες γυναίκες κρατούσαν όπλα και βάδιζαν μαζί τους και ότι ακολούθησε φοβερός και άγριος αγώνας που κράτησε μέχρι το πρωί της 23ης Απριλίου (ν.η.), χωρίς όμως να περιγράφονται σκηνές μάχης.

Επίσης, υπάρχει η πληροφορία ότι ένας πολύ μικρός αριθμός παιδιών και γυναικών μπόρεσαν να ξεφύγουν «από αυτό το σφαγείο», ενώ παρακάτω εκφράζεται η ελπίδα ότι οι γενναίοι της Δυτικής Ελλάδας, όντας συνηθισμένοι σε μάχες σε ορεινά μέρη, θα έχουν καταφέρει να ξεφύγουν. Στις 20 Μαΐου η *Journal des débats politiques et littéraires* δημοσίευσε μία επιστολή από την Ανκόνα της Ιταλίας με ημερομηνία 8 Μαΐου, γραμμένη από τον φιλέλληνα Ζαν Γκαμπριέλ Εϋνάρδο (Jean-Gabriel Eynard), όπου περιγράφονται οι τελευταίες ημέρες πριν από την πτώση του Μεσολογγίου. Η θλίψη του για το γεγονός είναι εμφανής:

> Τι θλιβερά και καταστροφικά νέα μαθαίνω κατά την άφιξή μου στην Ανκόνα. Το Μεσολόγγι δεν υπάρχει πια. Είμαι λυπημένος, συντετριμμένος, έφτασα γεμάτος ελπίδα και βρίσκω ότι όλα τελείωσαν.

Έπειτα, ο Εϋνάρδος εξιστορεί τις τελευταίες ημέρες στο Μεσολόγγι, όπως τις πληροφορήθηκε. Σχετικά με την Έξοδο γράφει ότι οι άτυχοι πολιορκημένοι, αφού είδαν την τελευταία τους ελπίδα να χάνεται, αποφάσισαν να προχωρήσουν στην ηρωική Έξοδο, προετοιμασμένοι για τη μεγάλη θυσία. Τονίζει την αυτοθυσία μερικών «ατρόμητων γέρων», οι οποίοι ανέλαβαν να βάλουν φωτιά μόλις θα δινόταν το σύνθημα. Στη συνέχεια περιγράφει το σχέδιο της Εξόδου:

> Οι άνθρωποι, οι οποίοι μπορούσαν ακόμα να κρατήσουν τα όπλα τους, αποφάσισαν να επιτεθούν πρώτα στον στρατό του Ιμπραήμ και να προχωρήσουν ώστε να ενωθούν ξανά με τα αδέρφια τους και να εκδικηθούν, αν ήταν δυνατόν, για τις γυναίκες και τα παιδιά που εγκατέλειψαν, μέχρι θανάτου. Περίπου δύο χιλιάδες προσπάθησαν να ολοκληρώσουν αυτό το σχέδιο.

Όπως σημειώνει στη συνέχεια, οι Οθωμανοί αντιλήφθηκαν το εγχείρημα «των άτυχων πολιορκημένων» και πρόβαλαν πολύ μεγάλη αντίσταση κατά την Έξοδο των Ελλήνων. Χαρακτηρίζει «τρομερή» τη σφαγή που ακολούθησε και σημειώνει ότι «χάθηκαν τουλάχιστον οι μισοί από αυτό το ιερό τάγμα», εκφράζοντας τουλάχιστον την ελπίδα να έχουν καταφέρει να φτάσουν στα βουνά επτακόσιοι με οκτακόσιοι άνδρες. Ο Εϋνάρδος, περιγράφοντας την επόμενη ημέρα, σημειώνει ότι «η ηρωική πόλη και οι κάτοικοί της δεν υπάρχουν πια. Οι Τούρκοι, μπαίνοντας στην πόλη, βρήκαν μόνο ερείπια και πτώματα».

Η *Le Constitutionnel* στις 14 Ιουνίου 1826 στο πρωτοσέλιδο άρθρο της με τίτλο «Απώλειες και οφέλη της ελευθερίας» εκφράζει την ελπίδα να μην πτοηθούν οι φίλοι της ανθρώπινης ελευθερίας από την καταστροφή του Μεσολογγίου και εύχεται από τις ένδοξες στάχτες του να αναδυθούν ήρωες και νέα θαύματα.[14] Το άρθρο κλείνει με τη

[14] *Le Constitutionnel*, 14/6/1826.

φράση: «Ολόκληρη η Ελλάδα δεν ήταν περιορισμένη στα τείχη του Μεσολογγίου. Αφήστε την ιστορία να πει ποιος έχασε τα περισσότερα στο Μεσολόγγι της Ελλάδας».

Η εβδομαδιαία εφημερίδα *The Geneva Gazette and General Advertiser* της Νέας Υόρκης στις 31 Μαΐου αναδημοσίευσε τις εξελίξεις στο Μεσολόγγι από την επίσης νεοϋρκέζικη εφημερίδα *Albany Daily Advertiser*, αναφέροντας ότι η πόλη «έπεσε στα χέρια του εχθρού μετά από την πιο απελπισμένη αντίσταση» και τονίζοντας την ανάγκη για άμεση παροχή βοήθειας στην Ελλάδα από το εξωτερικό.[15] Καταγράφονται επίσης ορισμένες λεπτομέρειες σχετικά με τις συνθήκες πριν από την Έξοδο. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι και εδώ η πείνα χαρακτηρίζεται ως ο πραγματικός «εχθρός»:

> Ένας εχθρός εναντίον του οποίου η αντίσταση είναι μάταιη – η πείνα – απείλησε αυτούς που τα όπλα του εχθρού δεν κατάφεραν να καταστείλουν. Οι καρδιές των χριστιανών ράγισαν από οδύνη στο άκουσμα των κραυγών των γυναικόπαιδων για ψωμί, που δεν μπορούσαν να τους παρέχουν ούτε με την πιο αυστηρή οικονομία. «Προσπαθήστε να νανουρίσετε τα παιδιά σας», είπε ο ευσεβής Ιωσήφ, επίσκοπος Ρωγών, ο παρηγορητής των αναξιοπαθούντων, «θα προσευχηθούμε στον Θεό μαζί, γύρω από τα κρεβάτια τους, και θα βρούμε φαγητό».

Στη συνέχεια ακολουθούν εκτενείς περιγραφές για την πτώση του Μεσολογγίου, οι οποίες όμως δεν συνάδουν με τα πραγματικά γεγονότα. Για παράδειγμα, αναδημοσιεύεται από τη *London Courier* της 19ης Απριλίου μια «αυθεντική επιστολή» από τη Ναύπακτο με ημερομηνία 14 Μαρτίου, γραμμένη από Βρετανό στρατηγό που ήταν ένας από τους γενναίους υπερασπιστές του Μεσολογγίου. Η επιστολή αναφέρει ότι η πόλη έπεσε μετά από δεκαοκτώ μήνες υπεράσπισης, έχοντας αποκρούσει ογδόντα δύο επιθέσεις, ενώ προφανώς οι ειδήσεις αυτές αφορούν την κατάληψη του Ανατολικού. Τη δημοσίευση λανθασμένων πληροφοριών παραδέχτηκε η εφημερίδα στο φύλλο της 7ης Ιουνίου:

> Χαιρόμαστε να πούμε ότι η είδηση της πτώση [του Μεσολογγίου] ήταν πρόωρη, παρά την ακρίβεια [στις λεπτομέρειες] με την οποία δόθηκε, και υπήρξε λόγος να πιστεύουμε ότι αυτό το φρούριο δεν παραδόθηκε στις τελευταίες [αναφερθείσες] ημερομηνίες. Η παρισινή *L'Étoile* αναφέρει βάσει επιστολών από την Κέρκυρα της 25ης και 26ης Μαρτίου, ότι η φρουρά του Μεσολογγίου αντέχει ακόμα. Οι ίδιες επιστολές δίνουν τις λεπτομέρειες της επίθεσης και της κατάληψης του Ανατολικού, οι οποίες αντιστοιχούν, ως προς την ημερομηνία με την έκθεση, την οποίαν είχαμε αντιγράψει [στο προηγούμενο φύλλο] από μία εφημερίδα του Λονδίνου για την υποτιθέμενη πτώση του Μεσολογγίου.[16]

Η ίδια παρανόηση και έπειτα παραδοχή δημοσίευσης λανθασμένων πληροφοριών, συναντάται στην εφημερίδα *The Rhode-Island Republican.*[17] Η εφημερίδα *The Geneva Gazette and General Advertiser* δηλώνει ότι «είναι ακόμα στο σκοτάδι σχετικά με το Μεσολόγγι, καθώς τα συνηθισμένα κανάλια πληροφοριών είναι εντελώς σιωπηλά» και οι εικασίες είναι άχρηστες. Η ίδια εύχεται για το καλύτερο,[18] ενώ στο φύλλο της 21ης Ιουνίου δημοσιεύεται η λανθασμένη είδηση σχετικά με τον θάνατο του Ιμπραήμ,[19] η

---

[15] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 885, 31/5/1826.
[16] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 886, 7/6/1826.
[17] *The Rhode-Island Republican*, τ. 18, φ. 9, 25/5/1826 και τ. 18, φ. 10, 1/6/1826.
[18] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 887, 14/6/1826.
[19] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 888, 21/6/1826.

οποία όμως διαψεύστηκε μία εβδομάδα αργότερα.[20] Στις 28 Ιουνίου η εφημερίδα δημοσίευσε τις «καταστροφικές ειδήσεις» από την Ελλάδα.[21] Σημείωνε ότι, εφόσον ο ελληνικός στόλος υπό τον Μιαούλη απέτυχε να στείλει προμήθειες στην πόλη, οι κάτοικοι απελπισμένοι, λόγω της πείνας, επιχείρησαν έξοδο με οκτακόσιους άντρες και υπό την ηγεσία δύο πολύ καλών οπλαρχηγών, οι οποίοι σχεδίασαν την έξοδο από την πλευρά της θάλασσας, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να ανοίξουν δίοδο για τους κατοίκους. Αυτή η κίνηση ωστόσο, σύμφωνα με την εφημερίδα, είχε προβλεφθεί από τους Τούρκους. Έτσι, οι κάτοικοι, εξαιτίας των τρομακτικών πυρών που δέχονταν, έφευγαν συγχυσμένοι προς κάθε κατεύθυνση, αναζητώντας καταφύγιο. Με επαινετικό, αλλά συγκρατημένο ύφος, η εφημερίδα σημειώνει ότι οι Έλληνες, όπως ήταν αναμενόμενο, πολέμησαν με πεισμονή και σύμφωνα με την αποφασιστικότητα που είχαν επιδείξει έως τότε για την υπεράσπιση του Μεσολογγίου. Υποστηρίζεται ότι περισσότεροι από τρεις χιλιάδες έπεσαν μέσα στην πόλη, ενώ στα γειτονικά βουνά μόλις εκατό πενήντα συνελήφθησαν ζωντανοί. Σχετικά με τις γυναίκες και τα παιδιά σημειώνεται ότι σημαντικός αριθμός πνίγηκε στις τάφρους γύρω από την πόλη, ενώ περίπου τρεις χιλιάδες πιάστηκαν αιχμάλωτοι από τους Τούρκους. Στη συνέχεια, σημειώνεται ότι μετά την πτώση του φρουρίου δεν υπάρχει πλέον αμφιβολία για τη λήξη της ηρωικής άμυνας του Μεσολογγίου. Και τονίζεται ότι «η ανθρώπινη αντοχή δεν κατάφερε να αντέξει περισσότερο από την πίεση της πείνας». Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι Τούρκοι οφείλουν την επιτυχία όχι στη δική τους γενναιότητα, αλλά στην έλλειψη τροφής εντός του φρουρίου.

Είναι εμφανές ότι οι παραπάνω θέσεις της αμερικανικής εφημερίδας ταυτίζονται με εκείνες που εκφράζονται από τον ελληνικό Τύπο. Παράλληλα, εκφράζεται έντονη ανησυχία για το τι μπορεί να σημαίνει αυτή η εξέλιξη για τη γενική τύχη της Ελλάδας. Πάντως, διατυπώνεται η άποψη ότι, αν οι Έλληνες συνεχίσουν να στηρίζονται μόνο στους εαυτούς τους, τα συμβάντα στο Μεσολόγγι θα σφραγίσουν την τύχη του Αγώνα. Αναφορά γίνεται επίσης στις γυναίκες του πολιορκημένου φρουρίου, οι οποίες «κρατώντας στα χέρια τους πληγωμένους συζύγους, αδελφούς και φίλους και τραγουδώντας το τραγούδι θανάτου του αθάνατου Μάρκου Μπότσαρη ζήτησαν άδεια να πολεμήσουν στη θέση των συζύγων τους και των συγγενών τους». Ένα μέρος των επάλξεων δόθηκε σε αυτές και υπερασπίστηκε αδιάκοπα από αυτή την «άγρια ομάδα ηρωίδων», όπως χαρακτηρίζονται.

Στο φύλλο της 5ης Ιουλίου βρίσκουμε μια ακόμη εσφαλμένη ανακοίνωση, η οποία αφορά τον θάνατο του Κανάρη στο Μεσολόγγι, με βάση πληροφορίες που έρχονταν από τη Ζάκυνθο.[22] Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ακόμη άρθρο στο φύλλο της 5ης Ιουλίου, όπου αποτυπώνεται ο αντίκτυπος της είδησης της πτώσης του Μεσολογγίου στους Τούρκους της Κωνσταντινούπολης. Εκεί σημειώνεται ότι, μόλις τα νέα έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, «[…] οι Τούρκοι πήραν τις πιο βάρβαρες εκφράσεις χαράς. Οι γενίτσαροι έφτασαν εκεί όπου διέμενε ο Ρώσος πρόξενος και πέταξαν στα παράθυρα αρκετά κεφάλια και αυτιά Ελλήνων».

Στον αυστραλιανό τύπο οι ειδήσεις για την Έξοδο είναι ολιγάριθμες και σχετικά μικρής έκτασης, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, όπως δείχνουν τα δημοσιεύματα των εφημερίδων *The Australian* και *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (ψηφιακή συλλογή Εθνικής Βιβλιοθήκης Αυστραλίας). Η εφημερίδα *The Sydney*

---

[20] Η εσφαλμένη είδηση για τον θάνατο του Ιμπραήμ είχε δημοσιευτεί ήδη στη γαλλική εφημερίδα *Le Constitutionnel* στις 29 Απριλίου 1826. Συγκεκριμένα πρόκειται για αναδημοσίευση από τη γερμανική εφημερίδα *Gazette d'Augsbourg* (Allgemeine Zeitung d'Augsbourg), βάσει ειδήσεων από την Τεργέστη, όπου τονίζεται όμως ότι πρόκειται για φήμη, η οποία κυκλοφορούσε στα νησιά του Ιονίου.

[21] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 889, 28/6/1826.

[22] *The Geneva Gazette and General Advertiser*, τ. XVIII, φ. 890, 5/7/1826.

Gazette and New South Wales Advertiser στις 13 Σεπτεμβρίου 1826 δημοσίευσε στη δεύτερη σελίδα την είδηση ότι η κατοχή του Μεσολογγίου δεν είναι βέβαιη.[23] Σύμφωνα με ιδιωτική επιστολή που έφτασε στην εφημερίδα, προκύπτει ότι στις 10 Μαρτίου (ν.η.) η ηρωική πόλη, έχοντας αποκρούσει εβδομήντα δύο επιθέσεις για δεκαοκτώ μήνες, έπεσε ξαφνικά στα χέρια των Οθωμανών. Γίνεται αναφορά στη «φρικτή σφαγή», η οποία μετέτρεψε την πόλη σε σωρό ερειπίων, «πνίγοντας τους δρόμους με νεκρούς και τραυματίες», χωρίς όμως να δίνονται άλλες λεπτομέρειες.

Την ίδια ημέρα και η εφημερίδα *The Australian* ενημέρωνε το αναγνωστικό της κοινό για την πτώση του Μεσολογγίου.[24] Σημείωνε ότι οι ηρωικοί υπερασπιστές του Μεσολογγίου δεν είναι πια στη ζωή και ότι σώθηκαν περίπου χίλιοι τετρακόσιοι άνδρες. Όπως αναφέρει, από τις 17 Φεβρουαρίου όλοι «έβλεπαν την καταιγίδα να έρχεται» και περιγράφει τις στρατιωτικές εξελίξεις στο Μεσολόγγι από τον Φεβρουάριο έως τον Μάρτιο. Υποστηρίζει όμως ότι η σκέψη της παράδοσης του Μεσολογγίου και η συνθηκολόγηση δεν πέρασαν ποτέ από το μυαλό των υπερασπιστών του. Πρόκειται εδώ για μια λανθασμένη, πρόωρη είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου, όπως συνέβη και στην περίπτωση του αμερικανικού Τύπου, η οποία δείχνει την έντονη ανησυχία για τα τεκταινόμενα. Σχεδόν πέντε μήνες μετά, στις 16 Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα *The Australian* έγραφε ότι η άλωση του Μεσολογγίου πραγματοποιήθηκε στις 22 ή 23 Απριλίου (ν.η.).[25] Υπολογίζεται ότι δύο με τρεις χιλιάδες άνθρωποι χάθηκαν και ότι περίπου εκατό πενήντα αιχμαλωτίστηκαν. Παρότι η είδηση είναι ορθή, προφανώς λόγω της απόστασης από την Ελλάδα, η εφημερίδα δηλώνει ότι δεν είναι βέβαιη για τις ειδήσεις.

Η εφημερίδα *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*, στο φύλλο της 23ης Σεπτεμβρίου, αναδημοσιεύει άρθρο της αυστραλιανής εφημερίδας *Hobart Town Gazette*, όπου υποστηρίζεται ότι οι απόψεις που εκφράζονται στα βρετανικά έντυπα για τις εξελίξεις στο Μεσολόγγι συχνά είναι αντικρουόμενες και αντιφατικές.[26] Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι το φιλελληνικό αίσθημα παραμένει πάντα ισχυρό. Έτσι, τονίζεται το «αήττητο και κυρίαρχο πνεύμα πατριωτισμού και ανεξαρτησίας» των Ελλήνων και η «τόσο τολμηρή και επίμονη στάση υπέρ της ελευθερίας», ενώ παράλληλα εκφράζεται η πεποίθηση ότι «η ελληνική υπόθεση θα θριαμβεύσει σύντομα». Το άρθρο κλείνει, εκφράζοντας βαθιά θλίψη για τη «φρικτή σφαγή και την αγριότητα με την οποία διεξάγεται αυτός ο αγώνας».

Κλείνοντας, ας σημειωθεί ότι η Έξοδος και η πτώση του Μεσολογγίου απασχόλησαν τον ελληνικό επαναστατικό, αλλά και τον διεθνή Τύπο. Το ενδιαφέρον αυτό του Τύπου ήταν ωστόσο σύντομης διάρκειας, ενδεχομένως λόγω των ραγδαίων εξελίξεων της ελληνικής επανάστασης. Επίσης, διαπιστώνεται ότι η γενικότερη συνειδητή καλλιέργεια του ηρωικού λόγου στον ελληνικό επαναστατικό Τύπο συναντάται και στην περίπτωση της Εξόδου (Διώγος 2021: 203). Καταγράφεται η γενναιότητα, η τόλμη και η αυτοθυσία των υπερασπιστών του και προβάλλεται ως παράδειγμα για την αφύπνιση των Ελλήνων, οι οποίοι παρακινούνται να σχεδιάσουν άμεσα τις επόμενες κινήσεις για την ελευθερία τους. Στον διεθνή Τύπο εύλογα παρατηρείται κάποια καθυστέρηση στην δημοσίευση των εξελίξεων, καθώς οι πληροφορίες ήταν έμμεσες· έφταναν από μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και συχνά προέρχονταν από ιδιωτικές επιστολές. Για το λόγο αυτόν παρατηρείται συχνά σύγχυση όσον αφορά τα γεγονότα που διαδραματίζονταν στο Μεσολόγγι. Δημοσιεύονταν πρόωρες και εσφαλμένες πληροφορίες για την πτώση του, οι οποίες οδηγούσαν συχνά

[23] *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*, τ. XXIV, φ. 1241, 13/9/1826.
[24] *The Australian*, φ. 126, 13/9/1826.
[25] *The Australian*, φ. 127, 16/9/1826.
[26] *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*, τ. XXIV, φ. 1244, 23/9/1826.

σε δυσπιστία και σε αμφισβήτηση ακόμα και της ορθής είδησης. Σε κάθε περίπτωση, αδιαμφισβήτητη είναι η φιλελληνική διάθεση του Τύπου, μέσω του οποίου εκφράζεται η δυναμική του φιλελληνικού κινήματος. Εντύπωση επίσης προκαλεί η απουσία από τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα μιας σημαντικής μορφής του φιλελληνισμού, του λόρδου Βύρωνα, ο οποίος συνδέθηκε με το Μεσολόγγι και την πτώση του (Beaton 2015).

Τα περισσότερα άρθρα που αναφέρονται στο Μεσολόγγι διακατέχονται από θαυμασμό και συγκίνηση για τον ηρωισμό των υπερασπιστών του και εκφράζουν συμπόνια για τα θύματα. Τονίζεται η σθεναρή πολύμηνη αντίσταση και προβάλλεται η αποτυχία ανεφοδιασμού και η πείνα ως βασικός παράγοντας που οδήγησε στην πτώση της πόλης. Οι εντός των τειχών, είτε πολεμιστές είτε άμαχοι, που σκοτώθηκαν κατά την Έξοδο, στα δημοσιεύματα του εγχώριου και του διεθνούς Τύπου αποτυπώνονται ως ήρωες και έτσι εντάσσονται στο ηρωικό πάνθεο της Επανάστασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Beaton, R. 2015. *Ο πόλεμος του Μπάιρον. Ρομαντική εξέγερση. Ελληνική Επανάσταση*. Αθήνα: Πατάκης.

Βερέμης, Θ. 2019. *1821 Τριπολιτσά-Μεσολόγγι. Πολιορκία και άλωση. Μέσα από τις μαρτυρίες των αγωνιστών*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Διώγος, Κ. 2021. Όψεις του ηρωισμού στον δημόσιο λόγο των εφημερίδων της Επανάστασης. Στο Β. Κ. Γούναρης & Δ. Λυβάνιος (επιμ.), *Άγνωστες πτυχές του ’21. Νέοι ιστορικοί του ΑΠΘ ερευνούν των Αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία,* Πρακτικά Συνεδρίου, 26-27 Μαρτίου 2021. Θεσσαλονίκη: University Studio Press: 201-222.

Δρούλια-Μητράκου, Ε. 2005. Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας. Στο Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 477-488.

Μάγερ, Κ. 1957. *Ιστορία του ελληνικού τύπου 1790-1900,* τ. Α΄. Αθήνα: Α. Δημόπουλος.

Παπαδόπουλος, Ι. Σ. 1971. *Το Μεσολόγγι και ο Φιλελληνισμός. Ομιλία γενομένη την 27ην Νοεμβρίου 1971 εις την αίθουσαν τελετών του Πανεπιστημίου εν τῳ πλαισίῳ του εορτασμού της 150ετηρίδος της εθνικής Παλιγγενεσίας*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Πύλια, Μ. 2011. Ο γαλλικός φιλελληνικός Τύπος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. (Διαθέσιμο στο: https://24grammata.com/ο-γαλλικός-φιλελληνικός-τύπος-κατά-τη/, τελευταία πρόσβαση: 1/8/2022).

Τζίμας, Γ. Ε. 2022. Η Ελληνική Επανάσταση με τα μάτια του αγγλικού Τύπου: 1821-1826, μεταπτυχιακή εργασία, Πρόγραμμα Σπουδών «Δημόσια Ιστορία». Αθήνα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ξενόγλωσση

Argyropoulos, D. R. 2021. The Press. Στο Kitromilides, P. M. & C. Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*. Κέιμπριτζ-Μασαχουσέτη: The Belknap Press of Harvard University Press: 496-514.

SUMMARY

THE PERCEPTION OF THE EXODUS OF MISSOLONGHI THROUGH THE GREEK AND INTERNATIONAL PRESS OF THE TIME

Marina Bantiou

This article examines the reception of the Exodus of Missolonghi in 1826 in documents of the Greek and international press of the era, focusing on a number of specific newspapers. More specifically, from the Greek revolutionary press, the newspapers *Geniki Ephimeris tis Ellados* (The Archive of the Research Center for the History of Modern Hellenism, the Academy of Athens) and *Filos tou Nómou, Ephimeris tis nisou Idras* (The Archive of the Library of the Hellenic Parliament) have been examined; from the French press, the Parisian newspapers *Le Constitutionnel* and the *Journal des débats politiques et littéraires* (Archive of the National Library of France); from the American press, the newspapers *Geneva Gazette and General Advertiser* and *The Rhode-Island Republican* (The United States Library of Congress Archive); and from the Australian press, the newspapers *The Australian* and *The Sydney Gazette* and *New South Wales Advertiser* (the National Library of Australia). Through content analysis, the way in which this historical event was captured and recorded has been examined, shedding new light on the perception of the Exodus and the impact it exerted: in the Greek revolutionary press it was treated as an occasion for the awakening of the Greeks, while in the international press the impact on the Philhellenic movement is evident.

8

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΡΟΥΜΑΝΟΦΩΝΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

Tudor Dinu
Παν/μιο Βουκουρεστίου

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Αλέξανδρος Υψηλάντης, Tudor Vladimirescu

1. Οι ρουμανόφωνες πηγές για την Ελληνική Επανάσταση

Συνειδητοποιώντας τη σημασία της ελληνικής επανάστασης για την εξέλιξη του νεότερου ελληνισμού, φρόντισα ήδη από το έτος 2011 να επωμιστώ, με την ιδιότητα του καθηγητή νεοελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, κάποια προσωπικά ερευνητικά προγράμματα, προορισμένα να τιμήσουν την πολιτική παλιγγενεσία των Ελλήνων. Επιδίωξα όμως να το πράξω, εγκύπτοντας στους ανθρώπους της εποχής και στον πολιτισμό που δημιούργησαν και όχι στις πολεμικές επιχειρήσεις, κατόπιν των οποίων κερδήθηκε με βαρύ φόρο αίματος η ελευθερία. Όχι, φυσικά, γιατί υποτιμούσα τον ηρωισμό και τη θυσία εκείνων που προτίμησαν τον θάνατο αντί της δουλείας, αλλά επειδή στον σύγχρονο κόσμο και ιδιαίτερα στον βαλκανικό χώρο, ο οποίος εξακολουθεί να σπαράσσεται από εμφύλιες διαμάχες, η υπερβολική προβολή των πολέμων, ακόμα και στο όνομα ευγενικών ιδανικών, δεν είναι ικανή να επιφέρει την πολυπόθητη ειρήνη, αλληλοκατανόηση και συνεργασία. Έτσι, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, έχω συγγράψει ένα τρίτομο έργο 1.500 περίπου σελίδων, αφιερωμένο στην αναπαράσταση κάθε πτυχής του γοητευτικού ρουμανικού, ελληνικού και ανατολίτικου πολιτισμού, που αναπτύχθηκε στο Βουκουρέστι των Φαναριωτών (1716-1821) (Dinu 2015, 2017α και 2020). Παράλληλα, έχω δημοσιεύσει μία εικονογραφημένη ιστορία των ανθρώπων της φαναριώτικης εποχής στη Βλαχία και τη Μολδαβία (Dinu 2017β), με βάση εκκλησιαστικές προσωπογραφίες, ενώ πρόσφατα δημοσίευσα ένα επιστημονικό λεύκωμα αφιερωμένο στη *Μόδα στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης* (Dinu 2021), την οποία αναπαρέστησα μετά από εξαντλητική μελέτη των γραπτών πηγών, των ενδυμάτων που φυλάσσονται σε μουσεία και συλλογές, καθώς και των απεικονίσεων της εποχής, όπως αναθηματικές προσωπογραφίες και φορητά πορτρέτα.

Κατά τη σύνταξη αυτών των έργων, έχω μελετήσει προσεκτικά την πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία, που αφορά τη διεξαγωγή της ελληνικής επανάστασης στο έδαφος των Παρίστριων Ηγεμονιών. Διαπίστωσα έτσι εξαρχής την απουσία τόσο από την Ελλάδα, όσο από τη Ρουμανία και από αλλού μιας περιεκτικής μονογραφίας, η οποία να παρέχει μια εκτενή και όσο το δυνατόν αντικειμενική εικόνα των γεγονότων.

Το πρώτο πρόβλημα που παρατήρησα ήταν η συγγραφή σχετικών με το θέμα συγγραμμάτων, με βάση πολύ περιορισμένο αριθμό πηγών από τις πολλές υφιστάμενες. Βεβαίως, το γεγονός αυτό οφείλεται πρωτίστως σε λόγους γλωσσικούς, αφού οι περισσότεροι συγγραφείς χρησιμοποίησαν πηγές γραμμένες στη μητρική τους

γλώσσα και δευτερευόντως σε γλώσσες που χρησιμοποιούνται ευρύτερα, όπως για παράδειγμα τη γαλλική και τη γερμανική. Πέρα από αυτή την μέχρι ενός σημείου αναμενόμενη πρακτική, το πρόβλημα κυρίως για τους έλληνες ιστορικούς είναι ότι αγνόησαν τις υπάρχουσες πολυάριθμες ρουμανόφωνες αφηγηματικές πηγές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό συντάχθηκαν από συμμετέχοντες ή αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Και δεν πρόκειται βεβαίως για κείμενα γραμμένα στη σημερινή ρουμανική γλώσσα, που είναι εύκολα κατανοητή από έναν γνώστη ιταλικών ή γαλλικών, αλλά για πηγές που γράφτηκαν σε ένα προγενέστερο τοπικό ιδίωμα, το οποίο δυσκολεύει ενίοτε και τους φυσικούς ομιλητές της ρουμανικής γλώσσας. Ας σημειωθεί επίσης ότι πολλά από αυτά τα έγγραφα, ακόμα και τα δημοσιευμένα, ήταν, τουλάχιστον μέχρι πρότινος, εντελώς απρόσιτα σε ερευνητές, που δραστηριοποιούνταν αποκλειστικά επί ελληνικού εδάφους.

Υπό αυτές τις συνθήκες, αξίζουν όλη μας την εκτίμηση οι έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι κατόρθωσαν να προσπεράσουν τα εμπόδια, τα οποία στο παρελθόν ήταν σαφώς μεγαλύτερα και για τον λόγο ότι οι δύο χώρες ανήκαν σε αντίπαλα κοινωνικοπολιτικά στρατόπεδα. Αναφέρω πρώτα τον Νίκο Γκαϊντατζή, ο οποίος τη δεκαετία του 1960 πραγματοποίησε επιτόπιες έρευνες στις Μονές Νεάμτς και Σέκου και με το εκτενές άρθρο του με τίτλο «Τα γεγονότα του 1821 στη βόρεια Μολδαβία. Γεωργάκης Ολύμπιος και Γιάννης Φαρμάκης» (Γκαϊντατζής 1973), έριξε φως σε διάφορες πτυχές του τραγικού επιλόγου της ελληνικής επανάστασης στις Ηγεμονίες, παρόλο που δεν κατόρθωσε να εντοπίσει όλες τις μολδαβικές πηγές της εποχής που αφορούν τα γεγονότα στα οποία ενέσκηψε.

Ακόμα πιο τολμηρή ήταν η απόφαση του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του 1970, μετέβη στο Βουκουρέστι στο Ίδρυμα Ιστορίας της Ακαδημίας της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας, προκειμένου να εκπονήσει διδακτορική διατριβή για τις αιτίες και τις προϋποθέσεις της έναρξης της ελληνικής επανάστασης στο έδαφος των Ηγεμονιών, υπό την επίβλεψη του ακαδημαϊκού Constantin C. Giurescu, ενός εκ των επιφανέστερων ρουμάνων ιστορικών του 20ού αιώνα. Ήταν όμως εντελώς ακατάλληλη η εποχή για την αντικειμενική ιστορική έρευνα, διότι ο Nicolae Ceaușescu είχε μόλις αποφασίσει να εγκαταλείψει την ιδεολογία του σοσιαλιστικού διεθνισμού υπέρ του κομμουνιστικού εθνικισμού. Και μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Tudor Vladimirescu, ο ηγέτης της εξέγερσης των ντόπιων στη Βλαχία, είχε μετατραπεί σε εθνικό ήρωα, τις πράξεις του οποίου κανένας δεν είχε το δικαίωμα να υποβάλει σε κριτική εξέταση. Αυτό σήμαινε ότι οι Φιλικοί, οι οποίοι τον εκτέλεσαν, δεν μπορούσαν εκείνη την εποχή να τύχουν κανενός ελαφρυντικού. Επομένως, ο καθηγητής Χατζόπουλος δεν ήταν σε θέση να δημοσιεύσει τη διδακτορική του διατριβή, αλλά εξακολούθησε να συγγράφει κατά τη διάρκεια της μακράς ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του αξιόλογα άρθρα, με σκοπό να φωτίσει διάφορες πτυχές της διεξαγωγής της επανάστασης στις Ηγεμονίες (Χατζόπουλος 1980, 1981, 1986α· Hatzopoulos 1987). Επιπρόσθετα, ο ίδιος φρόντισε να παρουσιάσει περιληπτικά στον ελληνόφωνο χώρο αξιόλογες ρουμανικές πηγές (Χατζόπουλος 1986β) και να ενημερώσει τους έλληνες συναδέλφους του σχετικά με τις απόψεις της ρουμανικής ιστοριογραφίας για το κίνημα του Tudor Vladimirescu.

Σε αντίθεση με τον καθηγητή Χατζόπουλο, οι υπόλοιποι έλληνες ερευνητές των γεγονότων του 1821 εξακολουθούν να αγνοούν μέχρι σήμερα τις ρουμανόφωνες πηγές. Έτσι, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος στα λογιότατα σχόλιά του στο *Υπόμνημα* του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού, που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Χρήστο Μ. Οικονόμου το 2015, δεν παραπέμπει ποτέ στα κείμενα που συντάχθηκαν από τους ρουμάνους πρωταγωνιστές ή χρονικογράφους της Επανάστασης, γεγονός που δεν του επιτρέπει σε πολλές περιπτώσεις να αξιολογήσει την ορθότητα των ισχυρισμών του

έλληνα ηγέτη. Παρόμοια είναι και η προσέγγιση στον δωδέκατο τόμο της μνημειώδους *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, που κυκλοφόρησε το 1975 από την Εκδοτική Αθηνών. Στον συγκεκριμένο τόμο, η εκτενής παρουσίαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων βασίζεται αποκλειστικά σε ελληνόφωνες πηγές, από τις οποίες αποβάλλονται εσκεμμένα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία θα διέγραφαν μια εικόνα των πρωταγωνιστών και των γεγονότων ασύμβατη με την ελληνική ιστοριογραφική ιδεολογία της ψυχροπολεμικής περιόδου.

Πολύ ορθότερα έπραξε ο Απόστολος Βακαλόπουλος (2016: 160-161), ο οποίος στον πρώτο τόμο της *Επανάστασης του Ελληνικού Έθνους,* αφού επισκόπησε εν συντομία τις απόψεις των Ioan C. Filitti και Andrei Oțetea για την ελληνική επανάσταση και τις σχέσεις της με το κίνημα του Tudor Vladimirescu, δεσμεύτηκε «να αφηγηθεί ψύχραιμα και αντικειμενικά, βασιζόμενος σε αυστηρή συγκριτική μελέτη των σωζόμενων αρχειακών στοιχείων, καθώς και των άλλων ελληνικών, ρουμανικών, ρωσικών, τουρκικών κ.λπ. ξένων πηγών, πώς ακριβώς εξελίχθηκαν και διαδραματίστηκαν τα γεγονότα». Πέρα από αυτή την αξιέπαινη δήλωση προθέσεων, ο μεγάλος ιστορικός δεν χρησιμοποίησε παρά εντελώς σποραδικά τους πέντε τόμους των *Εγγράφων περί της Ιστορίας της Ρουμανίας. Η εξέγερση του 1821* (*Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*), που εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 1959 και 1962 σε επιμέλεια του προαναφερθέντος ακαδημαϊκού Andrei Oțetea. Ακριβέστερα, από τις πολυάριθμες αφηγηματικές πηγές των τόμων αυτών, ο ίδιος παραθέτει αποκλειστικά από την εξέγερση των πανδούριδων υπό τον Tudor Vladimirescu το έτος 1821 και την έναρξη της δράσης των Φιλικών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την ηγεσία του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη, καθώς και το αξιοθρήνητο τέλος αμφότερων των κινημάτων το ίδιο έτος, που συνέγραψε ο Ρώσος συνταγματάρχης και πράκτορας Liprandi. Είναι πιθανόν αυτή η επιλογή να οφείλεται όχι σε ιδεολογικούς λόγους, αλλά μόνο στο γεγονός ότι το ρωσόγλωσσο σύγγραμμα έχει μεταφραστεί στους προαναφερθέντες τόμους σε σύγχρονα ρουμανικά, ευκατανόητα για έναν λεπτό γνώστη των γαλλικών, όπως ήταν ο καθηγητής Βακαλόπουλος.

Επομένως, αποτελεί προνόμιο των ρουμάνων ιστορικών η συγγραφή της ιστορίας της ελληνικής επανάστασης με βάση τις ρουμανόφωνες πηγές και για τον λόγο αυτό θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μία επισκόπηση των πιο σημαντικών έργων. Για την αναπαράσταση των γεγονότων στη Μολδαβία θα ανατρέξουμε, μεταξύ άλλων, στο εκτενές ποίημα, άνω των 4.000 στίχων, του βόρνικου Alecu Beldiman (1872), με τίτλο *Tragodiea sau mai bine a zice Jalnica Moldovei întâmplare, după răzvrătirea grecilor, 1821* (*Η τραγωδία ή, κάλλιον ειπείν, η οικτρή τύχη της Μολδαβίας μετά την εξέγερση των Ελλήνων, 1821*), σε συνδυασμό με τις αναμνήσεις ενός (ανώνυμου) συγχρόνου με τα πρόσωπα της τραγωδίας της Μολδαβίας, στο έργο *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre* (*Ιστορία της Μολδαβίας σε διάστημα 500 ετών έως τις ημέρες μας*) του ποστέλνικου Manolachi Drăghici (2017), στις σημειώσεις ενός αυτόπτη μάρτυρα του μεγάλου βογιάρου I. Roset-Roznovanu (1888), στο όραμα που είδε ο ασκητής Βαρλαάμ της μονής Σέκου στη Μολδαβία κατά το έτος 7329 από κτίσεως κόσμου και 1821 από ενσαρκώσεως του Σωτήρος Ημών Ιησού Χριστού, κ.τ.λ.

Επιπλέον, προκειμένου να ρίξουμε φως στις περίπλοκες, επαναστατικές ζυμώσεις στη Βλαχία θα καταφύγουμε στην *Επανάσταση του Tudor Vladimirescu*, συνταχθείσα από τον Mihai Cioranu (1921), υπασπιστή του ρουμάνου ηγέτη, στις *Declarația* (*Δηλώσεις*) (1962) των αδελφών Dimitrie και Pavel Macedonschi, εκ των οποίων ο πρώτος ήταν τοποτηρητής του Tudor Vladimirescu, στο *Χρονικό της επαναστάσεως του 1821* του πρώην μεγάλου σερδάρη Ioan Dârzeanu, στο *Ξέσπασμα και τις συνέπειες της εξέγερσης στη Βλαχία μέχρι τον θάνατο των δύο ηγετών της, του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη και του Tudor Vladimirescu,* ενός ταπεινού αγνώστου του νομού Mehedinți

και στον *Διάλογο μεταξύ του Βλάχου και του Μολδαβού*, αντίστοιχα, του πρωτοσύγκελου Naum Râmniceanul, στο *Υπόμνημα για το κίνημα του Tudor Vladimirescu* του Chiriac Popescu, στην (ανώνυμη) *Ιστορία των ληστών της Βλαχίας, από τότε που τα τέκνα του Υψηλάντη ξεκίνησαν από τα μέρη της Βεσσαραβίας για να μαζέψουν στρατό από Έλληνες και Αρναούτηδες και οποιαδήποτε κακή συνέλευση που ήθελε να ενωθεί με τη βούλησή τους, το έτος 1821*, στην *Ιστορία του Tudor* του C. Izvoranu, στο *Χρονικό του τεχνίτη Ioan Dobrescu*, στις *Αναμνήσεις του συνταγματάρχη Ioan Solomon*, στο *Υπόμνημα του εκλιπόντος Dumitrache Protopopescu από το Severin*, στο *Θλιβερό άσμα ενός Ζηλωτή* (του Ștefan Fănuță), στο οποίο συμπεριλαμβάνονται η επανάσταση των Ρουμάνων υπό τον σλουτζιάρη Tudor Vladimirescu και η εξέγερση υπό τον ηγεμονόπαιδα Αλέξανδρο Υψηλάντη […], κτλ.

Πρόκειται για κείμενα που προσφέρουν πλήθος πληροφοριών για τις ενέργειες των Φιλικών στις ρουμανικές χώρες, συμπληρώνοντας τα δεδομένα που παρέχουν οι έλληνες μάρτυρες των γεγονότων, οι οποίοι έχουν γράψει για την Επανάσταση, είτε στα ελληνικά (Φωτεινός 1846· Ξόδιλος 1964· Ανώνυμος, *Η εκστρατεία του Υψηλάντη το 1821 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες*· Ρίζος Νερουλός 1980) είτε σε άλλες γλώσσες, στοχεύοντας σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό (Καντακουζηνός 2015, Rizo Néroulos 1828).

Φυσικά, οι δύο κατηγορίες συγγραμμάτων χαρακτηρίζονται από εντελώς διαφορετικό πνεύμα. Συγκεκριμένα, τα έργα των Ελλήνων διαπνέονται από φλογερό πατριωτισμό, ο οποίος συνεπάγεται όχι μόνο την εξύμνηση των αγωνιστών για ελευθερία, αλλά και, συχνά, την απερίφραστη καταδίκη εκείνων των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας, οι οποίοι θεωρούνται, για τον ένα ή άλλο λόγο, υπεύθυνοι για την οικτρή αποτυχία της Επανάστασης στις Ηγεμονίες. Αντίθετα, οι μολδαβοί ή βλάχοι συγγραφείς, παρόλο που αισθάνθηκαν κάποια στιγμή συμπάθεια για τους ομόδοξους αδελφούς τους, οι οποίοι είχαν πάρει τα όπλα για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, στη συνέχεια έγιναν εχθρικοί απέναντι στη Φιλική Εταιρεία, μόλις διαπίστωσαν ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν είχε έλθει στις Ηγεμονίες με τις ρωσικές στρατιωτικές ενισχύσεις που είχε υποσχεθεί και κυρίως γιατί οι σύντροφοί του δεν δίστασαν να λεηλατήσουν τις ρουμανικές χώρες πιο άγρια από τους Τούρκους. Οι ολέθριες συνέπειες της ελληνικής επανάστασης για τις Ηγεμονίες, κατά μήκος και πλάτος των οποίων έγιναν αιματηρές μάχες το 1821, αποτελούν μια ζοφερή πραγματικότητα, η οποία δεν πρέπει να αγνοηθεί. Υπεύθυνος σε μεγάλο βαθμό για την ερήμωση της Βλαχίας θεωρείται και ο Tudor Vladimirescu, για τον οποίο πολλοί συγγραφείς της εποχής δεν τρέφουν καμία συμπάθεια. Ακριβέστερα, τον θεωρούν αδίστακτο τυχοδιώκτη, με φιλοδοξίες που προσπερνούν κατά πολύ τις πολιτικές, διπλωματικές, ακόμα και διανοητικές του ικανότητες και του οποίου οι ανεύθυνες ενέργειες προκάλεσαν τον όλεθρο της πατρίδας του. Ομοίως, αρκετοί έλληνες συγγραφείς της περιόδου δεν κρύβουν την απογοήτευσή τους για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και για τον τρόπο με τον οποίο ηγήθηκε της εκστρατείας στη Μολδοβλαχία, κατηγορώντας τον για αναποφασιστικότητα, ανικανότητα να ελέγχει τις δικές του στρατιωτικές δυνάμεις, οξυθυμία, έπαρση, ακόμα και δειλία και προδοσία. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι πρόκειται σε πολλές περιπτώσεις για ισχυρισμούς που στηρίζονται σε συγκεκριμένες ενέργειες του πρίγκιπα, τις οποίες η ελληνική ιστοριογραφία φρόντισε σταθερά να αποκρύψει, όταν μετέτρεψε τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας σε εθνικό ήρωα.

Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα των πηγών που προαναφέρθηκαν, αποτελεί ο υψηλός βαθμός συναισθηματικής εμπλοκής των συγγραφέων τους, οι οποίοι, παρόλο που ενίοτε επιχειρούν ή ισχυρίζονται ότι επιχειρούν, να είναι ανεξάρτητοι, στην πραγματικότητα γράφουν από τη δική τους σκοπιά τα τραγικά συμβάντα που έτυχε να

παρακολουθήσουν. Για τον λόγο αυτόν, αναγκαζόμαστε να υποβάλουμε κάθε ισχυρισμό τους σε πολύ αυστηρή κριτική εξέταση, αντιπαραβάλλοντάς τον και με τις πληροφορίες που παρέχουν για το ίδιο θέμα οι ξένοι, δηλαδή οι μη έλληνες και οι μη ρουμάνοι συγγραφείς, οι οποίοι συνήθως είναι πιο αντικειμενικοί, αν και δεν λείπουν και στη δική τους περίπτωση κάποιες μεροληπτικές τοποθετήσεις. Αναφέρομαι, για παράδειγμα, στον ρώσο συνταγματάρχη Liprandi, ο οποίος συνέγραψε, εκτός από την προαναφερθείσα *Εξέγερση των πανδούριδων υπό τον Tudor Vladimirescu το έτος 1821 και την έναρξη της δράσης των Φιλικών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την ηγεσία του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη* […] (1962γ), ένα δεύτερο έργο, παρόμοιου θέματος, με τίτλο *Ο οπλαρχηγός Γεωργάκης Ολύμπιος. Η δράση των Φιλικών στις Ηγεμονίες το έτος 1821*, αλλά και κάποια άλλα κείμενα (σημειώσεις), αφιερωμένα στους πρωταγωνιστές των γεγονότων, όπως τους Αλέξανδρο Υψηλάντη, Μιχαήλ Σούτσο, Γεώργιο Καντακουζηνό, Constantin Herescu, Λισγαρά, Gheorghe Cârjaliu, Cuciuc Ahmed. Επίσης, αναφέρομαι στον γάλλο λογοτέχνη F. G. Laurençon, ο οποίος δραστηριοποιούνταν ως καθηγητής στη βλαχική πρωτεύουσα την εποχή των επαναστάσεων του 1821 και στον οποίο οφείλουμε το έργο *Précis historique des événements qui se sont passés dans cette province (la Valachie) en 1821, lors de la révolte de Theodore et de l'invasion du prince Ipsilanti.*

Σε αυτούς προστίθενται οι ξένοι διπλωματικοί διαπιστευμένοι στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο, οι οποίοι πληροφορούσαν σταθερά τις αρχές των δικών τους κρατών για τις ταραχές στις εκβολές του Δούναβη, αλλά και οι ανταποκριτές μεγάλων δυτικών εφημερίδων, όπως της *Wiener Allgemeine Zeitung*. Πρόκειται για πρόσωπα, τα οποία, χάρη στην κατάρτιση και τη θέση τους, ενημερώνονταν μεθοδικά από έμπιστες πηγές και είχαν γενικά την ικανότητα να κρίνουν ορθά τις εξελίξεις, τις οποίες παρακολουθούσαν. Υιοθετούσαν όμως κάποτε υποκειμενικές θέσεις, ακολουθώντας την πολιτική γραμμή των κυβερνήσεων που υπηρετούσαν. Ενίοτε κάποιοι, όπως ο πρόξενος της Πρωσίας στο Βουκουρέστι Ludwig Kreuchely von Schwerdtberg, εκδήλωναν συμπάθεια για τους Έλληνες ή τους Ρουμάνους που αγωνίζονταν για ελευθερία και δικαιώματα. Και κάποιοι άλλοι, όπως ο πρόξενος της Αυστρίας στη Βλαχία Franz Fleischkackl von Hakenau, ο γραμματέας του D. Udritzky, ο πράκτορας της ίδιας αυτοκρατορίας στη Μολδαβία Joseph Raab, οι ρώσοι πρόξενοι στο Βουκουρέστι και Ιάσιο, Alexander Pini και Andrey Pisani, ο γάλλος διπλωματικός πράκτορας D. Pagé, ο γενικός βικάριος του ρωμαιοκαθολικού δόγματος στη Βλαχία Giuseppe Maria Mojaloni, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τη δράση των Φιλικών. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν μπορούμε παρά να λυπούμαστε για το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου καταστράφηκαν όλα τα αντίτυπα του εικοστού τόμου της συλλογής *Εγγράφων περί της Ιστορίας των Ρουμάνων* (*Hurmuzaki, Eudoxiu de Documente privitoare la istoria românilor*) του Eudoxiu de Hurmuzachi, ο οποίος εκδόθηκε από τον I. Nistor και περιλάμβανε αυστριακή διπλωματική αλληλογραφία και προξενικές εκθέσεις της περιόδου 1812-1822. Επιπρόσθετα, εξίσου χρήσιμα είναι και τα κείμενα που συνέγραψαν ρώσοι στρατιωτικοί αρχηγοί στη Βεσσαραβία, όπως οι στρατηγοί I. N. Inzov, P. Ch. Wittgenstein, οι οποίοι παρακολουθούσαν προσεκτικότατα τις μάχες στα σύνορα της τσαρικής Ρωσίας.

Η ιστορία της ελληνικής επανάστασης θεωρώ ότι δεν μπορεί να γραφτεί με πλήρη και αντικειμενικό τρόπο χωρίς τη χρήση οθωμανικών πηγών, οι οποίες όμως παρέμειναν επί μακρόν απρόσιτες στους Έλληνες ιστορικούς. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η δύσκολη θέση, στην οποία βρέθηκε ο καθηγητής Βακαλόπουλος, όταν δήλωσε ρητά ότι πρόκειται να συγγράψει την ιστορία της ελληνικής επανάστασης στις Ηγεμονίες και βάσει τουρκικών πηγών, αλλά

αναγκάστηκε αμέσως να αθετήσει την υπόσχεσή του, διότι δεν διέθετε εκδόσεις ή μεταφράσεις οθωμανικών εγγράφων. Εν τω μεταξύ, χάρη στις άοκνες προσπάθειες της νέας γενιάς Τουρκολόγων ιστορικών, ελλήνων και τούρκων, πολλές πηγές από τα οθωμανικά αρχεία ήρθαν στο φως. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε την πρόσφατη έκδοση των αυτόγραφων διαταγμάτων του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ του έτους 1821 και άλλων πράξεων της Υψηλής Πύλης από τους Ηλία Κολοβό, Σουκρού Ιλιτζάκ και Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί (2021).

Αντίθετα, οι ρουμάνοι μελετητές, ήδη από τη δεκαετία του 1980, είχαν πρόσβαση σε οθωμανικά αρχεία σχετικά με τις Επαναστάσεις του 1821 στις Ηγεμονίες, χάρη στις έρευνες που πραγματοποίησε ο Valeriu Veliman στην Κωνσταντινούπολη στο Αρχείο της Προεδρίας του Υπουργικού Συμβουλίου (Başbakanlık Arşivi), όπου ανακάλυψε, εκτός από σουλτανικά διατάγματα και εκθέσεις του μεγάλου βεζίρη, την αλληλογραφία που τηρούσαν με τις κεντρικές αρχές ο βαλής της Σιλίστρας και οι μουχαφίζηδες των Ada Kaleh, Βιδινίου, Γύργεβου και Βραΐλας, καθώς και τις αποφάσεις του κεχαγιά μπέη, του αρχηγού των οθωμανικών στρατευμάτων, τα οποία στάλθηκαν βόρεια του Δούναβη, προκειμένου να πνίξουν στο αίμα την ελληνική επανάσταση.

Τέλος, εντελώς απαραίτητες για τη συμπλήρωση της συνολικής εικόνας των γεγονότων του 1821 είναι οι πολυάριθμες πράξεις που εξέδωσαν οι αρχές των ρουμανικών χωρών: ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσος, οι καϊμακάμηδες του διορισθέντος από την Υψηλή Πύλη αυθέντη της Βλαχίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη, τα διβάνια των δύο ρουμανικών χωρών, οι προσωρινές επαναστατικές κυβερνήσεις (του Tudor Vladimirescu στη μονή Cotroceni, του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Târgoviște, του Κωνσταντίνου Πεντεδέκα και του Γεωργίου Καντακουζηνού στο Ιάσιο), οι ισπάβνικοι (διοικητές) των νομών, αλλά και οι προκαθήμενοι της Εκκλησίας (ο μητροπολίτης της Ουγγροβλαχίας Διονύσιος Lupu και της Μολδαβίας Βενιαμίν Costache, οι επίσκοποι Ιλαρίων του Argeș και Γεράσιμος του Roman, κ.ά.). Και βεβαίως, στην κατανόηση των επαναστατικών ζυμώσεων, αλλά και της ατμόσφαιρας ανησυχίας και φόβου που επικρατούσε στις Ηγεμονίες, συμβάλλει η ανάγνωση της αλληλογραφίας των Φιλικών και των ρουμάνων αρχόντων.

Διαθέτουμε συνεπώς μια πληθώρα πηγών, από τις οποίες πολλές δεν έχουν μέχρι σήμερα αξιοποιηθεί καθόλου ούτε από την ελληνική ιστοριογραφία, εξαιτίας των γλωσσικής φύσεως δυσκολιών που προαναφέρθηκαν, ούτε από τη ρουμανική ιστοριογραφία. Ίσως όμως δεν είναι σωστό να μιλάμε για μια ρουμανική ιστοριογραφία της ελληνικής επανάστασης στις Ηγεμονίες, εφόσον ο μοναδικός ρουμάνος ιστορικός, ο οποίος της αφιέρωσε περισσότερα συγγράμματα, είχε ελληνική καταγωγή. Πρόκειται για τον Νέστορα Καμαριανό, συγγραφέα πολλών αξιόλογων άρθρων, αλλά και εκδόσεων και μεταφράσεων των πηγών (Camariano 1964, 1965, 1967a, 1967b, 1973). Τα βήματά του ακολούθησαν η αδελφή του Αριάδνη Καμαριανού-Cioran, η οποία το 1965 έγραψε ένα άρθρο για τον Φιλικό Γεώργιο Λασσάνη και, πολύ πιο πρόσφατα, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Κάτω Δουνάβεως στο Γαλάτσι Constantin Ardeleanu, ο οποίος, αξιοποιώντας άγνωστες πηγές της τοπικής ιστορίας, ανέπτυξε το 2002 τις *Ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ των Τούρκων και των Φιλικών στην περιοχή της πόλης του Γαλατσίου (1821)*. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο μοναδικός ρουμάνος ιστορικός που ενδιαφέρθηκε για το σύνολο της ελληνικής επανάστασης στις Ηγεμονίες ήταν ο ακαδημαϊκός Oțetea, ο οποίος, το μακρινό έτος 1945, δημοσίευσε την θεμελιώδη μονογραφία *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești, 1821-1822* (*Ο Tudor Vladimirescu και το κίνημα της Φιλικής Εταιρείας στις Ρουμανικές Χώρες, 1821-1822*). Σε αυτό το έργο διατυπώνει την άποψη ότι η εξέγερση του οπλαρχηγού των πανδούρων (άτακτων ένοπλων μισθοφόρων) δεν αποτέλεσε ανεξάρτητη ενέργεια, αλλά ήταν μέρος του μεγάλου επαναστατικού κινήματος βαλκανικής εμβέλειας των

Φιλικών. Επομένως, ως ιστορικός του Tudor Vladimirescu, ο Oțetea αισθάνεται υποχρεωμένος να παρουσιάσει τις ενέργειές του στο πλαίσιο της εκστρατείας του Υψηλάντη, την οποία πραγματεύεται εν συντομία. Η άποψη του Oțetea είναι, κατά τη γνώμη μας, μόνο εν μέρει ορθή, με την έννοια ότι πράγματι ο Γεωργάκης Ολύμπιος και ο Γιάννης Φαρμάκης προετοίμασαν τον Tudor προκειμένου να ηγηθεί ενός κινήματος, προορισμένου να συμβάλει στην επιτυχία της ελληνικής επανάστασης. Ωστόσο, ο φιλόδοξος σλουτζιάρης της Ολτενίας, πρόθυμος να διεκδικήσει με κάθε τρόπο την εξουσία, ανοίχτηκε πάντα σε διπλά και τριπλά παιχνίδια, συνεργαζόμενος, προς οικείο συμφέρον, με τους αντιφαναριώτες βλάχους βογιάρους και τους οθωμανούς πασάδες στις παραδουνάβιες πόλεις και στην αυλή της Κωνσταντινούπολης.

Αλλά πώς άραγε θα έπρεπε να εξηγηθεί το τόσο περιορισμένο ενδιαφέρον των ρουμάνων ιστορικών για την ελληνική επανάσταση του 1821, ενώ η βιβλιογραφία αφιερωμένη στο κίνημα του Tudor Vladimirescu είναι όντως τεράστια; Τα πράγματα είναι απλά. Αφού οι Φιλικοί εκτέλεσαν/δολοφόνησαν τον ολτένιο ηγέτη, που μετατράπηκε ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα σε εθνικό ήρωα των Ρουμάνων, η καθαυτή μελέτη, ακόμα και με ουδέτερο πνεύμα, των ενεργειών των Φιλικών θεωρήθηκε από τους ρουμάνους ιστορικούς μια γνήσια πράξη εθνικής προδοσίας. Και παρόλο που εν τω μεταξύ οι ιστοριογραφικές αντιλήψεις έχουν εξελιχθεί, συνειδητοποιούμε πλήρως ότι, ακόμα και σήμερα, διακινδυνεύουμε με τη σειρά μας να κατηγορηθούμε, ότι υπηρετούμε ξένα συμφέροντα. Αναπόφευκτα, αναμένουμε κατηγορίες και κριτικές και από τον ελληνόφωνο χώρο, εφόσον η λεπτομερής εξέταση της δράσης των Φιλικών μάς οδηγεί αναγκαστικά στην απομυθοποίηση μερικών εμβληματικών μορφών της Επανάστασης στις Ηγεμονίες. Διότι, μολονότι κινήθηκαν από τις πιο αγνές προθέσεις, θυσιάζοντας στο βωμό της πατρίδας λαμπρές σταδιοδρομίες και σεβαστές περιουσίες, όπως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο Μιχαήλ Σούτσος ή ακόμα ο Γεωργάκης Ολύμπιος και ο Γιάννης Φαρμάκης, μερικοί ηγέτες της Επανάστασης διέπραξαν μοιραία σφάλματα, πέφτοντας στην παγίδα των φιλοδοξιών και της αλαζονείας τους.

2. Η συγγραφή μιας εικονογραφημένης ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ένα ερευνητικό σχέδιο

Λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος που έχει προκαλέσει η εργασία μας, πρόθεσή μας είναι να συγγράψουμε μία εικονογραφημένη ιστορία της ελληνικής επανάστασης στο έδαφος των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Για τον σκοπό αυτόν μεταβήκαμε σε εκείνα τα μέρη της Μολδοβλαχίας, όπου διεξήχθησαν επεισόδια της εποποιίας του 1821. Εξ αρχής αρμόζει να υπογραμμίσουμε ότι δεν ήμασταν οι μόνοι οι οποίοι, με την ευκαιρία της διακοσιοστής επετείου της ελληνικής επανάστασης, πραγματοποιήσαμε προσκύνημα στα βήματα των ελλήνων αγωνιστών της ελευθερίας. Το έπραξε, για παράδειγμα, και μια ομάδα του τμήματος μειονοτήτων της ρουμανικής τηλεόρασης με επικεφαλής τη δημοσιογράφο Roxana Amzăr Gheorghe και τον φωτογράφο Dan Gheorghe, τα ταξίδια των οποίων απέδωσαν ένα μικρό λεύκωμα, που συνοδεύεται από την επτασέλιδη μελέτη του διδάκτορος Θεοδόσιου Κυριακίδη, ερευνητή στην έδρα Ποντιακών Μελετών «Ιβάν Σαββίδης» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Παρόμοια πρωτοβουλία ανέλαβε και η προικισμένη φωτογράφος Δήμητρα Στασινοπούλου, η οποία το 2021 δημοσίευσε στο διαδίκτυο μια ελκυστική συλλογή φωτογραφιών από τόπους που πέρασαν οι έλληνες επαναστάτες. Η συλλογή έχει τίτλο *1821 – Η ελληνική επανάσταση στη Μολδοβλαχία. Στα βήματα του Αλέξανδρου Υψηλάντη* και συνοδεύεται από ένα πεντασέλιδο κείμενο που υπογράφει η ίδια, ένα σύντομο χρονολόγιο των γεγονότων και από έναν επίσης σύντομο πρόλογο του ρουμάνου ακαδημαϊκού Răzvan Theodorescu.

Σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες συναδέλφους, εμείς επιδιώξαμε να μην περιοριστούμε μόνο στα πιο εμβληματικά μέρη της Επανάστασης, όπως το Ιάσιο, το Δραγατσάνι, τη μονή Σέκου, το Σκουλένι, αλλά στοχεύσαμε στη μελέτη όσον το δυνατόν περισσότερων περιοχών. Με αυτόν τον σκοπό, ταξιδέψαμε με την οικονομική ενίσχυση του πολιτιστικού συλλόγου *Πρωταγόρας* (και του προέδρου του βιομηχάνου Επαμεινώνδα Όχονου) σε περίπου ογδόντα σημεία, διάσπαρτα κατά μήκος και πλάτος των ρουμανικών χωρών, και στο καθένα από αυτά επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε και να φωτογραφίσουμε τον χώρο, όπου διεξήχθησαν μάχες το 1821, καθώς και τα κοσμικά και θρησκευτικά αρχιτεκτονήματα, τα οποία είδαν, ιδίοις όμμασι, οι Φιλικοί. Ταυτόχρονα, σκαλίσαμε στις εκθέσεις και στις αποθήκες των μουσείων, καθώς και σε αρχεία, βιβλιοθήκες και μοναστικές συλλογές, αναζητώντας στοιχεία και αντικείμενα ικανά να ρίξουν φως στα γεγονότα του 1821. Τέλος, κυρίως στην ύπαιθρο, συζητήσαμε με τους ντόπιους, προκειμένου να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό επιβίωσαν στη συλλογική συνείδηση και στα δημοτικά τραγούδια μνήμες της προ διακοσίων ετών Επανάστασης.

Η εκτεταμένη μας περιήγηση, την οποία πρόκειται να συμπληρώσουν μερικά ακόμη ταξίδια, δεν μπορούσε παρά να έχει ως αφετηρία την Οδησσό, το Ισμαήλι και το Κισνόβι, όπου προετοιμάστηκε η εκστρατεία του Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Από τη Βεσσαραβία διαβήκαμε τον Προύθο μαζί με τον ηγέτη των Φιλικών και κατευθυνθήκαμε προς το Ιάσιο, όπου αυτός φιλοξενήθηκε στη μονή του Γαλατά και έλαβε από τον μητροπολίτη Βενιαμίν Κωστάκη το ξίφος της απελευθέρωσης, στο πλαίσιο μιας επίσημης ακολουθίας, που τελέστηκε με επισημότητα στον καθεδρικό ναό των Τριών Ιεραρχών. Από την πρωτεύουσα της ηγεμονίας σπεύσαμε προς το Γαλάτσι, όπου στις 21 Φεβρουαρίου, μία μέρα πριν πατήσει ο Υψηλάντης στη γη της Μολδαβίας, ο Βασίλειος Καραβιάς, αφού αγίασε τις σημαίες και τα όπλα στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, θανάτωσε με τους Κεφαλλονίτες και τους Αρναούτηδές του όλους τους Τούρκους, ακόμα και τους αμάχους.

Επιστρέφοντας στο Ιάσιο, ακολουθήσαμε την πορεία του Υψηλάντη μέσα από τις περιοχές Târgu Frumos, Roman, Bacău, Focșani, Buzău, Mizil, Bucov και Πλοϊέστι, όπου ο πρίγκιπας πέρασε μερικές ημέρες, προβαίνοντας στην καλύτερη οργάνωση και αύξηση των δυνάμεών του με επιτόπια στρατολογία. Από εκεί, οδεύσαμε προς την Colentina, χωριό στα περίχωρα της πρωτεύουσας, όπου ο Φιλικός φιλοξενήθηκε στα τέλη Μαρτίου στο ευρύχωρο αρχοντικό του μετέπειτα ηγεμόνα Γρηγορίου Δ΄ Γκίκα, αλλά φτάσαμε και στο Βουκουρέστι στην πρώην κρήνη του Νικόλαου Μαυρογένη Βόδα, όπου έγινε η σύγκρουση μεταξύ του Tudor και του Υψηλάντη. Μην κατορθώνοντας να εξασφαλίσει την υποστήριξη του ηγέτη των εξεγερθέντων Ρουμάνων, ο πρίγκιπας αποσύρθηκε την 1η Απριλίου στο Târgoviște, όπου εγκατέστησε για σχεδόν δύο μήνες το γενικό επιτελείο του στην οικία Τζάρτογλου, παλαιό ανάκτορο των βοεβόδων της Ουγγροβλαχίας, αναλαμβάνοντας μια συστηματική προσπάθεια επανοικοδόμησης των εγκαταλελειμμένων οχυρώσεων της πόλης, προκειμένου να αντιμετωπίσει επιτυχώς μια ενδεχόμενη οθωμανική επίθεση-πολιορκία. Φρόντισε επίσης να εξασφαλίσει και τον έλεγχο των γειτονικών πόλεων (Câmpulung, Pitești, Ploiești) και τέλος κατάφερε, χάρη στη δεξιότητα του οπλαρχηγού Γεωργάκη Ολύμπιου, να συλλάβει στις 21 Μαΐου τον Tudor Vladimirescu, ο οποίος είχε καταλύσει στο κονάκι των βογιάρων Golescu στον ομώνυμο δήμο.

Εν τω μεταξύ, οι Τούρκοι οι οποίοι προχωρούσαν με αποφασιστικότητα, εξασφάλισαν τις πρώτες νίκες εναντίον της οπισθοφυλακής του Υψηλάντη στις μάχες του Cornești, Netezești, Cornățel, Văcărești και της μονής Nucet. Πανικόβλητος, ο πρίγκιπας διέταξε εσπευσμένη απόσυρση προς το Câmpulung στις 28 Μαΐου, όπου έχασε πολυάριθμους πολεμιστές, οι οποίοι συνελήφθησαν από τους εχθρούς κατά τη

διάρκεια της δύσκολης επιχείρησης διάβασης του ποταμού Dâmboviţa, που είχε ξεχειλίσει από τις καταρρακτώδεις βροχές των προηγούμενων εβδομάδων. Επιστρέφοντας στην πεδιάδα, ο Υψηλάντης συνενώθηκε με τις υπόλοιπες δυνάμεις στο Piteşti και συνέχισε εσπευσμένα προς το Râmnicu Vâlcea, όπου έφτασε στις 4 Ιουνίου. Εν τω μεταξύ, στην Ολτενία είχαν διεισδύσει τα τουρκικά στρατεύματα, ερχόμενα από το Βιδίνιο, στα οποία οι Έλληνες του Αναστάσιου Μιχάλογλου και οι Ρουμάνοι του Ioan Solomon προέβαλαν ηρωική αντίσταση στο Cleanov και Cireşu, αντίστοιχα. Η συγκέντρωση των διάσπαρτων ανά την Ολτενία ελληνικών δυνάμεων στο Zăvideni, περίπου 45 χιλιόμετρα νότια του Râmnic, φαινόταν ευοίωνη για τους επαναστάτες, που διέθεταν σαφή αριθμητική υπεροχή. Η εσπευσμένη και ασύνετη επίθεση εναντίον των Τούρκων στο Δραγατσάνι, όπου οι Έλληνες συνετρίβησαν, προέτρεψε τον Υψηλάντη να εγκαταλείψει τον αντιοθωμανικό αγώνα και να επιδιώξει μόνο την προσωπική του σωτηρία, καταφεύγοντας στην Αυστρία. Επομένως, η απόσυρσή του στο δρομολόγιο Râmnic, μονή Cozia, σκήτη Cornetu, Câineni, Râul Vadului, Turnu Roşu καθυστέρησε λίγες ημέρες μόνο, εξαιτίας της δυσκολίας να εξασφαλίσει για τον ίδιο και τους αδελφούς του το δικαίωμα της ελεύθερης πρόσβασης στο έδαφος της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας.

Η απελπισμένη αντίσταση των αγωνιστών, οι οποίοι δεν είχαν λάβει «θεώρηση εισόδου», συνεχίστηκε σε οχυρωμένες μονές (Tismana, Cozia, Curtea de Argeş, Aninoasa, Sinaia), αλλά και σε διάφορες ορεινές περιοχές (Colţi - Valea Muierii), όπου ταξιδέψαμε, αποτίοντας φόρο τιμής για τη θυσία τους. Διασχίσαμε ακόμη τον ίδιο δρόμο με τους Φιλικούς που προσπάθησαν να διασφαλίσουν τον έλεγχο των Ελλήνων επί της Μολδαβίας, συγκρούστηκαν με τους Τούρκους στο Râmnicul Sărat και το Focşani και στη συνέχεια συμμετείχαν στις καθοριστικές μάχες στη Stânca και στο Σκουλένι. Ακολουθήσαμε στις περιπλανήσεις τους και τους οπλαρχηγούς Ολύμπιο και Φαρμάκη, οι οποίοι έφτασαν μέχρι τη βορειοδυτική Μολδαβία στα σύνορα με την Αυστρία (Crucea-Doina Arini), οργανώνοντας την ύστατη αντίσταση στις μονές Σλάτινα και Σέκου, αλλά και τους υπόλοιπους Φιλικούς, διάσπαρτους ανά τη Μολδαβία, εναντίον των οποίων επιτίθονταν τόσο οι Τούρκοι όσο και οι ντόπιοι, αγανακτισμένοι από τις λεηλασίες που είχαν διαπράξει οι αγωνιστές της ελευθερίας (Zvoriştea, Botoşani, Fălticeni, Târgu Neamţ).

Παρόλο που έχουμε πραγματοποιήσει τόσα ταξίδια στα βήματα των επαναστατών του 1821, είμαστε ακόμα στην αρχή του δρόμου, τον οποίο ευελπιστούμε να διασχίσουμε επιτυχώς, και να ολοκληρώσουμε τη σύνταξη της εικονογραφημένης ιστορίας της ελληνικής επανάστασης στο έδαφος των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Βακαλόπουλος, Α. Ε. 2016. *Η επανάσταση του ελληνικού έθνους (1813-1822). Προεπαναστατικές Ζυμώσεις και Έναρξη*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: Κ & Μ. Σταμούλης.

Camariano-Cioran, A. 1965. Ο επιφανής Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 21: 132-151.

Γκαϊντατζής, Ν. 1973. Τα γεγονότα του 1821 στη Βόρεια Μολδαβία. Γεωργάκης Ολύμπιος και Ιωάννης Φαρμάκης. *Μακεδονικά*, τ. 13: 227-266.

Dinu, T. 2017β. *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία. Μια ιστορία μέσω των εκκλησιαστικών προσωπογραφιών*, Μετάφραση: Ε. Παπαευθυμίου. Αθήνα: Πορφύρα.

Dinu, T. 2021. *Μόδα και πολυτέλεια στη Βλαχία της ελληνικής επανάστασης.* Αθήνα: Ακρίτας.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 1975. τ. ΙΒ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Καντακουζηνός, Γ. 2015. Ένα υπόμνημα. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκηπα Γεωργίου Καντακουζηνού*. Αθήνα: Ασίνη: 259-298.

Κολοβός, Η., Ιλιτζάκ, Σ. & Σχαριάτ-Παναχί, Μ. 2021. *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*. Αθήνα: ΕΑΠ.

Ξόδιλος, Α. 1964. *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Ρίζος Νερουλός, Ι. 1980. Ένα χαμένο ιστορικό κείμενο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού. Διάλογος μεταξύ Κλέωνος, Αθηνοδώρου και Καλλία. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23: 146-186.

Στασινοπούλου, Δ. 2021. *1821. Η ελληνική επανάσταση στη Μολδοβλαχία.* (Διαθέσιμο στο https://www.yumpu.com/en/embed/view/0sZyuDrmLiAT8fIV).

Φωτεινός, Η. 1846. *Οι άθλοι της εν Βλαχία επαναστάσεως το 1821 έτος*. Λειψία της Σακσονίας: [χ.ε.].

Χατζόπουλος, Κ. Κ. 1980. Η αναχώρηση του Φιλικού Γεωργίου Λεβέντη από το Βουκουρέστι (17/29 Μαρτίου 1821). *Ελληνικά*, τ. 32: 288-298.

Χατζόπουλος, Κ. Κ. 1981. Οι επαναστατικές προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Προβλήματα σχετικά με την εκτύπωσή τους. *Ελληνικά*, τ. 33: 320-371.

Χατζόπουλος, Κ. Κ. 1986α. Τα επαναστατικά γεγονότα του 1821 στη Μολδοβλαχία και οι Μακεδόνες αγωνιστές Γεωργάκης Ολύμπιος και Γιάννης Φαρμάκης. *Βορειοελλαδικά*, τ. 54-56: 157-164.

Χατζόπουλος, Κ. Κ. 1986β. Τα επαναστατικά γεγονότα του 1821 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπως τα είδε ένας Ρουμάνος αγωνιστής. Αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα του Ioan Solomon. Στο Κ. Κ. Παπουλίδης (επιμ.), *Βαλκανικά Σύμμεικτα.* Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου: 26-41.

Ξενόγλωσση

Anonim. 1921. Istoria jăfuitorilor Țării Românești, când feciorii lui Ipsilant s-au pornit din părțile Basarabiei, ca să-și facă oaste den grecime și den arnăuțime și den orice adunare rea, câți voia a se uni voinții lor, la anul 1821. Στο N. Iorga (επιμ.), *Izvoarele contemporane revoluției lui Tudor Vladimirescu*. Βουκουρέστι: Cartea Românească și Pavel Suru: 325-352.

Anonim. 1960. Expediția din 1821 a lui Ipsilanti în Principatele Dunărene. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, τ. 4. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 241-274.

Ardeleanu, C. 2002. Confruntări militare turco-eteriste în regiunea orașului Galați (1821). *Studia historica. Analele Universității Dunărea de Jos, Galați*, τ. 1: 55-68.

Arimia, V. (επιμ.). 1980. *Revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821, Documente externe*. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Beldiman, A. 1872. Tragodiea sau mai bine a zice Jalnica Moldovei întâmplare, după răzvrătirea grecilor, 1821. Στο M. Kogălniceanu (επιμ.), *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, τ. 3. Βουκουρέστι: Imprimeria Națională C. Rădulescu: 337-433.

Camariano, N. 1964. L'activité de Georges Olympios dans les Principautés Roumaines avant la révolution de 1821. *Revue des études sud-est européennes*, τ. II (3-4): 433-446.

Camariano, N. 1965. Les relations de Tudor Vladimirescu avec l'Hétairie avant la révolution de 1821. *Balkan Studies*, τ. 6-7: 139-164.

Camariano, N. 1967α. O prețioasă proclamație a eteriștilor adresată popoarelor balcanice. *Revista Arhivelor*, τ. 10: 97-102.

Camariano, N. 1967β. Planurile revoluționare ale eteriștilor din București și colaborarea lor cu Tudor Vladimirescu. *Studii. Revistă de istorie*, τ. 20: 1163-1175.

Camariano, N. 1973. Un eterist fruntaș din București: Nicolae Scufos. *Studii. Revistă de istorie,* τ. 26: 803-815.

Cioranu, M. 1921. Revoluția lui Tudor Vladimirescu. Στο N. Iorga (επιμ.), *Izvoarele contemporane revoluției lui Tudor Vladimirescu*. Βουκουρέστι: Cartea Românească și Pavel Suru: 227-324.
Dârzeanu, I. 1921. Cronica revoluției din 1821. Στο N. Iorga (επιμ.), *Izvoarele contemporane revoluției lui Tudor Vladimirescu*. Βουκουρέστι: Cartea Românească și Pavel Suru: 3-188.
Dinu, T. 2015. *Bucureştiul fanariot, Biserici, ceremonii, războaie*, τ. 1. Βουκουρέστι: Humanitas.
Dinu, T. 2017α. *Bucureştiul fanariot, Administrație, meșteșuguri,* negoț, τ. 2. Βουκουρέστι: Humanitas.
Dinu, T. 2020. *Bucureștiul fanariot. Viață cotidiană, divertisment, cultură*, τ. 3. Βουκουρέστι: Humanitas.
Dobrescu, I. 1968. Cronica meșteșugarului (1802-1830). *Studii şi articole de istorie*, τ. VIII: 309-403.
Drăghici, M. 2017. Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre. Βουκουρέστι: Editura Academiei Române.
Fănuță, Ș. 1987. Jalnica cântare a unui Zilot. Στο G. D. Iscru (επιμ.), *Izvoare narative privind revoluția din 1821*. Κραϊόβα: Scrisul Românesc: 129-173.
Hatzopoulos, K. K. 1987. Was Alexander Ypsilandis struck off the list of officers of the Russian Army? *Balkan Studies*, τ. 28: 281-295.
Izvoranu, C. 1921. Revoluția lui Tudor. Στο N. Iorga (επιμ.), *Izvoarele contemporane revoluției lui Tudor Vladimirescu*. Βουκουρέστι: Cartea Românească și Pavel Suru: 353-382.
Kyriakidis, Th. 2021. *Revoluția elenă pe pământ românesc.* Βουκουρέστι: UER Press.
Laurençon, F. G. 2005. Noi observații asupra Țării Românești. Στο P. Cernovodeanu & D. Bușă (επιμ.) *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă (1822-1830), τ. 2. Βουκουρέστι: Editura Academiei Române: 21-62.
Liprandi, I. P. 1962α. Căpitanul Iordache Olimpiotul. Acțiunea eteriștilor în principate în anul 1821. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răsăcoala din 1821*, τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 361-454.
Liprandi, I. P. 1962β. Notele lui I. P. Liprandi despre: Lizgara, Mihai Suțu, Gh. Cârjaliu, al. Ipsilanti, G. M. Cantacuzino, Cuciuc Ahmed și Const. Herescu. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 455-498.
Liprandi, I. P. 1962γ. Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu în 1821 și începutul acțiunii eteriștilor în Principatele Dunărene, sub conducerea prințului Alexandru Ipsilanti, precum și sfârșitul lamentabil al ambelor acestor mișcări în același an. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 163-360.
Macedonschi, D. & Macedonschi, P. 1962. Declarația fraților Dimitrie și Pavel Macedonschi. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 499-528.
Nistor, I. (επιμ). 1940. *Hurmuzaki, Eudoxiu de Documente privitoare la istoria românilor*, τ. 20. Cernăuți.
Oțetea, A. 1945. *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești*, 1821-1822. Βουκουρέστι: Cartea Românească.
Oțetea, A. (επιμ). 1959-1962. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821,* τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române.
Papacostea, V. 1944. Amintirile unui contemporan despre personagiile din. *Tragedia Moldovei*. *Balcania*, τ. IV: 543-564.
Popescu, C. 1921. Memoriu despre mișcarea lui Tudor Vladimirescu. Στο N. Iorga (επιμ.), *Izvoarele contemporane revoluției lui Tudor Vladimirescu*. Βουκουρέστι: Cartea Românească și Pavel Suru: 189-226.
Protopopescu, D. 1962. Amintirile lui Dumitrache Protopopescu din Severin despre răscoala de la 1821. Στο A. Oțetea (επιμ.), *Documente privind istoria României. Răsăcoala din 1821*, τ. 5. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Române: 563-574.

Râmniceanu, N. 1987. Izbucnirea și urmările zaverei din Valahia până la pieirea celor doi conducători ai ei, principele Alexandru Ipsilanti și Tudor Vladimirescu, un umil necunoscut din județul Mehedințiului. Στο G. D. Iscru (επιμ.), *Izvoare narative privind revoluția din 1821*. Craiova: Scrisul Românesc: 108-187.
Râmniceanu, N. 1987. Scrisoare de răspuns a munteanului. Στο G. D. Iscru (επιμ.), *Izvoare narative privind revoluția din 1821*. Craiova: Scrisul Românesc: 41-107.
Rizo Néroulos, J. 1828. *Histoire moderne de la Grèce*. Γενεύη: Abraham Cherbulier.
Roset-Rosnovanu, I. 1888. Epistola… Στο C. Erbiceanu (επιμ.), *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a Catedralei Metropolitane din Iași.* Βουκουρέστι: Tipografia Cărților Bisericești: 137-138.
Solomon, I. 1910. *Amintirile colonelului Ioan Solomon*. Vălenii de Munte: Neamul Românesc.
Vârtosu, E. 1957. O satiră în versuri din Moldova anului 1821. *Studii și materiale de istorie modernă*, τ. II: 465-530.
Veliman, V. 1981-1982. Documente turcești privind evenimentele de la 1821 din Principatele Române. *Cercetări istorice. Muzeul de Istorie al Moldovei Iași*, τ. 12: 344-353.

SUMMARY

THE GREEK REVOLUTION THROUGH ROMANIAN AND OTHER SOURCES AND THE RESEARCH PLAN OF AN ILLUSTRATED HISTORY OF THE REVOLUTION IN THE DANUBIAN PRINCIPALITIES

Tudor Dinu

This paper lays out the principles on which the first monograph devoted to the unfolding of the Greek Revolution within the territories of Moldavia and Wallachia is predicated. The project aims to fill a significant gap in the bibliography on the Greek Revolution and includes the compilation of a thorough inventory and a critical study of the primary sources from various languages, Romanian, Greek, Turkish, German, Russian, French and so on, and a review of the secondary bibliography, pinpointing merits and shortcomings. Also, a detailed and full mapping of the routes which the various revolutionary groups followed will be made. The author intends to personally follow these routes, in order to identify in the field all the elements that bear witness to the Revolution, and be able to provide the readers with images of the places where the 1821 clashes took place.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΓΡΑΦΗ

9

ΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ *MANUEL DU VOYAGEUR* ΤΗΣ FÉLICITÉ DE GENLIS ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΔΕΛΦΕΣ ΜΑΚΡΗ

Ρέα Δελβερούδη
Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών

Λέξεις κλειδιά: γραμματικές της νέας ελληνικής, ιστορία του βιβλίου, γυναικείες σπουδές, Τερέζα Μακρή

1. Εισαγωγή

Τον τελευταίο καιρό έχει αυξηθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη γλώσσα των αρχών του 19ου αιώνα, δεδομένου ότι η περίοδος αυτή συμπίπτει με την ελληνική επανάσταση, της οποίας πρόσφατα γιορτάσαμε τα 200 χρόνια. Το παρόν συνέδριο έδωσε μια εξαιρετική ευκαιρία σε μελετητές που ασχολούνται με το θέμα, είτε μέσα από αρχειακές πηγές είτε μέσω λεξικών της εποχής, να συνομιλήσουν τόσο μεταξύ τους όσο και με ειδικούς άλλων κλάδων, φιλόλογους και ιστορικούς. Το δικό μου θέμα δεν αφορά τόσο την ίδια τη γλώσσα της εποχής εκείνης, δηλαδή τη μορφή της και τις χρήσεις της, όπως μπορούμε να τις προσεγγίσουμε μέσα από διάφορες πηγές, αλλά τη *μεταγλώσσα*, δηλαδή τις προσπάθειες περιγραφής ή και τυποποίησης της γλώσσας. Στις αρχές του 19ου αιώνα παρατηρείται μια ιδιαίτερη άνθιση στον τομέα αυτόν, καθώς ένας σημαντικός αριθμός περιγραφών της νέας ελληνικής βλέπει το φως της δημοσιότητας. Πρόκειται για ένα ορόσημο στη διαδικασία της *γραμματικοποίησης* της νέας ελληνικής, της διαδικασίας, δηλαδή, κατά την οποία μία γλώσσα αποκτά μεταγλώσσα και εργαλεία για την περιγραφή της, όπως γραμματικές και λεξικά (Auroux 1995). Στο κείμενό μου θα επιχειρήσω να δώσω κατ' αρχάς τη γενική εικόνα της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η περιγραφή της νεοελληνικής γλώσσας στις αρχές του 19ου αιώνα, τονίζοντας τον ιδιαίτερο – και καταλυτικό κατά τη γνώμη μου – ρόλο που έπαιξαν στην ιστορία της γραμματικογραφίας της γλώσσας μας οι ξένοι συγγραφείς και αναγνώστες. Θα εστιάσω, στη συνέχεια, σε ένα ιδιαίτερο έργο, που, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει έλξει το ενδιαφέρον των ειδικών έως σήμερα και που αποτυπώνει με εύγλωττο τρόπο το πλέγμα σχέσεων μεταξύ συγγραφέων, μεταφραστών και αναγνωστών.

Το έναυσμα και το υλικό για την παρούσα εργασία προέρχεται από έναν κατάλογο γραμματικών που έχω επιμεληθεί και ο οποίος έχει πάρει τη μορφή μιας δυναμικής ιστοσελίδας: http://ctlfg.frl.uoa.gr/.[1] Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται έργα που προσφέρουν, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, μία περιγραφή της γλώσσας: εγχειρίδια για την εκμάθηση της γλώσσας, δίγλωσσοι ή τρίγλωσσοι διάλογοι, γενικές οδηγίες για

Ευχαριστώ τη Λιζιάννα Δελβερούδη για τις διαφωτιστικές συζητήσεις που είχαμε σχετικά με ερωτήματα που ανέκυπταν κατά την προετοιμασία αυτού του άρθρου, για την αγάπη, τη στήριξη και την αδιάλειπτη ενθάρρυνση.

[1] Η δημιουργία της ιστοσελίδας πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή της συναδέλφου Μ. Πανταζάρα και του πληροφορικού, ειδικευμένου στη γλωσσική τεχνολογία, Π. Μίνου και χρηματοδοτήθηκε από τον ΕΛΚΕ του ΕΚΠΑ. Βλ. http://ctlfg.frl.uoa.gr/team.html.

τη χρήση της, έργα που κάποιες φορές είναι προσαρτημένα ως εισαγωγή σε ένα λεξικό ή σε δίγλωσσους/πολύγλωσσους διαλόγους, ακόμα και έργα χωρίς κλιτικά παραδείγματα (το πρωτοτυπικό γνώρισμα μιας γραμματικής σήμερα). Γενικά, καταγράφονται όλα τα μεταγλωσσικά κείμενα, εκτός από τα «αμιγή» λεξικά. Επομένως, ο όρος *γραμματική* χρησιμοποιείται εδώ με σημασία πολύ ευρύτερη από την τρέχουσα και τούτο για δύο λόγους: αφενός η σπανιότητα των περιγραφών της νέας ελληνικής που διαθέτουμε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα δεν μας επιτρέπει να αγνοούμε έργα σχετικά με τη γλώσσα που δεν ανταποκρίνονται στον σημερινό ορισμό του όρου (εάν δεχτούμε ότι υπάρχει ακόμα και σήμερα ένας κοινά αποδεκτός ορισμός)· αφετέρου, την εποχή που μας ενδιαφέρει, ο όρος δεν είναι σαφής και σταθεροποιημένος, όπως μαρτυρεί και το διαφοροποιημένο περιεχόμενο ακόμα και έργων που τον φέρουν στον τίτλο τους. Για παράδειγμα, δεν υφίσταται ακόμα διάκριση μεταξύ *γραμματικής* και εγχειριδίου εκμάθησης γλώσσας. Όπως βλέπουμε στους πίνακες που παρατίθενται παρακάτω, στους τίτλους των γαλλικών και γερμανικών έργων εναλλάσσονται όροι όπως *Grammaire, Méthode, Grammatik, Sprachlehre, Lehrbuch*. Συχνά μάλιστα οι όροι αλλάζουν από το πρωτότυπο στη μετάφραση. Έτσι, η *Nouvelle* ***méthode*** *pour apprendre les principes de la langue grecque vulgaire* του Θωμά του Παρισινού μεταφράζεται με τον τίτλο *A concise* ***Grammar*** *of the Modern Greek Language*, ενώ η ***Méthode*** *pour étudier la langue grecque moderne* του Jules David στα αγγλικά παίρνει τον τίτλο *The Modern Greek* ***Grammar*** *of Julius David*. Ενδεχομένως αυτές οι διαφοροποιήσεις στους τίτλους να είναι τυχαίες, μπορεί όμως και να σχετίζονται με διαφορετικές αντιλήψεις περί των όρων στην αγγλική, γαλλική ή γερμανική παράδοση. Μια τέτοια εκδοχή θα πρέπει να ερευνηθεί. Γεγονός παραμένει ότι οι όροι δεν είναι σταθεροποιημένοι ακόμα, όπως δεν είναι προκαθορισμένο το περιεχόμενο κάθε έργου που φέρει τον όρο *γραμματική* στον τίτλο του.

2. Οι γραμματικές της νέας ελληνικής μέχρι τη δεκαετία της Επανάστασης

Παρατηρώντας τη χρονογραμμή που προκύπτει από τον κατάλογο των γραμματικών, διαπιστώνουμε ότι κατά τη δεκαετία της ελληνικής επανάστασης και την αμέσως προηγούμενη, υπάρχει μια σημαντική πύκνωση των γραμματικών της νέας ελληνικής. Όπως φαίνεται από τους πίνακες 1 και 2, έως το 1810 έχουμε μόλις τρεις γραμματικές της νέας ελληνικής από Έλληνες συγγραφείς, ενώ υπάρχουν και άλλες έξι οι οποίες παρέμειναν ανέκδοτες:

Πίνακας 1

Γραμματικές της νέας ελληνικής από Έλληνες συγγραφείς έως το 1810

1. Βενιέρης, Δημήτριος. 1799. *Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς ἐξηγηθεῖσα εἰς τὴν ἁπλῆν Ῥωμαϊκὴν διάλεκτον*... Τεργέστη: J.-B. Speraindio. 4º, σ. viii+364.
2. Χριστόπουλος, Αθανάσιος. 1805. *Γραμματικὴ τῆς αἰολοδορικῆς, ἤτοι τῆς ὁμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλόσσας*. Βιέννη: Schraimbl. 8º, σ. 165+84.
3. Δάρβαρις, Δημήτριος. 1806. *Γραμματικὴ ἁπλοελληνικὴ... εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων*... Βιέννη: Βενδότης. 8º, σ. viii+420.

Πίνακας 2

Γραμματικές της νέας ελληνικής από Έλληνες συγγραφείς
έως το 1810
που έμειναν ανέκδοτες έως τα τέλη του 19ου ή τον 20ό αι.

1. Σοφιανός, Νικόλαος. [ca 1550] 1870. *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης*… Παρίσι/Αθήνα: Librairie Maisonneuve et Cie/Πανδώρα. 8ο, σ. 80.
2. Κριτόπουλος, Μητροφάνης. [1627] 1924. [*Γενικοὶ κανόνες τῆς ἰδιωτικῆς τῶν νῦν Ἑλλήνων διαλέκτου*] (εκδ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης). Ανάτυπο, τυπ. Μακρής, Π. Γ. και Σία. 8ο, σ. 27.
3. Νικηφόρου, Ρωμανός. [ca 1627] 1908. *Grammatica linguae graecae vulgaris*. Λιέγη: H. Vaillant-Carmanne. 8ο, σ. xiv+174.
4. Σπανός, Κανέλλος. [1749] 1908. *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης* (εκδ. Ι. Βασιλικός). Τεργέστη: Λόυδ. 8ο, σ. 159 (η γραμματική στις σελ. 21-44).
5. Καταρτζής, Δημήτριος. [1788] 1970. *Γραμματικὴ τῆς ῥωμαίκιας γλώσσας* (εκδ. Κ. Θ. Δημαράς). Αθήνα: Ερμής.
6. Καλαράς, Γεώργιος. 1804. *Δοκιμί γραματικίς τις γλόσας μας*. [Ανέκδοτη. Το χειρόγραφο, που αναφέρεται στον Κώδικα Ιωάννη Οικονόμου, λανθάνει].

Το 1799 εκδίδεται στην Τεργέστη η πρώτη γραμματική της νέας ελληνικής γλώσσας γραμμένη από Έλληνα, τον Δημήτριο Βενιέρη (Πίνακας 1, αρ. 1). Πρόκειται για δίγλωσση (ελληνικά και ιταλικά) προσαρμογή στη νέα ελληνική της γραμματικής του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, που συνοδεύεται από «λεξικόν οικιακόν» (Βενιέρης 1799: 294-321) και «οικιακούς διαλόγους» (Βενιέρης 1799: 322-360). Έχουν προηγηθεί έξι συγγραφικές προσπάθειες από Έλληνες, που όμως δεν έφτασαν στο τυπογραφείο (Πίνακας 2) και θα αρχίσουν να εκδίδονται από τα τέλη του 19ου αιώνα, με εξαίρεση τη *Δοκιμί* του γιατρού και μαθηματικού Γεωργίου Καλαρά, που έως σήμερα λανθάνει. Πληροφορίες για τη *Δοκιμί*, που ήταν γραμμένη σε μονοτονικό και με απλοποιημένη ορθογραφία, σώζονται στον κώδικα επιστολών του Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισαίου, όπου, σε επιστολές του Καλαρά προς άλλους λογίους, αναφέρεται η αντίδραση των ελληνικών κοινοτήτων, της Βενετίας, στην αρχή, και της Τεργέστης, στη συνέχεια, που εμπόδισαν την έκδοσή της (Οικονόμου 1964: 216-217, 320, πβ. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά. 1981: ξη΄-ξθ΄, Κατσιαρδή-Hering 1986: 272, 1989:13, Παπαδέλος 2018: 18-22). Μέχρι το 1810, άλλες δύο γραμματικές, γραμμένες από Έλληνες, θα δουν το φως της δημοσιότητας (Πίνακας 1, αρ. 2 και 3).

Στο πεδίο των ξένων συγγραφέων (Πίνακας 3), η δραστηριότητα είναι σαφώς εντονότερη, αφού την ίδια περίοδο, δηλαδή μέχρι το 1810, θα εκδοθούν δεκατρείς γραμματικές από ξένους. Όπως έχει επισημανθεί από την Ιωάννα Μανωλέσσου και τη Δήμητρα Θεοφανοπούλου, οι οποίες έχουν περιγράψει αναλυτικά τις γραμματικές της νέας ελληνικής από το 1550 έως το τέλος του 18ου αιώνα (Μανωλέσσου και Θεοφανοπούλου-Κοντού 2011), το κοινό στο οποίο απευθύνονται οι γραμματικές αυτές είναι κυρίως ταξιδιώτες που έρχονται στην Ελλάδα ως μέλη ιεραποστολών και η συνηθέστερη γλώσσα συγγραφής είναι η λατινική. Δεν λείπουν, όμως, γραμματικές γραμμένες στις καθομιλούμενες γλώσσες: ιταλικά, γαλλικά, ισπανικά και γερμανικά (Πίνακας 3, αρ. 1, 5, 9, 12). Άξιο προσοχής είναι ότι όλες οι γραμμένες από ξένους γραμματικές, σε αντίθεση με αυτές των Ελλήνων, έχουν εκδοθεί στην ώρα τους. Να επισημάνω, ακόμα, ότι δύο γραμματικές (Πίνακας 3, αρ. 8 και 11) λανθάνουν, αλλά μας είναι γνωστές χάρη στη βιβλιογράφησή τους από τον Legrand (1870). Αν και δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενό τους, πιστεύω ότι αξίζει να προστεθούν στον κατάλογο των

Μανωλέσσου και Θεοφανοπούλου (2011), καθώς συμβάλλουν στη συγκρότηση της εικόνας της εκδοτικής δραστηριότητας γύρω από το θέμα μας.

Πίνακας 3

Γραμματικές της νέας ελληνικής από ξένους συγγραφείς έως το 1810

1. Germano, Girolamo. 1622. *Vocabolario italiano et greco…, Con alcune regole generali per quelli, che sanno qualche cosa di Grammatica & habbiano qualche cognitione della Grammatica di questa lingua Greca Volgare*… Ρώμη: Per l'Herede di Bartolomeo Zannetti. 8ο, σ. 477.
2. Portius, Simon. 1638. *Γραμματική της ρωμαίκης γλώσσας. Grammatica linguae graecae vulgaris…* Παρίσι: Sumptibus Societatis Typographicae Librorum Officij Ecclesiastici, Iussu Regis constitutae. 8ο, σ. 16+160.
3. Tribbechovius, Ioannes. 1705. *Brevia linguae ρωμαϊκης sive graecae vulgaris elementa…* Ιένα: Bielcke, Typis Nisianis excud. Henricus Beyerus [χωρίς σελιδαρίθμηση].
4. Langius, Johann Michael. 1708. *Philologiae Barbaro-Graecae Pars prior… II. Grammatica Barbaro-Graecae Synopsin: & tandem III. Glossarii Barbaro-Graeci Compendium*. Altdorf Νυρεμβέργης: Jobst Wilhelm Kohles. 8ο, σ. 204.
5. Thomas, Parisinus. 1709. *Nouvelle méthode pour apprendre les Principes de la langue grecque vulgaire*… Παρίσι. 8ο, σ. 353.
6. Mercado, Petro. 1732. *Νέα ἐγκυκλοπαιδία τῆς ἀποστολῆς τῆς Κύπρου…* Ρώμη: Salvioni. 4ο, σ. xii+212.
7. Callenberg, Johann Heinrich. 1747. *Grammatica linguæ græcæ vulgaris.* Halae: Typographia orientali. 4ο, σ. 10+16.
8. Antiquarius Wilhelmus. 1770. *Grammatica graeca vulgaris*. Βενετία. [Λανθάνει. Αναφέρεται από τον Legrand (1870) που παραπέμπει στον Vater, *Litteratur der Grammatiken*].
9. Fuentes, Pedro Antonio. 1775. *Gramatica vulgar griego-espanola*. Μαδρίτη: D. Joachin Ibarra.
10. Credon, Benedictus. 1782. *Γραμματική Ελληνορωμαική…* Βερόνα: Carattone. 8ο, σ. 279.
11. Antiparius, Ananias. 1784. *Grammatica graeca vulgaris*. Βενετία, 4ο. [Λανθάνει. Αναφέρεται από τον Legrand (1870) που παραπέμπει στον Brunet και στον κατάλογο των βιβλίων του Villoison, no 689, Παρίσι, 1806].
12. Pianzola, Bernardino. 1789. *Dizionario gramatiche, e dialoghi per apprendere le lingue Italiana, Greca-volgare, e Turca, e varie scienze*…, 3 τ. Πάδοβα: Gianantonio Conzatti. 8ο, σ. 112.
13. Schmidt, Johann Adolf Erdmann. 1808. *Neugriechische Sprachlehre*. Λειψία: Joachim's literarischem Magazin. 8ο, σ. xviii+310.

Ενώ έως το 1810 έχουμε συνολικά 16 εκδόσεις (13 από ξένους συγγραφείς, Πίνακας 3, και 3 από Έλληνες, Πίνακας 1), τις δύο επόμενες δεκαετίες θα παρατηρηθεί πύκνωση των νεοελληνικών γραμματικών, αφού σημειώνονται συνολικά 30 εκδόσεις. Δηλαδή, μέσα σε διάστημα μόλις είκοσι ετών, παρατηρείται διπλασιασμός των εκδόσεων. Κύριοι συντελεστές αυτής της διαδικασίας εξακολουθούν να είναι οι ξένοι συγγραφείς (Πίνακας 4, 17 εκδόσεις), στους οποίους προστίθενται πλέον αρκετοί Έλληνες (Πίνακας 5, 11 εκδόσεις). Έχουμε, επίσης, δύο ανώνυμες εκδόσεις (Πίνακας 6), τις οποίες δεν μπορούμε να κατατάξουμε στις δύο προηγούμενες κατηγορίες, με βάση τους

συγγραφείς τους. Απευθύνονται όμως και αυτές σε ξενόγλωσσο κοινό, αφού είναι γραμμένες στα ιταλικά η μία και στα γερμανικά η άλλη.

Πίνακας 4

Γραμματικές της νέας ελληνικής από ξένους συγγραφείς
1810-1829

1. Leake, William Martin. 1814. *Researches in Greece. Part the first: Remarks on the languages spoken in Greece at the present day*. Λονδίνο: J. Booth. 28 cm, xiv+472.
2. Robertson, Henri. 1818. *A Concise Grammar of the Modern Greek Language…* Λονδίνο: A. J. Valpy, Tooke's Court. 12ο, σ. xi+160.
3. David, Jules. 1820. *Συνοπτικός παραλληλισμός της Ελληνικής και Γραικικής ή Απλοελληνικής γλώσσης*. Παρίσι: Εβεράρτος. 8ο, σ. ιστ΄+144.
4. David, Jules. 1821. *Méthode pour étudier la langue grecque moderne*. Παρίσι: Lequien. 8ο, σ. vii+152.
5. Masson. 1822. *Grammaire du grec moderne*. Κέρκυρα: Imprimerie du Gouvernement. 8ο, σ. 75.
6. Schmidt, Johann Adolf. 1822. *Neugriechischer Dolmetscher, nebst türkischen und albanesischen…* Λειψία: Klein's literarishes Comptoir.
7. David, Jules. 1824. *A Grammatical Parallel of the Ancient and Modern Greek languages translated from the Modern… by John Mitchell*. Λονδίνο: Printed for the translator, and sold by him… 12ο, σ. xxiv+158.
8. Schmidt, Johann Adolf Erdmann. 1824. *Hülfsbuch zur Erlernung der neugriechischen Sprache…* Λειψία: Schwikertschen Verlage. 8ο, σ. xiv+287.
9. David, Jules. [1825]. *Modern Greek Grammar from the original French… modified and adapted to the English student by the Rev.d George Winnock…* [Κέρκυρα]. 8ο, σ. xvi+183 (υπήρξαν άλλες δύο τεχνητές επανεκδόσεις την ίδια χρονιά, βλ. Ηλιού 1997).
10. Friedemann, Friedrich Traugot. 1825. *Kürze vergleichende Grammatik der Neu- und Altgriechischen Sprache*. Braunschweig: Ludwig Lucius. 8ο, σ. 71.
11. Lüdemann, Wilhelm von. 1826. *Lehrbuch der neugriechischen Sprache*. Λειψία: Brockhaus. 8ο, σ. xx+200.
12. Münnich, Karl Heinrich Wielhelm. 1826. *Gedrängte reine und angewandte neugrichische Sprachlehre…* Δρέσδη/Λειψία: Arnolbischen Buchhandlung. 8ο, σ. viii+168.
13. David, Jules. 1827. *Méthode pour étudier la langue grecque moderne*. Seconde édition, revue, corrigée et augmentée. Παρίσι: Bobée et Hingray. 8ο, σ. vii+166.
14. David, Jules. 1828. *Méthode pour étudier la langue grecque moderne*; Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée. Παρίσι: Bobée et Hingray/Λειψία: W. Zirges et comp. 8ο, σ. vii+166.
15. Scott, A. 1828. *Grammar of the modern Greek language…* Λονδίνο: Joseph Booker, G. Whittaker, Simpkin and Marshall. 12ο, σ. 83.
16. Bellegarde, D'Orient de & J.-B. Delgay. 1829. *Ὁ Ἑρμηνεὺς τοῦ Γάλλου ἐν τῇ Ἑλλάδι…/L'interprète du français en Grèce.* Παρίσι: Firmin Didot. 8ο, σ. xxiv+151.
17. Wilson, Samuel Sheridan. 1829. *The Anglo-Greek primer, or First step to a practical knowledge of the English and Greek languages*. Μάλτα: Εἰς τὴν Τυπογραφίαν τῆς Ἐν Λονδίνῳ Ἀποστολικῆς Ἑταιρείας. 8ο, σ. 128.

Πίνακας 5

Γραμματικές της νέας ελληνικής από Έλληνες συγγραφείς
1810-1829

1. Χρυσοκέφαλος, Κωνσταντίνος. 1811. *Τερψίνοος ἢ Νέα γραμματικὴ ἁπλοελληνικὴ… Τόμος πρῶτος.* Λειψία: Βράϊτκοπφ και Έρτελ. 8ο, σ. xlviii+238+8 πίνακες.
2. Μποϊατζής, Μιχαήλ *Γεώργιος*. 1821. *Kurzgefasste neugriechische Sprachlehre… Σύντομος γραμματικὴ τῆς γραικικῆς γλώσσης, χάριν τῆς νεολαίας τῶν ἐν τῇ Ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος εὑρισκομένων Γραικῶν…*, Βιέννη: Δ. Δαβιδοβίκης. 8ο, σ. xxiv+380.
3. Μποϊατζής, Μιχαήλ Γεώργιος. [2]1823. *Kurzgefasste neugriechische Sprachlehre... Σύντομος γραμματικὴ τῆς γραικικῆς γλώσσης, χάριν τῆς νεολαίας τῶν ἐν τῇ Ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος εὑρισκομένων Γραικῶν*. Βιέννη: A. Doll. σ. xxiv+380.
4. Kutuffa΄, Giorgio. 1825. *Compendio di Grammatica della lingua greca moderna*. Λιβόρνο: G. P. Pozzolini. 8ο, σ. 109.
5. Macri, Marianna, Macri, Catinka & Macri, Tereza. 1825. *Modern Greek Interpreter being a Translation of Mad.e Genlis' and other Dialogues into modern Greek, English and Italian…* Λονδίνο: Souter and Co./G. and T. Underwood. 8ο (oblong octavo), σ. 238.
6. Παππαδόπουλος, Δημήτριος. 1826. *Novye Razghovory Rossiiskie i Gretcheskie… / Νέοι Διάλογοι Ρωσσικοὶ καὶ Γραικικοὶ…* Αγία Πετρούπολη: V Tipografii Departamenta Narodnago Prosvecheniia. 8ο, σ. 252.
7. Κόνδης, Σπυρίδων. 1827. *Εισαγωγη εις την σπουδην της νεοελληνικης γλωσσης*. Κέρκυρα: Εκ της τυπογραφιας της κυβερνησεως. 8ο, σ. 80.
8. Negris, Alexander. 1828. *A Grammar of the modern Greek language…* Βοστόνη: Hilliard, Gray, Little et Wilkins. 8ο, σ. 88.
9. Schinas, Michel. 1829. *Grammaire élémentaire du grec moderne…* Παρίσι: Librairie classique de L. Hachette. 8ο, σ. xv+192.
10. Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος. 1829. *Ἡ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης…* Οδησσός: Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων σχολείου. 8ο, σ. ιθ΄+714.
11. Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος. 1829. *Ἡ γραμματικὴ τῆς ὁμιλουμένης ἑλληνικῆς γλώσσης…* Οδησσός: Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων σχολείου. 8ο, σ. 89.

Πίνακας 6

Ανώνυμες γραμματικές της νέας ελληνικής
1810-1829

1. [Ανώνυμο]. 1819. *Ἁπλῆ βραχεῖα καὶ ὀφέλιμη γραμματικὴ… / Principj della lingua greca volgare*. Ρώμη: Lino Contedini. 4ο, σ. 55 [στα ιταλικά].
2. [Ανώνυμο]. 1822. *Neugriechische Grammatik nebst Hauswörterbuch und Gesprächen*. Tubingen: H. Laupp. 8ο, σ. 111+177 [βασισμένη στη γραμματική του Βενιέρη].

Πρέπει να σημειώσουμε ότι από τις 11 γραμματικές των Ελλήνων συγγραφέων μόνο οι 4 (Πίνακας 5, αρ. 1, 7, 10 και 11, η οποία αποτελεί αυτοτελή επανέκδοση μέρους της αρ. 10) είναι γραμμένες αποκλειστικά στα ελληνικά, απευθύνονται δηλαδή σε ελληνόφωνο κοινό. Οι υπόλοιπες έχουν ως γλώσσα συγγραφής τα αγγλικά (αρ. 5 και 8), τα γερμανικά (αρ. 2 και ο τεχνητός εκσυγχρονισμός της, αρ. 3, βλ. Ηλιού 1997), τα ιταλικά (αρ. 4), τα ρωσικά (αρ. 6) και τα γαλλικά (αρ. 9). Στοχεύουν, επομένως, είτε σε αλλόγλωσσο κοινό είτε στους Έλληνες της ομογένειας. Οι γραμματικές των ξένων συγγραφέων, την ίδια περίοδο, είναι γραμμένες στις καθομιλούμενες γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ελληνικά (η υπ' αρ. 3 στον Πίνακα 4)), όπως συνέβαινε ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Η τελευταία νεοελληνική γραμματική στα λατινικά είναι του Ανανία Αντιπάριου (1784), η μία από τις δύο εκδόσεις που λανθάνουν (Πίνακας 3, αρ. 11).

Τα δεδομένα αυτά γεννούν μια σειρά ερωτημάτων, όπως: για ποιους λόγους παρατηρείται πύκνωση των ελληνικών γραμματικών στις αρχές του 19ου αιώνα; Πώς ερμηνεύεται η εντονότερη δραστηριοποίηση των ξένων από τους Έλληνες σε αυτόν τον τομέα; Για ποιους λόγους, από τους ελάχιστους Έλληνες που γράφουν νεοελληνικές γραμματικές, ακόμα λιγότεροι φτάνουν μέχρι το τυπογραφείο; Για ποιον λόγο ακόμα και οι Έλληνες συγγράφουν τις γραμματικές τους σε ξένη γλώσσα;

Αυτό που θέλω να υποστηρίξω στην παρούσα εργασία είναι ότι η πύκνωση των γραμματικών την περίοδο που μας ενδιαφέρει οφείλεται σε μια αλλαγή παραδείγματος όσον αφορά το ενδιαφέρον της Ευρώπης για τη σύγχρονη Ελλάδα και, ως εκ τούτου, την ανθρωπογεωγραφία των επισκεπτών του ελλαδικού χώρου. Από τις αρχές του 19ου αιώνα οι ταξιδιώτες προς την Ελλάδα πληθαίνουν. Νέες ομάδες προστίθενται σε όσες προϋπήρχαν, που αποτελούνταν, ως επί το πλείστον, από μέλη θρησκευτικών αποστολών: φιλέλληνες, ελληνιστές, των οποίων το ενδιαφέρον για τη νέα ελληνική αυξάνει,[2] μέλη στρατιωτικών και άλλων αποστολών, όπως Βρετανοί στα Ιόνια νησιά, που από το 1815 θα βρεθούν υπό αγγλική κατοχή, και Γάλλοι που συμμετέχουν στην εκστρατεία του Μοριά (βλ. Δελβερούδη, υπό δημοσίευση). Έμποροι, τυχοδιώκτες και αρχαιοκάπηλοι[3] συμπληρώνουν την εικόνα των επισκεπτών του ελλαδικού χώρου που θέλουν να μάθουν τη νέα ελληνική, ώστε να μπορούν να συνεννοούνται, έστω στοιχειωδώς, με τους ντόπιους.

Βιβλία με τη μορφή εγχειριδίων, που θα συνοδεύουν τους επισκέπτες στα ταξίδια τους και θα τους καθοδηγούν στις συνεννοήσεις τους, είναι πλέον απαραίτητα. Οι ήδη υπάρχουσες γραμματικές της αρχαίας ελληνικής δεν έχουν καμία πρακτική χρησιμότητα για τις νέες ομάδες επισκεπτών που συρρέουν στην Ελλάδα και, προφανώς, δεν γνωρίζουν την αρχαία ελληνική. Αλλά και για όσους από αυτούς τη γνωρίζουν, η απόσταση που την χωρίζει από τη νέα γλώσσα δεν είναι εύκολο να καλυφθεί, παρά την άποψη ορισμένων ελλήνων λογίων ότι πρόκειται για την ίδια γλώσσα.[4] Η φτωχή παραγωγή γραμματικών της νέας ελληνικής έως το τέλος του 18ου αιώνα, όπως την παρουσίασα προηγουμένως, και όπως αποτυπώνεται στους πίνακες 1 και 3, αδυνατεί να καλύψει τις νέες ανάγκες.[5]

---

[2] Χαρακτηριστικό είναι ότι ο φιλέλληνας και νεοελληνιστής Jules David, συγγραφέας δύο γραμματικών της νέας ελληνικής, αφιερώνει τη μία από αυτές (Πίνακας 4, αρ. 3) στους ελληνιστές, με στόχο να τους πείσει να εγκύψουν και στη νέα ελληνική γλώσσα.

[3] Οι D'Orient de Bellegarde και Delgay (Πίνακας 4, αρ. 16) αποκαλύπτουν στον πρόλογο του βιβλίου τους τις δύο βασικές «ποιότητες» ταξιδιωτών που συρρέουν στην Ελλάδα: «conduits à cette contrée, ou par des projets de spéculations ou par le désir de voir cette terre classique des beaux-arts».

[4] Βλ. ενδεικτικά, Κοδρικάς 1998 [1818]: 182: «Ανενδοιάστως άρα συμπεραίνομεν ότι η των αρχαίων Ελλήνων Κοινή Δημοτική Γλώσσα διαρκεί μέχρι της σήμερον ουσιωδώς αναλλοίωτος».

[5] Είναι δύσκολο, ασφαλώς, να προσδιοριστεί ποιες από τις λίγες γραμματικές που έχουν εκδοθεί έως τις αρχές του 19ου αι. σε μια από τις καθομιλούμενες γλώσσες ήταν διαθέσιμες στους νέους επισκέπτες και

Η επικρατούσα κατάσταση περιγράφεται επακριβώς από τον George Winnock,[6] ο οποίος το 1825 μεταφράζει στα αγγλικά τη γραμματική του γάλλου φιλέλληνα και νεοελληνιστή Jules David (Πίνακας 4, υπ' αρ. 4 και 9). Στον πρόλογο της μετάφρασης, ο Winnock θα αναφερθεί στο status questionis των νεοελληνικών γραμματικών (Winnock, «Advertisement», στο David 1825: vi), έχοντας προηγουμένως τονίσει το ενδιαφέρον των συμπατριωτών του για τη μελέτη των ξένων γλωσσών γενικότερα, την οποία αποδίδει στην αύξηση των ταξιδιών και την άνθιση του εμπορίου, και έχοντας αναφερθεί στις γραμματικές της γαλλικής και της ιταλικής γλώσσας, που συνεχίζουν να εκδίδονται από τα βρετανικά τυπογραφεία, παρόλο που αυτές οι γλώσσες έχουν προ πολλού φτάσει σε έναν υψηλό βαθμό κλασικής ποιότητας («a high classical character», στο David 1825: v).[7] Κατά τον μεταφραστή του David, οι μεν γραμμένες από ξένους νεοελληνικές γραμματικές δεν αξίζουν καν τον τίτλο της γραμματικής, οι δε απόπειρες των Ελλήνων λίγη βοήθεια μπορούν να προσφέρουν στους ξένους: κάποιες από αυτές είναι δέσμιες μιας άκαμπτης θεωρίας, ενώ άλλες αρχαΐζουν σε βαθμό που δεν δικαιολογεί η σημερινή εποχή. Έτσι, εξηγεί ο Winnock, ο μεν Χριστόπουλος, ενώ χαίρει μεγάλης εκτίμησης από τους συμπατριώτες του, αφιερώνει το ένα τρίτο της μικρής γραμματικής του (Πίνακας 1, υπ' αρ. 2) στο να πείσει ότι η υπάρχουσα γλώσσα θα πρέπει να ονομάζεται *αιολοδωρική*, δηλαδή σε ένα θέμα πολύ μικρής πρακτικής χρησιμότητας, που ενδιαφέρει μόνο αναγνώστες υψηλής φιλολογικής κατάρτισης· η δε γραμματική του Δάρβαρι (Πίνακας 1, αρ. 3) έχει ακόμα χαμηλότερες αξιώσεις όσον αφορά τους ξένους αναγνώστες.[8] Για να καταλήξει σε ένα ρητορικό ερώτημα:

> Are we then to stop till the language be perfect, be as classical as its Parent, before Merchants and Travellers, unacquainted with Ancient Greek, are to have a guide for the exigencies of the Day?
>
> (Winnock, στο David 1825: iv)

σε ποιο βαθμό. Σε μια τέτοια αναζήτηση, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και βιβλιολογικά χαρακτηριστικά, όπως η χρονολογία και ο τόπος έκδοσης, τα τραβήγματα του κάθε βιβλίου και το σχήμα του.

[6] Από τη σελίδα τίτλου μαθαίνουμε ότι ο αιδεσιμότατος George Winnock ήταν εφημέριος στα Ιόνια νησιά, ενώ είχε φοιτήσει στο Magdalen Hall της Οξφόρδης. Εκτενείς πληροφορίες για την προσωπικότητα και τη βιογραφία του Winnock και για τη μετατόπισή του από μία αρχαϊστική σε μία πιο ρεαλιστική αντίληψη για τη νέα ελληνική, παραθέτει ο Φραγκίσκος 1966. Ύστερα από αναζήτηση στα αρχεία της Οξφόρδης, συγκέντρωσα κάποια επιπλέον βιογραφικά στοιχεία, με την ευγενική συνδρομή της κ. Lucy Rutherford από το αρχείο του Hertford College, την οποία και ευχαριστώ θερμά. Ο Winnock, σύμφωνα με το Foster's Alumni Oxonienses, ενεγράφη στο Magdalen Hall στις 4 Νοεμβρίου του 1807, σε ηλικία 25 ετών, και πήρε το πτυχίο του το 1822, γεγονός ασυνήθιστο για την εποχή, όπως μου επεσήμανε η κ. Rutherford. Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων του Κλήρου της Εκκλησίας της Αγγλίας, χειροτονήθηκε διάκονος στις 29 Σεπτεμβρίου 1810 στην επισκοπή του Salisbury. Η ψηφιοποιημένη διαθήκη του υπάρχει στα εθνικά αρχεία του Ηνωμένου Βασιλείου. Απεβίωσε στις 27 Οκτωβρίου του 1832.

[7] Σύμφωνα με την εδραιωμένη εκείνη την εποχή άποψη, η γραμματική πρέπει να αποτυπώνει μια όσο το δυνατόν «τελειότερη» μορφή της γλώσσας. Με αυτή τη λογική, γλώσσες όπως η γαλλική και η ιταλική, που έχουν να επιδείξουν μια πλούσια γραμματεία και, συνεπώς, έχουν αγγίξει την «τελειότητα», η οποία έχει ήδη αποτυπωθεί σε βιβλίο γραμματικής, δεν θα χρειάζονταν νέες εκδόσεις γραμματικών: η περιγραφή της τελειοποιημένης μορφής τους έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η άποψη του Winnock για τις προϋπάρχουσες της μετάφρασής του γραμματικές που έγραψαν ξένοι: «[N]othing previously written by a Foreigner could lay any just claims to the Title of a Grammar» (Winnock, «Advertisement», στο David 1825: vi).

[8] Παρατηρούμε ότι από την επισκόπηση αυτή των γραμματικών της νέας ελληνικής που είναι γραμμένες από Έλληνες, απουσιάζει η γραμματική του Βενιέρη (Πίνακας 1, αρ. 1).

Έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι αυτό το ελαφρώς ειρωνικό σχόλιο του Winnock για τους έλληνες λογίους το ασπάζονται πολλοί ξένοι επισκέπτες της Ελλάδας. Για ποιον λόγο, όμως, οι Έλληνες δεν εκδίδουν γραμματικές, προκαλώντας την απορία και την ειρωνεία, ίσως και τη δυσθυμία, του Winnock; Με αυτό το εύλογο ερώτημα, ελλείψει χώρου, δεν θα ασχοληθώ στην παρούσα εργασία. Θα αρκεστώ να πω ότι για να γίνει κατανοητή η στάση των ελλήνων λογίων θα πρέπει να αναζητηθούν στοιχεία σε διαφορετικές κατευθύνσεις, όπως, για παράδειγμα, η κατάσταση της γραμματικογραφίας σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες την ίδια εποχή, τα διδασκόμενα μαθήματα στις διάφορες περιοχές του ελληνισμού (αν δηλαδή διδασκόταν η νέα ελληνική, ώστε να υπάρχει ανάγκη ανάλογων εγχειριδίων), η επικρατούσα διεθνώς αντίληψη περί του τι είναι γραμματική και, κυρίως, οι απόψεις που είχαν εκφράσει σχετικά με το θέμα της συγγραφής νεοελληνικής γραμματικής οι ίδιοι οι λόγιοι.

Στην παρούσα εργασία θα στραφώ προς την άλλη πλευρά, αυτή των ξένων, για να επικεντρωθώ σε ένα συγκεκριμένο βιβλίο (το βιβλίο υπ' αρ. 5 του Πίνακα 5) ως δείγμα του πολυεπίπεδου ρόλου που έπαιξαν στην ανάπτυξη της γραμματικογραφίας της νέας ελληνικής.

3. Ο ρόλος των ξένων στην ανάπτυξη της γραμματικογραφίας της νέας ελληνικής: Το *Manuel du voyageur* της Félicité de Genlis και μία μετάφρασή του στη νέα ελληνική

Όπως ήδη ειπώθηκε, οι ξένοι, συνεχίζοντας την παράδοση που έχει διαμορφωθεί έως τότε, έρχονται να καλύψουν τις αναδυόμενες ανάγκες και το εκδοτικό κενό που αφήνουν οι έλληνες λόγιοι. Παράλληλα, ωστόσο, πιστεύω ότι η εκδοτική δραστηριότητά τους θα λειτουργήσει καταλυτικά, ώστε οι Έλληνες να εγκύψουν και αυτοί με τη σειρά τους στη μητρική τους γλώσσα, περιγράφοντάς την. Με αρκετή καθυστέρηση σε σχέση με άλλα έθνη της Ευρώπης, οι Έλληνες θα αναγνωρίσουν εμπράκτως ότι η μητρική τους λαλιά είναι μια *γλώσσα*, δηλαδή μια γλωσσική ποικιλία με κύρος που της «επιτρέπει» να διαθέτει γραπτή έκφραση και περιγραφή. Θα ξεπεράσουν ένα ταμπού, θα λέγαμε, σχετικά με τη μητρική τους γλώσσα, που τους εμπόδιζε να τη θεωρήσουν αυτόνομη γλωσσική ποικιλία[9] σε σχέση με την αρχαία ελληνική, δηλαδή ως μια γλωσσική ποικιλία που «δικαιούται» να έχει τη δική της γραπτή γραμματική, διαφορετική από αυτή της αρχαίας. Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις εκδόσεις των γραμματικών τα χρόνια γύρω από την ελληνική επανάσταση μας δείχνουν ότι ο ρόλος που έπαιξαν οι ξένοι, όχι μόνο ως συγγραφείς, αλλά και ως μεταφραστές και αναγνώστες, υπήρξε καταλυτικός τόσο σε αυτή τη διαδικασία συνειδητοποίησης από τη μεριά των Ελλήνων όσο και στην ιστορία της γραμματικοποίησης της γλώσσας.

Μία σαφή αποτύπωση των διαφορετικών ιδιοτήτων με τις οποίες οι ξένοι συμμετέχουν στις εκδόσεις των νεοελληνικών γραμματικών και του πλέγματος σχέσεων που δημιουργείται μεταξύ των εμπλεκομένων σε αυτές τις εκδόσεις, Ελλήνων και ξένων, προσφέρει ένα βιβλίο που φαίνεται να μην έχει προσελκύσει μέχρι στιγμής το ενδιαφέρον που θα του άξιζε. Μέσα από τις σελίδες του διαφαίνεται η σχέση μεταξύ

[9] Η διάκριση μεταξύ αυτόνομων και ετερόνομων γλωσσικών ποικιλιών, που οφείλουμε στη σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογία και διαλεκτολογία (βλ. λ.χ. Chambers & Trudgill 1998: 9-12), έχει προταθεί ώστε να γίνει κατανοητή η σχέση μεταξύ διαλέκτου και γλώσσας και αφορά τη σχέση μεταξύ γλωσσικών ποικιλιών στη συγχρονία. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, πιστεύω ότι έχει εφαρμογή και στη σχέση μεταξύ ποικιλιών στη διαχρονία: ένα μεγάλο μέρος της γλωσσικής διαμάχης από τα τέλη του 18ου μέχρι και τον 20ό αιώνα μπορεί να αναγνωστεί ως μια διχογνωμία σχετικά με το στάτους της νέας ελληνικής ως μιας αυτόνομης ή ετερόνομης γλωσσικής ποικιλίας σε σχέση με την αρχαία. Όπως λένε και οι Chambers και Trudgill, η θεώρηση μιας ποικιλίας ως ετερόνομης ή αυτόνομης είναι θέμα πολιτικό και πολιτισμικό και επιδέχεται αλλαγές με το πέρασμα του χρόνου.

ενός σπουδαίου γάλλου νεοελληνιστή, από τους πρώτους συγγραφείς νεοελληνικής γραμματικής, του μεταφραστή του στην αγγλική γλώσσα, τριών ελληνίδων μεταφραστριών και ενός σημαντικού αριθμού ξένων υπηκόων, κυρίως Βρετανών που ζουν στα Ιόνια νησιά την εποχή της επανάστασης.

Πρόκειται για το βιβλίο υπ' αρ. 5 του Πίνακα 5, που αποτελεί μετάφραση και προσαρμογή στα ελληνικά ενός πολύ δημοφιλούς έργου στους ταξιδιώτες και τις ταξιδιώτισσες στην Ευρώπη, του *Manuel du voyageur* της Félicité de Genlis (1798).[10] Το πρωτότυπο αποτελείται από καθημερινούς διαλόγους, χρήσιμους για τους ταξιδιώτες και τις ταξιδιώτισσες της εποχής, γραμμένους παράλληλα στα γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά. Έως το 1825 είχε γνωρίσει περίπου είκοσι επανεκδόσεις σε διάφορα μέρη του κόσμου: Βερολίνο, Παρίσι, Βοστώνη, Φλωρεντία, Στοκχόλμη και Λονδίνο. Ανάλογα με τον τόπο έκδοσης, συμπεριλαμβάνονταν διαφορετικές γλώσσες: για παράδειγμα, στην έκδοση της Στοκχόλμης οι γλώσσες είναι τα γαλλικά, σουηδικά, αγγλικά και γερμανικά, ενώ η ελληνική έκδοση, που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο το 1825, είναι τρίγλωσση: αγγλικά, ελληνικά και ιταλικά. Σύμφωνα με τη σελίδα τίτλου, μεταφράστριες των αγγλικών διαλόγων στα ελληνικά και τα ιταλικά είναι οι δεσποινίδες «M. C. and T. Macri of Athens». Το βιβλίο της Genlis πρέπει να ήταν πολύ γνωστό στο αναγνωστικό κοινό, καθώς στη σελίδα τίτλου δεν αναγράφεται ο τίτλος του, αλλά μόνο η συγγραφέας. Ο τίτλος της μετάφρασης είναι: *Modern Greek Interpreter being a translation of Mad.e Genlis' and other dialogues into Modern Greek, English and Italian*.

Η μετάφραση, σε σχήμα επίμηκες 8ο, «βιβλίο τσέπης», όπως αυτοπεριγράφεται (σ. 15), είναι άξια λόγου από πολλές απόψεις: εκτός από την ταυτότητα των συγγραφέων του, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις γυναικείες σπουδές και την ιστορία των γυναικών και του φύλου, τόσο όσον αφορά τη γαλλίδα συγγραφέα του πρωτότυπου και την άνιση υστεροφημία της σε σχέση με τον όγκο και την επιτυχία του έργου της στην εποχή της (βλ. σημ. 10), όσο και για τις ελληνίδες μεταφράστριες, οι οποίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν και διάσημες από άλλο κεφάλαιο της βιογραφίας τους, ως συγγραφείς/μεταφράστριες παρέμειναν στην αφάνεια. Πρόκειται, εξ όσων γνωρίζω, για το πρώτο μεταγλωσσικό βιβλίο της νέας ελληνικής γλώσσας στο οποίο συμμετέχουν γυναίκες.[11] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, για την ιστορία των ταξιδιών και της περιήγησης, καθώς το περιεχόμενό του αναπαριστά, με κινηματογραφικό θα λέγαμε τρόπο, διάφορες πτυχές της καθημερινής ζωής των ταξιδιωτών και των ταξιδιωτισσών: το ταξίδι με διάφορα μέσα, π.χ. με πλοία ή με μουλάρια, τη σχέση του ταξιδιώτη με τον αγωγιάτη, τα φαγητά που συνηθίζονταν στο πρωινό, το μεσημεριανό και το βραδινό (ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους ιστορικούς της διατροφής), τα παιγνίδια των παιδιών, τις ιατρικές πρακτικές, γενικά, τις δραστηριότητες που ήταν πιθανόν να συμβούν σε ταξίδι.

[10] Γαλλίδα μυθιστοριογράφος, θεατρική συγγραφέας και παιδαγωγός, η Genlis θα λέγαμε σήμερα ότι υπήρξε μία ακτιβίστρια για το δικαίωμα των γυναικών να συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα με τα γραπτά και τα βιβλία τους (Genlis 1811). Όμως, ενώ εξέδωσε πάνω από εκατόν σαράντα έργα, που γνώρισαν μεγάλη επιτυχία στην εποχή τους, στη συνέχεια και μέχρι τις αρχές του 20ού αι. το όνομά της σχεδόν έσβησε από την ιστορία της γαλλικής λογοτεχνίας. Σήμερα, η θέση της Genlis έχει αποκατασταθεί από τη γαλλική βιβλιογραφία, αφού έχει πλέον μελετηθεί εκτεταμένα η παρουσία της και οι ιδιαίτερες συνθήκες που επέτρεψαν την εμφάνιση μιας γυναίκας στα εκδοτικά χρονικά της εποχής της (βλ. ενδεικτικά Reid 2011 και Μαντάμ ντε Ζανλίς υπό έκδοση).

[11] Θα χρειαστεί να περιμένουμε έως το 1892, για να εμφανιστεί η επόμενη γυναίκα που θα δημοσιεύσει έργο για τη νέα ελληνική, η Βρετανίδα Mary Gardner, σύζυγος του διευθυντή της βρετανικής αρχαιολογικής σχολής στην Αθήνα, η οποία μετέφρασε και αναπροσάρμοσε στα αγγλικά τη γραμμένη στα γερμανικά νεοελληνική γραμματική του Carl Wied (1887). Για τη συμμετοχή των γυναικών στην παγκόσμια γραμματικογραφία και τη γλωσσολογία, βλ. Ayres-Bennett και Sanson 2020.

Διαβάζουμε διαλόγους όπου μία κυρία με μικρά παιδιά φθάνει σε ένα πανδοχείο (σ. 167) και μαθαίνουμε ότι για την υγεία τους τα παιδιά πρέπει να τρώνε ψωμί της προηγούμενης μέρας, κατά προτίμηση *βρίζινο* (σ. 171), δηλ. από σίκαλη. Μαθαίνουμε, ακόμα, ότι σε περίπτωση έλλειψης κρεβατιών, τα παιδιά ξαπλώνουν σε καρέκλες, οι οποίες ενώνονται μεταξύ τους με ιμάντες, ή στρώνονται στο πάτωμα κουβέρτες, και από κάτω τους τοποθετείται σανός που πρέπει να είναι ξηρός και καθαρός (σ. 170) και ακούμε μια μητέρα που ταξιδεύει να ρωτά τον γιατρό για το άρρωστο παιδί της (σ. 191). Έχουν αφαιρεθεί, ωστόσο, ορισμένοι διάλογοι του πρωτότυπου, όπως αυτοί σχετικά με γυναίκα που αναγκάζεται να γεννήσει σε πανδοχείο (κεφ. XIX). Προφανώς μια τέτοια συνθήκη κρίθηκε ακραία για τα ελληνικά δεδομένα. Το βιβλίο έχει, επομένως, ενδιαφέρον και για την ιστορία της μετάφρασης, επειδή, εκτός των άλλων, η σύγκριση του μεταφράσματος με το πρωτότυπο ή τις άλλες γλώσσες στις οποίες έχουν μεταφραστεί οι διάλογοι αποτελεί δείγμα της διαδικασίας διαμεσολάβησης μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, διαδικασία που πάντα ενυπάρχει στις μεταφράσεις (Espagne 2013· Γραμμενίδης κ.ά. 2015, κεφ. 3).

Πέρα όμως από το ενδιαφέρον του κυρίως μέρους του βιβλίου, το οποίο αποτελούν οι διάλογοι, η μελέτη των παρακειμενικών στοιχείων μας βοηθά να ανακαλύψουμε το πρόσωπο κλειδί αυτής της έκδοσης. Ως εισαγωγή του βιβλίου προτάσσεται μια μικρή ανυπόγραφη γραμματική της νέας ελληνικής, 38 σελίδων. Στην αρχή της (σ. 15) παίρνει τον λόγο ο συντάκτης της, «the Compiler», σημειώνοντας ότι, προκειμένου να μην επιβαρυνθεί το μέγεθος ενός βιβλίου τσέπης, αρκέστηκε σε μία σύντομη εισαγωγή, που δεν μπορεί να ονομαστεί γραμματική, ούτε καν «Accidence», δηλαδή οδηγός για την κλίση των λέξεων. Στη συνέχεια (σ. 22), ο συντάκτης παραπέμπει στη γραμματική του David και στη μετάφρασή της: «a modified English Translation by the Compiler of this brief synopsis of Declensions and Conjugations». Οδηγήθηκα, έτσι, στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της μικρής γραμματικής ταυτίζεται με τον George Winnock, τον οποίο συναντήσαμε προηγουμένως να καυτηριάζει την αδράνεια των Ελλήνων ως προς τη συγγραφή γραμματικών της γλώσσας τους. Επιπλέον, στο τέλος του βιβλίου, υπάρχει η αγγελία της μετάφρασης του Winnock, που εκδόθηκε την ίδια χρονιά. Ωστόσο, η συμμετοχή του Winnock στην έκδοση της μετάφρασης του έργου της Genlis θεωρώ ότι είναι πολύ πιο ουσιαστική από τον εμπλουτισμό της με μία μίνι γραμματική στην αρχή και τη διαφήμιση της δικής του μετάφρασης στο τέλος.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι, ως εφημέριος των βρετανικών δυνάμεων στην Κέρκυρα, ο Winnock γνώριζε πολύ καλά την αγγλόφωνη κοινότητα και, ως εκ τούτου, είχε τη δυνατότητα να συγκεντρώσει τα απαραίτητα χρήματα για την έκδοση των τρίγλωσσων διαλόγων, με το σύστημα της προεγγραφής συνδρομητών.[12] Τα ονόματά των συνδρομητών αναγράφονται σε έναν κατάλογο, έκτασης ένδεκα σελίδων, αμέσως μετά την αφιέρωση των μεταφραστριών και πριν από τη γραμματική του Winnock και πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για μέλη της βρετανικής παροικίας στα Επτάνησα, και ορισμένους Ιταλούς ή και Γάλλους. Φανερώνεται, λοιπόν, μέσα από τη συγκεκριμένη έκδοση, μια πολυδιάστατη συμμετοχή ξένων συντελεστών: ο μεν Winnock συμβάλλει με την επισύναψη μιας μικρής γραμματικής και, εικάζω, με την αναζήτηση και εύρεση συνδρομητών, αλλά και, ενδεχομένως, με την υπόδειξη του έργου προς μετάφραση στις μεταφράστριες· οι δε ξένοι αναγνώστες, με την προεγγραφή τους και την προαγορά αντιτύπων, εξασφαλίζουν την οικονομική κάλυψη του εγχειρήματος.

[12] Για την πρακτική της έκδοσης βιβλίων με το σύστημα της προεγγραφής συνδρομητών, που ανθεί στην Ελλάδα από τα μέσα του 18ου έως και ολόκληρο τον 19ο αιώνα, βλ. Ηλιού 2005 και Πολέμη 2008.

Ας έρθουμε όμως τώρα στις τρεις μεταφράστριες, για να κατανοήσουμε καλύτερα το πλέγμα σχέσεων που αποτυπώνεται στο βιβλίο. Στην αρχή, στην αφιέρωσή τους, παρακαλούν τους συνδρομητές, «their Benefactors», να τους επιτρέψουν να τους αφιερώσουν το βιβλίο τους, δηλώνοντας τον καθοριστικό ρόλο τους στην πραγματοποίηση της έκδοσης. Αναφέρονται, επίσης, στην κατάσταση της παιδείας και της γλώσσας στην Ελλάδα, που διαφέρει από αυτήν στην Αγγλία, με ιδιαίτερη μνεία στην παιδεία των γυναικών, και εξομολογούνται ότι η επίγνωση αυτής της κατάστασης δεν θα τους επέτρεπε να προβούν στην έκδοση, εάν η επείγουσα ανάγκη της κατάστασής τους, γνωστή στους συνδρομητές, δεν τις όπλιζε με θάρρος. Άραγε, η ένδεια υπήρξε η κινητήρια δύναμη, αλλά και το διαβατήριο, ώστε τρεις γυναίκες της εποχής να ασχοληθούν με την έκδοση ενός βιβλίου, παρά την αρνητική αυτοαξιολόγησή τους ως προς το επίπεδο της μόρφωσής τους; Ασφαλώς, στην περίπτωσή μας, δεν έχουμε χειροπιαστά δείγματα εξαιρετικής προσωπικότητας, εφάμιλλης της σχεδόν συνομήλικής τους Ευανθίας Καΐρη.[13] Οι συγγραφείς μας, πέρα από τη γλωσσομάθειά τους, δεν έχουν ή, τουλάχιστον, δεν μας έχουν αφήσει στοιχεία για φιλοσοφικές, επιστημονικές ή λογοτεχνικές ανησυχίες και κλίσεις.[14] Και ίσως αυτή η υστέρηση, που ομολογούν και οι ίδιες, να καθιστά το εγχείρημά τους, ως γυναικών που ασχολούνται «επαγγελματικά» με το βιβλίο, ακόμα πιο τολμηρό και αδιανόητο για τα δεδομένα της εποχής. Η οικονομική ένδεια, όμως, φαίνεται ότι πρόσφερε ένα κοινωνικά αποδεκτό κίνητρο, ώστε να προστεθεί μια ακόμα πρώιμη γυναικεία παρουσία στο εκδοτικό γίγνεσθαι.

Ποιες είναι, όμως, αυτές οι τρεις δεσποινίδες; Είναι τρεις αδελφές καθόλου άγνωστες στους ιστορικούς και φιλολόγους, και όχι μόνο στην Ελλάδα. Η φήμη τους όμως προέρχεται από ένα άλλο κεφάλαιο της βιογραφίας τους και όχι από τη μεμονωμένη συγγραφική τους δράση που μας απασχολεί εδώ. Οι «Mesd[lles] M. C. and T. Macri», όπως αναγράφονται στη σελίδα τίτλου, δεν είναι άλλες από τη Μαριάννα, την Κατερίνα, ή Κατίγκω, και την Τερέζα Μακρή, τις κόρες του υποπρόξενου[15] της

---

[13] Για την Ε. Καΐρη και το ευρύτερο πλαίσιο της γυναικείας λογιοσύνης στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. Ντενίση 2000 και Πάτσιου 2000.

[14] Ωστόσο, όπως μαρτυρούν περιηγητές που τις γνώρισαν, οι ικανότητες συνομιλίας και το επίπεδο της μόρφωσής τους είναι ανώτερα από το γενικό επίπεδο των Ελληνίδων της εποχής (Williams 1820: 292).

[15] Στη σχετική βιβλιογραφία δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την ακριβή ιδιότητα του Προκόπη Μακρή. Έτσι, σύμφωνα με κάποιους (Williams 1820: 290, 293, Φιλαδελφεύς 1902: 149, 150, 181, Γέροντας 1969: 358, *Wikipedia*, λ. «Τερέζα Μακρή»), ο Μακρής ήταν πρόξενος της Αγγλίας, ενώ σύμφωνα με άλλους (Hughes 1820: 254, Brouzas 1947: 3, Evans 1978: 114, Σιμόπουλος 1989: 25, Κούρτοβικ, στο Λόρδος Μπάιρον 1996: 290) ήταν υποπρόξενος της Αγγλίας. Συμβαίνει, μάλιστα, ο ίδιος συγγραφέας να αναφέρει ενίοτε ότι ήταν πρόξενος (Καμπούρογλου 1995 [1921]: 81, 92) και ενίοτε υποπρόξενος (Καμπούρογλου 1901: 124 και 1969 Γ΄: 23) ή ακόμα να του αποδίδονται από τον ίδιο συγγραφέα και οι δύο ιδιότητες στην ίδια σελίδα (Κοντογιάννης 1917: 83), προφανώς λόγω της ασυμφωνίας των πηγών. Κλίνω προς τη συχνότερη εκδοχή, ότι δηλ. ο Μακρής ήταν υποπρόξενος, σύμφωνα και με την πληροφορία που δίνει ο Laurent (1821: 86) ότι η Αθήνα, πριν το 1818, είχε υποπρόξενο, που εξαρτιόταν από τον γενικό πρόξενο της Κωνσταντινούπολης, και ότι απέκτησε πρόξενο μετά την επίσκεψη της πριγκίπισσας της Ουαλίας, το 1816. Επιπλέον, από τον Κοντογιάννη (1927: 125), στον οποίο υπάρχουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες για τους προξένους, υποπροξένους και προξενικούς πράκτορες την περίοδο της Τουρκοκρατίας, φαίνεται ότι η προσφώνηση *πρόξενος* αποδιδόταν, προφανώς τιμητικά, ακόμα και σε προξενικούς πράκτορες. Το ίδιο συνέβαινε και με την προσφώνηση *κόνσολος*, που φαίνεται να αποδιδόταν από τους Έλληνες σε κάθε πρόξενο ή υποπρόξενο (Κανελλόπουλος 1974: 1121, πβ. Φιλαδελφεύς 1902: 323, Σιμόπουλος 1989: 26, όπου απόσπασμα του ημερολογίου του Δ. Καλλιφρονά που αναφέρει τον Π. Μακρή ως «κόνσολα εγγλέζο»). Και ίσως υπ' αυτή την ευρεία έννοια ο Καμπούρογλου αποκαλεί τον Μακρή *πρόξενο* στο μυθιστορηματικό αφήγημά του του 1921, όπως και οι κόρες του αποκαλούνταν *κονσουλίνες*/*κονσολίνες*/*consulines* (Hughes 1820: 254, Καμπούρογλου 1969 Γ΄: 23, Κανελόπουλος 1974: 1123, Σκουμπουρδή 2001: 100). Επιπλέον, όμως, φαίνεται ότι ο Μακρής ήταν παράλληλα και υποπρόξενος της Βενετίας (Γέροντας 1969: 273-277, βλ. και στο *Ψηφιοποιημένο αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας*, έγγραφο του 1788 με τίτλο «Βεβαίωση

Αγγλίας στην Αθήνα Προκόπη Μακρή, γνωστές και ως «κονσουλίνες». Και η Τερέζα Μακρή δεν είναι άλλη από την «κόρη των Αθηνών», για χάρη της οποίας ο Λόρδος Μπάιρον έγραψε το ποίημα «Maid of Athens».

Η ιστορία των τριών κοριτσιών έχει απαθανατιστεί με μυθιστορηματικό τρόπο από τον Δημήτριο Καμπούρογλου, που τις γνώρισε από κοντά στα γεράματά τους (Καμπούρογλου 1995 [1921]: 86). Η οικογένεια, που μετά τον πρώιμο θάνατο του πατέρα των κοριτσιών αποτελούνταν από έξι γυναίκες, τη γιαγιά, τη μητέρα, τη θεία και τα τρία κορίτσια, βιοποριζόταν νοικιάζοντας δωμάτια του σπιτιού της στην Αθήνα σε ξένους περιηγητές, κυρίως Άγγλους. Ο Καμπούρογλου (1995 [1921]: 86-87) περιγράφει το πλαίσιο στο οποίο μεγάλωσαν οι τρεις αδελφές[16] και το πολύγλωσσο περιβάλλον τους: είχαν μάθει «λίγα γαλλικούλια» από τον θείο τους, τον γλύπτη Φωκίωνα Ρωκ, ενώ στο σπίτι τους σύχναζε και ο διαβόητος Λουί Φωβέλ που τους μιλούσε γαλλικά, ενώ ο αντίπαλος του Φωβέλ «στα αρχαιοκαπηλικά» και εκπρόσωπος του Έλγιν στην Αθήνα, ο ιταλός ζωγράφος Τζοβάνι Μπατίστα Λουζιέρι, «τους εμάθαινε Ιταλικά». Τέλος, τα αγγλικά τα γνώριζαν από τη θεία τους Θοδωρούλα, αδελφή του πατέρα τους, η οποία, όπως και ο αδελφός της, τα είχε μάθει από τον πατέρα τους Μηνά Μακρή, του οποίου η μητέρα ήταν Αγγλίδα. Το πολύγλωσσο περιβάλλον των κοριτσιών συμπληρώνεται από την «Τούρκισσα τελάκισσα του λουτρού» που είχε μάθει στη Μαριάννα ανατολικούς σκοπούς, χορούς και να παίζει ντέφι. Δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε ότι τα κορίτσια θα είχαν και κάποιες γνώσεις της τουρκικής γλώσσας, δυστυχώς όμως μια τέτοια πληροφορία δεν είναι διαθέσιμη. Ένας από τους ενοικιαστές τους υπήρξε και ο Λόρδος Μπάιρον, ο οποίος στην επίσκεψή του στην Αθήνα το 1810 νοίκιασε τρία δωμάτια στο σπίτι τους, και έμελλε μέσα από το ποίημά του να τις κάνει διάσημες παγκοσμίως, ιδιαίτερα τη δεκατριάχρονη τότε Τερέζα.[17] Η συγγραφική, όμως, ιδιότητα των «κονσουλίνων», την οποία απέκτησαν λίγο αργότερα, έμεινε στην αφάνεια.

Λίγα χρόνια μετά τη συνάντησή τους με τον Μπάιρον, η αναταραχή της ελληνικής επανάστασης και η κατοχή της Αθήνας από τους Τούρκους θα αναγκάσουν τα τρία κορίτσια και όλη την οικογένεια να πάνε πρόσφυγες στην ιδιαίτερη πατρίδα του πατέρα τους, όπου είχε συγγενικούς δεσμούς και η μητέρα τους, την Κέρκυρα. Εκεί, αγγλομαθείς καθώς ήταν, θα γνωριστούν με μέλη της βρετανικής παροικίας και, ανάμεσά τους, με τον Winnock. Εικάζω ότι ο εφημέριος, γνωρίζοντας την οικονομική τους ανέχεια και εκτιμώντας τη γλωσσομάθειά τους, θα τους συστήσει το βιβλίο με τους διαλόγους της Genlis και θα βοηθήσει να βρεθούν οι συνδρομητές[18] για την έκδοση της μετάφρασής του στα ελληνικά και τα ιταλικά. Ο Winnock, όπως ήδη έδειξα, ήταν σε θέση να γνωρίζει τη ζήτηση για βιβλία που να περιγράφουν τη νέα ελληνική γλώσσα προς χρήση των ξένων επισκεπτών και, επομένως, ήταν βέβαιος για τη θετική έκβαση, από επιχειρηματική τουλάχιστον σκοπιά, του εγχειρήματος.

οικογενειακής κατάστασης και πληρεξούσιο για την είσπραξη κληροδοτήματος» http://eib.xanthi.ilsp.gr/gr/unboundmaterials.asp?vmode=vselect&vid=198), ιδιότητα που δεν αναφέρεται σε καμία από τις πηγές για τη ζωή των αδελφών Μακρή που συμβουλευτήκαμε. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Χ. Λούκο για την υπόδειξη βιβλιογραφίας και πηγών σχετικών με την Αθήνα της εποχής και για τις πληροφορίες για το αξίωμα του πρόξενου και τον κ. Δ. Δημητρόπουλο για την ταύτιση του βιβλίου του Κοντογιάννη. Αίτημά μου προς τη Βρετανική Πρεσβεία στην Αθήνα για την επιβεβαίωση του ακριβούς τίτλου του Μακρή βρίσκεται σε εκκρεμότητα.

[16] «Τον καιρό τους τον περνούσαν με διάβασμα, κέντημα και μουσική. Ένας Επτανήσιος μαέστρος […] τους εμάθαινε κιθάρα, τραγούδι και χορό. Για λίγον καιρό είχαν στα γράμματα δάσκαλον τον Ιωάννην Μπενιζέλον, και ύστερα τον Σαμουήλ Κουβελάνον». Πβ. Williams 1820: 292.

[17] Ο ίδιος ο Μπάιρον, σε δύο επιστολές του αναφέρεται στην Τερέζα, τις αδελφές της και τη μητέρα τους (Λόρδος Μπάιρον 1996: 56, 85).

[18] Ένας από αυτούς, ο James Black, θα παντρευτεί αργότερα την Τερέζα.

Είναι ενδεικτικό της περιθωριακής ή μάλλον αφανούς θέσης που επεφύλασσαν οι σύγχρονοι και μεταγενέστεροι λόγιοι στις διανοούμενες, το γεγονός ότι οι βιογραφίες της Τερέζας Μακρή, που αναφέρονται εκτενώς στη γνωριμία της με τον Λόρδο Μπάιρον, στη χάρη και την ομορφιά της, λησμονούν την ιδιότητα, τη δική της και των δύο αδελφών της, ως μεταφραστριών και ως συγγραφέων μίας από τις πρώτες περιγραφές της νέας ελληνικής από ελληνική πένα.[19] Η παράλειψη, τηρουμένων των αναλογιών, θυμίζει τη σιωπή που κάλυψε, για έναν αιώνα περίπου, το έργο της γαλλίδας συγγραφέα του πρωτότυπου έργου. Στη σχετική βιβλιογραφία εντόπισα τρεις σύντομες αναφορές για τις αδελφές Μακρή ως μεταφράστριες. Ο Brouzas (1947: 17), σε ένα άρθρο τριάντα σελίδων, που αντλεί στοιχεία κυρίως από τον Καμπούρογλου (1995 [1921]), αφιερώνει στη μετάφρασή τους μετά βίας τρεις αράδες: «They spoke French, Italian, and a little English and it is said that at Corfu they edited an edition of Madame de Genlis' "Manuel de Voyageur" with the addition of the Romaic or modern Greek dialogue», διατύπωση που δηλώνει ότι δεν γνώριζε ακριβώς το βιβλίο για το οποίο γίνεται λόγος εδώ. Ο Evans (1978), έχοντας ταυτίσει το βιβλίο, ερευνά το θέμα διεξοδικότερα, σε ένα άρθρο μίας σελίδας, στο οποίο αναφέρει και κάποιες διαφορές μεταξύ των θεματικών της ελληνικής μετάφρασης και του πρωτότυπου. Τέλος, η Wikipedia, στο λήμμα για την Τερέζα Μακρή, λακωνική και ανακριβής, αναφέρει: «είχε εκδώσει μαζί με την αδελφή της ένα μικρό λεξικό στην Κέρκυρα, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά της τον καιρό της Επανάστασης» (πβ. Μιχελή 1990: 155).

Πριν ολοκληρώσω αυτή την εργασία, πιστεύω ότι αξίζει να αναφερθώ συνοπτικά στο περιεχόμενο των διαλόγων και σε κάποια δείγματα της γλώσσας που αποτυπώνεται σε αυτούς. Δίνεται μια εικόνα της νέας ελληνικής των αρχών του 19ου αιώνα, για την ακρίβεια, μιας γλωσσικής ποικιλίας με συγκεκριμένα κοινωνιο-γλωσσολογικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για παραγωγή γραπτού λόγου που μιμείται τον προφορικό σε καθημερινές περιστάσεις επικοινωνίας. Ασφαλώς πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τη γνησιότητα της γλώσσας σε τέτοιου είδους διαλόγους. Η σπανιότητα, όμως, ανάλογων τεκμηρίων για την εποχή μάς νομιμοποιεί να εξετάσουμε το υλικό, αναζητώντας τα κοινωνιο-γλωσσολογικά χαρακτηριστικά της ποικιλίας που αποτυπώνει. Οι υποθετικοί ομιλητές των διαλόγων θεωρώ ότι βρίσκονται αρκετά κοντά στο κοινωνικό προφίλ των ίδιων των μεταφραστριών – μορφωμένες αστές, με γνώση ευρωπαϊκών γλωσσών – οι οποίες, πολύ πιθανόν, αποτύπωσαν την ιδιόλεκτό τους σε μια εξιδανικευμένη και «καθαρισμένη» εκδοχή. Από την άλλη μεριά, οι αγοραστές και χρήστες του βιβλίου είναι γνώστες τουλάχιστον της μίας εκ των τριών γλωσσών (αγγλική, ελληνική ή ιταλική) που επιθυμούν να επικοινωνήσουν σε μία από τις άλλες δύο. Όπως ήδη ανέφερα, το βιβλίο απευθύνεται κυρίως στην αγγλόφωνη κοινωνία της Κέρκυρας. Επομένως, οι συγγραφείς υιοθετούν μια γλωσσική ποικιλία της ελληνικής με κοινωνικά χαρακτηριστικά που να συνάδουν με την κοινωνική θέση αυτού του κοινού και τις επικοινωνιακές του ανάγκες. Ως προς το δίπολο της διαχρονίας-συγχρονίας και τον βαθμό καθαρισμού της γλώσσας, θα πρέπει να

[19] Πιο πρόσφατα, η Π. Ταμπακάκη (2017: 190), σε μελέτη της για το μυθιστόρημα της Ν. Μαραγκού *Γεζούλ* (2010), του οποίου κεντρικό πρόσωπο είναι η Τερέζα Μακρή, τονίζει τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε στη βιογραφία της Τερέζας ο Μπάιρον: «Χωρίς αυτό το βυρωνικό "αντρικό βλέμμα" είναι σχεδόν βέβαιο ότι η ζωή της Τερέζας Μακρή θα ήταν εντελώς άγνωστη και εντελώς ασήμαντη για να καταδεχτεί η ιστορία να τη σημειώσει – για να παραφράσουμε το ποίημα "Οροφέρνης" του Καβάφη». Η μεταφραστική-συγγραφική δράση των αδελφών Μακρή που φέρνουμε σήμερα στο φως, θα λέγαμε ότι όχι μόνο επιβεβαιώνει αυτή την εκτίμηση της Ταμπακάκη, αλλά την ενισχύει, προσφέροντας ένα ακόμα επιχείρημα. Ευχαριστώ τη Μαρία Μανδαμαδιώτου που μου υπέδειξε το μυθιστόρημα της Μαραγκού και το άρθρο της Ταμπακάκη.

διερευνηθεί το κατά πόσον εφαρμόζεται το προτεινόμενο από τον Κοραή πρότυπο.[20] Συναντάμε, για παράδειγμα, τους τύπους *οψάρια* αλλά και *ψάρι, πινάκι* αλλά όχι *πινάκιο*. Το υλικό μάς προσφέρει στοιχεία για διάφορα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, με κυρίαρχο αυτό του λεξιλογίου: *θειαφοκέρι* «σπίρτο», *καθήγλα* «καρέκλα», *ζύθος* και *βίρα* «μπύρα», *η γνώριση* «γνωριμία», *πινάκι* και *απλάδα* «πιάτο», *μαχαιροπέρωνο, χουλιάρι* «κουτάλι», *τέι* «τσάι», *κουπάκια* «φλυτζάνια», *ζυμαρικά* «γλυκά από ζύμη», *πέφτω* «ξαπλώνω για ύπνο», *διορίζω* «παραγγέλνω», *κουτσουνίκα* «κούκλα», αλλά και της μορφολογίας, όπου έχουμε τύπους όπως *έπαρε* «πάρε», *εδιορίσατε, θέλω εκλέξει*. Σίγουρα το υλικό των διαλόγων αξίζει ξεχωριστή μελέτη, που θα έχει ενδιαφέρον να γίνει σε συνάρτηση με αντίστοιχους διαλόγους που προσαρτώνται την ίδια εποχή σε γραμματικές ή λεξικά.

4. Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή, αφού παρουσίασα στοιχεία σχετικά με την κατάσταση της γραμματικογραφίας της νέας ελληνικής στις αρχές του 19ου αιώνα, αναφέρθηκα στον ρόλο των ξένων συντελεστών, αφενός στη συγγραφή γραμματικών της νέας ελληνικής, σε μία εποχή που οι ίδιοι οι Έλληνες ελάχιστα ασχολούνται με αυτόν τον τομέα και αφετέρου στη συνειδητοποίηση από τους Έλληνες του γεγονότος ότι η μητρική τους γλώσσα είναι μία αυτόνομη γλωσσική ποικιλία σε σχέση με την αρχαία, που δικαιούται να έχει τη δική της ξεχωριστή γραπτή γραμματική. Εστίασα, στη συνέχεια, σε ένα βιβλίο του 1825, μετάφραση ενός ήδη πολυμεταφρασμένου στη Δύση βιβλίου, που αποτελείται από διαλόγους για ταξιδιώτες, την οποία πραγματοποίησαν στην Κέρκυρα οι αδελφές Μακρή, με τη βοήθεια του εφημέριου George Winnock και πολλών συνδρομητών. Μέσα από την εξέταση των παρακειμενικών στοιχείων του βιβλίου, είδαμε να διαγράφεται ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ των συντελεστών του, αλλά και πέρα από αυτούς, μεταξύ λογίων που ασχολούνται με τη νέα ελληνική εκείνη την εποχή: ο Winnock, μεταφραστής και ο ίδιος στα αγγλικά της γραμμένης στα γαλλικά γραμματικής της νέας ελληνικής του Jules David, νεοελληνιστή του κύκλου του Κοραή, εξασφάλισε για χάρη των αδελφών Μακρή, έναν μεγάλο αριθμό συνδρομητών, ώστε να πραγματοποιηθεί η έκδοση και να έχουν, μέσω αυτής, την απαραίτητη για την επιβίωσή τους οικονομική βοήθεια.

Υποστηρίζω ότι η δεινή οικονομική κατάσταση των αδελφών Μακρή ήταν ένας σημαντικός παράγοντας, που έκανε κοινωνικά επιτρεπτή την εμφάνισή τους, αν και γυναικών, στον χώρο του βιβλίου με μια έκδοση προϊόν φιλανθρωπίας συνδρομητών. Το εγχείρημα των αδελφών Μακρή παρέμεινε στη σκιά της ομορφιάς και της χάρης τους που συνεπήραν τον Μπάιρον και μονοπώλησαν το ενδιαφέρον των περιηγητών και αργότερα των φιλολόγων για αυτές. Ωστόσο, μέσα από τη δράση τους αυτή, οι αδελφές Μακρή επέτρεψαν να γίνει ορατή για μας σήμερα μία μερίδα μορφωμένων γυναικών, που έμειναν στην αφάνεια, γιατί δεν είχαν την ευκαιρία να αφήσουν πίσω τους ίχνη της μόρφωσής τους, όπως έγινε με τις αδελφές Μακρή. Η συγκυρία συνάντησης των συντελεστών του βιβλίου μάς χάρισε μία ακόμα πρώιμη γυναικεία παρουσία στον χώρο των εκδόσεων και ένα δείγμα λόγου από την εποχή της ελληνικής επανάστασης, ασφαλώς όχι αυθεντικού, αλλά σίγουρα ενδιαφέροντος για την έρευνα της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας.

[20] Ας μην ξεχνάμε ότι ο David, του οποίου τη γραμματική μεταφράζει στα αγγλικά ο Winnock, διατηρούσε άριστες σχέσεις με τον Κοραή, βλ. Caravolas 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος, κ.ά. 1981. *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*. Επιμέλεια: Ι. Μοσχονάς. Αθήνα: Οδυσσέας.

Γέροντας, Δ. 1969. *Ιστορία των Αθηναίων Τουρκοκρατία Περίοδος πρώτη 1456*-1687*, τ. Δ΄. Αθήνα: Παλμός.

Γραμμενίδης, Σ., Δημητρούλια, Ξ., Κουρδής, Ε., Λουπάκη, Ε. & Γ. Φλώρος. 2015. *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις της μετάφρασης*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. (Διαθέσιμο στο: https://hdl.handle.net/11419/3903).

Δελβερούδη, Ρ. (υπό δημοσίευση). Οι γραμματικές του αγώνα. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Με την πένα των Άλλων: όψεις της επαναστατημένης Ελλάδας κατά τον 19ο αι.*, Φιλοσοφική Σχολή ΕΚΠΑ, 8-11 Δεκεμβρίου 2021. Αθήνα.

Ηλιού, Φ. 1997. *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία-φυλλάδια*, τ. 1, *1801-1818*. Αθήνα: Βιβλιολογικό εργαστήρι/ΕΛΙΑ. (Διαθέσιμο στο: http://62.1.45.170/bibliology/19.htm).

Ηλιού, Φ. 2005. *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Καμπούρογλου, Δ. 1901. Αι κόραι του Μακρή, *Παναθήναια*, έτος Β΄, τχ. 28, 30 Νοεμβρίου: 120-125.

Καμπούρογλου, Δ. 1969. *Ιστορία των Αθηναίων Τουρκοκρατία Περίοδος πρώτη 1456*-1687*, τ. Γ΄. Αθήνα: Παλμός.

Καμπούρογλου, Δ. 1995 [1921]. *Αττικοί έρωτες, Ιστορικόν διήγημα*. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.

Κανελλόπουλος, Π. 1974. *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, τ. 4.2. Αθήνα.

Κατσιαρδή-Hering, Ό. 1986. *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.

Κατσιαρδή-Hering, Ό. 1989. Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας. *Μνήμων*, τ. 12: 9-42.

Κοδρικάς, Π. 1998 [1818]. *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, Επιμέλεια: Ά. Αγγέλου. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Λόρδος Μπάιρον. 1996. *Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 & 1823-1824*, Μετάφραση: Δ. Κούρτοβικ. Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

Κοντογιάννης, Π. Μ. 1917. *Οι προστατευόμενοι*, ανάτυπο από το π. *Αθηνά*, τ. 29. Αθήνα: Σακελλάριος.

Μαντάμ ντε Ζανλίς. (υπό έκδοση). *Η γυναίκα συγγραφέας*, Μετάφραση: Δ. Γιαννάτος, Επιμέλεια-επίμετρο: Μ. Σπυριδοπούλου. Αθήνα: Ροές.

Μανωλέσσου, Ι. & Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού. 2011. Γραμματικές της Νεότερης Ελληνικής: Από το Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτριο Βενιέρη (1799). Στο Γ. Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία: 103-121.

Μαραγκού, Ν. 2010. *Γεζούλ*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Μιχελή, Λ. 1990. *Η Αθήνα των ανωνύμων. Περιήγηση στα πλατώματα, τους μαχαλάδες και τις γειτονιές της Παλιάς Αθήνας*. Αθήνα: Δρώμενα.

Ντενίση, Σ. 2000. Η Ευανθία Καΐρη και το έργο της στο πλαίσιο της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας της εποχής της. Στο *Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999*. Άνδρος: Καΐρειος βιβλιοθήκη: 27-43.

Οικονόμου, Ι. 1964. *Επιστολαί διαφόρων ελλήνων λογίων*… Επιμέλεια: Γ. Αντωνιάδη. Αθήνα: Γιάννης Αντωνιάδης.

Παπαδέλος, Γ. 2018. *Όψεις της διαμάχης για την καθομιλουμένη γλώσσα στα χρόνια του νεοελληνικού διαφωτισμού: Η περίπτωση του Κώδικα Οικονόμου*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης, ΕΚΠΑ.

Πάτσιου, Β. 2000. Ενδείξεις γυναικείας λογιοσύνης τον αρχόμενο ελληνικό 19ο αιώνα: Το μεταφραστικό έργο της Ευανθίας Καΐρη και η παράδοση του νεοελληνικού διαφωτισμού. Στο *Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999*. Άνδρος: Καΐρειος βιβλιοθήκη: 45-62.

Πολέμη, Π. 2008. Αγγελιών «Προθεωρία». Στο *Δια του Γένους τον φωτισμόν: Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*. Επιμέλεια:

Π. Πολέμη, με τη συνεργασία των Α. Ματθαίου & Ε. Ριζάκη. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη: ζ΄-κδ΄.
Σιμόπουλος, Κ. 1989. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2. Αθήνα.
Σκουμπουρδή, Ά. 2001. *Ψυρρή. Η γειτονιά των ηρώων*. Αθήνα: Πατάκης.
Ταμπακάκη, Π. 2017. Το *Γεζούλ* της Νίκης Μαραγκού και η «Κόρη των Αθηνών» του Βύρωνα. Γυναικεία γραφή, τραύμα και αφήγηση. Στο Π. Ταμπακάκη (επιμ.), *Κύπρος: Γυναικεία φωνή και μνήμη στο έργο της Νίκης Μαραγκού*. Αθήνα: Το Ροδακιό: 180-202.
Φιλαδελφεύς, Θ. Ν. 1902. *Ιστορία των Αθηνών επί τουρκοκρατίας από του 1400 μέχρι του 1800*, τ. 2. Αθήνα: Σακελλάριος.
Φραγκίσκος, Ε. Ν. 1966. Η «Πρότασις προς τους νέους τους Ίωνας» (1816). *Ο Ερανιστής/The Gleaner*, τ. 4: 201-214.

Ξενόγλωσση

Auroux, S. 1995. Grammatisation. *Histoire Épistémologie Langage*, τ. 11: 5-6.
Ayres-Bennett, W. & H. Sanson (επιμ.). 2020. *Women in the History of Linguistics*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
Brouzas, C. G. 1947. Tereza Macri, the Maid of Athens. *West Virginia University Bulletin Philological Papers*, τ. 5: 1-30.
Caravolas, J.-A. 2009. *Jules David et les études grecques (1783-1854)*. Παρίσι: L'Harmattan.
Chambers, J. K. & P. Trudgill. 1998. *Dialectology* (2η έκδ.). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
Espagne, M. 2013. La notion de transfert culturel. *Revue Sciences/Lettres*, τ. 1. (Διαθέσιμο στο: https://doi.org/10.4000/rsl.219).
Evans, G. 1978. The Maid of Athens as an Author. *The Byron Journal*, τ. 6: 114.
Gardner, M. 1892. *A Short and Easy Modern Greek Grammar with Grammatical and Conversational Exercises, Idiomatic, Proverbial Phrases and Full Vocabulary after the German Carl Wied*. Λονδίνο: D. Nutt.
Genlis, Félicité de. 1799 [1798]. *Manuel du voyageur ou recueil de dialogues, de lettres etc. suivi d'un itinéraire raisonné à l'usage des François en Allemagne et des Allemands en France*… Βερολίνο: Lagarde.
Genlis, Félicité de. 1811. *De l'influence des femmes sur la littérature française, comme protectrices des lettres et comme auteurs; ou précis de l'histoire des femmes françaises les plus célèbres.* Παρίσι: Maradan.
Hughes, T. S. 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τ. Α΄. Λονδίνο.
Laurent, P. E. 1821. *Recollections of a Classical Tour Through Various Parts of Greece, Turkey, and Italy, Made in the Years 1818 & 1819*… Λονδίνο: G. & W.B. Whittaker.
Legrand, É. 1870. Introduction. Στο Ν. Σοφιανός, *Grammaire de la langue grecque vulgaire* (Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, no 6). Παρίσι/Αθήνα: Maisonneuve et Cie/Pandora: 5-24.
Reid, M. 2011. Madame de Genlis dans le champ éditorial de son temps. *Revue de la BNF*, τ. 39: 38-45.
Wied, C. 1887. *Die Kunst die neugrichische Volkspache durch Selbstunterricht schnell und leicht zu erlernen*. Βιέννη: A. Hartleben.
Williams, H. W. 1820. *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*…, τ. 2. Εδιμβούργο: A. Constable & Co Edinburgh.

SUMMARY

THE GRAMMARS OF THE MODERN GREEK LANGUAGE DURING THE GREEK REVOLUTION AND THE TRANSLATION OF FÉLICITÉ DE GENLIS'S *MANUEL DU VOYAGEUR* BY THE MACRI SISTERS

Rea Delveroudi

In my paper, after presenting data on the state of Modern Greek grammaticography at the beginning of the nineteenth century, I look at the role of foreign contributors in the writing and publishing of Modern Greek grammars, at a time when Greeks themselves were hardly involved in this field. I argue that foreigners helped Greeks see their mother tongue as a linguistic variety autonomous from ancient Greek, as a language entitled to having its own separate written grammar. I then focus on an 1825 Modern Greek translation of an internationally popular book, consisting of dialogues for travelers in three languages (i.e., English, Greek and Italian), which is important not only concerning the history of the Modern Greek grammaticography, but also for gender studies, cultural transfers, and the history of travelling and food. The book, with the help of George Winnock and many subscribers, was published in London by the Macri sisters, who at the time were living in Corfu. In its paratexts, a network of relationships unfolds, not only between the contributors, but also between scholars who were interested in Modern Greek at the time. I suggest that the Macri sisters' dire financial situation "allowed" them, despite their gender, to get involved in the publishing of this book, which offers a fascinating, if not entirely accurate, sample of the language of the Greek Revolution era.

10

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΙΤΕΙΑΣ ΣΤΗ *ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΣ*

Ευγενία Μαρινάκου
Δρ. Παν/μίου P. Valéry Montpellier III

Λέξεις-κλειδιά: Διονύσιος Σολωμός, επαιτεία, Ζάκυνθος, Μεσολόγγι

Στις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της επαιτείας εν γένει προβάλλονται στρατηγικές, που επικεντρώνονται στην ορατότητα του σώματος και στον λόγο. Μέσω αυτών, ο επαίτης καθιστά τον εαυτό του απολύτως διακριτό από τους άλλους. Στη βάση της διαφοράς του αυτής κατασκευάζει πρωτίστως την κατωτερότητά του, υιοθετώντας συμβολικές, κατάλληλες για την περίσταση ενδυματολογικές επιλογές, χειρονομίες και συμπεριφορές, σε συνδυασμό με λόγο αναφορικό, κυρίως όμως υποδηλωτικό. Βασικό επιχείρημα για την εν λόγω αναπαραστατική πρόθεση, με την οποία ως *Άλλος* πλησιάζει το όριο του *ανήκειν* χωρίς συνήθως να το παραβιάζει, είναι η αποτελεσματικότητα της επαιτείας με τον ενοχοποιητικό εκβιασμό αυτών από τους οποίους προσδοκά οφέλη.

Στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* του Διονυσίου Σολωμού (Πολίτης 1944), κατά την επαιτεία, στην οποία επιδίδονται οι Μεσολογγίτισσες πρόσφυγες, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Στο κείμενο δεν εκτίθεται ο μεταξύ αλήθειας και ψεύδους, υποκρισίας και ειλικρίνειας, λόγος της επαιτείας ούτε και οι συνήθεις τακτικές εξαπάτησης με τις συνακόλουθες σωματικές μεταμφιέσεις και χαρακτηρολογικές μεταμορφώσεις. Τα υποκείμενα της επαιτείας δεν προσχεδιάζουν το θέαμά της και η στάση αυτή είναι βαθιά ιστορική. Όχι μόνον γιατί η επαιτεία αποτελεί αντιπροσωπευτικό στοιχείο μιας συγκυριακής ταυτότητας που επιβάλλεται από τις συνθήκες της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826), αλλά και γιατί οι τρόποι με τους οποίους πομποί και δέκτες την επιτελούν, επιτρέπουν να συλλάβουμε το είδος της εμπλοκής τους σε μια συλλογική υπόθεση, στον Αγώνα για την απελευθέρωση του έθνους. Εξαρχής δηλαδή η επαιτεία συνιστά ένα γεγονός, του οποίου το ηθικό, πολιτικό και εθνικό νόημα οι μεν πομποί υποστηρίζουν, οι δε αποδέκτες είτε αποδέχονται είτε αντικρούουν. Η δράση αυτών και η μεταξύ τους σχέση αναπαρίστανται ρεαλιστικά με βάση τα πραγματολογικά δεδομένα του τόπου και του χρόνου, με αφηγηματικούς τρόπους που σηματοδοτούν την ιστορική πραγματικότητα, 200 χρόνια πριν. Αυτοί οι τρόποι είναι η διήγηση και οι διαλογικές σκηνές, όπου εντοπίζονται οι όψεις της επαιτείας (ιστορικές, πολιτικές, συμβολικές) και συγχρόνως οι φορείς της, οι επαίτες (οι Μεσολογγίτισσες), και οι αποδέκτες τους (οι Ζακυνθινοί και *η Γυναίκα*). Οι πρώτοι, οι πομποί της επαιτείας, πρόσωπο συλλογικό, εκφράζονται με τρόπους – θα τους χαρακτηρίζαμε – θεατρικούς, οι οποίοι δραματικά (προώθηση δράσης, περιεχόμενο) και δραματουργικά (μορφή, π.χ. οι χειρονομίες, οι σωματικές στάσεις) παραπέμπουν στην αρχαία τραγωδία – ένα στοιχείο που υπογραμμίζει την πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας από τον Δ. Σολωμό, τις αφομοιωμένες από μέρους του, πλην εκ μεταφοράς, επιδράσεις της.[1] Από τους δεύτερους, τους αποδέκτες, οι Ζακυνθινοί ως

Ευχαριστώ την Danielle Morichon και την Μαίρη Ρούσσου-Sinclair για την προσεκτική ανάγνωση του κειμένου μου και τα ουσιαστικά τους σχόλια. Επίσης, ευχαριστώ την Ελευθερία Ζέη, που έθεσε στη διάθεσή μου τις σημειώσεις για τη γλώσσα του ρομαντισμού από τις πανεπιστημιακές της παραδόσεις.

σύνολο συνεισφέρουν στον Αγώνα, *η Γυναίκα*, όμως, ως πρόσωπο εξατομικευμένο, αλλά και ως αντιπροσωπευτικό μιας κοινωνικής ομάδας (των ευγενών της Ζακύνθου, ή ακριβέστερα ενός μέρους της), τον αντιστρατεύεται. Σταδιακά στο κείμενο, ο πομπός της επαιτείας αλλάζει. Αντί για τις Μεσολογγίτισσες είναι η αδελφή της *Γυναίκας* που παρουσιάζεται σαν ζητιάνα. Η επαιτεία σε αυτό το σημείο αποσυνδέεται από τα ιστορικά συμφραζόμενα και επιτελείται στο συγκρουσιακό πεδίο της δυαδικής σχέσης ανάμεσα στις δύο αδελφές.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι σκηνές της επαιτείας που κατασκευάζει ο Διονύσιος Σολωμός, συγκροτούν το λογοτεχνικό πρόσωπο του επαίτη στο κείμενο.[2] Αυτό το πρόσωπο με απασχολεί: ένα πρόσωπο φτωχό και στερημένο, ομόλογο του καθαγιασμένου συμβόλου του, αυτού που χορηγεί ο ευαγγελικός λόγος της *Καινής Διαθήκης* και της *Αποκάλυψης* του Ιωάννη,[3] όπου ο θεός παρουσιάζεται ως ζητιάνος και ο ζητιάνος είναι του θεού. Κυρίως όμως το πρόσωπο του επαίτη με ενδιαφέρει ως σύμβολο ιστορίας, με το οποίο παραστασιοποιείται η ιδέα της πατρίδας. Αυτό που θα προσπαθήσω επομένως να δείξω είναι ότι οι γυναίκες που επαιτούν μέσω μιας δράσης επιτελεστικής, ήτοι τρόπου-λόγου και αντιστρόφως, μας προσφέρουν τη δυνατότητα να συλλάβουμε βιωματικά (μέσω των αισθήσεων της όρασης και της ακοής), πρώτον, έναν από τους τρόπους του Αγώνα για την ανεξαρτησία της πατρίδας και, δεύτερον, την πολεμική εναντίον της. Η πολεμική αυτή έχει τον δικό της φορέα, τη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*, και εκδηλώνεται με λόγους καταστατικούς που χρήζουν ερμηνείας. Κυριολεκτικός τόπος συνάντησης των δύο πλευρών είναι η Ζάκυνθος, μεταφορικός όμως είναι η πατρίδα. Από αυτήν θα ξεκινήσω, από την επίμαχη θέση της πατρίδας στο φαντασιακό των προσώπων.

1. Η πατρίδα: Εικόνα, χώρος και ιδέα

Στα 1803 ο Χριστόφορος Περραιβός, στρατιωτικός, πολιτικός και συγγραφέας, στενός συνεργάτης του Ρήγα Φεραίου, στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου του (Περραιβός 1803: 7), το οποίο υπογράφει με το ψευδώνυμο Στέφανος Αναργυράσιος, απευθύνεται στους Επτανήσιους «άρχοντες» ως εξής:

> Εν ενί λόγω σας λέγω, ότι η μήτηρ σας ευρίσκεται μέσα εις την σκοτεινήν φυλακήν δεδεμμένη χέρια, και ποδάρια με αλύσσους σφικτάς· τα κλειδία της φυλακής, και των αλύσσων εις τα χέρια σας είναι, αν την ελευθερώσητε, είστε γνήσια τέκνα της, είστε άλλοι Θρασύβουλοι, και άλλοι Πελοπίδαι· ει δε και την αφήσητε, είστε μητροκτόνοι, είστε αλλογενείς.[4]

Στο απόσπασμα, ο συγγραφέας, προσηλωμένος στην αποστολή της Επανάστασης, δραματοποιεί τον εαυτό του ως ηθικό κριτή των Επτανήσιων αρχόντων και εθνεγέρτη, στάση που συνάδει με τη δράση του κατά την προεπαναστατική περίοδο (Λαμπρινός

---

[1] «Ο Σολωμός προσλαμβάνει την αρχαία ελληνική ποίηση μέσω της ιταλικής […]. Η ιταλική παιδεία του είναι παράγων με βαρύνουσα σημασία, αφού άλλωστε σχεδίαζε τα ποιήματά του σε πεζή ιταλική μορφή, αλλά πρέπει να συνεκτιμήσουμε και την εξαιρετικά περιορισμένη γνώση του της αρχαίας ελληνικής. Ο Πολυλάς αποκαλεί τον Σολωμό "συγγραφέα σχεδόν αμαθή της αρχαίας ελληνικής […]", που σημαίνει ότι είχε μόνο ψήγματα γνώσεων […]». Πασχάλης 2021: 25.

[2] Ως επαίτης προβάλλεται ο ήρωας και στο ποίημα *Ο Κρητικός*.

[3] Στο *Κατά Ματθαίον ευαγγέλιο*, κε΄, 31-46: «Επείνασα γαρ, και εδώκατέ μοι φαγείν, ξένος ήμην, και συνηγάγετέ με». Στην *Αποκάλυψη* του Ιωάννη, 3.20: «Ιδού έστηκα επί την θύραν και κρούω· εάν τις ακούση της φωνής μου και ανοίξη την θύραν, και εισελεύσομαι προς αυτόν και δειπνήσω μετ' αυτού και αυτός μετ' εμού».

[4] Το παράθεμα αντλείται από το βιβλίο του Γιάννη Κόκκωνα (2018: 145).

1973: 235).[5] Με απειλητικούς τόνους και την εμφατική στις επαναλήψεις της ρηματική ενέργεια του λόγου, υποδεικνύει τη σχέση που πρέπει οι Επτανήσιοι άρχοντες να έχουν με την πατρίδα, σχέση βιωματική, που σφραγίζεται τελεσίδικα με το ηθικό, το συναισθηματικό και το πολιτικό στοιχείο. Η φυλακισμένη και αλυσοδεμένη μητέρα είναι το αισθητό και δραματικό ανάλογο της υπόδουλης πατρίδας, ένα σύμπλεγμα εικόνων δια των οποίων η έννοια λαμβάνει ανθρώπινη μορφή. Το επώδυνο συναίσθημα της σκλαβιάς που η καθηλωτική εικονοποιία προκαλεί, δικαιολογεί την ανελαστικότητα της διάζευξης σε αυτόν τον *έναν λόγο*: ανάμεσα σε γνήσια τέκνα που απελευθερώνουν τη μητέρα-πατρίδα και σε ηθικά στιγματισμένους αλλογενείς που την εγκαταλείπουν.

Στο αρχέτυπο της μητέρας τροφού και της θεάς μητέρας Γης[6] ως υπενθύμιση της ίδρυσης των κοινωνιών, στο οποίο στηρίζεται η ιδέα της πατρίδας, έγκειται το ευθύβολο της μεταφοράς. Η ταύτιση ωστόσο της πατρίδας με τη μητέρα τροφό, και η παραστατική πρόσληψή της μέσα από αυτήν στους χρόνους που συζητάμε, δεν είναι η μόνη· είναι μέρος μιας σειράς προσωποποιήσεων με μακρά ιστορία, ρητορικών, λογοτεχνικών, εικονιστικών (Κόκκωνας 2018: 133-191) που δημιουργούνται πριν από την Επανάσταση. Λόγιοι, μεταφραστές και λογοτέχνες, όπως ο Ρήγας Φεραίος, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Άνθιμος Γαζής και ο Αθανάσιος Ψαλίδας, γράφοντας κείμενα και φιλοτεχνώντας προμετωπίδες, «ποιούν το πρόσωπο» της πατρίδας ως πάσχουσας σκλαβωμένης γυναίκας που καλεί σε βοήθεια τα τέκνα της, προβάλλοντας στην έννοια της μιας την υπόσταση και συνειδητή ζωή της άλλης. Στόχος τους, μέσω αυτού του συμβόλου, είναι η ανάγλυφη προβολή της δοκιμασίας της πατρίδας και η κινητοποίηση για την απελευθέρωσή της.

Η μεταφορά με την οποία η Ελλάδα εμψυχώνεται από τον Χ. Περραιβό ως υπόδουλη γυναίκα-μητέρα και η οποία ενεργοποιεί μια δυναμική ανταπόκριση, καθιστώντας υπόλογους αυτούς που θα απέχουν από τον Αγώνα, είναι ενδεικτική της προεπαναστατικής περιόδου. Η μεταφορά όμως που «διαβάζουμε» στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* στα επαναστατικά χρόνια είναι διαφορετική. Η πατρίδα δεν συμβολοποιείται μέσα από το ενικό εικονιστικό πρότυπο της σκλαβωμένης μητέρας, μέσω δηλαδή μιας φαντασιακής αναπαράστασης, με την οποία αποδίδεται η ιστορική εμπειρία στη μέχρι τώρα ορατή της διάσταση. Αντιθέτως, συμβολοποιείται ως εξεγερμένη, που διεκδικεί την ελευθερία της και ζητεί βοήθεια. Η δραματική της λειτουργία είναι άλλης τάξεως, εφόσον πραγματοποιείται μέσω μιας παράστασης, αποτελούμενης από Μεσολογγίτισσες γυναίκες που έχουν καταφύγει στη Ζάκυνθο και επαιτούν για τον Αγώνα. Ο Σολωμός αφηγείται τη δράση τους με τρόπους λογοτεχνικούς που συνδυάζουν το ατομικό βίωμα των προσώπων με τη συλλογική του σημασία, αυτή που απορρέει από τον γενικευτικό χαρακτήρα του προτύπου τους. Όπως το θέτει ο Δημήτρης Μαρωνίτης (2007: 44), αναφερόμενος στο τέχνασμα της αλληγορικής προσωποποίησης εννοιών που επιλέγει ο Σολωμός: «η Ελευθερία είναι μια ζητιάνα που γυρίζει στα ξένα ζητώντας βοήθεια σαν τις Μεσολογγίτισσες στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*».

Αλλά η Ζάκυνθος δεν είναι τα ξένα. Με το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης, τα νησιά του Ιονίου συνεγείρονται μπρος στην προοπτική της εθνικής παλιγγενεσίας που κυριαρχεί στον ιστορικό ορίζοντα, έτσι όπως αυτός έχει διαμορφωθεί από τον

[5] «Ο Χριστόφορος Περραιβός είναι ο ζωντανός κρίκος που ενώνει δύο περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας: της προδρομικής του Ρήγα και της επαναστατικής των χρόνων της Φιλικής. Η πρώτη ρίχνει το σπόρο, ζυμώνει ιδέες, ανοίγει δρόμους, η δεύτερη οργανώνει, συγκροτεί δυνάμεις, καθορίζει πορεία, προβαίνει στην άμεση επαναστατική πράξη».

[6] Η επικρατέστερη ετυμολογική άποψη θεωρεί ότι η λέξη Δήμητρα (Δημήτηρ στην αττική διάλεκτο, Δαμάτηρ στη δωρική) είναι σύνθετη και σημαίνει Μητέρα γη.

Διαφωτισμό, τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους. Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί της περιόδου, η εναντίωση στον θρησκευτικό σκοταδισμό και τον πολιτικό αυταρχισμό, η έμφαση στην ατομική ελευθερία συνδέονται με το όραμα μιας διαφορετικής κοινωνικής οργάνωσης. Ένα από τα δομικά της στοιχεία είναι η μαζική μετατόπιση από τον γενέθλιο τόπο και την παραδοσιακή κοινότητα στο έθνος. Το γεγονός αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στην κινητοποίηση για τη δημιουργία του εθνικού κράτους, όπου η μορφή της πατρίδας καταλαμβάνει κεντρική θέση στη φαντασιακή κοινότητα και καθίσταται φορέας νοήματος για την εθνική ιστορία. Η αναγνώριση ωστόσο των αρχών του εθνισμού, η συμμετοχή στον απελευθερωτικό Αγώνα και η ενίσχυσή του δεν ήταν καθολική σε αυτές τις ιδιόμορφες κοινωνίες: κοινωνίες ανάμεσα στην Ιταλία και την Ελλάδα, με τοπικές ελίτ και δυτικά ήθη, με ταυτότητες υβριδικές σε όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου, γλώσσα, θρησκεία, τέχνες, γράμματα (Αρβανιτάκης 2017). Ένα μέρος της τάξης των ευγενών (Αρβανιτάκης 2013: 476), φορείς του δεσποτισμού των διάδοχων κυρίαρχων, Βενετών και Άγγλων, εκφράζουν την εχθρότητά τους για την Επανάσταση «με τη γλώσσα και με τα έργατα».

Σε μία τέτοια κοινωνία, αυτήν της Ζακύνθου, καταλήγουν ως επαίτες οι Μεσολογγίτισσες. Οι τρόποι τους της επαιτείας, το παρελθόν και η δράση τους, όπως εξιστορούνται και όπως δείχνονται στο κείμενο του Δ. Σολωμού, μου επιτρέπουν να διαβάσω την πατρίδα κρατώντας την ψευδαίσθηση της ανθρωπόμορφης ιδέας της, του δραματοποιημένου προσώπου της. Αλλά η προσωποποιημένη πατρίδα που επαιτεί, δεν στέκεται μόνη. Απέναντί της τοποθετούνται οι Ζακυνθινοί, χωρισμένοι σε αυτούς που την βοηθούν και σε αυτούς που την αρνούνται. Οι πρώτοι, όπως ήδη αναφέραμε, παρουσιάζονται ως σύνολο, οι δεύτεροι εκπροσωπούνται από *τη Γυναίκα*. Ο αφηγητής μοιράζει την προσοχή του και στους δύο, αναδεικνύοντας το διπλό ιστορικό βίωμα με άμεσο και έμμεσο τρόπο: το δικό τους βίωμα με αφορμή την Επανάσταση και το Μεσολόγγι, και το δικό του, καθώς τις παρατηρεί και τις «καταγράφει». Ο αφηγητής στα κεφάλαια που αφορούν στην επαιτεία μένει αόρατος και μόνο από τη φωνή του εντοπίζεται στο αφηγηματικό περιβάλλον. Εξαρχής, όμως, παρουσιάζεται ως «Ιερομόναχος Διονύσιος», πρόσωπο-προσωπείο του Δ. Σολωμού, ιστορικού υποκειμένου που ζει από κοντά τα γεγονότα (Τσαντσάνογλου 2017: 20). Έχοντας πρόσβαση, και στις Μεσολογγίτισσες γυναίκες και στην εκπρόσωπο της ντόπιας αριστοκρατίας, *τη Γυναίκα*, εστιάζει στην επαιτεία και τους συντελεστές της, για να την μεταφέρει ως διήγηση και να την παρουσιάσει ως σκηνή. Και στις δύο περιπτώσεις, η μεταφορά δεν είναι διαφανής, λόγω της ηθικής, συναισθηματικής και ιδεολογικής επικέντρωσής του στο καλό και τη δικαιοσύνη, έννοιες-αξίες άμεσα συνδεδεμένες με την υπόθεση του έθνους. Θεατής, ακροατής και γραφέας της επαιτείας, δείχνει τις διαφορετικές προσλήψεις της μέσα από εναλλασσόμενους πομπούς και δέκτες, παρουσιάζοντας αντεστραμμένα τις δράσεις, τους λόγους και τα συναισθήματά τους· αποκαλύπτοντας συγχρόνως τη δική του ενσυναίσθηση για αυτούς που δρουν ως ιστορικά υποκείμενα με τα μέσα που διαθέτουν.

2. Επαίτες της νύχτας

Στη δράση των γυναικών από το Μεσολόγγι, δράση συνδεόμενη, όπως σημειώσαμε, με μία συγκυριακή ταυτότητα, δεν εντοπίζονται οι συνήθεις τακτικές επιτέλεσης της επαιτείας, όπως η μεταμφίεση και η υπόκριση. Ο λόγος είναι ότι δεν υπάρχει απόσταση για να καλυφθεί ανάμεσα στο είναι και το φαίνεσθαι και αυτό οφείλεται στην ιστορική συγκυρία. Το σχήμα της επανάληψης, στο οποίο επιμένει ο αφηγητής, το αποδεικνύει.

Οι Μεσολογγίτισσες «επερπατούσαν τριγύρω γυρεύοντας για τους άνδρες τους, για τα παιδιά τους, για τ' αδέλφια τους, που επολεμούσανε» (<3>/2).[7]

Ο ηθικός και ο πολιτικός σκοπός της επαιτείας, μιας επαιτείας ταγμένης στον Αγώνα, σημαίνεται από τη σωματική της γλώσσα. Αυτή φέρει νοήματα που αποκαλύπτουν πομπούς και δέκτες στα Κεφάλαια <3>, <4>, <5>, <7> και <9>. Αποκαλύπτουν επίσης ταυτότητες και σχέσεις στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, αρχής γενομένης από το Κεφάλαιον <3>, όπου ο αφηγητής μιλώντας για τις Μεσολογγίτισσες, εστιάζει στην ιστορική μεταβολή της κοινωνικής τους θέσης. Για την αφηγηματοποίηση αυτής της μεταβολής βασίζεται στην υφολογική παράδοση της *Βίβλου,* (Coutelle 2009: 452-453), σε εκείνο το συντακτικό και εκφραστικό συνεχές των κατά παράταξη προτάσεων. Το «έχει» τους στο παρελθόν (<3>/4 «Και είχανε δούλους και είχανε σε πολλές πεδιάδες και γίδια και πρόβατα και βόιδα πολλά»), που θυμίζει τον Ιώβ, όπως παρατηρεί ο Louis Coutelle, έρχεται σε αντίθεση με το τώρα της προσφυγιάς και του ξεπεσμού τους. Έτσι εξηγούνται τα συναισθήματα ντροπής για την επαιτεία, ιδίως η απόφασή τους για επαιτεία τη νύχτα: «Στην αρχή εντρεπόντανε νά 'βγουνε και επροσμέναν το σκοτάδι για ν' απλώσουν το χέρι, επειδή δεν ήτανε μαθημένες […]» (<3>/3). Η απόφασή τους αυτή, τουλάχιστον στην αρχή («πριν περισσέψουνε οι χρείες», <3>/6), καθώς προσπαθούν να συνταιριάξουν τα μη συμβατά, ήτοι την αποτελεσματικότητα της επαιτείας με το αθέατο των επαιτών, μόνο κατ' οξύμωρο σχήμα μπορεί να προσληφθεί.

Στη δράση των γυναικών αναγνωρίζουμε την τυπολογία των τρόπων της επαιτείας. «Το απλωμένο χέρι» είναι η κλασική χειρονομία του ζητιάνου, «οι [δε] ρώτησες» (<3>/10), είναι ο λόγος τους, λόγος που δεν προσπαθεί να πείσει, γιατί είναι ήδη πειστικός και νομιμοποιημένος ως προς το τι επικαλείται, όντας σε συγχρονία με το ιστορικό γεγονός που τον παράγει, «τες κανονιές του Μισολογγιού» (<3>/10). Ο συγχρονισμός των δύο αυτών δράσεων, της επαιτείας και της πολιορκίας, ενισχύει τη δραματικότητα της πρώτης με την τεκμηριωτική ισχύ της δεύτερης και αντιστρόφως: «Και δεν τους έλεγε κανένας το όχι, γιατί οι ρώτησες των γυναικών ήτανε τες περσότερες φορές συντροφευμένες από τες κανονιές του Μισολογγιού […]» (<3>/10). Μια εξιδανικευτική, με ιστορική ωστόσο βάση (Μοσχονάς 1978: 23, Χιώτης 1874: 556),[8] συλλογική εικόνα των Ζακυνθινών, που εμπλέκονται συναισθηματικά και συμπαραστέκονται, είναι ο άλλος πόλος της περιγραφής: «Και οι πλέον πάμφτωχοι εβγάνανε το οβολάκι τους και το δίνανε και εκάνανε το σταυρό τους κοιτάζοντας κατά το Μισολόγγι και κλαίοντας» (<3>/11). Η περιγραφή αποδίδεται με μια γλώσσα χειρονομιών, που η συντακτική οικονομία της οργανώνεται πάλι με βάση την παρατακτικότητα και τον ρομαντικής απόχρωσης για τον φτωχό λαό πλεονασμό της έκφρασης «και οι πλέον πάμφτωχοι».

Στο κείμενο όμως η πατρίδα δεν προσλαμβάνεται μόνον από ένα υποστηρικτικό προς αυτήν σύνολο που την αλληγορεί, τις Μεσολογγίτισσες και τους Ζακυνθινούς, αλλά και από ένα ενάντιο, με πλεονάζον μίσος για όλους και όλα, που το εκπροσωπεί η *Γυναίκα της Ζάκυνθος.* Πριν τα δούμε στην αντιπαράθεσή τους, ας σταθούμε στο πρόσωπο αυτό.

---

[7] Ο πρώτος αριθμός δηλώνει το κεφάλαιο και ο δεύτερος τον στίχο. Η αγκύλη στον πρώτο αριθμό παραπέμπει στην αρίθμηση της αναλυτικής έκδοσης, δεδομένου ότι μόνο τα δύο πρώτα κεφάλαια είναι αριθμημένα από τον ίδιο τον Δ. Σολωμό.

[8] Η βοήθεια των Επτανήσιων στους Πελοποννήσιους πρόσφυγες τον Απρίλιο του 1821, αναφέρεται από τον Ν. Γ. Μοσχονά και στους πολιορκημένους Μεσολογγίτες, την περίοδο 1825-1826, από τον Π. Χιώτη.

3. *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*: Σάτιρα και αλληγορία, ηθική και αισθητική

Πρόσωπο αινιγματικό και δυσερμήνευτο, δύσκολο στην ταυτοποίησή του λόγω των ετερογενών υλικών κατασκευής του (βιογραφικών, ιστορικών, λογοτεχνικών), και κάτι πολύ περισσότερο από λογοτεχνικός χαρακτήρας, *η Γυναίκα* είναι το υπερκείμενο είδωλο. Το ποιητικό του πλάσιμο οφείλει πολλά στις σατιρικές περιγραφές και τους αντίστοιχους προς αυτές κώδικες απεικόνισης σε κείμενα της εποχής γνωστά στον Δ. Σολωμό, όπως για παράδειγμα στον «Ανώνυμο του 1789» και την *Υπερκάλυψη* του Ούγκο Φόσκολο (2012). Οι αναπαραστατικές τεχνικές που αφορούν στο σώμα, το ήθος, τον λόγο, είναι οι εξής:

- Η ρεαλιστική απόδοση *της Γυναίκας* ως υπαρκτού ατόμου και ίσως συγγενούς του Δ. Σολωμού, ως της αριστοκράτισσας που αντιτίθεται στην Επανάσταση, εύχεται την πτώση του Μεσολογγίου, συμπεριφέρεται περιφρονητικά στις Μεσολογγίτισσες και τις διώχνει. Είναι το πρόσωπο-στόχος της σάτιρας, η οποία εκφράζεται με πικρία για την αναλγησία αυτού απέναντι στο έθνος και την ελληνική επανάσταση, αλλά και απέναντι στους ανθρώπους γύρω του. Εκφράζεται επίσης με αμεσότητα που μας στρέφει προς την πλευρά της ιστορίας, όχι της μυθοπλασίας.
- Η γκροτέσκα εικονογράφηση *της Γυναίκας*, με τη σωματική κακοπλασία και τη σεξουαλική ελευθεριότητα σε αντιστοιχία με την ηθική ασχημία, αντιστοιχία που αποκαλύπτει την ταύτιση μορφής και περιεχομένου.[9]
- Η δαιμονοποίηση *της Γυναίκας* ως εκτρωματικού προσώπου που καταλαμβάνεται από το Κακό μέχρι τελικής πτώσεως, με σύμβολα που έλκουν την καταγωγή τους από την αρχαιότητα και τον χριστιανισμό, όπως π.χ. οι «μύγες [που] εβουίζανε στο πρόσωπό της κουλουμωτές» (<9>/3), και «τα μαλλιά, μαύρα και λιγδωμένα, έλεγες πως είναι φιδόπουλα […]» (<9>/13). Η εικόνα της, φρικιαστική, θυμίζει την αποτρόπαιη Μέδουσα Γοργώ, παραπέμποντας επίσης ευθέως στις Ερινύες. Η συσχέτισή της με τον Διάβολο ως μίας από τις μορφές του, ξεκινά ήδη από το Κεφάλαιον 1, ως τις εφιαλτικές σκηνές της τρέλας, όπου παραληρεί, αδυνατώντας να αρθρώσει λόγο. Όταν δε αυτή αιωρείται κρεμασμένη, ο Διάβολος, όπως διαβάζουμε στα «Σημειώματα» για το (Κεφάλαιο 9) παίρνει τη μορφή νάνου, «που εκαθότουνα το διπλοπόδι μ' έναν ταμπουρά στο χέρι, έτοιμο[ς] να τον ασημάνει» (Πολίτης 1944: 78). Πρόσωπο-σύμβολο του Κακού και της φαυλότητας, *η Γυναίκα της Ζάκυνθος* είναι μιαρό στίγμα, πάρισο της μεγάλης πόρνης στην *Αποκάλυψη*, στην οποία οι πρώτοι χριστιανοί έβλεπαν όχι μόνο τη Βαβυλώνα αλλά και τη Ρώμη, και τη θέση της οποίας θα μπορούσε να καταλάβει η Αγγλία.

Το ανωτέρω συγκείμενο κατευθύνει την ανάγνωσή μας προς τη ρητορική τάξη της ακόλουθης σκηνής: προς το πώς δηλαδή *η Γυναίκα* υποδέχεται τα πρόσωπα που μας ενδιαφέρουν και πώς συνδιαλέγεται με αυτά· τους λόγους που ακούγονται, τον επικοινωνιακό λόγο των γυναικών και τον συγκρουσιακό δικό της. Τις μεν τις βλέπουμε, την δε την ακούμε. Με διαφορετική διατύπωση, το κείμενο «προσφέρει» θεαματικότητα και ακροαματικότητα, δύο κατηγορίες συναφείς με τους *τρόπους* και τους *λόγους* των προσώπων.

[9] Βλ. Τα Σημειώματα, Κεφάλαιο 1, 11: «Και η μορφή να είναι το ντύμα για το αληθινό, βαθύ νόημα του κάθε πράγματος». Δ. Σολωμού, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος* (Πολίτης 1944: 67).

4. Η σκηνή της επαιτείας

Οι Μεσολογγίτισσες και *η Γυναίκα* φέρουν εκ διαμέτρου αντίθετες ιδεολογίες και ηθικές στάσεις, και η επαιτεία «προσφέρεται» για τη ανάδειξη αυτής της αντίθεσης. Η ομοψυχία πομπών και αποδεκτών του πρώτου κεφαλαίου, ακολουθείται από τη σύγκρουση ιδεών του δεύτερου, η οποία εκφράζεται μέσω ενός ευανάγνωστου σωματικού κώδικα. Για παράδειγμα, στη «[…] μεγάλη ταραχή ποδιών όπου πάντοτες αύξαινε» (<4>/6), καθώς οι Μεσολογγίτισσες ανεβαίνουν στο μέγαρο *της Γυναίκας,* αντιπαραβάλλεται το: «Και εσταμάτησε [*η Γυναίκα*] κοιτάζοντας κατά τη θύρα και φουσκώνοντας τα ρουθούνια της» (<4>/7). Το φούσκωμα των ρουθουνιών, αν και ελάσσων μορφασμός, δεν είναι προσήμανση ενός ξαφνιασμένου δέκτη, αλλά σήμα ενός ετοιμοπόλεμου αντιπάλου. Είναι άμεση παραλεκτική αντίδραση με διαλογικό χαρακτήρα, με την οποία ελέγχονται όλα εκείνα τα στοιχεία που κατά τον Γιώργο Σεφέρη λογίζονται ως κέρδη της μαθητείας του Δ. Σολωμού στον Δάντη: η «ακρίβεια [κυρίως αυτή] […] η ακονισμένη σάτιρα, η οικονομία του ύφους» (Σεφέρης 1974: 252). Και είναι ακόμη συμβολική προσήμανση του Κακού σε αυτή την οπτική εικόνα που διακειμενικά ανακαλεί τον δράκο της *Βίβλου* από τα ρουθούνια του οποίου βγαίνει φωτιά.[10]

Η ακόλουθη σκηνή είναι δηλωτική των παραπάνω.[11] Ας δούμε όμως ποια είναι αυτή και πώς συγκροτείται.

4.1. «Ο βουβός χορός»[12]

«Και ιδού παρεσιάζουνται ομπρός της […]. Εβάλανε το δεξί τους στα στήθια και επροσκυνήσανε· και εμείνανε σιωπηλές και ακίνητες» (<4>/8): τέσσερα ρήματα, τέσσερεις δράσεις, που ο επιτροχασμός του συμπλεκτικού συνδέσμου «και», τις καθιστά αλληλένδετες, μία στάση· ένα αναπαραστατικό γεγονός που συνδέεται με την εθνοκεντρική ιδεολογία των καιρών, την πατρίδα που δοκιμάζεται και ζητιανεύει βοήθεια, για να απελευθερωθεί από τη σκλαβιά. Η ιδέα της πατρίδας οπτικοποιείται μέσω μιας ακίνητης εικόνας, που θα καθορίσει τη δραματική διαδικασία. Σε αυτήν συναιρούνται οι πολλαπλές σημασίες της επαιτείας ως έκκλησης: η ιστορική και πολιτική σημασία με την ποιητική της αρχαίας τραγωδίας, όπου οι Μεσολογγίτισσες ως άλλος χορός ενορχηστρώνουν την ικεσία για τα παθήματα και τα πάθη του ανθρώπου, την ηθική τάξη, το εθιμικό δίκαιο.

Ως σύνολο, οι Μεσολογγίτισσες θυμίζουν «βουβό χορό», οι πανομοιότυπες εκδηλώσεις του οποίου, ως συνεκδοχές της επαιτείας και ως μέρος του σημειολογικού της συστήματος, συνιστούν είδος ομιλίας. Είναι σημεία-σήματα μιας σωματικής γλώσσας με μεταφορική σημασία. Μπροστά στη γυναίκα της αριστοκρατίας, οι γυναίκες που επαιτούν ενεργούν στο συμβολικό επίπεδο, επιχειρώντας με μόνο τον *λόγο* του σώματος, που τους δίνει υπόσταση, να την εμπλέξουν στο θέμα τους. Ο τόπος, ο χρόνος και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου κινούνται, κωδικοποιούνται με διαφορετικές, απολύτως ερμηνεύσιμες διανοητικά και συγκινησιακά χειρονομίες: χειρονομίες ειλικρίνειας στον χαιρετισμό «το δεξί στα στήθια»· χειρονομίες υποτέλειας στα μάτια του κοινωνικά κυρίαρχου από τον οποίο ζητούν βοήθεια· χειρονομίες υποταγής επίσης, με τις οποίες μορφοποιούνται μεν οι άνισες κοινωνικές σχέσεις, επιχειρείται ωστόσο να δημιουργηθεί ο συναισθηματικός δεσμός που θα τις γεφυρώσει (Lawrie 2016: 77): «επροσκυνήσανε»· στάσεις τέλος, με τις οποίες η συγκίνηση αναπαριστάνεται και η αναπαράσταση δυνάμει συγκινεί: «[…] και εμείνανε σιωπηλές και ακίνητες». Γιατί να συγκινεί; Τα συναισθήματα έχουν τον

[10] Ιώβ 41:18–23.
[11] Βλ. Μαρινάκου 2021, για μια προγενέστερη, συνοπτική ανάλυση του θέματος.
[12] Δανείζομαι τον χαρακτηρισμό από το κείμενο της Μαρίας Δεληβοριά (2012: 87).

χρόνο τους και η σημασία τους ιστορικότητα. Η αναπαράσταση συγκινεί για τα ρεαλιστικά/ιστορικά γεγονότα που ανακαλεί: την πολιορκία του Μεσολογγίου, την προσφυγιά, τον αγώνα της απελευθέρωσης, τα οποία δένουν τη μικρή τους ιστορία της επαιτείας με τη μεγάλη του τόπου. Συγκινεί επίσης για τα ποιητικά στοιχεία με τα οποία συντίθεται: την οπτική εικόνα της κίνησης και της στάσης, την ακουστική της σιωπής, το θεατρικό τελετουργικό. Αυτά τα στοιχεία είναι που κεντρίζουν τις αισθήσεις, καθώς δραματοποιούν το ιστορικό γίγνεσθαι, επιτυγχάνοντας κάτι ακόμη: να εξιδανικεύσουν στον βαθμό που τους αναλογεί, τις Μεσολογγίτισσες ως επαίτες της αρετής απέναντι στην αρχόντισσα της ασέβειας.

Οι Μεσολογγίτισσες είναι άτομα, αλλά εδώ εμφανίζονται ως συλλογικό υποκείμενο, το μονοφωνικό αίτημα του οποίου, η συνδρομή στον Αγώνα, εκφέρεται εν σιωπή, φορτίζοντας δραματικά την ατμόσφαιρα. Η παραστατικότητα της σιωπής τους, σημείου σύγκλισης του κυριολεκτικού με το μεταφορικό, έγκειται στην αφαιρετική της ιδιότητα, στο ότι γίνεται δηλαδή το περίγραμμα αυτού που δεν λέγεται, αλλά προφανώς εννοείται. Έγκειται επίσης στο ότι η σιωπή είναι λόγος με διπλή λειτουργία, βάσει της οποίας ο μεν πομπός τοποθετείται, ο δε δέκτης πιέζεται να τοποθετηθεί. Ο δέκτης ωστόσο, *η Γυναίκα της Ζάκυνθος,* τοποθετείται δια μιας αντιστροφής, όταν μετατρέπεται σε ετοιμόλογο επιθετικό πομπό. Η αγοραία απρεπής γλώσσα της, προσίδια της ύβρεως απέναντι στη δραματικά σημαίνουσα προσήλωση των γυναικών, αποδεικνύει ότι στην περίπτωσή της «οι συγκινήσεις δεν είναι μεταδοτικές»: αυτό, κατά τον ιστορικό Lucien Febvre (2015: 16), συμβαίνει μόνον στους ανθρώπους που ενδιαφέρονται για την κοινωνική ζωή των ομοίων τους.

4.2. Λόγος κι αντίλογος

«Και έτσι δα, πώς; Τι κάνουμε; Θα παίξουμε; Τι ορίζετε, κυράδες;» (<4>/9): σύντομες, κοφτές ρητορικές ερωτήσεις, άκλιτα μέρη του λόγου σε παράταξη, ελεγκτικές ελλειπτικές προτάσεις προσβάλλουν το ήθος των γυναικών, χαλώντας ειρωνικά τους ποιητικούς τόνους της σιωπηλής τους παρουσίας. Ο ρυθμός της εκφοράς τους αποδίδει το θυμικό *της Γυναίκας* ως προσώπου που δεν παραδίδεται στον μαγνητισμό της σιωπής. Ως εκφράσεις μιας αλαζονικής φωνής, συγκεντρωμένες στο ρητορικό σχήμα της αποστροφής, αποδομούν με χλεύη το μήνυμα και μαζί τον τρόπο μετάδοσής του. Το ανασκευάζουν επίσης, καθώς *η Γυναίκα* ελέγχει το ήθος του φορέα του ως ενός παρείσακτου, ο οποίος παραβιάζει τα χωρικά, κοινωνικά και εθιμικά όρια.

> <4>/9: «Εκάμετε αναβαίνοντας τόση ταραχή με τα συρτοπάπουτσα, που λογιάζω πως ήρθετε να μου δώσετε προσταγές».
> <4>/10: «Και όλες εμείνανε σιωπηλές και ακίνητες· αλλά μία είπε: "Αμ' έχεις δίκιο. Είσαι στην πατρίδα σου και στο σπίτι σου, και εμείς είμασθε ξένες και όλο σπρώξιμο θέλουμε"».

Να ένας πρώτος ιδεολογικός πυρήνας, τον οποίο σχολιάζει πικρόχολα μία εκ των γυναικών του Μεσολογγίου, επισημαίνοντας τη διαφορά τους, το ότι δηλαδή αυτές είναι πρόσφυγες κι εκείνη εντόπια. Η ιστορική συγκυρία της προσφυγιάς αποτυπώνεται ευθέως. Γνωρίζουμε ότι από το 1821 μέχρι και το 1825-1826, άμαχος πληθυσμός από την Πελοπόννησο και την ηπειρωτική Ελλάδα καταφεύγει στα νησιά του Ιονίου. Η έμπρακτη συμπαράσταση των κατοίκων προς τους πρόσφυγες, ωστόσο, έρχεται σε αντίθεση με την εχθρότητα της βρετανικής «προστασίας» και τα μέτρα που το επίσημο κράτος παίρνει για την ανακοπή της. Με αυτήν ακριβώς την εχθρότητα συντάσσεται ένα μέρος των ευγενών, τους οποίους εκπροσωπεί *η Γυναίκα*. Στο σχόλιο, ως εκ τούτου, της Μεσολογγίτισσας, στην αντιπαράθεση του εσύ και του εμείς, αναδύεται η πολεμική

απέναντι στους πρόσφυγες, το χάσμα ως προς τα βασικά κατηγορήματα της εντοπιότητας, την πατρίδα και το σπίτι, όπως και η γνώριμη εικόνα του ξένου που τον «σπρώχνουν», εκλαμβάνοντάς τον ως απειλή για τον οικείο χώρο. Το «και όλο σπρώξιμο θέλουμε» είναι επί της ουσίας μία έκφραση για τη βιαιότητα που ενυπάρχει σε κάθε εκδίωξη. Στην παρέμβαση της Μεσολογγίτισσας, που εκφέρεται με το πρώτο πληθυντικό και όχι το πρώτο ενικό πρόσωπο, αναγνωρίζουμε κατ' αναλογίαν τον ρόλο του κορυφαίου του χορού στο αρχαίο ελληνικό δράμα, που αναλαμβάνει τον διάλογο όχι ως άτομο, αλλά ως εκπρόσωπος της ομάδας (Χουρμουζιάδης 2010: 27). Το δραματικά φορτισμένο σχόλιό της εξελίσσει την πλοκή, δημιουργώντας το ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου *η Γυναίκα* θα απαντήσει, εμπλεκόμενη σε έναν *αγώνα λόγων*.[13] Τη ρητορική που αναπτύσσεται, θα προσπαθήσω να αποκωδικοποιήσω.

<4>/11: «Και ετότες η γυναίκα της Ζάκυνθος την αντίσκοψε και αποκρίθηκε: "Κυρά δασκάλα, όλα τα χάσετε, αλλά από εκείνο που ακούω η γλώσσα σας έμεινε"».

«Κυρά δασκάλα»: Η προσφώνηση που εμπεριέχεται στην αποστροφή είναι ένας ειρωνικός χαρακτηρισμός με τον οποίο *η Γυναίκα* επικρίνει τη Μεσολογγίτισσα για την παρρησία της, την οποία εκλαμβάνει ως αναίδεια. Στο επιχείρημά της ο φτωχός, πόσο μάλλον ο επαίτης, δεν έχει δικαίωμα λόγου. Το μόνο που δίνει αποκλειστικό δικαίωμα στον αντίλογο είναι η οικονομική και κοινωνική ισχύς. Ο αντιρρητικός της λόγος, εκφρασμένος επιθετικά, απαρτίζεται από ρητορικές ερωτήσεις βάσει ενός παραλληλισμού όπου η κατάχρηση των κτητικών αντωνυμιών *μου* και *σου* οξύνει την αντιπαράθεση του εγώ και του εσείς, που εκκινεί με άξονα την πατρίδα και το σπίτι: «Είμαι στην πατρίδα μου και στο σπίτι μου; Και η αφεντιά σου δεν ήσουνα στην πατρίδα σου και στο σπίτι σου;» (<4>/12).

Στις ρητορικές ερωτήσεις *της Γυναίκας* κωδικοποιείται η έννοια της πατρίδας. Η Ζάκυνθος είναι ένας άλλος τόπος, μια άλλη πατρίδα, ξέχωρη από το Μεσολόγγι. Στη διάκριση από μέρους της των τόπων-πατρίδων έγκειται μεταξύ άλλων η άρνηση της εθνικής ιδέας στο όνομα της οποίας οι τόποι αυτοί ζητούν να ομογενοποιηθούν και αυτοί που τους κατοικούν ζητούν να συνδεθούν. Στην πολιτική της συνείδηση τα τοπικά όρια δεν υπερβαίνονται. Αντιθέτως, είναι αυτά που συγκροτούν ταυτότητες και στοιχειοθετούν διαφορές. Από τη θέση του κοινωνικά προνομιούχου, *η Γυναίκα* κοιτάζεται στον καθρέφτη της Ιστορίας, παραβλέποντας το καθεστώς της υποδούλωσης, αντιτιθέμενη στην προοπτική της μεγάλης πατρίδας, αρνούμενη να αναγνωρίσει το επείγον της βοήθειας.

Ο λόγος που ακολουθεί, σχόλιο πάνω στο σχόλιο, είναι καταιγιστικός, εμπαθής, δριμύς, με δημόσιο χαρακτήρα. Αποτελεί τόπο του Κακού στην έλλογη, πλην ανοικτίρμονα έκφρασή του. Είναι μέρος ενός ιδιότυπου, άνισου ως προς τον επιμερισμό των ομιλητών διαλόγου, με τη σιωπή των μεν και την άπαξ διακοπή της, και τον δραματικό μονόλογο της δε, τον καθ' ολοκληρίαν αναπτυσσόμενο σε διαλογική βάση: είναι αυτό που ο Μιχαήλ Μπαχτίν (2000) ορίζει ως εσωτερική διαλογοποίηση, καθώς ο λόγος της δεν συγκροτείται αφ' εαυτού, αλλά μόνον ως απάντηση στον νοούμενο λόγο του άλλου. Τον τελευταίο είναι η σιωπή του φορέα του που τον εννοεί με διαύγεια, και είναι η φωνή *της Γυναίκας* που τον ρηματοποιεί με υπερένταση πριν τον καταστείλει με ωμότητα, μέσω αλλεπάλληλων ρητορικών ερωτήσεων: «Και τι σας

[13] Στα συμφραζόμενα της τραγωδίας, ως *αγώνας λόγων* εννοείται η λεκτική αντιπαράθεση μεταξύ δύο προσώπων ενώπιον ενός τρίτου προσώπου που εμφανίζεται συνήθως στον ρόλο του κριτή.

έλειπε, και τι κακό είδετε από τον Τούρκο; Δεν σας άφηνε φαγητά, δούλους, περβόλια, πλούτια;» (<4>/13).

Η πολεμική *της Γυναίκας* είναι ανοιχτή και απροκάλυπτη. Ανασκευάζει ένα προς ένα τα πιθανά επιχειρήματα του «αντιπάλου» κατά το σχήμα της πρόληψης. Μόνο που έτσι, είναι το δικό της αξιακό σύστημα που αποκαλύπτεται, όχι το δικό τους: όταν, για παράδειγμα, στον πραγματισμό της ταυτίζει το καλό με μία από τις προϋποθέσεις του, τα υλικά αγαθά, που γι' αυτήν έχουν μείζονα σημασία. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στο πριν της ευζωίας και στο τώρα της ανέχειας και της επαιτείας, για τις οποίες, κατά την κρίση της, οι Μεσολογγίτισσες είναι οι μόνες υπεύθυνες: «Σας είπα εγώ ίσως να χτυπήσετε τον Τούρκο, που ερχόστενε τώρα σε με να μου γυρέψετε και να με βρίσετε; Ναίσκε!» (<4>/14).

Η υποφορά και ανθυποφορά, σχήμα στο οποίο ρητορικά καταφεύγει *η Γυναίκα*, αυξάνει τη δραματική σημασία του λόγου της για τη μη εμπλοκή της στην υπόθεση των γυναικών από το Μεσολόγγι. Με αυτό το επιχείρημα αίρει το ηθικό ζήτημα της προσφοράς της στον Αγώνα, που θέτει η επαιτεία τους. Ωστόσο, δεν διαχωρίζει τη θέση της από τη δική τους μόνο στο πολιτικό επίπεδο, αλλά και στο έμφυλο, όταν τις γελοιοποιεί για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο μέσω μιας εικονοπλασίας με ιδεολογική στόχευση (Καρατάσου 2014: 296): «Οι γυναίκες επολεμούσετε (όμορφο πράμα που ήθελ' ήσθενε με τουφέκι και με βελέσι· ή εβάνετε και βρακί;)» (<4>/15).

Όσο δηκτική στέκεται απέναντι στις Μεσολογγίτισσες τόσο μεροληπτική εμφανίζεται *η Γυναίκα* υπέρ των Τούρκων, όταν εκφράζει τη συμπάθειά της προς αυτούς με οικείους χαρακτηρισμούς, όπως «Και κάτι εκάμετε στην αρχή, γιατί επήρετε τα άτυχα παλληκάρια της Τουρκιάς ξάφνου» (<4>/15), αλλά και όταν ερμηνεύει την εξέγερση εναντίον τους ως προδοσία: «Και πώς εμπόρειε ποτέ του να υποφτευθεί τέτοια προδοσία;» (<4>/16).

Το ξερίζωμα των γυναικών δεν τις εξευγενίζει στα μάτια της. Τους καταλογίζει εκβιασμό, τις στηλιτεύει ηθικά: «Και τώρα που βλέπετε πως πάνε τα πράματά σας κακά, θέλτε να πέσει το βάρος απάνου μου» (<4>/18). Η επιθετικότητά της οφείλεται άραγε στην ενοχή για την άρνηση να τις συντρέξει; Γιατί ο επαίτης που ζητεί τη βοήθεια των άλλων δηλώνει διαχρονικά το δικαίωμα του αδυνάτου, πέραν της εκάστοτε ιστορικής περίστασης. Η έκφραση «να πέσει το βάρος απάνου μου», που υποκρύπτει τον φόβο της τιμωρίας, έχει χριστιανικό θεολογικό υπόβαθρο. Στη χριστιανική θεολογία, το επιχείρημα για το έλεος υπέρ του αδυνάτου ερείδεται στην εικόνα του ανθρώπου του πλασμένου κατ' εικόνα του θεού. Η ελεημοσύνη και η ευεργεσία του πλησίον είναι εκείνη που τον κάνει να πλησιάζει τον Κύριο. Τέλος, είναι αυτή που μεταξύ άλλων παίζει ρόλο στην τελική Κρίση των ανθρώπων.[14] Η *Γυναίκα,* στη συνέχεια, στη φωναχτή φαντασίωση με την ένταση της προσδοκίας, τονίζει την αντίθεση ανάμεσα στην αταξία της εξέγερσης και την «τάξη» της καταστολής της: «Αύριο πέφτει το Μισολόγγι, βάνουνε σε τάξη την Ελλάδα τη ζουρλή οι βασιλιάδες, εις τους οποίους έχω όλες μου τες ελπίδες» (<4>/19). Οι ελπίδες της συγκλίνουν με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ευρώπη της Ιεράς Συμμαχίας και της φιλοτουρκικής πολιτικής της (Δεληβοριά 2016: 443), την επέμβασή τους στις χώρες όπου εκδηλώνονταν φιλελεύθερα κινήματα. Στη δική της πρόσληψη της επαιτείας στη Ζάκυνθο, οι επαίτες είναι θρασείς, χορτάτοι, υβριστές: «Και όσοι μείνουνε από τον ξολοθρεμό έρχονται στη Ζάκυνθο να τους θρέψουμε, και με την κοιλιά γεμάτη μας βρίζουνε» (<4>/20).

Οι ρητορικές ερωτήσεις της προετοιμάζουν την τελική αποπομπή των γυναικών: «Και τώρα δα τι ακαρτερείτε; Ευρήκετε ίσως ευχαρίστηση να με ακούτε να μιλώ;»

[14] *Κατά Ματθαίον ευαγγέλιο*, ό.π.

(<4>/22). Η ακόλουθη παρατήρηση είναι ενδεικτική του αυθαίρετου συλλογισμού της: «Εσείς δεν έχετε άλλη δουλειά παρά να ψωμοζητάτε» (<4>/23). Συνδυάζεται δε με την απόφανση: «Και, να πούμε την αλήθεια, στοχάζουμαι πως θε νάναι μια θαράπαψη για όποιον δεν ντρέπεται». Αυθαίρετος συλλογισμός, πλην ακόλουθος της τακτικής *της Γυναίκας* να υποβιβάζει ηθικά την ιστορική σημασία της επαιτείας.

Με μία ακόμη αντίστιξη ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό, η *Γυναίκα* ολοκληρώνει την επιχειρηματολογία της: «Αλλά εγώ έχω δουλειά. Ακούστε; Έχω δουλειά» (<4>/24). Η αφηγηματική τεχνική της απόκρυψης επαυξάνει την ειρωνεία, με την οποία ο αφηγητής μέμφεται *τη Γυναίκα* για το ήθος της. Η «δουλειά» δεν ονομάζεται, ακούγεται όμως, χάρη στα ελλειπτικά, πλην ακραία ηχητικά διακριτικά της: «Και σε λίγο έγινε μεγάλη σιωπή· [και] άκουσα το κρεβάτι να τρίξει πρώτα λίγο και κατόπι πολύ. Και ανάμεσα στο τρίξιμο εβγαίνανε λαχανιάσματα και γογγυσμοί» (<4>/35). Τα τριξίματα, τα λαχανιάσματα και οι γογγυσμοί είναι η «δουλειά», όπως προκλητικά επαναλαμβάνει με τραχιά λαλιά την ώρα που «δίπλα» της δίνεται μάχη ζωής και θανάτου για την ελευθερία, δουλειά-«ερωτοδουλειά» (Τσαντσάνογλου 2017: 32). Στην αναρώτηση τι έχει αυτή η ηχηρή φωνή και «επικάθηται» στην ακοή μας, η απάντηση βρίσκεται στην απολύτως ελεγχόμενη από *τη Γυναίκα* δομή του λόγου της: στη ρητορική της ερώτηση «ακούστε;», η οποία τίθεται μεταξύ των δύο όμοιων προτάσεων «έχω δουλειά». Η μεν ερώτηση καταδυναστεύει τους δέκτες με τη βίαιη τονικότητά της, η δε επανάληψη «έχω δουλειά» ελέγχει τον πομπό, ως εγώ εν εξάρσει, εγώ χωρίς αναστολές, στην προκλητική συμπεριφορά του οποίου δεν αναγνωρίζεται όνειδος για το ηθικό έλλειμμα, αλλά μόνο θρίαμβος.

Στο αρχαίο δράμα, ο νικητής του *αγώνα λόγων* συνήθως μιλάει δεύτερος, με αποτέλεσμα ο πρώτος ομιλητής να μην μπορεί να ανταπαντήσει παρά μόνο με την εκτόξευση προσβολών μέσω μιας σύντομης στιχομυθίας (Collard 2003: 68). Σε αντίθεση με αυτό το διακειμενικό παρελθόν, οι Μεσολογγίτισσες, ο πρώτος «ομιλητής», αποσύρονται χωρίς να απαντήσουν: «Και οι γυναίκες του Μισολογγιού εκατέβηκαν χωρίς να κάμουνε ταραχή» (<4>/27). Η βουβή τους εικόνα συνάδει με το σολωμικό διακείμενο, με την αποστάζουσα πικρία του ομιλητή του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*: «Μοναχή το δρόμο επήρες, / εξανάλθες μοναχή, / δεν είν' εύκολες οι θύρες / εάν η χρεία τες κουρταλή».

Η Γυναίκα της Ζάκυνθος με την επικυριαρχία της μοιάζει να είναι η νικήτρια του *αγώνα λόγων*. Είναι όμως; Η εν σιωπή αποχώρηση των γυναικών από το μέγαρο σημαίνει άραγε αποχώρηση και από το κοινωνικό πεδίο (Le Breton 1997); Σκεπτόμαστε πως η σιωπή τους, ως δραματοποιημένη κριτική, επιτρέπει μεν στον δεσποτικό λόγο να μένει πάντα εκεί, αναπάντητος, επί της ουσίας όμως του εναντιώνεται. Στον ευρύ αφηγηματικό της χώρο, καθιστά το μη λεχθέν οξύτερο του λεχθέντος, παρωθώντας τον αναγνώστη να ανακαλεί τους ηθικούς, συναισθηματικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς κώδικες της ελεύθερης ζωής.

5. Ο λόγος των επαιτών

Στο Κεφάλαιον <5> ο αφηγητής κάνει λόγο για τις γυναίκες του Μεσολογγιού, αναμεταδίδοντας περιγραφικά τη σκηνική τους δράση: «εστρωθήκανε στ' ακρογιάλι […] Και κάθε μία έβαλε το χέρι και έβγαλε ό,τι και αν εμάζωξε, και εκάμανε ένα σωρό» (<5>/1-2). Στο σημείωμα όμως που συμπληρώνει τη σκηνή, ο αφηγητής τους δίνει τον λόγο, ο οποίος εκφέρεται με δύο τρόπους: με τον διάλογο δύο προσώπων, μάνας και κόρης, και με το σχόλιο μιας άλλης Μεσολογγίτισσας. Στον διάλογο μάνας και κόρης, ο λόγος της κόρης αφορά στη συμπεριφορά *της Γυναίκας*: «Και μία κόρη […] αδειάζοντας ό,τι κι αν είχε, είπε: "Ακούστε τι· συφορά· μας είπε αυτή η γυναίκα.

Ακούστηκε ποτέ από Τούρκο, από Αράπη;"» (<5>/σημείωση 2).[15] Αντιθέτως, ο λόγος της μάνας, ως ισχυρός αντίλογος, αφορά στους Ζακυνθινούς στην πλειονότητά τους: «Και η μάνα της, βάνοντάς της το χέρι στο στόμα: "Κλείσ' το, της είπε, και μην ειπείς ποτέ λόγο από αυτά. Εδώ στη Ζάκυνθο μας εκάμανε καλό και τα σκυλιά τους"» (<5>/σημείωση 2$^{\beta}$). Στην προφανή, υπό το σχήμα της ρητορικής ερώτησης, κρίση της κόρης για το ασύλληπτο της εχθρότητας *της Γυναίκας* που φανερώνεται στη σύγκρισή της με τους εχθρούς, «Τούρκο ή Αράπη», βεβαιώνεται ο χαρακτηρισμός που της έχει δοθεί στο κείμενο σχεδόν ευθύς εξαρχής: «έχθρισσα θανάσιμη του έθνους» (<1>/16). Η μάνα όμως απαγορεύει κάθε αρνητικό σχόλιο. Το επιχείρημα εδράζεται στην καθολικότητα της βοήθειας από τους ντόπιους με την υπερβολική προσωποποίηση να το υποστηρίζει: «Εδώ στη Ζάκυνθο μας εκάμανε καλό και τα σκυλιά τους». Ο τόπος είναι οι άνθρωποί του και αυτοί είναι οι Ζακυνθινοί (και μαζί με αυτούς ο ίδιος ο Σολωμός), δηλαδή όλοι όσοι θέτουν τον εαυτό τους στην υπηρεσία μιας υπό συγκρότηση πατρίδας· αυτής που για να υπάρξει, «ζητάει» όλοι, τόποι και άνθρωποι, να εναγκαλιστούν το έθνος.

Στον λόγο της μάνας, λόγο-κατακλείδα, όπου συνοψίζεται η σύσσωμη κινητοποίηση των Ζακυνθινών, *η Γυναίκα της Ζάκυνθος* δεν συμπεριλαμβάνεται. Αντιθέτως, αφήνεται απ' έξω. Τον αποκλεισμό της επισφραγίζει το σχόλιο μιας άλλης γυναίκας, η ειρωνεία του οποίου έγκειται στην απροσδόκητη αντιστροφή της συμπόνοιας, συναισθήματος που εδώ δεν απευθύνεται στον επαίτη, αλλά εκπορεύεται από αυτόν: «Και μία άλλη απλώνοντας: "Δεν το ξέρεις τι είχε που την έθλιβε η καημένη κι αυτή"» (<5>/σημείωση 2$^{\gamma}$).

Άραγε είναι η αδιευκρίνιστη θλίψη *της Γυναίκας* αιτία για το Κακό που φέρει ή για το απροσδιόριστο μίσος της απέναντι στον κόσμο; Οι κειμενικές ενδείξεις καθιστούν το μίσος οδηγό μας, για να κατανοήσουμε *τη Γυναίκα* και την ποικιλία των μορφών του Κακού στο πρόσωπό της, καθώς απελευθερώνει ένστικτα στην πιο επιθετική τους μορφή. Χωρίς να επικαλείται κανένα άλλοθι, ενεργεί ενάντια στην αιδώ και την τιμή, στον φυσικό και ανθρώπινο νόμο. Αυτό το μίσος την ενδυναμώνει, καθώς το εκφράζει όχι μόνο μέσα από τη σκληρότητα απέναντι στις Μεσολογγίτισσες, αλλά και απέναντι στους οικείους της (Κεφάλαιον <8>). Είναι το μίσος, που στην ιστορία της εξέγερσης, συνάδει με την οργή του καταραμένου ρομαντικού ήρωα, που «νιώθει» απολύτως τον εαυτό του την στιγμή της σύγκρουσης (Berlin 2002) και ο οποίος, χωρίς ηθικά ερείσματα και μέσα από την ελευθερία της βίας, διαπράττει το έγκλημα, μετακινούμενος ανεμπόδιστα από το συλλογικό στο ατομικό πεδίο, ατιμασμένος, εξορισμένος για πάντα από την κοινότητα των ανθρώπων (Καμύ 1971: 346-354). Είναι αυτό το μίσος που παρακινεί στη φαντασίωση του εγκλήματος: «Τόσο κάνει και εγώ να μπήξω το μαχαίρι μες στο ξημέρωμα στο λαιμό του ανδρός μου […]» (<4>/17). Είναι το ίδιο μίσος που «ζητάει» τον φόνο της ωραίας αδελφής στην τελευταία σκηνή της επαιτείας.

6. Το φάσμα του επαίτη την ώρα της πτώσης

Στα Κεφάλαια <6>, <7> και <9>, η *Γυναίκα* παρουσιάζεται ως φρικτό ομοίωμα ζωντανής-νεκρής. Σε αυτά, η επαιτεία χωρίς την πραγματολογική της διάσταση, σε ένα σκηνικό που φέρει την εικονογραφία της Κόλασης, δίνει προσχηματικά νόημα στο τρομώδες παραλήρημα *της Γυναίκας* και οδηγεί στην ολοκλήρωση της υπόθεσης: «Και κάτι αναδεύθηκε μες στα σεντόνια τα λερωμένα και ξεντερολοϊσμένα και αιματωμένα» (<6>/17), «φθαρμένη από το τηχτικό» (<6>/18) και «ανάμεσα στη βουή οπού εκάνανε» [οι μύγες] (<7>/9), «εξεσκεπάσθηκε σχεδόν όλη "από το λερωμένο σεντόνι" και

[15] Από τα «Σημειώματα», όπου και δημοσιεύονται οι παραλλαγές του κειμένου.

εφάνηκε ένα ψοφογάτσουλο οπού ξετρυπώνει από την κροπιά ένας ανεμοστρούφουλας» (<7>/ 11).

Σε αυτές τις σκηνές, *η Γυναίκα της Ζάκυνθος,* βδελυρό επιβίωμα του πρότερου οξυδερκούς εαυτού, θα εκφραστεί και πάλι ως διώκτης των επαιτών με την αυταπάτη της ανυπόλογης εξουσίας. Ωστόσο, αυτή τη φορά, άλλος είναι ο επαίτης. Τη θέση των γυναικών από το Μεσολόγγι, που πράγματι επαιτούσαν στο σαλόνι της, τώρα, στο κρεβάτι του τηχτικού, στις παραισθήσεις της, παίρνει «η ωραία αδελφή». Ο αφηγητής σημειώνει: «[…] άκουσα τη φωνή της γυναικός, οπού εφώναξε: "Όξω, πόρνη, από δω· δε σου δίνω μήτε ένα ψίχαλο"» (<7>/9).

Μόνο που η «η ωραία αδελφή» δεν επαιτεί. Σε αυτό το πλαίσιο, η επαιτεία παρουσιάζεται ακόμη μία φορά, αντεστραμμένα ως προς τον τρόπο που επιτελείται. Γιατί δεν είναι ο λόγος του επαίτη που προηγείται και του αποδέκτη του, που έπεται, αλλά ο λόγος ενός προσώπου που, καθώς φαντάζεται τον εαυτό του ως αποδέκτη επαιτείας, απορρίπτει τον υποτιθέμενο λόγο ενός ανύπαρκτου πομπού, ενός ανύπαρκτου επαίτη.

Χωρίς επαίτη ωστόσο και χωρίς αίτημα, πώς και ποιον διώκει *η Γυναίκα της Ζάκυνθος;* Και για ποιον σκοπό; Διώκει την «αδελφή», τον φανταστικό επαίτη, μέσω μιας βάναυσης λεκτικά μεταχείρισης. Με τον προσβλητικό χαρακτηρισμό «Όξω, πόρνη, από δω», και την άρνηση της ελαχίστης προσφοράς, «δε σου δίνω μήτε ένα ψίχαλο», *η Γυναίκα* απομακρύνεται από το ιστορικά προσδιορισμένο πεδίο της επαιτείας και εισέρχεται στη μεταφυσική σφαίρα, στην ποίηση και στην ανοιχτή στο φαντασιακό περιοχή της. Σε αυτή την περιοχή αναδύεται η διαταραγμένη, η εξεγερμένη ατομικότητα και το σκότος της, η νοσηρή ατμόσφαιρα της οποίας αποδίδεται παραδειγματικά με σύμβολα-απολήξεις του Κακού, μύγες, αίματα, τηχτικό, «λερωμένα και ξεντερολοϊσμένα» σεντόνια, ζωνάρι. Με τις ανωτέρω σκηνογραφικές λεπτομέρειες, που παραπέμπουν στη χριστιανική απεικόνιση της Κόλασης των Μεσαιωνικών χρόνων,[16] στήνεται θεατρικά η ξέφρενη διαταραχή *της Γυναίκας,* η οποία χτυπάει με το ζωνάρι, ενώ οι μύγες βουίζουν γύρω της και την τρομάζουν· που χορεύει μπροστά στον καθρέφτη και καθώς βυθίζεται στον άτοπο τόπο του και διαμέσου αυτού, στο προσωπικό της ασυνείδητο, δεν βλέπει κατενώπιον τον εαυτό της, αλλά το πρόσωπο που φθονεί. Σκηνικές δράσεις τα παραπάνω, δύνανται να θεωρηθούν αισθητικές εκδοχές ενός κόσμου που, όπως παρατηρεί ο Στέφανος Ροζάνης, «επαγγέλλεται την καταστροφή του ηθικού νόμου και την ταπείνωση της θείας τάξης […]» (Ροζάνης 2017: 74, 75). Στη βραχύβια εξέγερσή της απέναντι στον ηθικό νόμο, *η Γυναίκα της Ζάκυνθος,* εκφραστικό σύμβολο του σατανά, δαίμονας εν ανταρσία, λίγο πριν καταδικαστεί για πάντα, επιτίθεται στην ανθρώπινη ύπαρξη, «στην ωραία αδελφή», με όλη τη δυναμική του Κακού που υπαγορεύει ατιμίες και κρίματα.

Η χυδαία γλώσσα με την οποία την περιλούζει, χωρίς την πρότερη λογική της διαύγεια, είναι γλώσσα της ρήξης στο επίπεδο της διαπροσωπικής σχέσης και γλώσσα της πτώσης στο επίπεδο του όντος, που βεβαιώνεται με τη χρήση μιας «σιχαμερής ζωολογίας»:[17] «μπομπόκορμο, βρωμοπόρνη, μυγόχεσμα του σπιταλιού, τσίπλα της γουρούνας, σκατή, γαϊδούρα, κροπολόγα» (<9>/10). Με το σχήμα της συνεκδοχής υπογραμμίζεται ο αφοπλισμός της αδελφής: «Δε σόμεινε μήτε δισκάρι να διακονεύεις με δαύτο» (<9>/11). Τα λόγια που ακολουθούν, ακούγονται ως αμείλικτη απόφανση: «Είσαι στα χέρια μου. Τι θέλεις; Να σου κάμω ψυχικό; Τώρα σ' το κάνω. Να ιδώ α σου μείνει φωνή να πεις πως είμαι μουρλή […]» (<9>/12) και «[…] έκανε με το ζωνάρι μία θηλιά […]» (<9>/14). Η πρόθεση είναι εμφανής: ο απαγχονισμός της αδελφής. Η

[16] Βλ. τις σημειώσεις της Ελευθερίας Ζέη με τίτλο «Η γλώσσα του ρομαντισμού».
[17] Ό.π.

θηλιά που κάνει με το ζωνάρι για να κρεμάσει την αδελφή, «μεταφράζεται» από την ίδια, στην παραίσθησή της, σε ψυχικό. Η άρνησή της να «δώσει» στον επαίτη εκτονώνεται με την πράξη του αφανισμού του. Αλλά ο καθρέφτης μπροστά στον οποίο επίκειται η ανίερη πράξη, αν και αντιστρέφει το είδωλο, εντούτοις αντανακλά την ίδια, που αμέσως μετά, θα αυτο-απαγχονιστεί. Στη ρομαντική ειρωνεία, ο χλευάζων διώκτης μεταβάλλεται σε παρανοϊκό διωκόμενο. Στο χριστιανικό φαντασιακό, δέχεται τη «θεία Δίκη [που] έρχεται ως τιμωρός, για να σφραγίσει με έναν ελεεινό θάνατο μιαν απόλυτα ελεεινή ζωή» (Τσαντσάνογλου 2017: 36).

7. Αντί επιλόγου

Ανακεφαλαιώνοντας, η επαιτεία στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* παρουσιάζεται ως δράση, μέσω της οποίας αναδεικνύονται πτυχές της πρόσληψης από τους Ζακυνθινούς όσον αφορά στο Μεσολόγγι, την πολιορκία και την επικείμενη πτώση του, και γενικότερα στην ελληνική επανάσταση. Ο ποιητής φέρνει στο προσκήνιο ιστορικά υποκείμενα με παραδειγματικούς ως προς την ένταση της ιστορικής συγκυρίας ρόλους. Από τη μια πλευρά, γυναίκες Μεσολογγίτισσες, που μας συνδέουν συναισθηματικά και διανοητικά με την εμπειρία τους που τις μεταμορφώνει, την ταπείνωση της επαιτείας, αλλά και τον αυτοσεβασμό μέσα σε αυτήν. Από την άλλη πλευρά, τους εντόπιους που τις συντρέχουν ως εθνικά οικείες τους, αλλά και την αριστοκράτισσα *Γυναίκα*, που τις εκδιώκει με τρόπο σκαιό. Ο Σολωμός εκθέτει αφενός έναν λόγο, αυτόν της πατριωτικής επαιτείας, που εκφέρεται με τη σιωπή, εκμεταλλευόμενος την πολιτισμική δυνατότητα των μηνυμάτων της, και αφετέρου τον αντίπαλο λόγο που εκφέρεται δραματοποιημένος, δίνοντάς του την ευκαιρία να προβληθεί με τη δική του επιχειρηματολογία. Το διαλεκτικό σχήμα της αντιπαράθεσης, το ότι δηλαδή ο εθνικός λόγος τίθεται σε πύκνωση εν σιωπή, ενώ ο πολέμιός του, με ηχηρότητα και σε διεξοδική διάταξη των ιδεών του, εξυπηρετεί τη σύνδεση του επιμέρους με το καθολικό, της ιστορίας με την ποίηση, του λυρισμού με το αγωνιστικό πνεύμα. Η θεατρική επιτέλεση της σιωπής ως τρόπου στράτευσης στον Αγώνα και η χειμαρρώδης ρητορική, η περισσή ευγλωττία της αλαζονικής φωνής που τον πολεμά, ορίζονται αντιστοίχως ως τόπος του Καλού και τόπος του Κακού στον ιστορικό τους προσδιορισμό. Η επαιτεία ωστόσο χρησιμοποιείται για να αναδειχθεί και μια άλλη πτυχή του Κακού, που αφορά στη διασάλευση της «ιερής» τάξης του κόσμου μέσα από βέβηλες πράξεις, οι οποίες αποσκοπώντας στην εξόντωση του άλλου, επιφέρουν πρωτίστως τον θάνατο του εαυτού. Αυτό τον κώδικα αναπαράστασης της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* εδραιώνει ο Σολωμός μέσω της επαιτείας, δημιουργώντας ένα πρόσωπο, το οποίο απωθεί την ιδέα της ελευθερίας και του ανθρώπου, έλκοντας συγχρόνως το Κακό που διαχρονικά τις επιβουλεύεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αρβανιτάκης, Δ. 2013. Ποιητής, μα όχι μόνο: Ο Κάλβος στην ιστορική του στιγμή. *Νέα Εστία,* τ. 174, τχ. 1859: 474-484.

Αρβανιτάκης, Δ. 2017. Φόσκολο – Κάλβος – Σολωμός: χτίζοντας πατρίδες. Στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ούγκο Φόσκολο. 190 χρόνια από τον θάνατό του.* Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ζάκυνθος, 27 Μαΐου 2017. Ζάκυνθος: 11-17.

Berlin, I. 2002. *Οι ρίζες του ρομαντισμού,* Μετάφραση: Γ. Παπαδημητρίου. Αθήνα: Scripta.

Coutelle, L. 2009. *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833),* Μετάφραση: Σ. Καψάσκης. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Δεληβοριά, Μ. 2012. *Διονυσίου Σολωμού Η Γυναίκα της Ζάκυθος. Έχθρισσα θανάσιμη του έθνους.* Αθήνα: Άγρα.

Δεληβοριά, Μ. 2016. *Ο Αγώνας του ’21 και η υπονόμευσή του. Οι σύγχρονες μαρτυρίες και η κρίση του Σολωμού.* Αθήνα: Άγρα.

Καμύ, Α. 1971. *Ο επαναστατημένος άνθρωπος.* Αθήνα: Μπουκουμάνη.

Καρατάσου, Κ. 2014. *Λανθάνων διάλογος. Ο δραματικός μονόλογος στη νεοελληνική ποίηση (19ος-20ός αι.)*. Αθήνα: Gutenberg.

Κόκκωνας, Γ. 2018. *Έγρεο, φίλα μάτερ, Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.* Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Λαμπρινός, Γ. 1973. *Μορφές του Εικοσιένα Ιστορικές Μονογραφίες.* Αθήνα: Μπάυρον.

Μαρινάκου, Ε. 2021. Η αψευδής φωνή της επαιτείας. *νέα ευθύνη,* τ. 52-53/Ιούλιος-Δεκέμβριος: 269-276.

Μαρωνίτης, Δ. 2007. *Διονύσιος Σολωμός Μελετήματα.* Αθήνα: Πατάκης.

Μοσχονάς, Ν. 1978. Η Ελληνική Επανάσταση και το Ιόνιο Κράτος. *Τομές,* τ. 34/35: 22-26.

Μπαχτίν, Μ. 2000. *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι,* Μετάφραση: Αλ. Ιωαννίδου, Επιμέλεια: Β. Χατζηβασιλείου, Επίμετρο: Δ. Τζιόβας. Αθήνα: Πόλις.

Πασχάλης, Μ. 2021. Η τεθλασμένη νεοελληνική πρόσληψη της αρχαιοελληνικής ποίησης και το ποίημα «Πάνω σ’ ένα ξένο στίχο» του Γ. Σεφέρη. *Σύγκριση, Comparaison/Comparison,* τ. 30: 24-34.

Περραιβός, Χ. 1803. *Ιστορία Σύντομος του Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την Αρχαιότητα αυτών, και Ηρωικούς μετά των Τουρκών Πολέμους, και μάλιστα τους, του Σουλίου μετά του Αλή Πασιά κατοίκου των Ιωαννίνων, και ηγεμόνος της Γραικίας, και Μακεδονίας, Τόμος Πρώτος.* Παρίσι: [χ.ε.].

Ροζάνης, Στ. 1988. *Διονύσιος Σολωμός. Ιστορική αίσθηση και πράξη στο έργο του.* Αθήνα: Ύψιλον.

Σεφέρης, Γ. 1974. *Δοκιμές,* τ. Β΄. Αθήνα: Ίκαρος.

Σολωμός, Δ. 1994. *Σολωμού Η γυναίκα της Ζάκυνθος, Νέα έκδοση φροντισμένη από τον Λίνο Πολίτη.* Αθήνα: Ίκαρος.

Σολωμός, Δ. 2017. *Η γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου εις ξωκλήσι Ζακύνθου,* Εισαγωγή-κείμενο-γλωσσάρι: Ε. Τσαντσάνογλου, Επιλεγόμενα: Κ. Τικτοπούλου. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Febvre, L. 2015. *Ευαισθησία και ιστορία - Ιστορία και ψυχολογία,* Μετάφραση-σημειώσεις: Μ. Στεφανοπούλου, Επίμετρο: Ρ. Μπενβενίστε. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Φόσκολος, Ο. 2012. *Διδύμου Κληρικού Ελαχίστου Προφήτου της Υπερκαλύψεως Βιβλίον Μοναδικόν,* Μετάφραση-σχόλια: Α. Μπελεζίνης-Δ. Αρβανιτάκης. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Χιώτης, Π. 1874. *Ιστορία του Ιονίου κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις ενώσεως (1815-1864)*, αναστατική έκδοση, τ. Α΄. Ζάκυνθος: τυπ. «Η Επτάνησος» Χ. Σ. Χιώτου.

Χιώτης, Π. 1877. *Ιστορία του Ιονίου κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις ενώσεως (1815-1864),* τ. Β΄. Ζάκυνθος: τυπ. «Η Επτάνησος» Χ. Σ. Χιώτου.

Χουρμουζιάδης, Ν. 2010. *Ο χορός στο αρχαίο ελληνικό δράμα.* Αθήνα: Στιγμή.

Ξενόγλωσση

Collard, C. 2003. Formal debates in Euripides’ Drama. Στο J. Mossman (επιμ.), *Euripides.* Οξφόρδη: Oxford University Press: 64-80.

Lawrie, M. 2016. Le salut, la sécurité et le corps du chef: transformations dans la sphère publique à l’époque d’Horace. Στο B. Delignon, N. Le Meur & O. Thèvenaz (επιμ.), *La poésie lyrique dans la cité antique, Les Odes d’Horace au miroir de la lyrique grecque archaïque.* Λυών: De Boccard, Collection du CEROR: 71-91.

Le Breton, D. 1997. *Du silence.* Παρίσι: Métaillé.

SUMMARY

ASPECTS OF BEGGING IN *THE WOMAN OF ZAKYNTHOS*

Evgenia Marinakou

In Dionysios Solomos's *The Woman of Zante* (or *The Woman of Zakynthos*), begging holds a special place. As a widespread practice amongst the female refugees from Missolonghi, it is put at the service of the liberation battle, which is being carried out in Missolonghi during the second Turkish siege (1825-1826). The narrator, Dionysios the hieromonk (or anchoret), Solomos' alter ego, presents the women beggars from Missolonghi and the Zakynthians' reaction to them. The Zakynthians wholeheartedly supported the liberation battle and helped the poor beggars, but there were also some of them, like The Woman of Zakynthos, a member of the local aristocracy, who opposed it and expelled the beggars. Through the angle of begging, the present article explores the differentiation in the construction of discourse between the women from Missolonghi and The Woman of Zakynthos. Firstly, there is the language of the body, uttered in silence through an image-representation that refers directly to the chorus of ancient Greek tragedy and has both referential and metaphorical functions. It constitutes a narrative discourse and is lyrical in its essence. Secondly, there is the dramatic monologue, which is expressed in loud and argumentative fashion, thus being interactive and at the same time violent. These two discourses revolving around "The Nation's Cause" are conflicting and at the same time, complementary: it is through them that we can understand the ideological and social conflicts in the Ionian Sea region during the period of the Greek Revolution.

11

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΗΣ ANGELICA PALLI BARTOLOMEI: Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΜΙΑΣ ΖΩΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Άννα Γρίβα
Δρ. Ιταλικής Φιλολογίας

Λέξεις-κλειδιά: Angelica Palli Bartolomei, ιταλικός φιλελληνισμός, Risorgimento, φιλελληνική ιταλική ποίηση

Η Αγγελική Πάλλη (Angelica Palli Bartolomei, 1798-1875) υπήρξε σημαντική λόγια του 19ου αιώνα, με καταγωγή από την Ήπειρο και την Πελοπόννησο, η οποία έδρασε σε διάφορες ιταλικές πόλεις, προωθώντας τόσο με τις κοινωνικές της δράσεις, όσο και με τα γραπτά της τον φιλελληνισμό στην Ιταλία. Η Πάλλη ήρθε σε επαφή με σημαντικούς πνευματικούς κύκλους και λόγιους της ιταλικής χερσονήσου και επηρέασε τις ιδέες και τη δράση τους υπέρ του ελληνικού Αγώνα. Επίσης, έγραψε ποικίλα λογοτεχνικά έργα, τα οποία κέρδισαν την αναγνώριση του κοινωνικού της περίγυρου, όσο ακόμη εκείνη ήταν εν ζωή, και έγιναν αντικείμενο θαυμασμού για τη δύναμη και την ακρίβεια των ιδεών που εξέφραζαν.

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στο τελευταίο ποίημα της Πάλλη με τίτλο «Epiro e Tessaglia», το οποίο γράφτηκε λίγο πριν τον θάνατό της. Στο κύκνειο αυτό άσμα της, η Πάλλη μοιάζει να κάνει έναν απολογισμό του βίου της, καθώς σε αυτό συμπυκνώνονται -οι ιδέες και τα ιδανικά μιας ζωής αφιερωμένης στην υπόθεση των Ελλήνων και στην προώθηση του φιλελληνισμού. Συγχρόνως, είναι εμφανής ο πρωτότυπος τρόπος με τον οποίο η συγγραφέας συνθέτει στοιχεία του ρομαντισμού και του νεοκλασικισμού, θέτοντας στο επίκεντρο τον Αγώνα των Ελλήνων. Μέσα από το συγκεκριμένο ποίημα αναδεικνύονται έτσι σημαντικές όψεις του φιλελληνισμού στην Ιταλία και της θέσης της Πάλλη σε αυτόν, ενώ ταυτόχρονα καταγράφονται οι ιδιαίτερες θεωρήσεις μιας σημαντικής λόγιας του 19ου αιώνα.

1. Η Αγγελική Πάλλη ως γνήσιο τέκνο του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα: μια ζωή γεμάτη καλλιτεχνική και πολιτική δράση

Η Αγγελική Πάλλη, συγγραφέας, μεταφράστρια και πρώιμη εκπρόσωπος του φεμινιστικού κινήματος, υπήρξε μία από τις κεντρικές μορφές λόγιων γυναικών του 19ου αιώνα.[1] Κόρη εύπορου Έλληνα εμπόρου από τα Ιωάννινα και μιας Ελληνίδας από την Πελοπόννησο, γεννήθηκε στο Λιβόρνο, όπου υπήρχε ακμάζουσα ελληνική κοινότητα. Η παιδεία που έλαβε ήταν σημαντική και είχε ως βάση τα κλασικά κείμενα. Από νωρίς έγινε φανερό το λογοτεχνικό ταλέντο της και η ιδιαίτερη έφεση που είχε στον αυτοσχεδιασμό στίχων.

Ήδη στη δεκαετία του 1820 το σπίτι της οικογένειας Πάλλη είχε μετατραπεί σε κέντρο φιλελληνισμού, όπου Ιταλοί λόγιοι και φιλέλληνες μπορούσαν να πληροφορηθούν και να αναπτύξουν δράσεις με επίκεντρο την υποστήριξη του

[1] Για βιογραφικά στοιχεία της Πάλλη, βλ. επίσης Carpinato 2003, Mori 2014, Boubara 2019, D'Alessandro 2011. Μία σημαντική μονογραφία για την Πάλλη στα ελληνικά γράφτηκε από τη Βαρβάρα Θεοδωροπούλου-Λιβαδά το 1939.

ελληνικού Αγώνα. Σε αυτές τις συναντήσεις η νεαρή Angelica είχε ενεργό ρόλο. Από την ίδια δεκαετία προέρχονται και οι πρώτες της σημαντικές δημοσιεύσεις: τρία δράματα (*Tieste*, Livorno 1820, *Saffo*, Livorno 1823, *Buondelmonte Buondelmonti*, Livorno 1828), μία συλλογή ποιημάτων (*Poesie*, Livorno 1824) και το ιστορικό μυθιστόρημα *Alessio ossia gli ultimi giorni di Psara* (1827), που διαδραματίζεται την περίοδο του Αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων.[2] Τα ποιήματά της αποτέλεσαν ένα από τα πρώτα παραδείγματα γυναικείου πολιτικού ποιητικού λόγου και είχαν μεγάλη διάδοση την περίοδο του Risorgimento.[3] Επίσης, υπήρξε μέλος της Accademia Labronica,[4] λαμβάνοντας το όνομα Zelmira, το οποίο από το 1822 είχε γίνει ιδιαίτερα γνωστό χάρη στην ομώνυμη όπερα του Ροσσίνι (Zelmira λεγόταν η κόρη του βασιλιά της Λέσβου Polidoro).

Βασικό θέμα της ποικίλης συγγραφικής παραγωγής της Πάλλη είναι ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους και οι βαρβαρότητες του τουρκικού στρατού προς το ελληνικό έθνος. Το μεταφραστικό της έργο είναι επίσης σημαντικό και περιλαμβάνει μεταφράσεις στα ιταλικά έργων Ελλήνων συγγραφέων,[5] αλλά και ξένων, όπως του William Shakespeare, του Victor Hugo και άλλων.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1820, η Πάλλη ερωτεύεται τον Giovan Paolo Bartolomei, γόνο πλούσιας οικογένειας εμπόρων του Λιβόρνο με καταγωγή από την Κορσική, η οποία πολιτικά υποστήριζε τις θέσεις του Mazzini.[6] Οι γονείς του Bartolomei ήταν αντίθετοι στη σχέση των δύο νέων, καθώς εκείνος ήταν μόλις δεκαεννέα ετών και η Angelica δεκατρία χρόνια μεγαλύτερή του, ορθόδοξη και κοινωνικά κατώτερη. Έτσι, οι δυο τους δραπετεύουν, πηγαίνουν στη Ρώμη κι έπειτα στην Κέρκυρα, όπου τελούν καθολικό γάμο τον Αύγουστο του 1831, ενώ το Νοέμβριο του ίδιου έτους γεννιέται ο γιος τους Luciano.

Το ζευγάρι επιστρέφει στην Τοσκάνη το 1832 και η Πάλλη συνδέεται με τους δημοκρατικούς κύκλους του Λιβόρνο. Ο αδερφός της Giovanni ανήκει στην ομάδα των «Veri Italiani», ενώ ο άλλος της αδερφός Michele και ο Bartolomei συντάσσονται με την «Giovane Italia». Η ίδια διατηρεί στενή φιλία με τον Francesco Domenico Guerrazzi, ο οποίος της αφιερώνει το έργο του *La battaglia di Benevento*.[7] Στο περίφημο λογοτεχνικό της σαλόνι, φιλοξενήθηκαν σημαντικοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες, όπως οι Ugo Foscolo, Lord Byron, Alessandro Manzoni, Alphonse de

---

[2] Πρόκειται για ένα σημαντικό έργο του ιταλικού φιλελληνισμού, το οποίο διασώζεται στην πρώτη του έκδοση στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, βλ.: https://www.antikrizontas-tin-eleftheria.gr/ekthemata/a-palli-alessio-gli-ultimo-giorni-di-psara/. Κυκλοφόρησε σε μετάφραση Σπυρίδωνος Μονδίνου ως *Αλέξιος ή αι τελευταίαι ημέραι των Ψαρρών* στη Ζάκυνθο το 1860. Βλ. https://digital.lib.auth.gr/record/148496/files/1.pdf.

[3] Για το Risorgimento, βλ. Banti 2009. Επίσης, βλ. Λιάκος 1985 και Ζάνου 2022.

[4] Ο Giuseppe Vivoli, μαζί με άλλα πρόσωπα του κύκλου του, υπήρξε αυτός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ίδρυση της Ακαδημίας το 1816. Σκοπός της ήταν να προωθήσει τις επιστήμες, τα γράμματα και τις τέχνες, αλλά και να δημιουργηθεί μια βιβλιοθήκη που θα μπορούσε να βρίσκεται στη διάθεση όλων των πολιτών. Το 1840 η βιβλιοθήκη μετρούσε ήδη επτακόσιους τόμους και τρία χρόνια αργότερα άνοιξε για το κοινό, ενώ το 1852 δωρίστηκε στην πόλη του Λιβόρνο. Η φήμη της Ακαδημίας γρήγορα εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη. Σε ένα ποίημά του ο Giovanni Salvatore de Coureil γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτή η προικισμένη ένωση ανθρώπων ακόμη είναι στα σπάργανα / και στην Ευρώπη η φήμη της είναι μεγάλη και απλώνεται» («Questa dotta unïone è ancor nascente / e in Europa sua fama ampia si spande»).

[5] Για την Πάλλη ως μεταφράστρια του Σολωμού, βλ. Τωμαδάκης 1943.

[6] Ο ιταλός πολιτικός Giuseppe Mazzini ίδρυσε το κίνημα «Νέα Ιταλία» (La Giovine ή Giovane Italia) με στόχο τη δημιουργία ενός ενιαίου και δημοκρατικού ιταλικού κράτους.

[7] Ο Guerrazzi (1804-1873) ήταν ιταλός συγγραφέας και πολιτικός που ενεπλάκη στο κίνημα «Giovane Italia».

Lamartine, Giovanni Battista Niccolini, Giuseppe Mazzini, Firmin Didot, Ανδρέας Κάλβος.

Ωστόσο, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1840, οι πολιτικές θέσεις του ζεύγους Bartolomei απομακρύνονται από τον Mazzini, ενώ η Πάλλη φαίνεται να απομακρύνεται και από τον Guerrazzi. Στον πόλεμο του 1848, έτος που χαρακτηρίστηκε ως Άνοιξη των Λαών λόγω του πλήθους των επαναστατικών κινημάτων, η οικογένεια Bartolomei συμμετέχει σύσσωμη, χρηματοδοτώντας μάλιστα ένα τάγμα εθελοντών, ενώ τα αδέρφια της Πάλλη και ο νεαρός γιος της Luciano αναχωρούν για τη Λομβαρδία. Η Angelica, μετά από λίγες εβδομάδες, επίσης φεύγει από την πόλη της, για να μπορεί να παρακολουθήσει από κοντά τις μάχες. Έτσι, προκύπτουν άρθρα που γράφει σε διάφορες εφημερίδες, όπως στις *L'Italia* της Πίζας, *Il cittadino Italiano* του Λιβόρνο και *La Patria* της Φλωρεντίας.

Μετά την ήττα στο Πεδεμόντιο, οι Bartolomei επιστρέφουν στο Λιβόρνο, αλλά κατοικούν πλέον στο κτήμα του Limone, καθώς βρίσκονται σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, λόγω του πολέμου και κάποιων λανθασμένων επιχειρηματικών κινήσεων.

Το 1851 η Πάλλη εξέδωσε ένα φεμινιστικό δοκίμιο, το οποίο απευθυνόταν σε νεαρές μητέρες (*Discorso di una donna alle giovani maritote del suo paese*) και καταδίκαζε την ανισότητα των φύλων ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση. Δύο χρόνια μετά, το 1853, μετά τον θάνατο του συζύγου της, μετακινείται στο Τορίνο, όπου ο γιος της φοιτούσε σε στρατιωτική σχολή. Και εκεί η Πάλλη δημιουργεί ένα λογοτεχνικό σαλόνι, όπου συγκεντρώνονταν πολλοί λόγιοι. Επίσης, γράφει το έργο της *Le confessioni di un Corso* (1855), το οποίο αφιερώνει στον Giuseppe Cipriani. Πρόκειται για ένα ποίημα, γραμμένο στο πρότυπο του έργου του Giovanni Berchet *Οι πρόσφυγες της Πάργας* (*I Profughi di Parga*) (1821), στο οποίο συμπλέκονται το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο και το πατριωτικό πνεύμα με μια προσωπική ιστορία. Το 1858 η Πάλλη επιστρέφει οριστικά στο Λιβόρνο, όπου ιδρύει μια εβδομαδιαία επιθεώρηση λογοτεχνίας, επιστημών και τεχνών, με τον τίτλο *Il Romito*, της οποίας και αναλαμβάνει τη διεύθυνση. Το συγκεκριμένο έντυπο εξέφραζε καθαρά πολιτικές θέσεις και μεταξύ των ετών 1859 και 1861 τάσσεται υπέρ του σχεδίου του Camillo Benso, Κόμη του Καβούρ, με σκοπό την εθνική ενοποίηση.

Την τελευταία περίοδο της ζωής της ασχολείται με την παιδαγωγική, προσπαθώντας ανεπιτυχώς να ιδρύσει ένα σχολείο για κορίτσια, στο οποίο θα εκπαιδεύονταν οι μελλοντικές δασκάλες. Οι εκπαιδευτικές της θέσεις εκφράζονται στο λόγο που εκφώνησε στα εγκαίνια ενός παρθεναγωγείου, το οποίο πρόσφερε δωρεάν εκπαίδευση σε κορίτσια χαμηλότερων οικονομικά στρωμάτων (*Poche parole lette all'inaugurazione delle Scuole femminili gratuite… il dì 8 gennaio 1871*, Λιβόρνο 1871).

Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής της γράφει και δημοσιεύει πλήθος έργων, όπως το διήγημα *Ulrico e Elfrida* (1868), μια συλλογή δραματικών συνθέσεων που περιλαμβάνει τα έργα *Dante a Verona, Corinna, Corrado e Imelda ossia Gregorio VII e la contessa Matilde* (1872), το δράμα *Lella* (1873) και το παραμύθι *Il gobbo di Santa Fiora* (1874).

Τον Μάρτιο του 1875, η Πάλλη πεθαίνει και κηδεύεται στο ελληνορθόδοξο κοιμητήριο του Λιβόρνο. Μετά τον θάνατό της συνεχίζουν να εκδίδονται έργα της, ενώ ακόμη και σήμερα υπάρχουν ανέκδοτα γραπτά της στη Biblioteca Labronica «F. D. Guerrazi» του Λιβόρνο.

Μέσα από αυτήν τη σύντομη περιήγηση στους σημαντικούς σταθμούς της ζωής της, διαπιστώνουμε ότι η Πάλλη ήταν μια πολύ δραστήρια λόγια, στο πρόσωπο της οποίας ενσαρκώνεται η σύνθετη φύση του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού: από τη μία πλευρά αγωνίζεται για τη διάδοση του φιλελληνισμού στην Ιταλία και αφιερώνει πολλά έργα

της στην ελληνική υπόθεση και από την άλλη πλευρά παλεύει για την ενοποίηση της Ιταλίας, με όραμα τη δημιουργία ενός δημοκρατικού, φιλελεύθερου κράτους, σαν αυτά να αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η ανεξαρτησία της Ελλάδας αποτελεί για την Πάλλη το όραμα ενός νέου κόσμου, ένα παράδειγμα απαράμιλλου θάρρους, που μπορεί να κινητοποιήσει την αλλαγή ολόκληρης της Ευρώπης. Αλλά ας δούμε το όραμά της για την Ελλάδα, όπως αυτό εκφράζεται στο ποίημα «Epiro e Tessaglia».

2. Το ποίημα «Epiro e Tessaglia»: ο ποιητικός αυτοσχεδιασμός και ο οραματισμός της Ελλάδας στο τέλος της ζωής της

Το 1875, λίγο πριν από τον θάνατό της, η Πάλλη υπαγορεύει στους οικείους της το τελευταίο της ποίημα,[8] ένα σονέτο στο οποίο εκφράζει με τρόπο πρωτότυπο και παραστατικό τον οραματισμό της για την Ελλάδα και το ιδανικό της ελευθερίας που εκείνη ενσαρκώνει, ενώ λανθάνουν αναφορές στα ιστορικά γεγονότα που έχουν προηγηθεί. Πριν προχωρήσουμε στην ερμηνεία του, παραθέτω το ποίημα, στο πρωτότυπο και σε μετάφραση:[9]

EPIRO E TESSAGLIA
Tessale valli, ove echeggiar s'udìo
L'inno di Riga, Epiro, oh tu, che il santo
Làbaro ergesti fra le rupi, ov'io
Sull'ali del pensiero errai cotanto;

Quando, lassa, darò l'ultimo addio
Ai miei cari, alla terra, al sole, al canto,
Liberi ancor voi non sarete: il rio
Giogo vi preme, e il tempo scorre intanto.

Sperai vicina la fulgente aurora
Di libertà; ma, oh Dio! su l'orizzonte
Folta, profonda, è la tenebra ancora.

Ride l'Europa ai vostri danni, all'onte;
E mentre sull'altar la Croce adora,
L'armi in aita al Musulmano ha pronte.

ΗΠΕΙΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Θεσσαλικές κοιλάδες, όπου ακούστηκε ν' αντιλαλεί
ο ύμνος του Ρήγα, Ήπειρε, ω εσύ, που το άγιο
λάβαρο σήκωσες εν μέσω γκρεμών, όπου εγώ
τόσο περιπλανήθηκα επάνω στα φτερά της σκέψης μου.

Όταν, αλίμονο, θα πω το αντίο το στερνό
σ' εκείνους που αγαπώ, στη γη, στον ήλιο, στο τραγούδι,
ακόμη εσείς ελευθερία δεν θα 'χετε: ο άγριος
ζυγός σας σφίγγει και ο χρόνος στο μεταξύ κυλά.

[8] Την πληροφορία αυτή παραδίδει ο O. C. Vallecchi στην εισαγωγή του στο έργο *Racconti* (1876) της Πάλλη.
[9] Η μετάφραση ανήκει στη γράφουσα.

Ελπίδα είχα ότι πλησίαζε η λαμπρή αυγή
της λευτεριάς, αλλά, ω Θεέ, στον ορίζοντα
πυκνό, βαθύ είναι ακόμη το έρεβος.

Γελά η Ευρώπη με τα δεινά σας, ντροπιαστικά.
Κι ενώ στο ιερό τον σταυρό λατρεύει
τα όπλα έχει έτοιμα τον Μουσουλμάνο για να στέρξει.

Παρατηρούμε ότι η ποιήτρια αρχίζει το ποίημά της με μια αποστροφή σε β΄ ενικό πρόσωπο στις κοιλάδες της Θεσσαλίας, όπου ακούστηκε ο ύμνος του Ρήγα.[10] Η αναφορά αυτή φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την ποιήτρια: ο Ρήγας πεθαίνει το 1798, ακριβώς τη χρονιά που γεννιέται η ίδια. Τα προηγούμενα χρόνια στο θεσσαλικό χώρο έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές εξεγέρσεις, οι οποίες αναζωπύρωσαν την ελπίδα της Πάλλη για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και την ένωσή της με την Ελλάδα. Ήδη η ελληνική επανάσταση του 1821 είχε προκαλέσει εξεγέρσεις ιδιαίτερα σε ορεινές περιοχές, όπως το Πήλιο και ο Όλυμπος, αλλά οι Οθωμανοί στρατηγοί Μεχμέτ Ρεσίτ Πασάς και Μαχμούτ Πασάς Δράμαλης τις είχαν καταστείλει. Μετά το 1830 προκλήθηκαν διάφορες εξεγέρσεις, με κυριότερες αυτές του 1840, του 1854, του 1866 και του 1878. Τελικά η Θεσσαλία προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος το 1881 με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που η ποιήτρια δεν πρόφτασε να δει.

Η αναφορά στη Θεσσαλία ανακαλεί την ιδιάζουσα σημασία που είχε η θεσσαλική γη στην αρχαία μυθολογία: η Θεσσαλία είναι η γη των Κενταύρων, η γη της μαγείας και της σοφίας,[11] ένα φυσικό τοπίο, το οποίο συνδυάζει τον κάμπο και τα απόκρημνα βουνά, τη θάλασσα και τον Όλυμπο, την κατοικία των θεών. Είναι η «μακάρια Θεσσαλία», για να θυμηθούμε και την αποστροφή του Πινδάρου (*μάκαιρα Θεσσαλία, Πυθιόνικος* 10.2).

Ταυτόχρονα η ποιήτρια επικαλείται την Ήπειρο, που είναι και τόπος καταγωγής της, για αυτό και η ίδια συχνά, σαν πουλί, με τα φτερά της σκέψης της περιπλανιέται εκεί, στα απόκρημνα ηπειρώτικα όρη, αναζητώντας τις ρίζες της. Στην Ήπειρο έχει προηγηθεί η επαναστατική εξέγερση του 1854, που όμως απέτυχε. Η ποιήτρια δεν θα προφτάσει να δει την εξέγερση του 1896, η οποία επίσης δεν είχε θετική έκβαση. Θα

---

[10] Αρχικά φαίνεται ότι κυκλοφορούσε ο Ρήγας και οι συνεργάτες του τον *Θούριο* σε χειρόγραφα. Αργότερα, τον Οκτώβριο του 1797, τυπώθηκε και συμπεριλήφθηκε στην Επαναστατική του προκήρυξη. Είχαν εκδοθεί περίπου τρεις χιλιάδες αντίτυπα αλλά μόνο διακόσια γλίτωσαν από την κατάσχεση, επειδή είχαν διανεμηθεί κρυφά ή είχαν σταλεί μυστικά σε πρόσωπα μυημένα στην Ελλάδα και στη Μολδοβλαχία. Από αυτά κανένα δεν έχει διασωθεί, ενώ και το πρωτότυπο έχει χαθεί. Τα περισσότερα από τα αντίτυπα που κυκλοφόρησαν πρέπει να καταστράφηκαν από τους κατόχους τους μετά την αποκάλυψη της συνομωσίας. Επανέκδοση της πρωτότυπης και λαθρότυπης πρώτης έκδοσης της Βιέννης έχουμε μετά από ένα χρόνο στα 1798 στην Κέρκυρα, από τον Χριστόφορο Περραιβό. Επόμενη έκδοση είναι εκείνη του 1809, που πραγματοποίησε η Βιβλιοθήκη του Βουκουρεστίου. Αντιγραφέας είναι κάποιος Δημήτριος Αναγνώστης, ο οποίος ζούσε τότε στο Ιάσιο. Η έκδοση αυτή είναι γεμάτη με ορθογραφικά λάθη, παρανοήσεις και παραδρομές. Επίσης, υπάρχει η εκδοχή του *Θούριου* που σώζεται σε ένα χειρόγραφο στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας και είναι γραμμένο από τον Παναγή Κεφαλά στα χρόνια της Επανάστασης που διαφοροποιείται ελάχιστα από τις παραπάνω εκδόσεις και περιέχει κάποιες αλλοιώσεις ή παραλείψεις, πιθανότατα σκόπιμες (π.χ. απουσία μνείας σε Βούλγαρους και Αρβανίτες ή την αποστροφή προς τον Πασβάνογλου). Ο Θούριος έγινε γνωστός στην Ευρώπη με τη δημοσίευση που πραγματοποίησε με εισαγωγή και γαλλική μετάφραση ο Claude Fauriel στο έργο του *Chants populaires de la Grèce moderne*. Ο Fauriel, αν και εκφράζει κάποιες αμφιβολίες σχετικά με την ποιητική αξία του *Θούριου*, θεωρεί ότι η απήχησή του στον ελληνικό λαό καθιστά απαραίτητη τη συμπερίληψή του στη συγκεκριμένη έκδοση. Το 1827 ο Giovanni Niccolini, στηριζόμενος στην έκδοση του Fauriel, μετέφρασε στα ιταλικά τον *Θούριο*. Βλ. Αρβανιτάκης 2006.

[11] Πβ. τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η Θεσσαλία ως γη της μαγείας στα *Φαρσάλια* (*Pharsalia*) του Λατίνου ποιητή Marcus Annaeus Lucanus.

πρέπει να περάσουν πολλά χρόνια, για να πραγματοποιηθεί η απελευθέρωση και ενσωμάτωση της Ηπείρου στην Ελλάδα στο τέλος των βαλκανικών πολέμων (1912-1913).

Στη δεύτερη στροφή, η ποιήτρια προχωρά σε μια προφητεία: δηλώνει ότι όταν θα αφήσει την τελευταία της πνοή, τα μέρη αυτά δεν θα έχουν ελευθερωθεί. Ο θάνατος είναι για εκείνη πρωτίστως μια απώλεια: όχι μόνο απώλεια των αγαπημένων προσώπων, αλλά της συνύπαρξής της με τη φύση και των στοιχείων της που περισσότερο αγαπά. Στη συνέχεια του ποιήματος, η ποιήτρια προλέγει ότι, παρόλο που η ίδια δεν θα δει την απελευθέρωση αυτών των ελληνικών τόπων, η λευτεριά θα έρθει στο μέλλον, σαν το φως που λάμπει μετά από το έρεβος.

Στο τελευταίο τρίστιχο, η ποιήτρια με ιδιαίτερη πικρία αναφέρεται στη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα. Αναφέρει, δηλαδή, ότι οι Ευρωπαίοι δεν συμμερίζονται τα βάσανα των Ελλήνων και γελούν με αυτά. Επίσης, υποστηρίζει ότι η χριστιανική πίστη προβάλλεται υποκριτικά από τους Ευρωπαίους ως κοινό στοιχείο της ταυτότητάς τους με τους Έλληνες, τη στιγμή που στην πραγματικότητα βοηθούν τους Τούρκους.

3. Συμπεράσματα

Το τελευταίο ποίημα της Πάλλη συμπυκνώνει τις ιδέες της σπουδαίας αυτής λόγιας του 19ου αιώνα. Η Πάλλη θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της την ολοκλήρωση της απελευθέρωσης των ελληνικών τόπων. Είναι πικραμένη από το γεγονός ότι οι επαναστάσεις των προηγούμενων δεκαετιών στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία έχουν αποτύχει, ενώ προλέγει ένα μέλλον ελευθερίας, το οποίο εκείνη δεν θα προλάβει να δει. Τέλος, ψέγει με τρόπο αιχμηρό τις Μεγάλες Δυνάμεις οι οποίες, όπως υποστηρίζει, όλα τα προηγούμενα χρόνια έδειξαν τη διάθεση να εξυπηρετούν τα δικά τους συμφέροντα, προδίδοντας τα δίκαια αιτήματα των Ελλήνων.

Στο συγκεκριμένο ποίημα αξιοποιούνται εκφραστικοί τρόποι που υποδεικνύουν τη δημιουργική επίδραση ρομαντικών στοιχείων στην ποίηση της Πάλλη, όπως είναι η ένταξη και συγχώνευση του ποιητικού υποκειμένου στα στοιχεία της φύσης και το ιδανικό της ελευθερίας των λαών ως ύψιστο καθήκον. Μία εμπεριστατωμένη μελέτη του πολύπλευρου έργου της Πάλλη αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο, που μπορεί να προσφέρει πολλά στη μελέτη της φιλελληνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Ιταλία του 19ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αρβανιτάκης, Δ. 2010. Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον 19ο αιώνα. Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.) *Υπέρεια: Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας». Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007*, τ. 5. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 777-794.

Fauriel, C. C. 1999. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Η έκδοση του 1824-1825*, Επιμέλεια: Α. Πολίτης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ζάνου, Κ. 2022. *Τραυλίζοντας το έθνος. Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850,* Μετάφραση: Μ. Αστερίου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Θεοδωροπούλου-Λιβαδά, Β. 1939. *Αγγελική Πάλλη-Βαρθολομαίη και το έργο της*. Αθήνα.

Λιάκος, Α. 1985. *Η ιταλική ενοποίηση και η μεγάλη ιδέα 1859-1862*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τωμαδάκης, Ν. Β. 1943. *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι. Οικογένεια Salamon – Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού – Δ. Σολωμός και Αντ. Μάτεσης*. Αθήνα.

Ξενόγλωσση
Banti, A. M. 2009. *Il Risorgimento italiano*. Μπάρι: Laterza.
Boubara, A. 2019. Angelica Palli Bartolommei, poetessa italo-greca dell'Ottocento. Στο A. Cagnolati & S. Valerio (επιμ.), *Rompendo il muro del silenzio. Voci di donne nel Mediterraneo*. Αβελλίνο: Sinestesie: 23-32.
Carpinato, C. 2003. Appunti su Angelica Palli (1798-1875). Στο *La presenza femminile nella letteratura neogreca. Atti del VI Convegno Nazionale di Studi Neogreci, Roma 19-21 novembre 2001*. Επιμέλεια: A. Proiou & A. Armati. Ρώμη: Università di Roma La Sapienza. (Διαθέσιμο στο: https://arca.unive.it/retrieve/handle/10278/5650/16934/appunti%20su%20Angelica%20Palli.pdf).
D'Alessandro, A. 2011. *Vivere e rappresentare il Risorgimento, Storia di Angelica Palli Bartolomei, scrittrice e patriota dell'Ottocento*. Ρώμη: Carocci.
Mori, T. 2014. *Palli Angelica, Dizionario Biografico degli Italiani*. (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/angelica-palli_(Dizionario-Biografico)/).
Palli Bartolommei, A. 1876. *Racconti*. Φλωρεντία: Successori Le Monnier.

SUMMARY

ANGELICA PALLI BARTOLOMEI'S LAST POEM: THE COMPLETION OF A LIFE DEDICATED TO THE FREEDOM OF GREECE

Anna Griva

Angelica Palli Bartolommei (1798-1875) was an important nineteenth-century scholar and writer, with family origins in Epirus and the Peloponnese. She lived in various Italian cities, promoting philhellenism through her social activities and her writing. Palli came in contact with important intellectual circles and scholars of the Italian peninsula and influenced their ideas and actions in favour of the Greek war of Independence. She was a prolific writer in a variety of genres, who gained recognition from her social environment during her lifetime. Her works were much admired for the power and accuracy of their ideas. This paper focuses on Palli's last poem, "Epiro e Tessaglia", composed shortly before her death. In it the ideas and ideals of her life, dedicated to the cause of the Greek Independence and the promotion of philhellenism, are presented in a nutshell. At the same time, it is indicative of the original way in which Palli combined elements of Romanticism and Neoclassicism. The poem is thus revealing of important aspects of philhellenism in Italy and Palli's role in it, as well as of her own views as a female writer of the nineteenth century.

12

ΟΤΑΝ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΥΝΑΝΤΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ: Ο *ΝΙΚΗΡΑΤΟΣ* ΤΗΣ ΕΥΑΝΘΙΑΣ ΚΑΪΡΗ ΚΑΙ *Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ* ΤΗΣ ΑΝΤΩΝΟΥΣΑΣ ΚΑΜΠΟΥΡΑΚΗ. ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Αδαμαντία Μπιλιάνη
Εκπαιδευτικός, Δρ. Θεατρικών Σπουδών του Παν/μίου Πατρών

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, Διαφωτισμός, γυναικεία λογιοσύνη, δραματουργία

Ο *Νικήρατος* της Ευανθίας Καΐρη (1799-1866) και η *Έξοδος του Μεσολογγίου* της Αντωνούσας Καμπουράκη (1790-1875) είναι δύο θεατρικά έργα του 19ου αιώνα που παρουσιάζουν μεταξύ τους ενδιαφέρουσες συγκλίσεις και αποκλίσεις. Αφ' ενός είναι γραμμένα από γυναικεία γραφίδα σε μια εποχή, κατά την οποία η γυναικεία παρουσία στην λογοτεχνική παραγωγή ήταν σκιώδης, και αφ' ετέρου πραγματεύονται κοινό θέμα, την Έξοδο του Μεσολογγίου, ένα ιστορικό γεγονός που συγκίνησε την υφήλιο και αποτελεί ακόμα και σήμερα πηγή προβληματισμού και έμπνευσης.[1]

Ο *Νικήρατος*, αν και εκδόθηκε ανώνυμα στο Ναύπλιο το 1826 (Πούχνερ 2001: 181-187), γνωρίζουμε ότι είναι έργο της Καΐρη, «της πρώτης πραγματικής λογίας που έχει να μνημονεύσει η ιστορία των γραμμάτων» κατά τον Κ. Θ. Δημαρά (1949: 278). Το συγκεκριμένο έργο, όπως παρατηρεί ο Βάλτερ Πούχνερ (2008: 308), αποτελεί το πρώτο τυπωμένο θεατρικό έργο, με το οποίο «αρχίζει η πατριωτική δραματογραφία για το '21 στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». Η *Έξοδος του Μεσολογγίου* (1875), της Χανιώτισσας ποιήτριας Αντωνούσας Καμπουράκη, είναι ένα έργο που έγραψε σχεδόν πενήντα χρόνια μετά την ηρωική Έξοδο στα 85 χρόνια της και αποτελεί το κύκνειο άσμα της ποιήτριας.

Παρ' όλο που κατά τον 19ο αιώνα γράφτηκαν και άλλα έργα με θέμα πατριωτικό και υπήρξαν και άλλες γυναίκες που ασχολήθηκαν με την λογοτεχνική παραγωγή,[2] το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις δύο αυτές προσωπικότητες και στα συγκεκριμένα έργα τους, καθώς αναδεικνύουν τόσο τις προσωπικές τους επιλογές, όσο και την κοινωνική και πολιτική κατάσταση στον ελληνικό χώρο (Σπάθης 1986: 67-68).

Η Ευανθία Καΐρη εξ Άνδρου, όπως αυτοσυστηνόταν, υπήρξε μια εξαιρετική για την εποχή της γυναίκα, γνώριζε ξένες γλώσσες, αλλά και μαθηματικά και φιλοσοφία, χάρις στον κατά δεκαπέντε χρόνια μεγαλύτερο αδερφό της Θεόφιλο Καΐρη, που υπήρξε και μέντοράς της. Η επαφή της με το θέατρο διαμορφώθηκε στο διάστημα 1812-1821, όταν βρισκόταν μαζί με τον αδελφό της στις Κυδωνίες, μια μικρασιατική πόλη που δέχτηκε την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και υπήρξε εστία πνευματικών και καλλιτεχνικών ζυμώσεων. Η Καΐρη ήρθε σε επαφή με το θέατρο με την πρωτόλεια μορφή σχολικών παραστάσεων, αλλά και μέσω της μελέτης θεατρικών έργων, όπως τραγωδιών του Ρακίνα, του Κορνέιγ και κωμωδιών του Μολιέρου, έργα που στάλθηκαν από τον Κοραή στην περιώνυμη Ακαδημία των Κυδωνιών ή έφτασαν κατά παραγγελία του Βενιαμίν Λέσβιου και του Θεόφιλου Καΐρη, που δίδασκαν εκεί

[1] Για τη γυναικεία λογιοσύνη τον 19ο αιώνα, βλ. Βαρίκα 1987 και Ριζάκη 2007.

[2] Για μια περιοδολόγηση της γυναικείας λογοτεχνικής παραγωγής, βλ. Ντενίση 2014 και Γκότση & Ριζάκη 2020.

(Δημαράς, Αγγέλου, Κουμαριανού & Φραγκίσκος 1982: 184-187).[3] Ενδεικτική τόσο της φιλομάθειάς της, όσο και της πίστης της ότι η ελευθερία συνδέεται με την παιδεία του λαού, ήταν η έκκληση που απηύθυνε σε ηλικία μόλις δεκαπέντε ετών στον Κοραή να της αποστείλει γαλλικά βιβλία, για να τα μεταφράσει και να συμβάλει έτσι στην εθνική αφύπνιση του Γένους (Ρώτας 1841: 62-69, Στιβανάκη 2000: 257, Σπάθης 2005: 357).

Η ευειδής, «la charmante» κατά τον Didot (Πασχάλης 1929: 7), αλλά και ελλόγιμη Ευανθία Καΐρη, επέδειξε εξαιρετικά αντανακλαστικά, αφού τρεις μήνες μετά την Έξοδο του Μεσολογγίου και συγκεκριμένα στις 11 Ιουλίου 1826, υπογράφει την εισαγωγή του θεατρικού έργου *Νικήρατος*, ένα επαναστατικό μανιφέστο που απευθύνεται «Προς τας Ελληνίδας». Παρόλο που στο τέλος της εισαγωγής αυτής ως τόπος συγγραφής αναφέρεται η Άνδρος («Εν Α[νδρω] 1826 Ιουλίου 11»), είναι βέβαιο, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της οικογένειας Καΐρη, ότι ήδη από το 1824 η Καΐρη βρισκόταν μαζί με τον αδερφό της στη Σύρο, όπου και οι δύο ανέπτυξαν έντονη πνευματική και πατριωτική δραστηριότητα (Δρακάκης 1979: 23-81).[4]

Η Καΐρη δεν υπογράφει το δράμα της ούτε καν με τα αρχικά της. Η ένδειξη «Η ***» βρίσκεται στη θέση της υπογραφής της, όμως το 1827 ο Αλέξανδρος Σούτσος αποκαλύπτει την ταυτότητά της.[5] Η ανωνυμία αυτή από άλλους αποδίδεται στην μετριοπαθή φύση της, δεδομένου ότι δεν υπέγραφε ούτε τις μεταφράσεις ούτε τις δημόσιες επιστολές της (Στιβανάκη 2000: 259). Είναι όμως υπό συζήτηση εάν την στάση της αυτή υπαγόρευε αποκλειστικά και μόνο η ιδιοσυγκρασία της. Η Καΐρη πράγματι περιγράφεται ως συνεσταλμένη και μετριόφρων, αλλά ταυτόχρονα είναι αρκετά τολμηρή και μαχητική, ώστε να πρωτοστατήσει σε διοργάνωση εράνου για τη μόρφωση των γυναικών και την ανοικοδόμηση σχολείου θηλέων στη Σύρο ή για να απευθύνει έκκληση με επιστολή της στις 17/10/1825 προς τις Φιλελληνίδες της Δύσης, προκειμένου να μεσολαβήσουν στις οικείες κυβερνήσεις και να επηρεάσουν την κοινή γνώμη υπέρ του ελληνικού αγώνα ([Καΐρη] 1825/1975: 302-308).

Μια παράμετρος κεφαλαιώδους σημασίας που υπαγορεύει την ανωνυμία, είναι το ιστορικό περικείμενο μέσα στο οποίο έζησε και έγραψε. Η εποχή της απαιτούσε από τον εκάστοτε συγγραφέα με πατριωτικό προσανατολισμό να απεκδυθεί την ατομική του φιλοδοξία, ώστε να υποταχθεί στον συλλογικό σκοπό της εθνικής αφύπνισης (Δήμου 2001: 23). Εξάλλου, η πρακτική αυτή είχε ήδη εκφραστεί με τα ανώνυμα προεπαναστατικά έργα του *Ρωσοαγγλογάλλου* και της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Κάποιοι μελετητές αποδίδουν την ανωνυμία, που παρατηρείται και σε άλλα έργα της εποχής, σε λόγους προφύλαξης και αποφυγής προκλήσεων (Σπάθης 1986: 46, Πούχνερ 2001: 181, Πούχνερ 2020: 335) ή απλώς σε συνήθεις συμβάσεις της εν πολλοίς σκιώδους γυναικείας γραφής αυτής της περιόδου (Ντενίση 2014: 141, Δήμου 2001: 42).

---

[3] Για την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού στις Κυδωνίες και στον ευρύτερο χώρο της Αιολίδας, βλ. Αργυροπούλου-Κιτρομηλίδης 2007 και Μανδαμαδιώτου 2021.

[4] Για την ερμηνεία της συντομογραφίας που παραπέμπει στην Άνδρο, έχει διατυπώσει διάφορες υποθέσεις ο Βάλτερ Πούχνερ (2001: 182-183). Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι πιθανόν να οφείλεται σε ένα σύντομο ταξίδι στην γενέτειρά της, ότι αποτελεί έμμεση, αλλά υπερήφανη αναφορά στον τόπο καταγωγής της και τέλος ότι ίσως εκφράζει την πρόθεσή της να αποφύγει κάθε αναφορά στη Σύρο, λόγω της ουδέτερης στάσης των καθολικών του νησιού κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης.

[5] *Φίλος του Νόμου*, 7/2/1827, φ. 266. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται με ανεκδοτολογικό υλικό και το 1829: «Γεμάτος από ενθουσιασμόν διά τα φυσικά της προτερήματα, ετόλμησα […] να εκφράσω την επιθυμίαν που είχα να ακούσω ν' απαγγείλη η ιδία αποσπάσματά τινα του δράματός της. Η μετριοφροσύνη της εφαίνετο ότι υπέφερεν. Τα βλέμματά της εστράφησαν προς τον αδελφόν της. Εφαίνετο ότι ήθελε να τον συμβουλευθή. Κατόπιν έλαβε το έργον της και μου είπε: "Θα σας διαβάσω το μέρος, όπου ο Χρήστος Καψάλης τον οποίον παρουσιάζω υπό το όνομα Νικήρατος είνε αποφασισμένος ν' αποθάνη εις το Μεσολόγγι"». Soutzo 1829: 407 στο Πασχάλης 1929: 30.

Στο έργο προτάσσεται μία εισαγωγή γραμμένη από την ίδια, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από την προαναφερθείσα ένδειξη «Η ***». Ο τίτλος «Προς τας Ελληνίδας», αλλά και οι διάσπαρτες στο σώμα του κειμένου προσφωνήσεις «ω φίλαι» ή «φίλαι μου», δημιουργούν την αίσθηση ότι το δράμα θα το διαβάσουν μόνο γυναίκες. Επίσης, το αφιερώνει σε όσες Ελληνίδες τόλμησαν να αντισταθούν στο ζυγό της δουλείας και με ελευθεροφροσύνη να θυσιαστούν. Μέλημά της ήταν η «γυμνή», όπως αναφέρει «αλήθεια», παρά τις δυσκολίες που ένα τέτοιο εγχείρημα περικλείει και την επίγνωση της αδυναμίας της να ανταποκριθεί σε έναν τόσο υψηλό στόχο. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «δεν με λανθάνει, ότι η προσφορά μου αύτη είναι μικρά, λιτή και διόλου ατελής». Ως εκ τούτου, ζητεί την επιείκεια των αναγνωστριών για το τόλμημά της: «ελπίζω όμως, ότι θέλει τύχει συγγνώμης η τοιαύτη τόλμη μου».

Ενημερώνει τους αναγνώστες ότι το έργο της δεν συνιστά χρονικό της Εξόδου, καθώς θυσιάζει την αυθεντικότητα των ιστορικών στοιχείων, για να ενδυναμώσει τη δραματουργική σύλληψη. Όπως τονίζει, «εάν έκαμα ολίγας τινάς εις την ιστορικήν αλήθειαν μεταβολάς, στοχάζομαι, ότι τούτο είναι συγχωρημένον εις τοιαύτην υπόθεσιν». Για παράδειγμα, οι ήρωες του έργου, ο Νικήρατος, η *persona* του Καψάλη, η κόρη του Κλεονίκη,-που αποτελεί επινόηση της Καΐρη,[6] και ο Λυσίμαχος, φίλος και αξιωματικός του κεντρικού ήρωα, έχουν ονόματα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα, των οποίων η ετυμολογική ανάλυση απηχεί το ένδοξο προγονικό παρελθόν, όπως αρμόζει στον κλασικισμό της εποχής και στην κληρονομιά του Διαφωτισμού (Στιβανάκη 2000: 264). Αξίζει να επισημανθεί ότι ακόμα και οι στρατιώτες, στους οποίους απλώς απευθύνεται ο Νικήρατος στην Γ΄ Πράξη και δεν αποτελούν ομιλούντα πρόσωπα του έργου, έχουν αρχαιοελληνικά ονόματα (π.χ. Καλλίας, Νικίας).

Αυτή η αρχαιοπρέπεια στην ονοματοθεσία συνδυάζεται με το χριστιανικό στοιχείο, που επίσης διατρέχει το έργο και αισθητοποιείται με τη μορφή επικλήσεων στο θείο. Εξέχουσα θέση κατέχει η υποβλητική σκηνή της δέησης γυναικών και παίδων, υπό μορφή αρχαιότροπου χορού και με προεξάρχουσα την Κλεονίκη στην κορύφωση της Α΄ πράξης, όπου είναι πρόδηλη η προσπάθεια της Καΐρη να σμιλευτεί το τρίπτυχο της ενιαίας εθνικής ιστορίας: αρχαιότητα-Βυζάντιο-νέος ελληνισμός.

Η αξία του πρωτόλειου αυτού έργου *per se* έχει αναγνωρισθεί από τους μελετητές τόσο ειδολογικά, όσο και ιστορικά. Με τον *Νικήρατο*, όπως είδαμε, «αρχίζει η πατριωτική δραματογραφία για το 1821», όπως επισημαίνει ο Πούχνερ (2008: 308). Με σπάνια πατριωτική έξαρση η Καΐρη συνδυάζει το επικαιρικό, ιστορικό δράμα με την έκφραση της γυναικείας ευαισθησίας, την ιστορική καταγραφή με τα πρότυπα του ρομαντισμού και του κλασικισμού. Η βαθιά σκεπτόμενη και γαλουχημένη με τις ιδέες του Διαφωτισμού Καΐρη, τηρεί λεπτές ισορροπίες ανάμεσα στη στηλίτευση της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα και στην απόδοση ευθυνών στους ίδιους τους αγωνιζόμενους για τη διχαστική στάση που επέδειξαν εν μέσω του Αγώνα.

Η Καΐρη έχει επιλέξει, σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα, το δράμα να εκτυλιχθεί κατά τη διάρκεια μίας τραγικής ημέρας. Στην Α΄ πράξη δεν υπάρχει σκηνοθετική οδηγία σχετικά με το χρόνο, αλλά από την σκηνική δράση γίνεται αντιληπτό ότι είναι μέρα, στην Β΄ πράξη υπάρχει η ένδειξη «αρχή της νυκτός» και στην Γ΄ πράξη η ένδειξη «νυξ». Βρισκόμαστε στο κομβικό σημείο, όπου η ματαίωση της ελπίδας για την εξασφάλιση τροφής, καθώς και η απόρριψη οποιασδήποτε συνθηκολόγησης με τους Τούρκους, καθιστά άφευκτη την έσχατη λύση της Εξόδου και του ολοκαυτώματος. Η ελπίδα της σωτηρίας του Μεσολογγίου συνεχώς διαψεύδεται μέσα από αλλεπάλληλες ανατροπές σε μια πορεία ωρίμανσης των ηρώων για τη θυσία. Σε αυτό τον γνωστό

[6] Ο πρώτος που εντόπισε αυτές τις «μεταβολές της ιστορικής αλήθειας» ήταν ο Μπαλάνος (1927: 374). Επίσης, η Στιβανάκη (2000: 264) επισημαίνει ότι από τα μέλη της οικογένειας του ιστορικού προσώπου Καψάλη συμμετείχε μόνον ο γιος του, ο Απόστολος, ο οποίος και σκοτώθηκε κατά την Έξοδο.

καμβά, η Καΐρη θα ενοφθαλμίσει ιδέες και στάσεις που απηχούν την πολιτική ρητορεία τόσο την δική της, όσο και του αδελφού της.

Ο Νικήρατος είναι η *persona* του ιστορικού προσώπου Χρήστου Καψάλη, διανθισμένη με τις αρχές του Διαφωτισμού και του ορθολογισμού. Ως εκ τούτου, μοιάζει περισσότερο με φιλόσοφο παρά με οπλαρχηγό, καθώς η *διάνοια* του Νικήρατου, απηχεί τις πλήρεις πατριωτικού αισθήματος επιστολές της Καΐρη, αλλά και τους λόγους του Θεόφιλου Καΐρη (Πασχάλης 1929: 18-28). Αξίζει να επισημανθεί ότι η Καΐρη με γόνιμο πολιτικό προβληματισμό και διεισδυτική ματιά, μέσω των λόγων του Νικήρατου, θίγει δύο διαχρονικά πολιτικά προβλήματα, την παρέμβαση των ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα και την κατάρα της ελληνικής φυλής, την διχόνοια.

Η σεμνή και συγκρατημένη, αλλά πάντα αφοσιωμένη στον πατέρα της Κλεονίκη, όπως έχει επισημανθεί (Στιβανάκη 2000: 264), παραπέμπει ευθέως στην ίδια τη δραματουργό και στη σχέση με τον αδερφό της. Η Κλεονίκη συνδυάζει ευαισθησία, αιδημοσύνη, ευγενική χάρη μαζί με δυναμισμό, θάρρος και αποφασιστικότητα. Στο άκουσμα της ευχάριστης είδησης ότι πλησιάζουν τα πλοία με τις τροφές, η διαίσθησή της δεν της επιτρέπει να χαρεί και υπερισχύει το κακό προαίσθημα. Όπως σημειώνει, «Αλλά διατί άρα γε η καρδία μου εις ταύτην την είδησιν δεν έλαβε καμμίαν άνεσιν;» Στο πρόσωπό της αναδεικνύεται η γενναιότητα των γυναικών, την οποία αναγνωρίζουν και οι άνδρες.

Ο Λυσίμαχος, ο Επτανήσιος στρατιωτικός, παρά το γεγονός ότι δεν γνώρισε την τουρκική σκλαβιά, είναι ορκισμένος εχθρός των Τούρκων και πιστός σύντροφος του Νικήρατου. Αποτελεί τον καταλύτη και τη δραματική αιτία, ώστε να ξεκινήσει η συζήτηση με τον Νικήρατο και ο δεύτερος να εκφράσει τις πολιτικές θέσεις του, χωρίς να αναγκαστεί να προβεί σε σχοινοτενείς μονολόγους. Είναι αρκετά ψύχραιμος, για να αναπτερώσει το ηθικό του Νικήρατου, όταν κάμπτεται, αλλά και οξυδερκής, για να οργανώσει το σχέδιο φυγάδευσης των γυναικόπαιδων. Με ταπεινοφροσύνη πάντα εκφράζει τον θαυμασμό και το σεβασμό του στο Νικήρατο, ο οποίος θα του εμπιστευτεί τα παιδιά του και θα του προτείνει να τα οδηγήσει στη σωτηρία εκτός του Μεσολογγίου.

Το αρχαιοελληνικό υπόβαθρο της μόρφωσης της συγγραφέως είναι έκδηλο. Οι γυναίκες εμφανίζονται στο δράμα μαζί με τα παιδιά τους ως σύνολο, ως χορός στο τέλος της Α΄ πράξης, όταν αναπτερώνεται η ελπίδα ότι τα ελληνικά πλοιάρια θα σπάσουν τον κλοιό της πολιορκίας, για να φέρουν τροφές. Ο χορός αυτός γυναικών και παίδων ανακαλεί τον αρχαιοελληνικό χορό δράματος που επικαλείται το θείο με υψηλούς, λυρικούς τόνους.

Ο Ιμπραήμης με θυμοσοφική διάθεση επισημαίνει πως μόνον η προδοσία κατάφερε να νικήσει τους Μεσολογγίτες και αναγνωρίζει το σθένος του αντιπάλου: «[…] αλλ' αυτοί ακόμη πολεμούν ως λυσσασμένοι, αυτοί και ολίγοι και αδύνατοι, κρατούν ακόμη τα δυνατώτερα μέρη του Μεσολογγίου». Επιτιμά τη στάση της Ευρώπης, που γεννά κόλακες και προδότες, και με εθνική περηφάνια για τους ομοεθνείς του οραματίζεται αισιόδοξα την καθολική επικράτηση των Τούρκων μετά από δέκα ή το πολύ είκοσι χρόνια.

Στον κατάλογο των προσώπων του δράματος που προτάσσεται στην έκδοση του έργου, δεν αναφέρεται ο μικρός γιος του Νικήρατου, ο Χαριγένης, ίσως γιατί η συμβολή του είναι μικρή. Μόνο η σπαρακτική φράση «Όχι Κλεονίκη μη με δώσης, μη μ' αφήσης να με πάρη», εκφέρεται εμβόλιμα από τον μικρό Χαριγένη στον διάλογο που διαμείβεται ανάμεσα στην Κλεονίκη και τον Λυσίμαχο σχετικά με την τύχη του. Είναι μικρής ηλικίας, αλλά διαισθητικά κατανοεί την απόφαση της Κλεονίκης να παραμείνει στο Μεσολόγγι, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις της: «Ύπαγε Χαριγένη μου ύπαγε τώρα με τον Λυσίμαχο και ύστερον έρχομαι και εγώ», τον προτρέπει η

Κλεονίκη. «Όχι δεν έρχεσαι εγώ ακούω τι λέγεις», της απαντά διαισθητικά. Τελικά καταφέρνει να τους μεταπείσει και να παραμείνει κοντά στον πατέρα του και την αδελφή του, φωτίζοντας τη δύναμη των οικογενειακών δεσμών και επιτείνοντας την τραγικότητα των τελευταίων στιγμών στο Μεσολόγγι.

Δραματουργικά, το έργο *Νικήρατος* αποτελεί μωσαϊκό διαφορετικών επιδράσεων. Συγκεκριμένα, στην Α΄ πράξη, την πιο αναλυτική και εκτεταμένη, προβάλλονται οι ιδεολογικές διαφορές των ηρώων, η πολιτική αντιπαράθεση, τα διλήμματα, καθώς ο Νικήρατος παρουσιάζεται, πολύ ανθρώπινα, να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο χρέος προς την πατρίδα και προς την οικογένεια, κερδίζοντας έτσι σε αληθοφάνεια. Η Α΄ πράξη κορυφώνεται με τη λυρική σκηνή της δέησης, πλησιάζοντας περισσότερο το ρεύμα του κλασικισμού.[7]

Στην Β΄ πράξη ο ρυθμός επιταχύνεται, καθώς οι ήρωες συνδυάζουν δράση με ρητορεία. Το στρατήγημα της εξόδου, η μετάβαση των στρατιωτών στο τείχος, η αναπτέρωση του ηθικού, ο όρκος μπροστά στην εκκλησία, η αποχώρηση των γυναικών από την πόλη συνδυάζονται με τις παραινέσεις του Νικήρατου προς τον Λυσίμαχο, σε περίπτωση που ο ίδιος πεθάνει, να προσπαθήσει να πείσει τους πολιτικούς να αφήσουν κατά μέρος τις έριδες και τη διχόνοια, να ενώσουν τις δυνάμεις τους και να χαρίσουν την αυτονομία και την ισότητα σε όλους τους Έλληνες. Με ευγνωμοσύνη αναφέρει τους Ευρωπαίους και τις Ευρωπαίες που έχουν συνδράμει στον αγώνα τους και υπογραμμίζει ότι «ου τινος η καρδία δεν σπαραχθή, όταν μάθη την κατάστασιν του Μεσολογγίου, αυτός δεν είναι άξιος να ονομάζεται άνθρωπος, είναι θηρίον». Στηλιτεύεται ο νόθος φιλελληνισμός, αλλά και η διαφθορά στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό. Στο τέλος του έργου και μέσω των λόγων του απεσταλμένου του Ιμπραήμ, αναδεικνύεται η πάγια τακτική του «διαίρει και βασίλευε» εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδίως της Γαλλίας, η πολιτική της οποίας αντικατοπτρίζεται στα ιδιοτελή κίνητρα του Γάλλου αξιωματικού, που θέτει εαυτόν στις υπηρεσίες του Ιμπραήμ (Πούχνερ 2020: 349). Κατ' ουσίαν, η Καΐρη αποδίδει τις εμφύλιες διαμάχες στη δόλια δράση των Ευρωπαίων.

Η Γ΄ πράξη, η μικρότερη όλων, είναι έρημος γυναικών. Συνοπτικά δίνει την εξέλιξη και την ολοκλήρωση της πλοκής: έξοδος, προδοσία, οπισθοχώρηση, μάχη, ολοκαύτωμα. Οι σκηνές μάχης και εκρήξεων διαχωρίζονται εδώ από τον κλασικισμό (Πούχνερ 2001: 192). Αντίθετα, η πεισιθάνατη διάθεση, η ενθουσιώδης αυτοθυσία, το ιδεώδες της ελευθερίας αποτελούν στοιχεία που προσιδιάζουν στο ρεύμα του ρομαντισμού.

Χαρακτηριστικό στοιχείο στην πλοκή του έργου είναι η περιπέτεια με την αριστοτελική σημασία του όρου. Συνεχείς ανατροπές κρατούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη-θεατή. Για παράδειγμα, η σιτοδεία δυνάμει αίρεται από την έλευση πλοίων με τροφές, όμως τα πλοία αυτά παρεμποδίζονται από τους Τούρκους. Το στρατήγημα της Εξόδου αμαυρώνεται από την προδοσία, για να οδηγηθεί στο ολοκαύτωμα που θα φέρει τη λύση του δράματος.

Τέλος, ενώ υπάρχει η αναμενόμενη πόλωση ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους και οι πρώτοι συνδέονται με τη γενναιότητα, την πίστη, την αυτοθυσία, ενώ οι δεύτεροι με τον αυταρχισμό, τη δουλοπρέπεια και τον υλισμό, διακρίνεται η τάση για ρεαλιστικότερη και αντικειμενικότερη παρουσίαση των χαρακτήρων. Με άλλα λόγια, υπάρχουν Έλληνες προδότες, όπως ομολογεί ο Ιμπραήμ («Αν ο αυτόμολος δεν εφανέρωνε τα σχέδιά των, έμελλαν βέβαια και ημιθανείς να θριαμβεύσουν»), και Τούρκοι που αντιμετωπίζουν με ευνοϊκή διάθεση τους Έλληνες, όπως ο απεσταλμένος του Ιμπραήμ, που φαίνεται να διαθέτει ενσυναίσθηση απέναντι στους αντιπάλους του.

[7] Για μια λεπτομερή ανάλυση του έργου, βλ. Πούχνερ 2020: 322-370.

Το αναγνωρίζουν τόσο ο Λυσίμαχος («ως και ο απεσταλμένος του Ιμπραήμη, ως και αυτός βλέπων την καρτερίαν των, θαυμάζει»), όσο και ο Νικήρατος («φαίνεται καλός άνθρωπος»).

Η γυναικεία οπτική του έργου ανιχνεύεται στα σημεία όπου εξαίρεται η συμβολή των γυναικών στον Αγώνα όχι μόνο από τις ίδιες τις γυναίκες, αλλά και από τους άνδρες. Έτσι, ο Νικήρατος, αναφερόμενος στις γυναίκες, σημειώνει: «[…] αι ευαίσθητοι εκείναι και γενναίαι φιλελληνίδες, όσαι εβοήθησαν αληθώς την Ελλάδα και δεν παύουν συντελούσαι διά την σωτηρίαν της». Αλλά και στην τελευταία σκηνή της Α΄ Πράξης, ο ύμνος των γυναικών και των παιδιών εμφατικά υμνεί τόσο την αυταπάρνηση και την αυτοθυσία των Ελληνίδων που μάχονται τους εχθρούς, όσο και την υποστήριξη και αλληλεγγύη που επιδεικνύουν οι γυναίκες «των ελευθέρων λαών του κόσμου» προς τον Αγώνα των Ελλήνων.

Παρά τις ατέλειές του (η ίδια η Καΐρη ζητά τρεις φορές συγγνώμη στην εισαγωγή της για τις ατέλειες του δράματός της), το έργο βασίζεται στο γνήσιο πατριωτικό ήθος και στη διάθεση να προβληθεί ο ρόλος της γυναίκας, που είναι τόσο αξιόμαχη και ικανή για ηρωικά κατορθώματα, όσο και οι άνδρες.

Στον αντίποδα του *Νικήρατου* βρίσκεται η *Έξοδος του Μεσολογγίου,* το έργο που δημοσιεύει το 1875 η Χανιώτισσα Καμπουράκη ή Καμπουροπούλα, όπως η ίδια υπογράφει, η κόρη δηλαδή του Καμπουράκη (Φουρναράκης 2010: 287). Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα, όσο και ξεχωριστή περίπτωση πρώιμης λογίας, η οποία παρουσιάζει πλούσιο ποιητικό έργο, αν και είναι αυτοδίδακτη και στράφηκε κάπως αργά στα γράμματα μετά τη χηρεία της και τον χαμό του μονάκριβου γιου της. Η Καμπουράκη παραμένει εν πολλοίς άγνωστη ως τις μέρες μας και το εκτενές έργο της αγνοημένο, αν εξαιρέσουμε κάποιες αναφορές στο όνομά της, κυρίως στις ιστορίες του νεοελληνικού θεάτρου (Ντενίση 2014: 157).

Κατ' ουσίαν, η πρώτη επιστημονική και ενδελεχής προσέγγιση του έργου της πιστώνεται στη Σοφία Ντενίση (2006), για να ακολουθήσουν ο Φουρναράκης (2010) και η Ρούσσου (2021), με μια εκτεταμένη εισαγωγή στην έκδοση του έργου της *Ποιήματα Τραγικά*, την πρώτη ποιητική της συλλογή που εξέδωσε στη Σύρο το 1840, ως φόρο τιμής στον πεσόντα υπέρ πατρίδος σύζυγό της. Το συγκεκριμένο έργο, που αποτελεί περισσότερο ένα χρονικό της Κρητικής επανάστασης, μια ιστοριογραφική δοκιμή *ποιητικώ τω τρόπω,* είναι η πρώτη συλλογή που εκδίδεται επώνυμα από γυναίκα στην ελληνική γλώσσα (Τρουλλινού 2021).

Η προσωπικότητα και η ιδιοσυγκρασία της Καμπουράκη βρίσκεται στον αντίποδα της Καΐρη. Θεωρείται η πρώτη Ελληνίδα που συνέθεσε, αλλά και εξέδωσε με δικά της χρήματα, το ποιητικό της έργο. Αν και παντρεμένη δύο φορές, χρησιμοποιεί το πατρικό της όνομα, ίσως από περηφάνια για την κρητική καταγωγή της ή λόγω της εκρηκτικής προσωπικότητάς της που αντιστρατεύεται τα κοινωνικά στερεότυπα. Δεν γνωρίζουμε αρκετά στοιχεία για τη ζωή της και μέσα από τα έργα της συνάγουμε κάποια συμπεράσματα. Γεννημένη μάλλον στην πόλη των Χανίων, παρά σε κάποιο χωριό, πιθανότατα από γονείς αρκετά ευκατάστατους, ώστε να στηρίξουν τη στοιχειώδη εκπαίδευσή της. Όταν πέθανε ο πρώτος της σύζυγος στην εξέγερση της Κρήτης, πιθανώς το 1824, κατέφυγε στην ακμαία κοινότητα Κρητικών της Σύρου.

Όταν πέθανε και ο μοναχογιός της, το 1838, βρίσκει παρηγοριά στη συγγραφή («Για τον μονογενή μ' υιόν λυπούμαι εν καρδίᾳ / και δεν ημπόρεσα να βρω άλλην παρηγορίαν»), με απόλυτη συνείδηση ότι γράφει όχι απλώς ποίηση, αλλά ιστορική μαρτυρία σε στίχους: «Εις σε φιλτάτη μου πατρίς! Θα 'κδώσω ιστορίαν, / ίσως ευρώ στην λύπην μου κάποιαν παρηγορίαν […]».

Στα 1840, όταν δημοσιεύει το πρώτο της έργο, η Καμπουράκη είναι περίπου εξήντα ετών (Ρούσσου 2021: 163), αρκετά μεγάλη για το προσδόκιμο ζωής εκείνης της εποχής.

Ασαφείς είναι επίσης οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με το επίπεδο της μόρφωσής της. Το πιο πιθανό είναι ότι έλαβε μόνο εγκύκλια παιδεία και ότι γνώριζε γραφή και ανάγνωση, με βάση τόσο τις προσωπικές της αναφορές, όσο και την νεκρολογία της, στην οποία αναφέρεται ότι «η μακαρίτις δεν διέπρεπε επί παιδεία πολλή».[8] Παρόλα αυτά ενημερώνεται για την επικαιρότητα και με δική της προσωπική προσπάθεια ακροβατεί ανάμεσα στην απαιδευσία και τη λογιοσύνη. Όπως και η Καΐρη, προσδιορίζεται από τις αρχές του Διαφωτισμού, έχει πίστη στον ορθό λόγο και εκτιμά τη γυναικεία διανόηση, όπως η ίδια ρητά υπογραμμίζει: «κ' η γυναικεία η φυλή βρίσκεται προικισμένη, / ο πάνσοφος Δημιουργός την έχει ποιημένη» (Καμπουροπούλα 1840: 2). Όπως όλοι οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής της, συνδέει την παιδεία με την ελευθερία, επιδιώκοντας την πνευματική αναγέννηση που θα οδηγήσει στην απελευθέρωση, ειδικά της αλύτρωτης πατρίδας της, της Κρήτης. Τολμά να κινείται σε έναν χώρο προορισμένο για τους άνδρες, καθώς υπήρχε τότε η πεποίθηση ότι οι γυναίκες μπορούν να επιδοθούν με επιτυχία στην διηγηματογραφία ή έστω στις μεταφράσεις και όχι στον απαιτητικό και ορθολογιστικό χώρο της ιστορικής δραματουργίας ή της ιστοριογραφίας.[9]

Αν και πρόσφατα αμφισβητήθηκε η άποψη ότι στάθηκε πρωτοπόρος στη διαφύλαξη και προβολή της λαϊκής τέχνης μέσω της βιοτεχνικής δραστηριότητας (Ρούσσου 2021: 169-171), γεγονός παραμένει ότι οργάνωσε εργαστήρια που λειτούργησαν ως σχολές εκμάθησης κρητικών χειροτεχνημάτων στην Ερμούπολη, στο Μεσολόγγι και την Αθήνα και αποτέλεσαν, επί τη βάσει της ανάδειξης της λαϊκής τέχνης, πρόδρομο του Λυκείου Ελληνίδων (Φουρναράκης 2010: 300). Παράλληλα, οι παραπάνω δράσεις, αλλά και η δυνατότητα έκδοσης των έργων της, δείχνουν ότι πρέπει να διέθετε οικονομική ανεξαρτησία. Ανεξάρτητη και φιλελεύθερη, το 1847 απευθύνει τρεις έμμετρες επιστολές στον Όθωνα, τον τσάρο Νικόλαο Α΄ και τον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέττη, μια σπάνια πράξη πολιτικής παρέμβασης που προέρχεται από γυναίκα, με στόχο την κινητοποίηση ελληνικών και ξένων δυνάμεων για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών της στην Κρήτη (Φουρναράκης 2010: 292).

Γράφει συνήθως σε ιαμβικό μέτρο, τον κύριο νεοελληνικό ρυθμό, και η γλώσσα στα έργα της είναι μικτή, απλή δημοτική με ορισμένους ιδιωματισμούς. Το έργο της απηχεί τη λαϊκή προφορική παράδοση και την κρητική ποίηση· πιθανότατα ο *Ερωτόκριτος*, το πλέον διαδεδομένο έργο της κρητικής λογοτεχνίας, της ήταν γνωστός. Οι αστοχίες ωστόσο στο μέτρο δεν λείπουν, όπως και τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα και το συναφές λεξιλόγιο στους διαλόγους.

Στην *Έξοδο* της Καμπουράκη υπάρχει ενυπόγραφος πρόλογος τριάντα οκτώ στίχων, όπου η συγγραφέας υποστηρίζει πως θα υμνήσει το Μεσολόγγι, επειδή συνετέλεσε αποφασιστικά στην απελευθέρωση της Ελλάδας. Επηρεασμένη μάλιστα από τον πρόσφατο ατυχή κρητικό αγώνα στο Αρκάδι (1866), εκφράζει την ελπίδα να καταστεί παράδειγμα το Μεσολόγγι για την απελευθέρωση της Κρήτης: «Ω Μεσολόγγι τέκνον σου τ' Αρκάδιον θα πούμεν, / Κ' ελπίζομεν στον Ύψιστον την λάμψιν σου να δούμεν»). Ζητά συγγνώμη από τους αναγνώστες της για τις αδυναμίες της γραφής της, όμως δηλώνει αποφασισμένη να μην εγκαταλείψει την προσπάθεια εθνικής αφύπνισης των Ελλήνων μέσα από το έργο της («Εγ' όμως απεφάσισα συγγνώμην να ζητήσω, / Και 'κείνο που εγνώρισα στον κόσμο να κηρύξω»).

Η *Έξοδος* αναφέρεται στα πολεμικά γεγονότα που έλαβαν χώρα τους τελευταίους δύο μήνες περίπου πριν από την πτώση του Μεσολογγίου. Ξεκινά την περίοδο που πολιορκείται το Βασιλάδι, γύρω στα τέλη Φεβρουαρίου 1826, και τελειώνει στις 10

[8] *Εφημερίς,* 27/12/1875, φ. 361.
[9] Για την «εμφυλοποίηση» των λογοτεχνικών ειδών, βλ. Ρούσσου 2015: 419-420.

Απριλίου με την ηρωική Έξοδο. Από τον σχοινοτενή κατάλογο των προσώπων κατανοούμε τη διάθεση της Καμπουράκη να μείνει όσο μπορεί πιο κοντά στην ιστορική αλήθεια και να μην προβάλλει εμφατικά έναν μόνο ήρωα, γεγονός όμως που της στερεί τη δραματουργική ολοκλήρωση των προσώπων. Το έργο προσπαθεί να δώσει μια πλήρη εικόνα των όσων διαδραματίστηκαν μέχρι την τελική πτώση. Αν και παρουσιάζεται πλήθος οπλαρχηγών και άλλων προσώπων που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις, στη συνέχεια θα περιοριστούμε στην παρουσίαση των κεντρικών μόνο προσώπων του έργου.

Το έργο ξεκινά με την αλυσοδεμένη Ελλάδα να καλεί τα τέκνα της να αγωνιστούν για την ελευθερία της. Η πρώτη σκηνή της Α΄ πράξης απηχεί τα λαϊκά πατριωτικά δράματα, με την αφρόντιστη εν πολλοίς δραματουργική μορφή, αλλά με απώτερο στόχο την προβολή του αλυτρωτισμού, σε μια πρώιμη θα λέγαμε μορφή στρατευμένης τέχνης (Πούχνερ 2001: 186). Πρωταγωνιστής του δράματος είναι το πρόσωπο με το οποίο αρχίζει και τελειώνει το έργο, ο οπλαρχηγός Κότσικας, που είχε πρωτοστατήσει στην οχύρωση του Μεσολογγίου και στη φρούρηση των νησίδων της λιμνοθάλασσας, γνωστός για την ευγλωττία του και τις διαπραγματευτικές του ικανότητες με τους πολιορκητές.

Η γυναικεία τόλμη και αυταπάρνηση εξαίρεται μέσα από δύο ηρωίδες, την αγωνίστρια Τασούλα Σκαρλάτου και την ορφανή κόρη Θεώνη. Η πρώτη αποτελεί την περσόνα της Καμπουράκη, που μιλεί με παρρησία και μάχεται ισότιμα δίπλα στους άντρες: «Δεν μας τρομάζει θάνατος / Τούρκους δεν δειλιώμεν / Ελπίζομεν εις τον Θεόν / να ελευθερωθώμεν». Και παρακάτω προσθέτει με θάρρος: «Ας έλθωσιν αι σφαίραι των / και φονευθώ εντίμως». Η δεύτερη γυναίκα, η Θεώνη, θέλει να θυσιαστεί στο πλευρό του προστάτη της Κότσικα: «Όχι, δεν φεύγω Αρχηγέ, / μαζύ σου θα καθήσω, / Αν ζης, να ζω, κι' αν φονευθής, / κ' εγώ θα ξεψυχήσω». Και οι δύο δεν εγκαταλείπουν τους αγωνιστές μέχρι και την έσχατη ώρα της Εξόδου.

Ακόμα και μέσα από τα λόγια των αντιπάλων, αναδεικνύεται η μαχητική φύση όλων των γυναικών του Μεσολογγίου, που προκαλεί τρόμο στους πολιορκητές. Έτσι, οι Τούρκοι κατάπληκτοι επισημαίνουν το θάρρος των γυναικών: «Ακόμη κ' αι γυναίκες των / πόλεμον μας ζητούνε. / Μία … ιδέ, η άπιστος / με τόλμην μας υβρίζει». Οι γυναίκες προσφέρουν υλική και ηθική συμπαράσταση στους άνδρες αγωνιστές: «Άλλαι μπαρούτην κουβαλούν, / άλλαι τα όπλα δίνουν, / κι' όλαι των γενναιόκαρδαις / τους άνδρας ενθαρρύνουν». Όπως είναι αναμενόμενο, η Καμπουράκη επεξεργάζεται το υλικό της με λαϊκότροπη μέθοδο, με εθνοκεντρική οπτική και καλλιεργώντας την πόλωση ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους.

Πατριωτικό ύφος στα έργα της Καμπουράκη προσδίδει και η αναφορά στη συμβολή της Εκκλησίας στον Αγώνα και στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Ο κλήρος έχει σημαντική θέση στο έργο της και οι αρχιερείς είναι εκείνοι που ασχολούνται με τις δεήσεις στον Θεό και όχι οι γυναίκες, όπως στο αρχαιότροπο, κλασικιστικό έργο της Καΐρη: «Αρχιερείς και ιερείς / ψάλλουν δοξολογία / Για τους πεσόντας Έλληνας / γίνεται λειτουργία». Ο κλήρος στέκεται δίπλα στον αγωνιζόμενο λαό και δείχνει την ίδια αυταπάρνηση: «[Ο Αρχιερεύς αναφωνεί] Κ' εγώ, Καψάλη, σήμερον, / θε να σε συνοδεύσω / Ίνα πυρίκαυστος γενώ / όχ' εις εχθρούς να πέσω».

Τόσο η Καμπουράκη, όσο και η Καΐρη, αξιοποιούν στο έργο τους το στοιχείο του προϊδεασμού, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Το υπερφυσικό στοιχείο, που προοιωνίζεται την καταστροφή στην *Έξοδο του Μεσολογγίου,* παίρνει τη μορφή προφητικού ονείρου. Ο Καψάλης βλέπει ένα μεγάλο φίδι να ζώνει το τείχος και δύο μαύρα σύννεφα να διαλύουν το στράτευμα: «Όφις μέγας και τρομερός, / δια ξηράς, θαλάσσης, / Το τείχος περιέζωσε / να μας κατασπαράξη»). Το όνειρο, σαν λαϊκό στοιχείο δέσης του μύθου, απαντά και στο έργο της Καμπουράκη *Λάμπρω* (1861). Αντίθετα, η ελλόγιμη Καΐρη

στον *Νικήρατο* προκρίνει την ορθολογιστική προσέγγιση των χαρακτήρων, στους οποίους επιτρέπει μόνο ένα αδιόρατο κακό προαίσθημα και όχι συγκεκριμένους οιωνούς. Στην όγδοη σκηνή της Α΄ Πράξης, η Κλεονίκη, παρ' ότι πληροφορείται την ευχάριστη είδηση ότι οι τροφές έφθασαν στη λιμνοθάλασσα, δεν πανηγυρίζει: «Αλλά διατί άραγε η καρδία μου εις ταύτην την είδησιν δεν έλαβε καμμίαν άνεσιν; […] και ημείς θα λάβωμεν την τύχην τόσων άλλων γυναικών».

Η Καμπουράκη διασπά την ενότητα του τόπου, την οποία η Καΐρη διατηρεί σύμφωνα με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα, και μας μεταφέρει στο αντίπαλο στρατόπεδο. Μέσα στο πλαίσιο της πατριωτικής δραματουργίας, που ανεξάρτητα από την ατεχνία της ή την υπερβολή της, θέτει ευκρινώς τον εθνοκεντρικό της προσανατολισμό με στόχο την έξαρση του πατριωτικού συναισθήματος (Πούχνερ 2001: 187), παρακολουθούμε στο έργο της Καμπουράκη συζητήσεις μεταξύ των Τούρκων. Η παιδαγωγούσα τέχνη της σκιαγραφεί με μελανά χρώματα τους αλλόθρησκους, τονίζοντας τη δειλία και τον φόβο τους έναντι της γενναιότητας των Ελλήνων αγωνιστών. Για παράδειγμα, ο Ιμπραήμ πεισμώνει και μετέρχεται όλα τα μέσα, προκειμένου να κάμψει το ηθικό των Ελλήνων. Τελευταία του ελπίδα η δωροδοκία: «Το Μεσολόγγι' ο Κότσηκας / αν δώση της Τουρκίας, / Θέλω τον κάμει αρχηγόν / αυτής της επαρχίας». Βλέποντας ότι ματαιοπονεί, λιποψυχεί και παρακαλεί τον Μωάμεθ να του δώσει δύναμη: «Γενναίος πρέπει να φανώ, / Ας παύση η δειλία, / Μη φέρω τα στρατεύματα / εις την απελπισίαν». Το δίλημμα και η παλιμβουλία, που αποδόθηκε στον Νικήρατο, τον ομώνυμο ήρωα του έργου της Καΐρη, εδώ μετατοπίζεται στους αντιπάλους. Το ακλόνητο πατριωτικό ήθος και η αγωνιστικότητα των Ελλήνων εξαίρεται μέχρι την τελευταία σκηνή, μέχρι τον ακροτελεύτιο στίχο του έργου: «Κι' όλοι νεκροί να πέσωμεν / δεν θα παραδοθώμεν».

Κλείνοντας, αν πρέπει ακροθιγώς να αναφέρουμε τα σημεία στα οποία συγκλίνουν τα δύο έργα, θα εντοπίζαμε ότι πέραν του κοινού θέματος, της ηρωικής πτώσης του Μεσολογγίου, οι δύο γυναίκες δραματουργοί διακρίνονται από την ίδια συστολή. Και οι δύο ζητούν συγγνώμη από τους αναγνώστες τους, περισσότερο εν είδει προδιόρθωσης παρά από πραγματική αδυναμία. Η ζέση τους για την εθνική απελευθέρωση, αλλά και τη γυναικεία χειραφέτηση, τις ωθεί να αρθρώσουν πολιτικό λόγο, εκδίδοντας έργα επώνυμα ή μη και απευθύνοντας μέσω αυτών έκκληση στις γυναίκες για τη στήριξη του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων.

Οι αποκλίσεις δεν λείπουν, τις εντοπίσαμε παρεμπιπτόντως στην παρουσίαση του έργου της Καμπουράκη. Πέρα από τις προφανείς διαφορές στη μορφή, καθώς το πρώτο έργο είναι πεζό ενώ το δεύτερο ποιητικό, και τη διαφορετική χρονολογία συγγραφής, αφού το πρώτο γράφεται εν θερμώ, αμέσως μετά την Έξοδο το 1826, ενώ το άλλο πενήντα χρόνια μετά, αξίζει να επισημάνουμε τη ρητορική των ηρώων της Καΐρη, κυρίως του Νικήρατου, που απηχεί τη λογιοσύνη και την ευγλωττία της συγγραφέως, σε αντίθεση με την αυτοδίδακτη, αλλά με ιστορική συνειδητότητα Καμπουράκη, που επιδιώκει την ιστορική λεπτομέρεια εις βάρος όμως της δραματουργικής ολοκλήρωσης των ηρώων της. Ο τρόπος πραγμάτευσης του θέματος από την Καμπουράκη είναι δωρικός, αφαιρετικός, καθαρά ηρωικός, χωρίς τους συναισθηματισμούς και τις ρητορικές κορώνες που χαρακτηρίζουν το έργο της Καΐρη (Ντενίση 2014: 370). Η Καμπουράκη, ποιήτρια του συγκεκριμένου, εμμένει σε λεπτομέρειες, ονόματα, τοπωνύμια, καθώς γνώρισε εκ του σύνεγγυς το Μεσολόγγι. Έζησε κάποιο διάστημα εκεί και προφανώς επηρεάστηκε από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που συντηρούσε την αίγλη του Αγώνα. Εκεί έγραψε και εξέδωσε την *Λάμπρω,* ένα έργο με έντονα αυτοβιογραφικά στοιχεία, καθώς η ηρωίδα είναι κρητικής καταγωγής πρόσφυγας στη Σύρο. Η Καΐρη, αν και δεν επισκέφθηκε το Μεσολόγγι, μαρτυρίες Χιωτών προσφύγων στη Σύρο πιθανώς κινητοποίησαν τη δημιουργική φαντασία της, όπως η ίδια

εξομολογείται στον πρόλογό του έργου της: «Εκείνα τα ηρωϊκά φάσματα παλαίοντα τόσας ημέρας με την πείναν και με τον θάνατον […] εκείνοι οι ήρωες […] ήρχοντο πάντοτε εις την φαντασίαν μου».

Οι δύο αυτές γυναίκες, ιδιαίτερες και μοναδικές, με το ρηξικέλευθο έργο τους, κατάφεραν να εισχωρήσουν σε ανδροκρατούμενους χώρους. Ενθάρρυναν με το παράδειγμά τους άλλες γυναίκες, αποτελώντας υπόδειγμα σύζευξης θεωρίας και πράξης, και κατάφεραν να μην προδώσουν τις ιδέες τους, αλλά να τις υπηρετήσουν με συνέπεια μέχρι το τέλος της ζωής τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αργυροπούλου, Ρ. & Κιτρομηλίδης, Π. 2007. Ο Διαφωτισμός στον χώρο της Αιολίδας, στο Κιτρομηλίδης Π. & Μιχαηλάρης Π. (επιμ.), *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: 59-74.

Βαρίκα, Ε. 1987. *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γκότση, Γ. & Ριζάκη Ε. (επιμ.). 2020. *Ελληνική βιβλιογραφία της ιστοριογραφίας των γυναικών και του φύλου (1974-2019)*. Αθήνα.

Δρακάκης, Α. 1979. Το ξεκίνημα του νεοελληνικού θεάτρου 1826-1861 (Ερμούπολις-Σύρα). *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τ.* 22: 23-80.

Δημαράς, Κ. Θ. 1949. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ίκαρος.

Δημαράς, Κ. Θ., Αγγέλου, Α., Κουμαριανού, Α. & Φραγκίσκος, Ε. (επιμ.). 1982. *Αδαμάντιος Κοραής Αλληλογραφία*, τ. Δ΄, 1817-1822. Αθήνα.

Δήμου, Μ. 2001. Η θεατρική ζωή και κίνηση στην Ερμούπολη της Σύρου κατά τον 19ο αι. (1826-1900), Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: ΕΚΠΑ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.

Ελ Γκεντί, Π. 2021. *Αντωνούσα Καμπουράκη*: Η πρώτη ποιήτρια της Επανάστασης. *The Books' Journal*, τ. 120: 57-61. (Διαθέσιμο στο https://booksjournal.gr/kritikes/poiisi/3375-antonoysa-kampouraki-i-proti-poiitria-tis-epanastasis, τελευταία πρόσβαση: 25/10/2022).

[Καΐρη, Ε.]. 1825/1975. Επιστολή Ελληνίδων τινών προς τας Φιλελληνίδας. Συντεθείσα παρά τινος των σπουδαιοτέρων Ελληνίδων εκ της εν Ύδρα ελληνικής τυπογραφίας. *Παρνασσός*, τ. ΙΖ (2): 302-308.

Καμπουροπούλα, Α. 1840. *Ποιήματα Τραγικά. Εμπεριέχοντα διαφόρους πολέμους της Κρήτης επί της Ελληνικής Επαναστάσεως*. Σύρος: τυπ. Γ. Πολυμέρη.

Μανδαμαδιώτου, Μ. 2021. Η *Δωδεκάχορδος κιθάρα* του Σταυράκη Αναγνώστη και ο Διαφωτισμός στη Λέσβο. Νεωτερικές ιδέες και παραδοσιακές αντιστάσεις. *Κονδυλοφόρος*, τ. 19: 36-59.

Μπαλάνος, Δ. Σ. 1927. Ευανθία Καΐρη. *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, τ. 6: 372-376.

Ντενίση, Σ. 2006. Ευανθία Καΐρη, Αντωνούσα Καμπουράκη, Μαρία Μηχανίδου: διαφορετικές εκφάνσεις του πατριωτικού ιδεώδους στο δραματουργικό έργο τριών πρώιμων γυναικών δημιουργών του 19ου αι. Στο Π. Βουτουρής (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στον 19ο αιώνα, ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης: 129-142.

Ντενίση, Σ. 2014. *Ανιχνεύοντας την αόρατη γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του Ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού.* Αθήνα: Νεφέλη.

Πασχάλης, Δ. Π. 1929. *Ευανθία Καΐρη (1799-1866)*. Αθήνα: Εστία.

Πούχνερ, Β. 2001. *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καΐρη. Χειραφέτηση και αλληλεγγύη των γυναικών στο ηθικοδιδακτικό και επαναστατικό δράμα.* Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Πούχνερ, Β. 2008. Στη σκιά του Νικήρατου. *Παράβασις*, τ. 8: 307-317.

Πούχνερ, Β. 2020. *Το 1821 και το θέατρο. Από τη μυθοποίηση στην απομυθοποίηση*. Αθήνα: Όταν.

Ριζάκη, Ε. 2007. *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Κατάρτι.

Ρούσσου, Β. 2015. Συνέχειες και ασυνέχειες στη γυναικεία ποίηση του 19ου και αρχών του 20ού αι. Στο Κ. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*. Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών: 419-435.

Ρούσσου, Β. 2021. Εισαγωγή-επίμετρο. Στο Αντωνούσα Καμπουράκη *Ποιήματα Τραγικά.* Αθήνα: Ευρασία-Στιγμός: 151-215.

Ρώτας, Ι. (επιμ.).1841. *Απάνθισμα δεύτερον επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*. Αθήνα: τυπ. Α. Κορομηλά.

Σπάθης, Δ. 1986. *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό Θέατρο. Επτά μελέτες.* Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Σπάθης, Δ. 2005. Παλαιά Λογοτεχνικά Κείμενα σε Νέες Εκδοτικές Περιπέτειες. *Ο Ερανιστής*, τ. 25: 353-406.

Στιβανάκη, Ε. 2000. Ο πατριωτικός *Νικήρατος* της Ευανθίας Καΐρη. *Παράβασις,* τ. 3: 257-274.

Τρουλλινού, Ν. 2021. Το 1821, η Κρήτη και η Αντωνούσα Καμπουράκη. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 30/4/2021. (Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/nisides/292093_1821-i-kriti-kai-i-antonoysa-kampoyraki, τελευταία πρόσβαση: 20/10/2022).

Φουρναράκης, Κ. 2010. Η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης γυναικείας ταυτότητας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα: Η περίπτωση της ποιήτριας Αντωνούσας Καμπουράκη. Στο Κ. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Γρανάδα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών: 287-301.

Ξενόγλωσση

Soutzo, A. 1829. *Histoire de la Révolution Grecque*. Παρίσι: Didot.

SUMMARY

WHEN THEATER MEETS HISTORY: *NIKIRATOS* BY EVANTHIA KAIRI AND *THE EXODUS OF MISSOLONGHI* BY ANTONOUSSA KAMBOURAKI. CONVERGENCES AND DIVERGENCES

Adamantia Biliani

The present paper focuses on the way the heroic Exodus of Missolonghi was treated in works by female Greek writers of the 19th century: more specifically, in the dramas *Nikeratos* by Evanthia Kairi and *The Exodus of Missolonghi* by Antonousa Kambouraki. The former is the first printed play on the War of Independence by a female writer; it was published anonymously in Nafplion in 1826, immediately after the Exodus. The latter was written by another woman, this time from Chania, Crete, almost fifty years after the heroic event. A highly educated woman, Kairi did not identify herself as a playwright, but was shocked by the heroic self-sacrifice of the inhabitants of Missolonghi and felt the need to comment on the role of European countries and Philhellenes. Kambouraki, on the other hand, is the first woman who published her work under her full name, with a strong political and national consciousness and feminist action; she had not received a proper education, thus representing the self-taught woman writer par excellence. The paper situates the two plays in their historical and social context, exploring convergences and divergences between them.

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

13

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΙΣΣΕΣ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ *ΜΕΓΑΛΑ ΧΡΟΝΙΑ* ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ «ΠΙΘΑΝΩΝ ΚΟΣΜΩΝ» ΤΗΣ MARIE-LAURE RYAN

Ευθυμία Σταυρογιαννοπούλου
Δρ. Παν/μίου Πατρών

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, διήγημα, αφηγηματολογία, θεωρία των «πιθανών κόσμων»

Στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε μια ερμηνεία των χαρακτήρων ανδρών και γυναικών από το Μεσολόγγι που πρωταγωνιστούν στα διηγήματα της συλλογής *Μεγάλα Χρόνια* του Γιάννη Βλαχογιάννη ή Επαχτίτη. Για να προσεγγίσουμε τους μυθοπλαστικούς χαρακτήρες αυτών των διηγημάτων, που έχουν θέμα σχετικό με την ελληνική επανάσταση, θα αξιοποιήσουμε το αφηγηματικό μοντέλο των «πιθανών κόσμων» της Marie-Laure Ryan, με σκοπό να αναζητήσουμε τους ιδιωτικούς κόσμους των χαρακτήρων και τις συγκρούσεις που βιώνουν και να αναδείξουμε τη σχέση τους με τις συνθήκες ζωής στο Μεσολόγγι πριν και μετά την Επανάσταση.

Η Ryan περιγράφει τα αφηγηματικά σύμπαντα σαν τροπικά συστήματα, στα οποία τα εξωτερικά γεγονότα που επικαλείται ο αφηγητής παίζουν το ρόλο του «κειμενικού πραγματικού κόσμου», γύρω από τον οποίο βρίσκονται τα ιδιωτικά σύμπαντα των χαρακτήρων που περιλαμβάνουν πεποιθήσεις, υποχρεώσεις, επιθυμίες, προβλέψεις, σχέδια, αλλά και φανταστικούς κόσμους. Αποτελεί πεποίθησή μας ότι η θεωρία αυτή φωτίζει τόσο τη δράση των μυθοπλαστικών χαρακτήρων, όσο και την εσωτερική ζωή τους και αποτελεί δυνητικά ένα χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς που αποσκοπούν να επικοινωνήσουν οι μαθητές και οι μαθήτριές τους με οποιοδήποτε πεζογραφικό λογοτεχνικό κείμενο. Στην παρούσα ανακοίνωση θα μας απασχολήσουν τα εξής διηγήματα του Γιάννη Βλαχογιάννη: «Του προδότη η πληρωμή», «Αναστημένος» «Το σκλαβόπουλο», «Έτσι ήτανε», «Του αγωνιστή ο θάνατος», «Η Έξοδο» και «Ο σύντροφος». Θα εξετάσουμε επίσης, αν οι αφηγηματικοί κόσμοι των διηγημάτων είναι ρεαλιστικοί, αν δηλαδή τα γεγονότα συνέβησαν ή θα μπορούσαν να έχουν συμβεί στον πραγματικό κόσμο.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Η Marie-Laure Ryan δέχτηκε επιρροές από τον Umberto Eco (1979), ο οποίος αντιμετωπίζει το αφηγηματικό κείμενο σαν μηχανή που παράγει δυνατούς κόσμους, καθώς και τα μοντέλα που χρησιμοποιούνται στον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης. Η Ryan δέχεται την «αρχή της πραγματικότητας» ως αρχή μεγάλης σημασίας για τη φαινομενολογία της ανάγνωσης. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, όταν οι αναγνώστες κατασκευάζουν φανταστικούς κόσμους, συμπληρώνουν τα κενά του κειμένου με την παραδοχή ότι ο μυθοπλαστικός κόσμος μοιάζει με τη δική τους πραγματικότητα. Η αρχή αυτή προϋποθέτει ότι οι φανταστικοί κόσμοι, όπως οι «πιθανοί κόσμοι» που έχουν προταθεί από τους φιλοσόφους, είναι οντολογικά πλήρεις: κάθε πρόταση p είναι είτε αληθής είτε ψευδής σε αυτούς τους κόσμους (Ryan 1992: 532). Όλοι οι «πιθανοί

κόσμοι» είναι πραγματικοί για εκείνους που τους βιώνουν και μάλιστα δεν διαφέρουν από τον πραγματικό κόσμο (Partee 1989: 102).

Η Ryan (2007) θεωρεί ότι μπορούμε να περιγράψουμε το αφήγημα σαν ένα δίκτυο διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίες καθορίζονται από τις πράξεις των συμμετεχόντων, πίσω από τις οποίες υπάρχουν σκέψεις, σχέδια, στόχοι και συναισθήματα. Η επιθυμία επίλυσης προβλημάτων είναι η δύναμη που εμπνέει τη δράση. Για τη Ryan τα εξωτερικά γεγονότα που επικαλείται ο αφηγητής, παίζουν τον ρόλο του «κειμενικού πραγματικού κόσμου» («textual actual world»), ο οποίος εκτός από τις διαδοχικές καταστάσεις και τα γεγονότα που αποτελούν την ιστορία, περιλαμβάνει επίσης ένα σύνολο γενικών νόμων που καθορίζουν το εύρος των πιθανών μελλοντικών εξελίξεων της πλοκής (Ryan 1991: 113-114). Γύρω από τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο», βρίσκονται τα ιδιωτικά σύμπαντα των χαρακτήρων, που αποτελούνται από αναπαραστάσεις των υπαρχόντων υλικών ή ψυχικών κόσμων (πεποιθήσεις, γνώσεις), στατικούς πρότυπους κόσμους που συλλαμβάνουν πώς ο πραγματικός κόσμος θα πρέπει να είναι (υποχρεώσεις, επιθυμίες, προβλέψεις), δυναμικούς πρότυπους κόσμους ή κόσμους προθέσεων (τα ενεργά σχέδια των χαρακτήρων) και φανταστικούς κόσμους, που σκιαγραφούν νέα συστήματα της πραγματικότητας, πλήρη με τους δικούς τους πραγματικούς και πιθανούς κόσμους (όνειρα, ψευδαισθήσεις, πράξεις φαντασίας, μυθοπλασίες μέσα σε μυθοπλασίες) (Ryan 2005: 448). Ο κόσμος των προθέσεων και ο κόσμος της γνώσης των χαρακτήρων περιλαμβάνουν ποικίλα ιδιωτικά αφηγήματα, που καθορίζουν τη συμπεριφορά τους και δίνουν νόημα στις ενέργειές τους. Οι επιθυμίες και πεποιθήσεις των χαρακτήρων σχετίζονται είτε με την ιστορία του «κειμενικού πραγματικού κόσμου» είτε με τις ιδιωτικές αναπαραστάσεις άλλων χαρακτήρων (Ryan 1991: 156).

Κατά τη διάρκεια της ιστορίας, όταν ένας υποκειμενικός κόσμος δεν ικανοποιείται στον πραγματικό κόσμο, υπάρχει σύγκρουση στο σύμπαν της αφήγησης. Σύγκρουση μπορεί, επίσης, να υπάρχει μεταξύ των υποκειμενικών κόσμων διαφορετικών χαρακτήρων (Σταυρογιαννοπούλου 2021: 77). Γενικά, για να ξεκινήσει η πλοκή, πρέπει να υπάρχει κάποιο είδος σύγκρουσης. Το πρωταρχικό επίπεδο σύγκρουσης είναι μεταξύ του «κειμενικού πραγματικού κόσμου» και ενός από τους ιδιωτικούς κόσμους, αλλά υπάρχουν και άλλα είδη συγκρούσεων: η σύγκρουση μεταξύ των κόσμων ενός χαρακτήρα, η σύγκρουση σε έναν από αυτούς τους κόσμους και η σύγκρουση μεταξύ των ιδιωτικών κόσμων διαφορετικών χαρακτήρων. Αυτές οι δευτερογενείς συγκρούσεις προϋποθέτουν μία βασική σύγκρουση, που περιλαμβάνει τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο» (Ryan 1991: 120).

Οι πιο συνηθισμένες συγκρούσεις που εντοπίζονται στα μυθοπλαστικά κείμενα αφορούν τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο» και τους κόσμους των επιθυμιών των χαρακτήρων. Μάλιστα, οι ανεπάρκειες στον κόσμο των επιθυμιών δημιουργούν συχνά το θέμα της αναζήτησης που παρουσιάζεται στις περισσότερες αφηγήσεις και κυρίως στους μύθους και τα παραμύθια. Οι συγκρούσεις στον κόσμο των υποχρεώσεων εμφανίζονται, όταν ένας χαρακτήρας έχει παραβιάσει κάποιο νόμο ή έχει ανεκπλήρωτες προσωπικές δεσμεύσεις. Αυτός ο τύπος σύγκρουσης παράγει μερικές από τις πιο κοινές θεματικές ακολουθίες της προφορικής και λαϊκής αφήγησης, που μπορεί να καταλήγουν σε τιμωρία ή εκδίκηση. Στον τομέα της γνώσης, η σύγκρουση μπορεί να λάβει είτε τη μορφή του σφάλματος είτε τη μορφή του αινίγματος, που πηγάζει από έναν ατελή κόσμο της γνώσης με απροσδιόριστες περιοχές. Το σφάλμα μπορεί να είναι αυθόρμητο, όπως στις τραγωδίες, ή να είναι το αποτέλεσμα της εξαπάτησης, όπως σε κωμωδίες και άλλα είδη (Ryan 1991: 121).

Υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των κόσμων ενός χαρακτήρα, όταν η ικανοποίηση ενός κόσμου απαιτεί τη δυσαρέσκεια ενός άλλου. Παραδείγματα τέτοιων εσωτερικών

συγκρούσεων περιλαμβάνουν την ασυμβατότητα μεταξύ του κόσμου των επιθυμιών και του κόσμου των υποχρεώσεων ενός χαρακτήρα (όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στο *Έγκλημα και τιμωρία* του Ντοστογιέφσκι, όπου η πραγματοποίηση των επιθυμιών του χαρακτήρα απαιτεί ορισμένες απαγορευμένες ή ηθικά λανθασμένες ενέργειες) ή το ασυμβίβαστο μεταξύ του κόσμου της γνώσης και του κόσμου των επιθυμιών (όπως συμβαίνει στον γνωστό μύθο του Οιδίποδα, όπου η ικανοποίηση των επιθυμιών ενός χαρακτήρα καθίσταται δυνατή μόνο από την άγνοια του γεγονότος). Υπάρχουν και συγκρούσεις εντός του ιδιωτικού κόσμου ενός χαρακτήρα, για παράδειγμα στην περίπτωση των αντιφατικών επιθυμιών ή της ταυτόχρονης υπακοής σε ασυμβίβαστα σύνολα κανόνων ή επειδή οι χαρακτήρες δεν είναι σε θέση να σκιαγραφήσουν τα όριά τους. Όταν τίθεται η έννοια του εαυτού υπό αμφισβήτηση, οι ιδιωτικοί κόσμοι γίνονται ασαφείς, ασταθείς και προβληματικοί, σε σχέση με τα έντονα καθορισμένα γεγονότα ενός πραγματικού κόσμου (Ryan 1991: 121-122).

Πολύ συνηθισμένες είναι οι συγκρούσεις μεταξύ των ιδιωτικών κόσμων διαφορετικών χαρακτήρων, όταν ικανοποιείται ο ιδιωτικός κόσμος ενός χαρακτήρα και ταυτόχρονα μένει ανικανοποίητος κάποιος κόσμος (συνήθως ο αντίστοιχος) ενός άλλου χαρακτήρα. Η αμοιβαία συμβατότητα ή ασυμβατότητα των ιδιωτικών κόσμων των χαρακτήρων ορίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις ως συνεργατικές ή ως ανταγωνιστικές. Η Ryan (1991: 122) σημειώνει πως η αφήγηση είναι ανταγωνιστικό παιχνίδι, με σημαντικό συστατικό την αντίθεση. Μπορεί να υπάρχει όμως και αφήγηση χωρίς ανταγωνιστικές ιδιωτικές περιοχές, όταν ο αντίπαλος δεν είναι ένα άτομο, αλλά ένα φυσικό φαινόμενο, όπως στον άθλο του Ηρακλή ενάντια στους βρώμικους στάβλους του Αυγεία.

Καθώς η σύγκρουση μεταξύ ιδιωτικών κόσμων διαφορετικών χαρακτήρων είναι σχεδόν αναπόφευκτη σε μια αφηγηματική πλοκή, μπορεί να λάβει διάφορους βαθμούς σπουδαιότητας. Σε ένα κλασικό παραμύθι, η σύγκρουση μεταξύ του ήρωα και του κακοποιού είναι παραγωγική στο μακρο-επίπεδο, ενώ σε ένα μυθιστόρημα εξέλιξης (Bildungsroman), όπου η κυρίαρχη δομή είναι η σταδιακή επέκταση του κόσμου της γνώσης του κεντρικού χαρακτήρα, ο ανταγωνισμός είναι πιο παραγωγικός στα ατομικά επεισόδια του μικρο-επιπέδου (Ryan 1991: 122).

Οι συγκρούσεις μπορούν να διακριθούν σε υποκειμενικές και αντικειμενικές, δηλαδή οι συγκρούσεις που αφορούν τον κόσμο των υποχρεώσεων και τον κόσμο των επιθυμιών, μπορούν είτε να υπάρχουν αντικειμενικά είτε να δημιουργούνται από μια γνωσιακή σύγκρουση. Όταν ο κόσμος της γνώσης ενός χαρακτήρα υποδηλώνει εσφαλμένα τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο», θα παρουσιάσει εσφαλμένα και τη σχέση μεταξύ του «κειμενικού πραγματικού κόσμου» και όλων των άλλων κόσμων του αφηγηματικού συστήματος. Ο χαρακτήρας μπορεί έτσι να δει μια σύγκρουση που δεν υπάρχει αντικειμενικά, όπως στον *Οθέλλο*, ή μπορεί εσφαλμένα να πιστεύει ότι οι ιδιωτικοί κόσμοι του είναι ικανοποιημένοι στον «κειμενικό πραγματικό κόσμο», όπως στον μύθο του Οιδίποδα. Η λανθασμένη πεποίθηση του Οθέλλου ότι η Δυσδαιμόνα είναι άπιστη δημιουργεί στο μυαλό του μια τριπλή σύγκρουση: με τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο» συγκρούονται ο κόσμος των επιθυμιών του Οθέλλου, αλλά και ο κόσμος των υποχρεώσεων της Δυσδαιμόνας και ο κόσμος των υποχρεώσεων του ίδιου του Οθέλλου, δεδομένου ότι αισθάνεται υποχρεωμένος να την τιμωρήσει. Όταν ο Οιδίποδας παντρεύεται την Ιοκάστη, χωρίς να γνωρίζει ότι είναι η μητέρα του, ο ατελής κόσμος της γνώσης τον οδηγεί να πιστεύει ότι και ο κόσμος των επιθυμιών του και ο κόσμος των υποχρεώσεών του είναι ικανοποιημένοι στον «κειμενικό πραγματικό κόσμο». Στο σύνολό του, ο μύθος του Οιδίποδα προσφέρει ένα εξαιρετικό παράδειγμα των μεταβαλλόμενων σχέσεων των ιδιωτικών κόσμων με τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο» κατά τη διάρκεια της αφηγηματικής δράσης. Η ανακάλυψη της ταυτότητας της

Ιοκάστης φέρνει πίσω τον κόσμο της γνώσης σε αρμονία με τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο», αλλά ρίχνει τον κόσμο των επιθυμιών εκτός τροχιάς και κάνει τον Οιδίποδα να γνωρίσει τη σύγκρουση που αφορά τον κόσμο των υποχρεώσεων. Μετά τη μεταμέλεια του ήρωα, ο κόσμος της γνώσης και αυτός των υποχρεώσεων είναι και πάλι συμβατοί με την πραγματικότητα, αλλά ο κόσμος των επιθυμιών παραμένει για πάντα ανεκπλήρωτος (Ryan 1991: 123).

Σύμφωνα με τη Ryan (1992: 536), οι αφηγηματικοί κόσμοι μπορούν να ταξινομηθούν ως ρεαλιστικοί ή φανταστικοί, ανάλογα με το αν τα γεγονότα θα μπορούσαν φυσικά να συμβούν στον πραγματικό κόσμο ή όχι. Η ίδια (Ryan 1991: 31-33) προτείνει μία τυπολογία των μυθοπλαστικών κόσμων, που προβάλλονται σε κείμενα τα οποία ανήκουν σε διαφορετικά είδη με βάση διάφορες ερμηνείες της προσβασιμότητας και επισημαίνει πως δεν υπάρχει αδύνατος φανταστικός κόσμος και η πραγματικότητα του κόσμου, η δυνατότητα ή η απιθανότητά του είναι μάλλον θέμα βαθμού. Προκειμένου να αποφύγουμε να μιλάμε για έναν «αδύνατο πιθανό κόσμο» στη μυθοπλασία, απαιτείται ένα ευρύτερο φάσμα σχέσεων προσβασιμότητας. Αυτές οι σχέσεις προσβασιμότητας παρουσιάζουν τους διάφορους τρόπους με τους οποίους ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» μπορεί να συνδέεται με τον πραγματικό κόσμο («actual world») των αναγνωστών. Οι σχετικοί τύποι των σχέσεων προσβασιμότητας από τον πραγματικό κόσμο, που εμπλέκονται στην κατασκευή του «κειμενικού πραγματικού κόσμου», περιλαμβάνουν τα ακόλουθα:

- Ταύτιση ιδιοτήτων: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν τα κοινά τους αντικείμενα έχουν τις ίδιες ιδιότητες.
- Ταύτιση του απογραφικού: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν οι δυο κόσμοι είναι «επιπλωμένοι» με τα ίδια αντικείμενα.
- Συμβατότητα απογραφικού: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν περιλαμβάνει όλα τα μέλη του πραγματικού κόσμου, καθώς και ορισμένα εγγενή μέλη.
- Χρονική συμβατότητα: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν δεν χρειάζεται καμία χρονική μετατόπιση για ένα μέλος του πραγματικού κόσμου των αναγνωστών, για να εξετάσει όλη την ιστορία του «κειμενικού πραγματικού κόσμου».
- Φυσική συμβατότητα: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν μοιράζονται φυσικούς νόμους.
- Ταξινομική συμβατότητα: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, εάν και οι δύο κόσμοι περιέχουν τα ίδια είδη με τις ίδιες ιδιότητες.
- Λογική συμβατότητα: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν και οι δύο κόσμοι σέβονται τις Λογικές Αρχές της μη αντίφασης και του αποκλειόμενου μέσου.
- Αναλυτική συμβατότητα: Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών, αν μοιράζονται αναλυτικές αλήθειες (Σταυρογιαννοπούλου 2021: 82-83).

2. Οι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες στα *Μεγάλα χρόνια* του Γιάννη Βλαχογιάννη και η Έξοδος του Μεσολογγίου

Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» στα επτά διηγήματα της συλλογής του Βλαχογιάννη *Μεγάλα χρόνια*, αφορά το μεγάλο πρόβλημα της πείνας, που ανάγκασε

τους πολιορκημένους του Μεσολογγίου να προβούν στην Έξοδο. Στο διήγημα με τίτλο «Η Έξοδο» η πείνα, σε συνδυασμό με τον πόλεμο και τις αρρώστιες, στέρησαν από την πρωταγωνίστρια του συγκεκριμένου διηγήματος, τη χήρα Μάνθα, κάθε δικό της άνθρωπο: «[…] της πείνας το θεριό είν' ανίκητο […]. Το βόλι, το σπαθί, της αρρώστιας η οργή, της πείνας η κατάρα θέρισαν κάθε δικό της, γύρω της» (Βλαχογιάννης 1913: 5). Της έχει απομείνει μόνο το κοριτσάκι της, η Ανθή, το οποίο είχε γίνει αγνώριστο από την πείνα: «αγνώριστη, φάντασμα ζωντανό κι ήμερο και ιλαρό, σαν άλλου κόσμου πλάσμα» (Βλαχογιάννης 1913: 5). Αυτό το μεγάλο πρόβλημα της πείνας αναδεικνύεται και σε άλλο διήγημα με τίτλο «Ο σύντροφος», όπου ο σύντροφος και βοηθός των πολιορκημένων στον πόλεμο, ο γάιδαρος του μυλωνά του γερο-Παντελιού, που τον αποκαλούσαν κυρ-Άγγελο, στο τέλος τρώγεται, όταν οι πολιορκημένοι δεν έχουν πια τίποτα να φάνε ούτε να τον ταΐσουν (Βλαχογιάννης 1913: 14):

> Κι όσο η πείνα, κι όσο ο πόλεμος θέριευε τους ανθρώπους, τόσο κι ο κυρ-Άγγελος γίνονταν αλλιώτικος, ανθρωπινός, ακόμα κι υπεράνθρωπος. Είχε καταντήσει αδύνατος σα φάντασμα, ίσκιος καρτερικός κι ανίκητος, ίδιο το πνέμα της αλύγιστης φρουράς, που χαρομαχούσε, και δεν παραδινότανε. Μια νύχτα, από τις τελευταίες εκείνες, η κραυγή του κυρ-Άγγελου πια δεν ακούστηκε, άξαφνα. Το ρέκασμά του το πολεμικό, από φοβέρες χιλιάδες καμωμένο, το ξέσυρμά του το στριγκό έσβησε για πάντα. Ο γάιδαρος σφάχτηκε και φαγώθηκε από τους πεινασμένους. Δεν είχε πια να μοιράσει άλεσμα, και δεν είχε μήτε ο ίδιος τι να φάει. Και φαγώθηκε.

Ο ηρωισμός των γυναικών που βγήκαν φορώντας τα ρούχα των αντρών τους και πολεμώντας τους εχθρούς στη μεγάλη Έξοδο, όπως η Μάνθα του διηγήματος που προαναφέραμε, αποτελεί ένα άλλο θέμα του διηγήματος και επιπλέον ένα γεγονός αναμφισβήτητο του πραγματικού κόσμου. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης που έζησε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, είχε μελετήσει την ιστορία της Επανάστασης και οπωσδήποτε είχε ακούσει αφηγήσεις για γεγονότα που συνέβησαν τότε από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Έτσι, σε σημείωσή του που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου και αφορά το διήγημα «Η Έξοδο», βεβαιώνει πως «στο Μεσολόγγι θυμόνται ακόμα κάποιες γυναίκες που ζούσαν, και βγήκανε ντυμένες αντρικά και πολεμώντας με το σπαθί στο χέρι» (Βλαχογιάννης 1913: 68). Στην ίδια μάλιστα σημείωσή του εξομολογείται τη δυσκολία της ποιητικής περιγραφής ενός τόσο μεγάλου και «ψηλού» θέματος, όπως είναι η Έξοδος.

Ο ηρωισμός, επίσης, όπως φαίνεται στο διήγημα που προαναφέρθηκε με τίτλο «Ο σύντροφος», αφορά και ένα ζώο, έναν γάιδαρο. Ο ίδιος μάλιστα ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «κι ένα ταπεινό ζώο υψώνεται κι ηρωίζεται μέσα σε μια ηρωική σκηνή» (Βλαχογιάννης 1913: 69). Δεν είναι τυχαίο ότι ο γάιδαρος του διηγήματος, που χαρακτηρίζεται «στρατιώτης ταπεινός, κι απ' όλους ο ύστερος», εκτός από το καθιερωμένο του έργο («είχε δεν είχε ακόλουθο το γερο-Παντελιό, έπρεπε αυτός να κουβαλήσει τ' άλεσμα απ' τον Ανεμόμυλο στους φούρνους»), καταλάβαινε επίσης πότε οι εχθροί θα έκαναν έφοδο και με τη φωνή του προειδοποιούσε τους ταλαιπωρημένους στρατιώτες (Βλαχογιάννης 1913: 13):

> Τη νύχτα συνέβηκε πολλές φορές ένα παράξενο. Άμα οι Τούρκοι τοιμαζόντανε για έφοδο, το 'ξερε αυτό ο κυρ-Άγγελος. Το 'ξερε, και το διαλαλούσε! Η σάλπιγγά του χτύπαγε τους κουρασμένους, που λαγοκοιμόνταν· και ξυπνούσαν, κι άρχιζαν τον πόλεμο. […] ο κυρ-Άγγελος άμα ξεφώνιζε, ήταν η ώρα του πολέμου. Το 'ξεραν οι πολεμιστές αυτό.

Ένα άλλο ζήτημα με αρνητικό πρόσημο, που υπογραμμίζεται στο διήγημα με τίτλο «Του προδότη η πληρωμή», είναι αυτό της προδοσίας, που έχει ως κίνητρο τη φιλοχρηματία, και της τιμωρίας του προδότη. Ο καπετάν Θανάσης, «της χώρας ο πρωτόγερος», ανακοινώνει σε μια συγκέντρωση την ύπαρξη ενός προδότη ανάμεσά τους, κατόπιν βάσιμων πληροφοριών που έχει (Βλαχογιάννης 1913: 56):

> Παιδιά μου! Κρυφός οχτρός ανάμεσό μας κρύβεται! Φίδι φαρμακερό μας φοβερίζει […]. Ως τώρα πολεμώντας είχαμε τα μάτια μπρος, κατά τους Τούρκους· τώρα πρέπει να βλέπουμε και κατά πίσω. Δικέφαλος ο κίντυνος που μας περιζώνει […] φωτιά κι απάτη οι δύναμές του […]. Από της περασμένης νύχτας το παιγνίδι, που μας έπαιξαν οι Τούρκοι, και δε φτάσανε να κάμουν το σκοπό τους, είδα κι ένιωσα. Σήμερα έχω ξάστερα χαμπέρια! […] Κάποιος από μας, άπιστος σύντροφος, μάς προδίνει στον Τούρκο γι' άσπρα. Μολεύει τον αγώνα μας· ντροπιάζει τ' όνομά μας. Άτιμα μας κιντυνεύει […] Γι' άσπρα θανατώνει την πατρίδα του […] παραδίνει στην κόλαση την ψυχή του […]. Πού κρύβεται όμως; Άσπρα γυρεύει; Καίγεται για τον παρά; Να, όσα θέλει άσπρα, κι ας ξαναγοράσει την πατρίδα του, που άναντρα, άτιμα την πούλησε! Άσπρα γυρεύει; […] ας πάρει, ας πάρει!

Το συγκεκριμένο διήγημα αναφέρεται στην παράδοση σχετικά με μια προδοσία που προετοιμαζόταν, αλλά απέτυχε, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας μάς μεταφέρει σε σημείωμά του: «[…] στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγιού κάποια προδοσιά τοιμαζόταν από κάποιον, που έμεινε άγνωστο τ' όνομά του, και πως αυτή την προδοσιά τη χάλασε ο δημογέροντας του Μεσολογγίου Θανάσης Ραζηκότσικας» (Βλαχογιάννης 1913: 76).

Τα υπόλοιπα παλικάρια της πόλης δεν θα μπορούσαν, βέβαια, να αφήσουν ατιμώρητη μια τέτοια επονείδιστη πράξη, οπότε αφού αποσπούν την ομολογία του δράστη, τον κρεμάνε σε τέτοιο σημείο, ώστε να τον δουν και οι Τούρκοι, με τους οποίους αυτός συνεργαζόταν: «Αφού παιδεύτηκε μαρτύρησε ο προδότης. Και την αυγή κρεμασμένον τον αγνάντεψαν οι Τούρκοι όξω από το κάστρο» (Βλαχογιάννης 1913: 57).

Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» των διηγημάτων περιλαμβάνει, εκτός από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πολιορκημένοι Μεσολογγίτες και διάφορα άλλα θέματα που παρατηρούνται στα μετεπαναστατικά χρόνια. Ένα από αυτά, είναι οι μετέπειτα γιορτές για την Έξοδο που περιλαμβάνουν κανονιοβολισμούς, ατέλειωτους λόγους και συμμετοχή του κόσμου, που φοράει τα καλά του ρούχα, για να συμμετάσχει στη γιορτή. Όλα αυτά, όμως, κατά τη γνώμη του ηλικιωμένου πρωταγωνιστή του διηγήματος με τίτλο «Έτσι ήτανε…», δεν αρμόζουν στο γεγονός (Βλαχογιάννης 1913: 7-8):

> Ο κόσμος έχει πανηγύρι σήμερα - Σάββατο Λαζάρου! […] Το κανόνι και το ντουφέκι γεμίζει όλη τη χώρα μ' αμέτρητη βοή. Κόσμος πολύς στην αγορά. Όλοι ντυμένοι τα καλά τους. Όλοι τ' άρματα κρατούν – και ρίχνουν! […] Ο λαός παίζει με τη φαντασιά του το παιγνίδι αυτό, στο χρόνο μια φορά. Θέλει να ζωντανέψει πάλι τη μεγάλη εικόνα, έτσι για να ιδεί πώς ήτανε […]. Τέλος στους Τάφους έφτασαν. Εκεί χιλιάδες μαζωμένοι στέκονται κι ακούν έναν που βγάνει λόγο· μα ο λόγος είν' ατέλειωτος.

Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» των διηγημάτων επίσης περιλαμβάνει την επιστροφή με τα καΐκια των σκλαβωμένων παιδιών του Μεσολογγίου, που τα 'χαν πάρει μαζί τους οι στρατιώτες του Ιμπραήμ πασά στην Αίγυπτο, όταν έπεσε το

Μεσολόγγι. Όταν λοιπόν έρχονται τα καΐκια, οι μητέρες ψάχνουν να βρουν τα χαμένα τους παιδιά στο διήγημα «Το σκλαβόπουλο» (Βλαχογιάννης 1913: 8):

> Το καΐκι πια είχε αράξει, και τα σκλαβόπουλα που γύριζαν απ' την Αραπιά ξαγορασμένα, τα 'χανε πάρει κι έφυγαν πασίχαρες οι μάνες τους, χήρες οι περισσότερες. Ήταν πολλές όμως εκεί, που πρόσμεναν ακόμα. Και το πλεούμενο είχε αδειάσει το ζωντανό του φόρτωμα.

Φυσικά δεν είναι αυτονόητο ότι όλες θα ξαναβρούν τα παιδιά τους. Ο Βλαχογιάννης επισημαίνει ότι μετά την Έξοδο πολλά σκλαβωμένα παιδάκια από το Μεσολόγγι, «που τα 'χαν πάρει μαζί τους οι Αραπάδες του Ιμπραήμ πασά στην Αίγυπτο […] φρόντισε ο Κυβερνήτης Καποδίστριας με μέσα δυνατά και με πολλά χρήματα, και τα λευτέρωσε» (Βλαχογιάννης 1913: 69).

Επιστρέφουν, κάποτε, στο Μεσολόγγι και άνθρωποι, που οι οικείοι τους θεωρούσαν ότι είναι νεκροί, όπως συμβαίνει στο διήγημα «Αναστημένος», όπου ο Γιώργος Χαϊδούλης επιστρέφει στην πόλη του μετά από πενήντα ολόκληρα χρόνια. Ο Βλαχογιάννης σχετικά με αυτό το γεγονός επισημαίνει σε σημείωμά του: «Πόσοι σκλαβωμένοι από το Μεσολόγγι κι άλλα μέρη της Ελλάδας γύρισαν πίσω, ύστερ' από πολλά χρόνια, ενώ τους θαρρούσε όλος ο κόσμος πεθαμένους, ή χαμένους για πάντα!» (Βλαχογιάννης 1913: 69).

Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» των διηγημάτων περιλαμβάνει, επίσης, την ερήμωση των σπιτιών στο Μεσολόγγι, αφού οι κάτοικοί τους έχουν χαθεί: «Κόσμος πολύς συνάχτηκε. Τόνε σηκώσανε το Γιώργο και τον πήγανε στων Χαϊδούληδων το ρημόσπιτο» («Αναστημένος», Βλαχογιάννης 1913: 11). Ένα άλλο ζήτημα που υπογραμμίζεται από τον Βλαχογιάννη είναι ο ξεπεσμός των χιλιάδων αγωνιστών που ύστερα από τον Αγώνα αναγκάστηκαν να ζητιανεύουν και οι περισσότεροι «πέθαναν στην ψάθα». Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει τα αιτήματα των αγωνιστών για μια αξιοπρεπή σύνταξη, κάτι που τους οδήγησε στον αλκοολισμό, ακόμα και στην τρέλα, όπως δηλώνεται με λίγες φράσεις στο διήγημα «Του αγωνιστή ο θάνατος» (Βλαχογιάννης 1913: 12):

> Πέθανε ο γέρο Χιονιάς… στην ψάθα πάνου πέθανε. Κατοχρονίτης και πολυβασανισμένος. Οι πληγές του – όπου έκανε να σκύψει και μια πληγή ξετρύπωνε απ' τα κουρέλια του. Με το σιδερένιο το παράσημο, ζητιάνευε. Όλο τη σύνταξη 'νειρεύονταν, όλο αναφορές έστελνε στην κυβέρνηση. Μεθούσε, ο συχωρεμένος, για να σβήνει τα φαρμάκια του· κατάντησε τρελός.

Ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει σχετικά: «Ύστερ' από τον Ιερόν Αγώνα χιλιάδες αγωνιστές πεθάνανε στην ψάθα, και πολλοί σακάτηδες φτάσανε να ζητιανεύουν». Έτσι, ο συγγραφέας θέλει να παραστήσει τον πόνο τον εθνικό για την κατάντια των «ελευθερωτών της Πατρίδας» (Βλαχογιάννης 1913: 69).

Τα παραπάνω προβλήματα που αναδεικνύονται στα διηγήματα του Βλαχογιάννη, η πείνα, οι απώλειες, ο χωρισμός αγαπημένων προσώπων, ο ξεπεσμός των αγωνιστών, οι μετέπειτα γιορτές που δεν ανταποκρίνονται στον πόνο και το βίωμα όσων έζησαν τις τραγικές στιγμές του Αγώνα για εθνική ανεξαρτησία, τα ψυχικά τραύματα, δεν είναι προϊόντα της φαντασίας του διηγηματογράφου, αλλά πραγματικά γεγονότα. Για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της Ryan, μπορούμε να πούμε πως ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» των διηγημάτων είναι προσβάσιμος από τον πραγματικό κόσμο όχι μόνο των αναγνωστών της εποχής του Βλαχογιάννη, αλλά και της δικής μας εποχής. Τίποτα δεν φαντάζει εξωπραγματικό ή μη ρεαλιστικό. Η πείνα μπορεί να μην αποτελεί

βίωμα για πολλούς ανθρώπους στη χώρα μας, αλλά δεν μπορούμε να πούμε πως μάς είναι άγνωστο το θέαμα σκελετωμένων παιδιών σε άλλα μέρη του πλανήτη ή ανθρώπων που ψάχνουν στα σκουπίδια, για να βρουν κάτι να φάνε. Ο ξεπεσμός των αγωνιστών, τους οποίους το κράτος ναι μεν παρασημοφορεί, αλλά δεν συνταξιοδοτεί, ώστε να έχουν μια αξιοπρεπή ζωή στη μετεπαναστατική Ελλάδα, φέρνει στο νου μας περιπτώσεις αναξιοκρατίας και υποτίμησης ανθρώπων, που θα έπρεπε να διακρίνονται και να τιμώνται έμπρακτα στις μέρες μας.

Ας επανέλθουμε όμως στο διήγημα «Η Έξοδο», για να εξετάσουμε τις συγκρούσεις των μυθοπλαστικών χαρακτήρων, συγκρούσεις που βιώνουν οι πρωταγωνιστές των διηγημάτων που μελετήσαμε είτε με τον ίδιο τους τον εαυτό είτε με τους «κόσμους» των άλλων χαρακτήρων είτε με το περιβάλλον τους, τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο». Στην «Έξοδο», η επιθυμία και υποχρέωση της μητέρας, της Μάνθας, να προστατέψει την κόρη της, έρχεται σε σύγκρουση με τα δεδομένα του «κειμενικού κόσμου». Έχει να αντιμετωπίσει από τη μία πλευρά την αδυναμία και την αρρώστια της κόρης και από την άλλη πλευρά το πλήθος των εχθρών την ώρα της ηρωικής εξόδου: «Έρημη η χήρα, έρημη με την Ανθή την κόρη της, εφτά χρονών μικρούλα κι άρρωστη, στα βάσανα μπασμένη, από την πείνα αγνώριστη. […] και κει που πλάκωσε το κύμα το τρανό, και σάρωσε και σαρώθηκε, η χήρα ξέχασε την Ανθή, για μόνη μια στιγμή» (Βλαχογιάννης 1913: 5-6).

Στο διήγημα «Έτσι ήτανε» οι ιδιωτικοί κόσμοι των επιθυμιών και της γνώσης του γέροντα, που θέλει να βιώσει ξανά εκείνα που είδε αληθινά και άκουσε με τα αφτιά του στη Μεγάλη Μέρα, είναι ασύμβατοι με τον κειμενικό κόσμο και τα συναισθήματα των περισσότερων Μεσολογγιτών που ήταν νεώτεροι ηλικιακά και δεν είχαν αυτά τα βιώματα. Ο γέροντας απογοητεύεται από τη μεγαλόπρεπη πομπή και τους λόγους των ρητόρων και θυμώνει, καθώς όλα αυτά που βλέπει και ακούει δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες του (Βλαχογιάννης 1913: 7-8):

> Ο λόγος είν' ατέλειωτος. Ο γέρος ακούει, και δεν καταλαβαίνει. Ακούει, και καρτερεί – σαν κάτι φαίνεται να καρτερεί. «Ωρέ, δεν ήταν έτσι!» κράζει με δυνατή φωνή. Άφησε στη μέση τη γιορτή και πήρε το δρόμο πίσω για το σπίτι. Θυμωμένος φαίνεται. Βογκάει, στ' αγγόνι δε μιλεί.

Ωστόσο, γυρνώντας στο σπίτι, στο άκουσμα ενός μοιρολογιού από έναν τυφλό ζητιάνο, βρίσκει αυτό που ήθελε να ακούσει, αυτό που ερχόταν σε ταύτιση με αυτά που θυμόταν κι ένιωθε και τότε τα δάκρυα πλημμυρίζουν τα μάτια του (Βλαχογιάννης 1913: 8):

> Εκεί κοντά του κάποιος τραγουδεί. Ένας τυφλός, χωριάτης διακονιάρης, στρωμένος καταγής, παίζει τη λύρα του και τραγουδεί. Λέει το τραγούδι το θλιμμένο, το μοιρολόγι του Μεσολογγιού. Ορθός ο γέρος, άσειστος ακούει. Βρύση πάνε τα μάτια του. Κλαίει ήσυχα και δε μιλεί. Τέλος κόπηκε το τραγούδι. «Να, ωρέ, έτσι ήτανε!». Αυτό είπε μοναχά. Και γύρισε στο σπίτι του και στον καημό του.

Στο διήγημα «Το σκλαβόπουλο» οι γυναίκες που τσακώνονται για το σκλαβόπουλο, ελπίζοντας πως είναι δικό τους το παιδί, έχουν μεταξύ τους ασύμβατους κόσμους επιθυμιών, καθώς όλες διεκδικούν το παιδάκι που επέστρεψε με το καΐκι (Βλαχογιάννης 1913: 8-9):

> Σαν πεινασμένες καρακάξες το τριγύρισαν οι άμοιρες γυναίκες. Το ψηλαφούσαν και το τάραζαν. Κουρέλι σα να 'ταν το τραβούσαν. Το πνίγανε με τα ρωτήματά τους

[…]. «Γιώργος ήτανε και το δικό μου το παιδί!» φώναξε μια γυναίκα μέσ' από τις άλλες. «Μπορεί να 'ναι και το δικό μου […]». Άρχισαν όλες να μαλώνουν και να θορυβούνε.

Στο διήγημα «Αναστημένος» επιστρέφει ο Γιώργος Χαϊδούλης μετά από πενήντα χρόνια στο Μεσολόγγι, ενώ ο φίλος του, ο Μάνθος Αυγέρης, τον θεωρεί νεκρό και μάλιστα δεν τον αναγνωρίζει αμέσως. Ο κόσμος της γνώσης του τελευταίου είναι σε αντίθεση και με τον «κειμενικό πραγματικό κόσμο» και με τον κόσμο της γνώσης του φίλου του, του Γιώργου. Βέβαια ο Μάνθος γνωρίζει πληροφορίες για την οικογένεια του Γιώργου, για τα αδέλφια του, ενώ ο ίδιος ο Γιώργος αγνοεί ότι δεν ζει κανένα από τα αδέλφια του, ότι ο αδελφός του ο Μήτρος πέθανε πριν από δύο χρόνια και πως «ρήμαξε το σπίτι τους…». Από την άλλη πλευρά, ο Μάνθος αγνοεί ότι έχει μπροστά του, ζωντανό, τον φίλο του, για τον οποίο είπε πως «Ο Γιώργος ο Χαϊδούλης χάθηκε στην Έξοδο. Ήταν αγαπημένος μου…». Η αναγνώριση γίνεται, αφού ο Μάνθος έκπληκτος ζητάει σημάδια, για να πειστεί ότι αυτός που στέκεται μπροστά του είναι ο φίλος του. Και ο Γιώργος περιγράφει την ώρα της Εξόδου που χωρίστηκαν και πως τον έπιασαν σκλάβο (Βλαχογιάννης 1913: 10-11):

«Ωρέ», είπε, «ζεις ή πέθανες; Εσύ δε χάθηκες στην Έξοδο; Μαζί δεν ήμαστε; Δος μου σημάδια ξάστερα»! «Κει που πηγαίναμε να βγούμε, θυμάσαι, με το «πίσω» χωριστήκαμε. Δε μ' άκουσες εσύ, καλότυχε, και τράβηξες ομπρός. Και γύρισα και ξαναμπήκα με τους άλλους. Κλειστήκαμε στον Ανεμόμυλο. Δυο μέρες πολεμήσαμε· την τρίτη νύχτα βγήκαμε καμπόσοι. Και μας πιάσανε στη λίμνη… Σκλάβο με κρατήσανε στην Αραπιά… και τώρα γύρισα…».

Η συγκίνηση και για τους δύο ηλικιωμένους ανθρώπους είναι μεγάλη, όπως είναι μεγάλη η δύναμη της φιλίας που δεν σβήνει, όσα χρόνια κι αν περάσουν (Βλαχογιάννης 1913: 11):

Τα δυο γερόντια αγκαλιασμένα κλαίγανε. Κόσμος πολύς συνάχτηκε. Τονέ σηκώσανε το Γιώργο και τον πήγανε στων Χαϊδούληδων το ρημόσπιτο. Εκεί, σ' ένα παλιόστρωμα πεσμένος, έβλεπε τον κόσμο που μπαινόβγαινε. Κι έλεγε τα βάσανά του, και παραμιλούσε κάποτε.

Στο διήγημα «Του προδότη η πληρωμή» οι συγκρούσεις των ιδιωτικών κόσμων, του προδότη και αυτών που γενναία υπερασπίζονταν την πόλη τους, είναι έντονες. Ο προδότης το μόνο που φαίνεται να τον ενδιαφέρει είναι το χρήμα και στο τέλος πληρώνει αυτήν την αδυναμία του με την ίδια του τη ζωή. Τα παλικάρια, μόλις ακούνε για την ύπαρξη ενός προδότη ανάμεσά τους «με θεριεμένο μάτι, με το χέρι στο σπαθί, κοιτάζει ένας τον άλλον, έτοιμος να σφάξει ή να σφαχτεί», ρωτάνε «Ποιος είναι; Ποιος;». Το περιεχόμενο των ιδιωτικών κόσμων, επιθυμιών και στόχων του προδότη είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνα των άλλων αγωνιστών. Ο Καπετάνος, μάλιστα, στήνει παγίδα στον προδότη, σκορπώντας χρήματα στο χώμα, τα οποία θα πάει ο άπληστος άντρας κρυφά να τα μαζέψει μέσα στη νύχτα (Βλαχογιάννης 1913: 57):

Χώνει το χέρι ο Καπιτάνος και βγάνει χούφτες ασημένια γρόσια, και τα σκορπάει στα κεφάλι' απάνου των παλικαριών με κυκλωτό ένα κίνημα, σα γιωργός που σπέρνει […]. Κι ενώ κάθε ψυχή στον πόλεμο δοσμένη στέκει αλύγιστη, ένας ίσκιος σέρνεται προς το πλάτωμα της χώρας μοναχός, φτάνει και περιβλέπει, σκύβει κι

αναζητάει στο χώμα τα πεταμένα γρόσια, πληρωμή διπλή της προδοσίας που δεν πέτυχε και πάλι. Στρατιώτες εκεί κρυμμένοι γύρω φύλαγαν και τον έπιασαν.

Ο θάνατος του προδότη έρχεται ως τιμωρία για τις πράξεις του, μια φυσική κατάληξη που προκύπτει ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης των υπο-κόσμων των άλλων αγωνιστών και αυτών του προδότη.

3. Επίλογος

Η αξιοποίηση της θεωρίας των πιθανών κόσμων και συγκεκριμένα της θεωρίας της Marie-Laure Ryan στον χώρο της λογοτεχνίας, θεωρώ ότι μπορεί να ξεκλειδώσει σε ικανοποιητικό βαθμό τα πολλαπλά επίπεδα των μυθοπλαστικών χαρακτήρων. Μάλιστα, η εστίαση της προσοχής στους «υπο-κόσμους» των χαρακτήρων διευκολύνει δυνητικά τον αναγνώστη να τους προσεγγίσει και να τους κατανοήσει περισσότερο. Στα συγκεκριμένα σύντομα διηγήματα του Γιάννη Βλαχογιάννη φωτίζονται οι συνθήκες ζωής στο ηρωικό Μεσολόγγι πριν από την Έξοδο, αλλά και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν όσοι σώθηκαν στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα.

Ο «κειμενικός πραγματικός κόσμος» εκτιμώ πως συνδέεται με τον πραγματικό κόσμο των αναγνωστών και της εποχής του Βλαχογιάννη, αλλά και της δικής μας εποχής, παρόλο που έχουν περάσει περίπου 200 χρόνια από τότε. Και αυτό γιατί τα μεγάλα προβλήματα που ταλανίζουν την ανθρωπότητα, όπως η πείνα, ο πόλεμος, η προσφυγιά, ο ξεριζωμός, η αδικία και η απληστία, δεν έχουν εκλείψει, όπως ευτυχώς δεν έχουν εκλείψει και οι ανθρώπινες αρετές, ο ηρωισμός, η φιλία, η αυταπάρνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Βλαχογιάννης, Γ. 1913. *Μεγάλα χρόνια.* Αθήνα: Εκπαιδευτικός Όμιλος. (Διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/7/2/metadata-069fd9b1f45820a6031053a1ada21307_1268315078.tkl).

Σταυρογιαννοπούλου, Ε. 2021. *Τα διηγήματα στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Αφηγηματολογική προσέγγιση των μυθοπλαστικών χαρακτήρων*, Διδακτορική διατριβή, ΤΕΕΑΠΗ, Πανεπιστήμιο Πατρών. (Διαθέσιμη στο: https://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/14696).

Ξενόγλωσση

Eco, U. 1979. *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington: Indiana UP. (Διαθέσιμο στο: https://monoskop.org/images/1/1b/Eco_Umberto_The_Role_of_the_Reader_1979.pdf).

Partee, B. 1989. Possible Worlds in Model-Theoretic Semantics: A Linguistic Perspective. Στο S. Allen (επιμ.) *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences. Proceedings of Nobel Symposium 65.* Βερολίνο-Νέα Υόρκη: De Gruyter: 93-123. (Διαθέσιμο στο: https://semanticsarchive.net/Archive/TA4MTYxZ/BHP88Possible%20WorldsModelTheoreticSem.pdf).

Ryan, M.-L. 1991. *Possible worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theor*y. Bloornington and Indianapolis: Indiana University Press. (Διαθέσιμο στο: http://atraf.ir/wp-content/uploads/2018/10/jahanhaye-momken.pdf).

Ryan, M.-L. 1992. Possible Worlds in Recent Literary Theory. Στο *Style*, τ. 26 (4): 528-553. (Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/24493938/Possible_Worlds_in_Recent_Literary_Theory).

Ryan, M.-L. 2005. Possible worlds theory. Στο D. Herman, M. Jahn & M.-L. Ryan (επιμ.) *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Routledge Ltd: 446-450. (Διαθέσιμο στο:

https://archive.org/details/routledgeencyclo0000unse_n9o6/page/448/mode/2up?view=theater).
Ryan, M.-L. 2007. Diagramming narrative. Στο *Semiotica* τ. 165 (1/4): 11-40. (Διαθέσιμο στο: http://www.academia.edu/11912509/Diagramming_Narrative).

SUMMARY

THE PEOPLE OF MISSOLONGHI IN THE SHORT STORY COLLECTION *MEGALA CHRONIA* BY YANNIS VLACHOYANNIS AND THE "POSSIBLE WORLDS" NARRATIVE MODEL BY MARIE-LAURE RYAN

Efthymia Stavrogiannopoulou

The paper examines the collection of short stories *Megala Chronia* (Great Years) by the author Yannis Vlachoyannis or Epachtitis concerning the Greek revolution. In our approach we use Marie-Laure Ryan's theory of the possible worlds (PW), in order to examine the living conditions in Missolonghi, before and after the Revolution, the fictional characters' private worlds and the conflicts they experience. Ryan describes the narrative universes as tropical systems, in which the external events invoked by the narrator play the role of the "Textual Real World". This "Textual Real World" is surrounded by the characters' private worlds (sub-worlds) including beliefs, obligations, desires, predictions, plans, but also imaginary worlds. After presenting key points of Ryan's theory, we proceed to apply them to the seven short stories by Vlachoyannis. We believe that Ryan's theory illuminates both the action of fictional characters and their inner lives and can be a useful tool for teachers in working with their students on any prose literary text.

14

ΟΙ ΡΑΓΙΑΔΕΣ ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Ιωάννα Τριπουλά
Δρ. Φιλοσοφίας Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, αρχαιότητα, Μεγάλη Ιδέα, εθνική «συνέχεια»

1. Εισαγωγή

Ο Κωστής Παλαμάς είναι μια σπάνια περίπτωση λογοτέχνη, ο οποίος πολύ συνειδητά ανέλαβε τον ρόλο του πνευματικού καθοδηγητή των Ελλήνων. Σε μία εποχή που η Ελλάδα πορευόταν με το όραμα της ανάκτησης του μεγαλείου της αρχαιότητας, ο Παλαμάς πηγαίνει ένα βήμα παραπάνω, τολμώντας να προβάλλει μία συνθετική εικόνα του ελληνισμού, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν και τις πιο δύσκολες και θλιβερές στιγμές της ιστορίας του. Στο έργο του, το αμιγώς ποιητικό, αλλά και το μεταφραστικό, σημαίνουσα θέση έχει η ελληνική επανάσταση με κυρίαρχη τη μορφή του Έλληνα ραγιά. Ο Αγώνας του ’21, όπως θα δούμε, στα μάτια του ποιητή συνοψίζει τον κάθε αγώνα που έδωσαν οι Έλληνες στην ιστορική τους πορεία, προκειμένου να διασφαλίσουν την εδαφική, πολιτική και πνευματική τους ελευθερία. Αντιστοίχως, ο ραγιάς, συμβολίζει τον Έλληνα που διαχρονικά αγωνίζεται, συχνά από μειονεκτική θέση, αλλά βρίσκει πάντα τον τρόπο να επιβιώνει. Με την παρούσα εισήγηση επιχειρείται η ανάδειξη της σημαίνουσας θέσης που ο ποιητής αναγνωρίζει στον ραγιά, η οποία, όπως υποστηρίζεται, αντανακλά τη συνθετική οπτική που έχει ο Παλαμάς για την ελληνική ιστορία.

2. Ο ραγιάς μέσα από *Τα μάτια της ψυχής μου*

Όπως είχε υποστηρίξει ο Ψυχάρης, «ένα έθνος, για να γίνει Έθνος, θέλει δύο πράγματα· να μεγαλώσουν τα σύνορα του και να κάνει φιλολογία δική του» (Ψυχάρης, 1978: 37). Αυτό είναι εν ολίγοις και το σκεπτικό του Παλαμά από τα πρώτα του λογοτεχνικά βήματα, η δημιουργική αφομοίωση ποικίλων επιρροών με τρόπο τέτοιο, που να οδηγεί στην αποτύπωση της «ψυχής» του Έλληνα μέσα στην ποίηση. Σε αυτά τα πρώτα βήματα του ποιητή μας μεταφέρει η συλλογή του *Τα μάτια της ψυχής μου* (1892). Το εισαγωγικό μότο «Ανοιχτά πάντα κι άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου», που αντλεί από την σολωμική ποίηση, μαρτυρεί την εξοικείωσή του με τους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής (Καλοσγούρος 1893: 75-76, Πολίτης 1995: 193) και την ιδιαίτερη αγάπη του για την ποίηση του Σολωμού (Παλαμάς, 1908: 1). Δεν είναι τυχαίο ότι στην ποίηση της Επτανησιακής Σχολής, του αρχηγέτη της Σολωμού και άλλων σημαντικών εκπροσώπων της, όπως του Κάλβου και του Βαλαωρίτη, εξυμνείται για πρώτη φορά στην έντεχνη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή ο Αγώνας των Ελλήνων.

Στα τέλη του 19ου αιώνα που ο Παλαμάς βρίσκεται ακόμη σε φάση αναζήτησης της ιδιαίτερης ποιητικής του φυσιογνωμίας, εύλογα ανατρέχει στο πρόσφατο ιστορικό και λογοτεχνικό παρελθόν, για να αναζητήσει σε αυτό πρότυπα. «Η Νίκη» είναι ένα μικρό σύνθεμα σε ζευγαρωτό στίχο, στο οποίο κάθε στροφή ξεκινά με το δίστιχο: «Εδώ στο Ελληνικό το χώμα, το στοιχειωμένο και ιερό, / που το ίδιο χώμα μένει ακόμα απ’ τον αρχαίο τον καιρό». Σε αυτό ευθύς αποκαλύπτεται η αντίληψη του ποιητή για την αδιάλειπτη ιστορική παρουσία του Γένους: η ελληνική γη είναι στοιχειωμένη από τους αγώνες και τους ήρωες του αρχαίου παρελθόντος και όλη αυτή η κληρονομιά την καθιστά ιερή. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι η θεά Νίκη, την οποία θεάται ο ποιητής σε μια

στιγμή εκστατικής ενόρασης, χαρακτηρίζεται παντοτινή και λάμπει πάντα φωτεινή, καθότι το παρελθόν δείχνει ότι παρά τις αντιξοότητες, η θεά παρέμενε πάντα στο πλευρό των αγωνιζόμενων Ελλήνων:

Εδώ στο Ελληνικό το χώμα, το στοιχειωμένο και ιερό,
που το ίδιο χώμα μένει ακόμα απ' τον αρχαίο τον καιρό,
στο χώμα τούτο πάντα ανθούνε κι έχουν αθάνατη ζωή
και μας θαμπώνουν, μας μεθούνε νεράιδες, ήρωες, θεοί.

Εδώ στο Ελληνικό το χώμα, το στοιχειωμένο κι ιερό,
που το ίδιο χώμα μένει ακόμα απ' τον αρχαίο τον καιρό,
Είδα τη Νίκη τη μεγάλη, τη Νίκη τη παντοτινή,
την είδα εμπρός μου να προβάλλει με φορεσιά ολοφωτεινή.

Δεν είναι όμως αυτό άλλο ένα ποίημα αρχαιολατρίας: τουναντίον, ο Παλαμάς μέσα από τη συνθετική του ιστορική ματιά συνδέει το παρελθόν με το παρόν. Το παρελθόν έδωσε το παράδειγμα της αγωνιστικότητας και το παρόν, όπως αποδείχτηκε από τον Αγώνα για την ανεξαρτησία και την τελεσφόρα έκβασή του, το αποδέχτηκε και το τίμησε, αποδεικνύοντας ότι η Νίκη ταιριάζει στον ακάματο αγωνιστή.

3. Ο ραγιάς στην ποιητική συλλογή του Παλαμά *Η Πολιτεία και η μοναξιά*

Το έργο του Παλαμά *Η Πολιτεία και η μοναξιά*, που εκδόθηκε το 1912, περιλαμβάνει ποιήματα που θα μπορούσαν να ενταχθούν και σε άλλες συλλογές, όπως ο ίδιος ο ποιητής παραδέχεται. Το κριτήριο, όμως, βάσει του οποίου ο ποιητής αποφασίζει και εντάσσει τα ποιήματα στη συγκεκριμένη συλλογή, έγκειται στις ιδεολογικές ζυμώσεις που σημειώνονται την εποχή αυτή, λόγω των σημαντικών πολιτικών γεγονότων που σημαδεύουν την ιστορία του τόπου.

Σε πολιτικό επίπεδο η εποχή εκείνη εντάσσεται στην περίοδο βασιλείας του Γεωργίου Α΄ (1864-1913). Η κοινοβουλευτική επικράτηση του Χαρίλαου Τρικούπη σήμαινε τον περιορισμό της απόλυτης ισχύος του θρόνου, ενώ συγχρόνως έφερνε έναν αέρα εκσυγχρονισμού στη χώρα με την πληθώρα των έργων που δρομολογήθηκαν. Το κίνημα στο Γουδί, το 1909, επιβεβαίωσε την ανάγκη του λαού για ανανέωση του πολιτικού σκηνικού, η οποία έφερε στο προσκήνιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Αυτό όμως που επηρέασε καθοριστικά την ποιητική φυσιογνωμία του Παλαμά ήταν οι προοπτικές που ανοίγονταν για την ευόδωση της Μεγάλης Ιδέας. Η Κρητική Επανάσταση του 1866, όπως και η ένωση της Επτανήσου δύο χρόνια νωρίτερα, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της φιλοπατρίας και στην εξύμνησή της μέσα από τη λογοτεχνία (Χουρμούζιου, 1978: 39-44). Η αρχή λοιπόν είχε γίνει με την παραχώρηση των Επτανήσων στην Ελλάδα από τους Άγγλους, ως δώρο για τον νέο βασιλιά (1864). Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά, το 1881, στα εδάφη της Ελλάδας θα προστεθούν η Θεσσαλία και η Άρτα. Ταυτόχρονα, στην Κρήτη οι συνεχείς επαναστατικές εξεγέρσεις γεννούσαν προσδοκίες ένωσης της μεγαλονήσου με τη χώρα, οι οποίες, ωστόσο, όχι μόνο δεν ευοδώθηκαν, αλλά οδήγησαν σε ελληνοτουρκική ρήξη και στην ντροπιαστική ήττα της χώρας το 1897, που έγινε αφορμή για την υπαγωγή της σε νομισματικό έλεγχο από τις Μεγάλες Δυνάμεις (Beaton 1996: 100-102).

Οι ιστορικές αυτές εξελίξεις δικαιολογούν εν μέρει την έκφραση που χρησιμοποίησε ο Παλαμάς, για να τονίσει τους δεσμούς που ενώνουν τα ποιήματα της συλλογής· συνεκτικό στοιχείο μεταξύ τους, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, είναι «ο καημός που τα έσπειρε». Πράγματι, το τέλος του 19ου και οι αρχές του 20ού αιώνα ήταν για την Ελλάδα μια εποχή μεγάλων προσδοκιών και ταυτόχρονα μεγάλων διαψεύσεων. Η

χώρα ενώ αγωνίζεται να διατρανώσει την παρουσία της εδαφικά και πολιτικά, αναμετριέται με τη διχόνοια, την ιδιοτέλεια των πολιτικών και τα σκοτεινά συμφέροντα. Αυτά τα φαινόμενα διαμορφώνουν τη σκέψη του ποιητή και οδηγούν στην πρώτη συστηματική αναφορά του στον ραγιά και στον αγώνα του, έναν αγώνα που, σύμφωνα με τον ποιητή, ζητά δικαίωση.

Στην εκτενή ποιητική του σύνθεση με τίτλο «Τι τραγουδάν οι ραγιάδες», που δημοσιεύει το 1896, δηλαδή έναν χρόνο πριν από την ολέθρια ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ο Παλαμάς τονίζει την μακρά προσμονή: οι εποχές περνάνε, ο αγώνας δεν τελειώνει ποτέ, οι αγωνιστές συνεχίζουν να πολεμούν και να σκοτώνονται και μια διάψευση επανέρχεται με κάθε τρόπο. Η χαραυγή αποδεικνύεται πλανεύτρα, ο φοίνικας αναγεννιέται και χάνεται ξανά, οι νεκροί ανασταίνονται, αλλά αλλάζουν κατεύθυνση αντί να έρχονται σε βοήθεια, οι ξένοι συνδράμουν με τρόπους όμως που αποδεικνύονται είτε αποσπασματικοί είτε αναποτελεσματικοί, την ίδια στιγμή που οι γείτονες επιβουλεύονται την ιστορία της χώρας και τα εδάφη της. Το παράπονο απλώνεται σαν κλάμα και κραυγή πάνω από την ελληνική γη.

Οι δυσκολίες ωστόσο δεν πτοούν το φρόνημα των αγωνιζόμενων και αυτό είναι το θετικό μήνυμα που εκφράζει ο ποιητής. Σε απάντηση των μοιρολατρών, που παρουσίαζαν τη σκλαβιά ως θέλημα θεού, ο Παλαμάς απαντά ότι «του δούλου είναι το πείσμα / δυναμερότερο» και ότι οι ραγιάδες, λέξη που εμφατικά επαναλαμβάνεται διπλά και διατρέχει ως μοτίβο όλο το ποίημα, για να υπενθυμίζει διαρκώς την αδιέξοδη κατάσταση των Ελλήνων, αποδεικνύονται «τα χέρια / της θείας Εκδίκησης!» Ο ποιητής διαλαλεί την πίστη του ότι ο σκλάβος θα καταφέρει να ανατρέψει μόνος του την τύχη του και θα βγει νικητής, ακόμη και αν αυτό μοιάζει μακρινό και απίθανο:

Ω λυτρωμένοι, ελεύτεροι,
του δούλου είναι το πείσμα
δυναμερότερο
κι απ' του Θεού το θέλημα·
ας τρέμουν οι αφεντάδες,
Ραγιάδες Ραγιάδες,
ας τρέμουν κι οι ελεύτεροι,

γιατ' είμαστε τα χέρια
της θείας Εκδίκησης!
Να! οι πρώτοι στερνοί σκύβουνε,
να! κι οι στερνοί είναι πρώτοι,
Ραγιάδες Ραγιάδες.

Η Λευτεριά είναι μάγισσα,
η Λευτεριά είναι Κίρκη,
ω χρόνια απάντεχα!
Και να η Σκλαβιά σαν Πρόνοια,
και να η Σκλαβιά σα Σπάρτη,

Ραγιάδες Ραγιάδες!
Τρώει τους λαούς αφρόντιστους
η Λευτεριά σα λάμια·
προσμένει, ολόχαρος
παραμονεύει ο τύραννος·

σκοτώστε τη χαρά του,
Ραγιάδες Ραγιάδες!
Η οργή από ξεροπόταμα
κατακλυσμούς μάς κάνει,
και από τα σίδερα

σπαθιά και βόλια πλάθουμε
και κεραυνούς και Χάρους,
Ραγιάδες Ραγιάδες!

Μία τέτοια περίπτωση σκλάβου, που ξεκίνησε από το τίποτα για να προσφέρει τα πάντα στον Αγώνα και στην πατρίδα, υπήρξε ο Κωνσταντίνος Κανάρης, τον οποίο ο Παλαμάς υμνεί στο ποίημα «Οι δυο Κανάρηδες». Ο ποιητής και ο ναύαρχος μοιράζονται κάποια κοινά στοιχεία: κατάγονται και οι δύο από την ελληνική επαρχία, μένουν από μικροί ορφανοί και αναγκάζονται να μείνουν και να δουλέψουν κοντά σε συγγενείς. Ο Κανάρης στάθηκε σχετικά τυχερός, καθότι ήταν από τους λίγους αγωνιστές, του οποίου το όνομα δεν λησμονήθηκε μετά την απελευθέρωση, αλλά αντιθέτως συνέχισε να δίνει το παρόν στο πολιτικό σκηνικό της χώρας.[1] Ο Παλαμάς βλέπει στο πρόσωπο του γηραιού πλέον πολιτικού το νεαρό μπουρλοτιέρη, που με την πυρπόληση της τουρκικής ναυαρχίδας εκδικήθηκε για την καταστροφή της Χίου, κάνοντας τους Ευρωπαίους να θαυμάσουν το αγωνιστικό θάρρος και την πολεμική επιδεξιότητα των Ελλήνων.

Στο ποίημα που του αφιερώνει, ο Κανάρης παρουσιάζεται ως πατέρας ο οποίος απευθύνεται στο παιδί του, ζητώντας να ενημερωθεί για το ποια ήταν τελικά η τύχη του αγώνα του και πόσο αξιοποιήθηκε από τη χώρα. Μαθαίνει ότι τη φλόγα, η οποία εδώ λειτουργεί με διττή έννοια, ως το στοιχείο που κατέκαυσε τον τουρκικό στόλο και ως σύμβολο της ορμητικής αγωνιστικότητας, την «αρπάξαν οι άνομοι, / τη σβήσανε στα βαλτονέρια!»[2] Έτσι, οι συμπατριώτες του παραμένουν σκλάβοι και η χώρα «αργοπεθαίνει»:

– Παιδί μου, τι έγινεν η φλόγα μου;
– Πατέρα, οϊμέ στ’ ανήξερα τα χέρια!
Τη φλόγα αρπάξαν οι άνομοι,
τη σβήσανε στα βαλτονέρια!

– Παιδί μου, των ονείρων πού είναι τ’ άνθισμα,
πού είναι το κάρπισμα των έργων;
– Πατέρα, οϊμέ στη χώρα των κατάρατων,
οϊμέ στους σκλάβους των κατέργων!
– Σε καρτεράν, παιδί μου, οι μάρτυρες
κι οι πλάστες κι οι ήρωες εκεί κάτου.

– Πατέρα, αργοπεθαίνει απάνου εκεί
αργοπεθαίνει η χώρα από το φύσημα
κάποιου ολοζώντανου θανάτου!

[1] Ας σημειωθεί ότι ο Κανάρης στο διάστημα 1844-1877 διετέλεσε πέντε φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας, αν και για σύντομα χρονικά διαστήματα.
[2] Εδώ τα βαλτονέρια πρέπει να νοηθούν ως σύμβολο της πολιτικής στασιμότητας, αλλά και της αδιαφάνειας με πιθανό υπαινιγμό στην ανάμειξη των χωρών του βορρά και ιδίως των Μεγάλων Δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα.

Δεν έχουν όμως όλα χαθεί: πάνω από τον σύγχρονο Έλληνα, τον απόγονο του Κανάρη, λάμπει ένα δυνατό και άσβεστο φως, που είναι το όνομα του αγωνιστή.

– Παιδί μου έν' άστρο στέκει απάνου σου
  και σπέρνει φως ολόγυρά σου.
– Πατέρα μου, είναι τ' όνομά σου!

Υπάρχει, έτσι, ένα ψήγμα ελπίδας, όσο διατηρείται ζωντανό το πρότυπο του μαχητή προγόνου, που δεν δέχτηκε παθητικά τη μοίρα της σκλαβιάς, αλλά αγωνίστηκε διαχρονικά και με κάθε τρόπο για την ελευθερία.

Στο δεύτερο βιβλίο της συλλογής, ο Παλαμάς θα προσθέσει ένα ποίημα που γράφτηκε στα τέλη του Αυγούστου του 1912, κατά παραγγελία του Μανώλη Καλομοίρη. Ποιητής και συνθέτης είχαν διαφορετικές προσλαμβάνουσες, αλλά κοινό όραμα: μια νέα, μεγάλη και δυνατή Ελλάδα, της οποίας ο πολιτισμός θα ακτινοβολεί σε όλο τον κόσμο. Αυτή την προσδοκία εκφράζει το ποίημα «Εμπρός». Πρόκειται για έναν θούριο, ένα πολεμικό εμβατήριο, που εξυμνεί τη σύσσωμη αγωνιστικότητα των Ελλήνων, από άκρη σε άκρη της χώρας, καθώς τους σκλάβους τους ενώνει στον αγώνα «μια η φλόγα, μια η φοβέρα, / κι ένας ο νους».

Στην παλαμική γεωγραφία ξεχωρίζει η αναφορά όχι μόνο στον Μοριά και στη Ρούμελη, που ήταν τα προπύργια του Αγώνα, αλλά επίσης στην Κρήτη, η ένωση της οποίας με την Ελλάδα ήταν ακόμη ζητούμενο και έμελλε να πραγματοποιηθεί ένα χρόνο μετά τη συγγραφή του ποιήματος. Επίσης, η γεωγραφία του περιλαμβάνει τα Βαλκάνια, όπου την εποχή εκείνη ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο. Προφανώς η αναφορά σε περιοχές όπου εκκρεμεί το αίτημα του αλυτρωτισμού, συνάδει με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Πρόκειται, επομένως, και στην περίπτωση αυτή για ένα ποίημα που συνοψίζει το αγωνιστικό πάθος των ραγιάδων, την εμβέλεια του αγώνα τους αλλά και τη δυναμική των προσδοκιών τους:

Εμπρός! Ολόρθοι, ατρόμαχτοι.
Μαυρίλα. Αστροπελέκι.
Μα το σπαθί γοργάστραψε,
και να! η βροντή τουφέκι!

Στον Πίντο απ' τον Ταΰγετο,
και στα Μπαλκάνια, ως πέρα,
μια η φλόγα, μια η φοβέρα,
κι ένας ο νους. Εμπρός!

Εμπρός, αδέρφια, ατράνταχτοι!
Κι αν πέφτει αστροπελέκι,
να! το σπαθί γοργάστραψε,
βρόντησε το τουφέκι.

Κρήτη, ο Μωριάς, η Ρούμελη,
εμπρός! η Ελλάδα λάμπει,
αχολογάν οι κάμποι,
καίνε οι καρδιές. Εμπρός!

(*28 του Τρυγητή 1912. Ζητημένο από το μουσικό Καλομοίρη για να βαλθεί στη μουσική του*)

Ας σημειωθεί εδώ ότι ο ποιητής, πιθανόν σκόπιμα, αποσιωπά τη συμβολή των Μεγάλων Δυνάμεων στην ευόδωση του Αγώνα. Η εξύμνηση των ξένων ηγετών και προσώπων που συνέβαλαν με τη δράση τους στον Αγώνα, είναι κάτι που συναντάται στην ποίηση προκατόχων του, κυρίως των Επτανήσιων ποιητών, το έργο των οποίων οπωσδήποτε γνωρίζει. Η εμπειρία, ωστόσο, του ’21 προφανώς δείχνει στον ποιητή ότι το κίνητρο των ξένων χωρών που ενεπλάκησαν στα ελληνοτουρκικά, έστω και με την πλευρά της Ελλάδας, ήταν η εξυπηρέτηση ίδιων συμφερόντων. Συνεπώς, σύμφωνα με την οπτική του Παλαμά, το καλύτερο για τους Έλληνες είναι να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις και στη φιλοπατρία τους και να μην τρέφουν φρούδες ελπίδες.

Επίσης, στο όγδοο βιβλίο της συλλογής, περιλαμβάνεται το μακροσκελές ποίημα με τίτλο «Στη χώρα που αρματώθηκε». Σε αυτό ο ποιητής περιγράφει μία ιδεατή ιστορική στιγμή, όταν ξεσηκώνεται όλη η χώρα, διεκδικώντας την ανεξαρτησία της. Μέσα από τους στίχους του καταφέρνει να δώσει μία γιγάντια εικόνα ξεσηκωμού, σε τόπους ιστορικά γνωστούς, αλλά και απομακρυσμένους και άγνωστους. Η περιδιάβασή του αφορά την Θεσσαλία, το Μοριά, τα Επτάνησα, το Αιγαίο, τον Ασπροπόταμο, την Άρτα, την Αθήνα, την Κρήτη, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Θεσσαλονίκη, το Μεσολόγγι, το Δίστομο, την Αράχοβα, το Σούλι, την Ύδρα, την Ήπειρο, τη Χιμάρα, την Πρέβεζα, το Μέτσοβο, τα Γιάννενα, άλλα και μέρη που σηματοδούνται αόριστα από ποτάμια και άλλα στοιχεία της φύσης. Πρόκειται εδώ για μια κλασική περίπτωση εδαφοποίησης της μνήμης και νοηματοδότησης των τόπων, που συνάδει με τα ζητούμενα της εθνικής λογοτεχνίας παγκοσμίως, ειδικά την εποχή εκείνη (19ος-20ός αι.) κατά την οποία συντελείται η αφύπνιση του εθνισμού. Η ιδέα του ελληνισμού συγκροτείται επί συγκεκριμένων εδαφικών περιοχών και ανάγεται σε βάθος χρόνων, με τα ιστορικά συγκείμενα και τις μνήμες που κουβαλάει η καθεμία εξ αυτών. Ίσως μάλιστα στο σημείο αυτό συνδυάζεται η ιδέα του ελληνισμού και του πατριωτισμού με τον χαρακτηριστικό παλαμικό δυαδισμό, καθώς ως πατρίδα νοείται εξίσου «το χωριό και το έθνος» (Παλαμάς 1967: 58).

Οι φιλοπάτριδες αγωνιστές, προερχόμενοι από διάφορα κοινωνικά στρώματα και διάφορους επαγγελματικούς κλάδους παρουσιάζονται να προσέρχονται στον Αγώνα με διάθεση πανηγυρική, σαν να πορεύονται σε μια γιορτή, παρόλο που γνωρίζουν ότι πορεύονται προς το θάνατο. Παράλληλα, κανένας ανθρώπινος δεσμός, κανένα συναίσθημα δεν αρκεί για να επικρατήσει η αγάπη για τη ζωή έναντι της αγάπης για την πατρίδα.

Ήρθανε με λαούτα και μπαϊράκια,
σάμπως για γάμους και για πανηγύρια,
κορμιά, καρδιές, όλοι, αναμμένα θράκια·
ήρθαν τα παλικάρια χίλια μύρια.
[…]
Ήρθανε, δεν ένας κράτησε το κλάμα

το μητρικό, το ερωτικό· κανένας·
ήρθανε μοναχοί, ζευγάρια, αντάμα,
ήρθαν αρίφνητοι, ένας έρχετ’ ένας.
Ήρθαν κι οι μακρινοί ξενιτεμένοι,
καθώς γυρίζει ο άντρας που μιας γέννας

πρώτης χαρά αναπάντεχη προσμένει,
ο άντρας καθώς γυρνά στο φτωχό σπίτι
από την ξενιτιά που τονε δένει.

Οι Έλληνες αγωνιστές, οι ραγιάδες, που ζούσαν στο σκότος και στα δεσμά, υπόδουλοι των πασάδων, απαρνούμενοι κάθε ευτελή και εφήμερη ευτυχία, αποδείχτηκαν με τον αγώνα τους «τίμια της ιδέας θρεφτάρια, / πατρίδων ήρωες» και γνήσιοι απόγονοι των ένδοξων αρχαίων προγόνων τους.

Από την άλλη πλευρά, ο αντίπαλος, ο Τούρκος, εμφανίζεται ως ένα ιστορικό alter ego των βαρβάρων της αρχαιότητας, όπως δηλώνει η φράση «βάρβαρος τότε οχτρός Σου· Τούρκος τώρα». Τονίζεται έτσι η διαχρονικότητα της αναμέτρησης των Ελλήνων με την ανατολίτικη επεκτατικότητα, καθώς και η αδιάλειπτη ελληνική αγωνιστικότητα.

Σκοπός του ποιητή, ωστόσο, δεν είναι να εγείρει εθνικά μίση· τουναντίον, αναλογίζεται τα νεκρά και άταφα σώματα των πολεμιστών και από τις δύο πλευρές και μέσω της ποίησης επιχειρεί ένα μνημόσυνο, μία λειτουργία και μία δέηση, ζητώντας για λογαριασμό τους «ανάπαψη, συχώρεση, ευλογία» και αναγνωρίζοντας ότι η αναμέτρηση είναι αιώνια και αναπόδραστη. Εξάλλου, ο ποιητής δηλώνει ξεκάθαρα ότι η αγάπη για την πατρίδα δεν πρέπει να συνεπάγεται μίσος για τα άλλα έθνη, ακόμη και αν η ιστορία προσφέρει αφορμές για έριδες και εθνικιστικές αντιλήψεις. Είναι εμφανές ότι ο Παλαμάς, έχοντας υπόψη του τη σημασία που προσλάμβανε ο εθνικισμός με τη βαθμιαία άνοδο του φασισμού, επιδιώκει να προσανατολίσει το κοινό στη θετική πλευρά του, στον εθνισμό και τη φιλοπατρία. Η ποίησή του δεν αποσκοπεί στο να υπενθυμίσει μια πανάρχαια φιλονικία μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων ή να τέρψει εθνικόφρονα ώτα· θέλει να τονίσει τη διαχρονική αξία της προάσπισης της πατρίδας από κάθε επίδοξο κατακτητή:

Νεκροί αλειτούργητοι, σας ανταμώνω
στης σκέψης τα φτερά και τα σαράκια·

θρησκευτικά με σέβας και με πόνο,
και χριστιανά κι αγαρηνά σφαχτάρια,
λειτουργώ στο βωμό που σας υψώνω.
Και σ' εσάς, τίμια της ιδέας θρεφτάρια,
πατρίδων ήρωες, και σ' εσάς, ραγιάδες,

με το σκότος δετοί, που τα ποδάρια
τυφλοσέρνατε πίσω απ' τους πασάδες,
ανάπαψη, συχώρεση, ευλογία!
Δέομαι. Καίω θυμίαμα, καίω λαμπάδες,
σ' εσέ του κόσμου Ειρήνη Παναγία!

Ένα άλλο έργο της ίδιας συλλογής, όπου επίσης γίνεται αναφορά στον αγώνα των ραγιάδων, είναι αφιερωμένο σε τρεις ποιητές, στον Ιταλό Giosuè Alessandro Giuseppe Carducci, στον Άγγλο Algernon Charles Swinburne και στον Γάλλο Frédéric Mistral. Όλοι τους, εκτός από ποιητές, είχαν να παρουσιάσουν ένα πολυσχιδές έργο, που περιλάμβανε πεζά, κριτικά κείμενα και θεατρικά έργα. Ο Carducci είχε κοινό με τον Swinburne το αντικομφορμιστικό και επαναστατικό πνεύμα, ενώ και οι δύο είχαν κερδίσει το Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας. Χωρίς να αποκλείουμε το γεγονός ότι το αφιέρωμα αυτό του Παλαμά ήταν μια απόπειρά του προς την κατεύθυνση της πνευματικής εξωστρέφειας και της προσπάθειας σύναψης ισχυρότερων δεσμών με φορείς της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας,[3] δεχόμαστε με βεβαιότητα ότι επρόκειτο για μια

[3] Ας σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο ποιητής υπήρξε δύο φορές υποψήφιος για το Νόμπελ Λογοτεχνίας, αλλά χωρίς επιτυχία. Βλ. Beaton 1996: 123.

κίνηση που αποσκοπούσε στη γνωστοποίηση στο ελληνικό κοινό του ονόματος και συνακόλουθα του έργου σημαντικών Ευρωπαίων λογοτεχνών. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Carducci είχε μεταφράσει στα ιταλικά τη Θ΄ ραψωδία της *Ιλιάδας*, ενώ ο Mistral είχε εξυμνήσει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τον Αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Ο Παλαμάς είχε μεταφράσει τον «Ελληνικό ύμνο» του Mistral, όπως επίσης είχε μεταφράσει έργα του Carducci,[4] «ώστε να μπορέσει ο αθώος κοσμάκης να πάρη μια καθαρώτερη ιδέα του τι θα πη ποιητής» (Zaccagni 2016: 161). Στην ποίηση του Carducci εντοπίζει ζητήματα που προβληματίζουν και τον ίδιο, όπως την επίμονη αναζήτηση της ποιητικής φόρμας και το μετρικό και μορφικό πειραματισμό (Beaton 1996: 102 και 120, Μαστροδημήτρης 2016: 295-297 και 304, Πολίτου-Μαρμαρινού 1992: 44-45). Δεν είναι όμως μόνο τα ζητούμενα της ποιητικής που τον οδηγούν σε αυτή του την επιλογή.

Προκειμένου να κατανοήσουμε πληρέστερα τη συγκεκριμένη επιλογή του Παλαμά, μπορούμε να ανατρέξουμε σε μια άλλη μετάφρασή του, αυτή τη φορά ενός έργου του Victor Marie Vicomte Hugo, με τίτλο «Το Ελληνόπουλο». Ο Γάλλος ποιητής είχε εμπνευστεί από την καταστροφή της Χίου, ενός από τα πιο θλιβερά και αποτρόπαια γεγονότα, που συνέβησαν στην αρχή της Επανάστασης και τράβηξε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, λόγω της βιαιότητας του οθωμανικού στρατού επί των άμαχων νησιωτών. Η σφαγή της Χίου ενίσχυσε σημαντικά το κίνημα του φιλελληνισμού και το αίτημα για ενεργό στήριξη των αγωνιζόμενων Χριστιανών έναντι των αλλόθρησκων βαρβάρων.

Ο Hugo ξεκινά με ένα ευρύ «πλάνο» από το νησί, όπως θα λέγαμε με όρους κινηματογραφικούς, μετά από την επέλαση των Οθωμανών. Παρουσιάζει τη «μαύρη ξέρα» και την ερημιά που χαρακτηρίζει το άλλοτε πανέμορφο νησί. Στο σκηνικό αυτό της απόλυτης καταστροφής ξεχωρίζει μια φιγούρα, ένα παιδί, που κάθεται μοναχό και ξυπόλυτο σε έναν βράχο κλαίγοντας. Το ποιητικό υποκείμενο ξεκινά διάλογο μαζί του, προκειμένου να μάθει τι θα μπορούσε να του ξαναφέρει τη χαρά. Ο υποθετικός συνομιλητής απευθύνεται στο παιδί μέσα από μια σωρεία «άστοχων» ερωτημάτων, παρόμοιων με εκείνα που συναντάμε στην ομηρική ποίηση σε μια προσπάθεια να απομακρύνει τη θλίψη του:

Σαν τι μπορούσε να σου διώξει τάχα το μαράζι;
Μήπως το κρίνο απ’ το Ιράν που του ματιού σου μοιάζει;
Μην ο καρπός απ’ το δεντρί
που μες στη μουσουλμανική παράδεισο φυτρώνει,
κι έν’ άλογο χρόνια εκατό κι αν πηλαλάει, δε σώνει
μες απ’ τον ίσκιο του να βγει;

Μην το πουλί που κελαηδάει στο δάσος νύχτα μέρα
και με τη γλύκα του περνάει και ντέφι και φλογέρα;
Τι θες κι απ’ όλα τ’ αγαθά
τούτα; Πες. Τ’ άνθος, τον καρπό; Θες το πουλί;»

Σε απάντηση αυτών των εκτενών ερωτημάτων, η απάντηση του μικρού ελληνόπουλου είναι σύντομη, κοφτή και σαφής:

Βόλια, μπαρούτι θέλω, να!

[4] Συγκεκριμένα, μετέφρασε τον *Ύμνο στον Σατανά*, το *Βόιδι* και το *Δύο Βασίλισσαι*, βλ. Zaccagni 2016: 161-171. Περισσότερα για τον Παλαμά ως μεταφραστή, βλ. Στυλιανίδου 2016: 576-591.

Με την απάντησή αυτή κλείνει το ποίημα, αφήνοντας άλαλο τον υποθετικό συνομιλητή του παιδιού και εντυπωσιασμένο τον αναγνώστη από το αλύγιστο αγωνιστικό πνεύμα του μικρού αγωνιστή, το φρόνημα του οποίου δεν κάμπτεται ούτε στην πιο δύσκολη στιγμή της ζωής του. Αυτό το ελληνόπουλο στα μάτια του Παλαμά είναι σύμβολο του αιωνίως αγωνιζόμενου Έλληνα, που είναι πάντα μικρός σε δύναμη, αλλά ποτέ δεν κάμπτεται. Αυτός είναι εν ολίγοις και ο ραγιάς του Παλαμά. Ο λόγος, επομένως, για τον οποίο επιλέγει να μεταφράσει το ποίημα του Γάλλου ομότεχνού του, δεν είναι απλώς επειδή αναφέρεται στην ελληνική επανάσταση, αλλά γιατί αισθάνεται ότι και οι δυο τους έχουν κοινή αντίληψη για τα γεγονότα.

Έτσι, για να επιστρέψουμε στους Carducci, Swinburne και Mistral, στη «σεμνή της λύρας ευρωπαίας τριάδα», φαίνεται ότι η αφιέρωση του Παλαμά στους τρεις ομότεχνούς του, όπως και οι μεταφράσεις έργων που αναφέρονται στην Ελλάδα και στον αγώνα των ραγιάδων, αποτελεί απόδειξη της επιμονής του να επανέρχεται θεματικά στο πεδίο αυτό και ως πηγή έμπνευσης, αλλά και ως σημείο αναφοράς. Όπως ο ίδιος ξεκάθαρα γράφει, «σαν την αρχαία κι η καταφρονεμένη / τους ύμνους σας αξίζει η νέα Ελλάδα».

Άλλωστε, στα προλεγόμενα της συλλογής του *Τα μάτια της ψυχής μου* το είχε ήδη γράψει ξεκάθαρα: «Ο Ποιητής, θέλει δεν θέλει, απευθύνεται προς ιδιαιτέρας τάξεις ανθρώπων· είναι αυτοί οι πνευματικοί αδελφοί του». Έτσι, ο Παλαμάς, υπερβαίνοντας την αρχαιολατρία των Ρομαντικών και των Παρνασσιστών και ακολουθώντας το παράδειγμα των σύγχρονων Ευρωπαίων ομοτέχνων του, θέλει να δείξει ότι και η σύγχρονη Ελλάδα έχει σημαντικά πρόσωπα και στιγμές, που αξίζει να υμνηθούν και να προβληθούν ως πρότυπα διεθνώς.

4. Οι σύγχρονοι ραγιάδες του 1940

Το ιστορικό παρελθόν για τον Παλαμά αποτελεί φωτεινό κληροδότημα στους νεότερους Έλληνες, που σαν να είναι η μοίρα τους αυτή, καλούνται πάντοτε να διεκδικούν και να αποδεικνύουν ότι αξίζουν την ελευθερία και την ανεξαρτησία τους, αγωνιζόμενοι συχνά από μια θέση μειονεκτική και δύσκολη. Αυτό πρέπει να ένιωσε ο ποιητής με την άνοδο και την απειλή του φασισμού, που οδήγησε τελικά στην κήρυξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου τον Οκτώβριο του 1940. Είναι ενδεικτικό ότι μερικές μέρες μετά και συγκεκριμένα στις 1 Νοεμβρίου, γράφει ένα τετράστιχο επίγραμμα, του οποίου αποδέκτης ορίζεται «Η Νεολαία μας», την οποία καλεί να φανεί αντάξια των αγώνων του ’21:[5]

Αυτό κρατάει ανάλαφρο μέσ’ την ανεμοζάλη
το από του κόσμου τη βοή πρεσβυτικό κεφάλι,
αυτό το λόγο θα σας πω δεν έχω άλλο κανένα
Μεθύστε με τ’ αθάνατο κρασί του Εικοσιένα.

Εδώ οι υψηλοί τόνοι και η επιτηδευμένη ρητορεία της προηγούμενης ποιητικής φάσης έχουν εμφανώς υποχωρήσει. Ο ποιητής αισθάνεται το βάρος της ηλικίας και ταυτόχρονα την ευθύνη να καθοδηγήσει πνευματικά τη νέα γενιά, που βρίσκεται αντιμέτωπη με μια νέα πρόκληση. Και η νέα γενιά είχε πράγματι την ανάγκη της συμβουλής του. Λίγο νωρίτερα, το Φεβρουάριο του 1939, ο κορυφαίος εκπρόσωπος της Γενιάς του ’30 Γιώργος Σεφέρης έγραφε, κλείνοντας το ποίημα του «Η τελευταία μέρα»:

[5] Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Πρόσωπα και μονόλογοι*.

Η φίλη μου τραγουδούσε περπατώντας στο πλευρό μου ένα τραγούδι σακατεμένο:
«Την άνοιξη, το καλοκαίρι, ραγιάδες…»
Θυμότανε κανείς γέροντες δασκάλους που μας άφησαν ορφανούς.

Ένας από αυτούς τους «δασκάλους» αναμφίβολα είναι ο Παλαμάς, όπως δείχνει η ανάκληση του στίχου από το ποίημα «Τι τραγουδάν οι ραγιάδες». Όλοι αυτοί οι δάσκαλοι-ποιητές με το έργο τους τόνωναν το ηθικό των Ελλήνων, εξυμνώντας το ένδοξο, αρχαίο ελληνικό παρελθόν και τις νίκες των Ελλήνων απέναντι στους «τυράννους». Η ιστορική στιγμή είναι παρόμοια. Τα σύννεφα του πολέμου μαζεύονταν ξανά, αλλά οι πνευματικοί άνθρωποι σώπαιναν. Ο Σεφέρης δεν είναι σίγουρος, αν την άνοιξη θα πάρουν τα όπλα ή θα γίνουν όλοι ξανά ραγιάδες, υπόδουλοι. Ο ίδιος είναι μάλλον απαισιόδοξος: το τραγούδι ακούγεται σακατεμένο, αποσπασματικό, ασαφές. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι έχει χάσει τη λειτουργία του· δεν εμψυχώνει, ούτε παρηγορεί, απλώς υπενθυμίζει. Αυτό το βαρύ και εναγώνιο αίσθημα που διακατέχει τον Σεφέρη, συνδέεται με τη βοή που συσκοτίζει τη σκέψη του Παλαμά. Σε αντίθεση με τον Σεφέρη όμως, η ανάμνηση της ένδοξης κληρονομιάς του έθνους, του επιτρέπει να είναι αισιόδοξος. Για αυτό προτρέπει τους συμπατριώτες του να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τον Αγώνα του 1821, τότε που πάλεψαν ενάντια σε έναν παντοδύναμο δυνάστη και τον νίκησαν. Η ανάμνηση της Επανάστασης είναι ένα κρασί που μεθάει, γοητεύει, δίνει δύναμη και ελπίδα για τους νέους αγώνες που καλούνται να δώσουν.

5. Συμπεράσματα

Η συνθετική αντίληψη του Παλαμά για την ιστορία αποτελεί στην εποχή του βασικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η αρχαιολατρία που είναι εμφανής στο έργο του είχε καθιερωθεί από τον Παρνασσισμό, ενώ παράλληλα στηρίζεται στην κληρονομιά του Ρομαντισμού. Εξάλλου, η προβολή της ελληνικής αρχαιότητας υπήρξε το ισχυρότερο όπλο της πνευματικής και πολιτικής ηγεσίας του 19ου αιώνα, που ήθελε να αποδείξει στους Ευρωπαίους ότι οι Έλληνες είναι ένα έθνος με μακραίωνη ιστορία. Ο Παλαμάς έρχεται να εμπλουτίσει την αντίληψη αυτή για την ιστορική αξία του παρελθόντος, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και άλλες, νεότερες εποχές, επίσης ένδοξες, αλλά και ντροπιαστικές για το έθνος, τις οποίες η πνευματική ηγεσία της εποχής του προσπαθούσε είτε να αποσιωπήσει είτε ακόμη να εξαλείψει. Το γεγονός αυτό συνιστά μία καινοτόμο συμβολή του Παλαμά στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του. Σκοπός του είναι να αποκαταστήσει την ελληνική παράδοση σε όλο της το φάσμα, την αρχαία, τη βυζαντινή και τη νεότερη, ώστε να συγκροτήσει την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα των Ελλήνων στη διαχρονία και με βάση την πρωτεϊκότητα της ελληνικής ψυχής (Αποστολίδου 1999).

Αναμφίβολα στην προοδευτική αναγνώριση του λαϊκού πολιτισμού συνέβαλε η τάση της ηθογραφίας, που ξεκίνησε από το γερμανικό Ρομαντισμό, στην ελληνική περίπτωση όμως άρχισε να κερδίζει αισθητά έδαφος στο πλαίσιο του ρεαλισμού, ο οποίος επηρέασε τη *Γενιά του 1880*. Ο Παλαμάς, ωστόσο, προχωρά ακόμα περισσότερο, επισημαίνοντας ότι στον ραγιά ουσιαστικά οφείλεται η σύγχρονη πολιτική υπόσταση του έθνους. Με περίσσιο θαυμασμό αντιμετωπίζει τον Έλληνα υπόδουλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί αγωνίστηκε ενάντια σε όλες τις αντιξοότητες, προκειμένου να κερδίσει την ανεξαρτησία του. Ο ραγιάς του οθωμανικού μιλιέτ, γίνεται στα μάτια του ποιητή το σύμβολο του ανθρώπου που δεν σταματά να αγωνίζεται και μάλιστα ενάντια σε όλες τις αντιξοότητες, του πατριώτη που ορθώνει το ανάστημά του απέναντι σε κάθε δυνάστη και βάρβαρο. Οι ραγιάδες είναι τα παιδιά των αγωνιστών που «Ελλήνων προμαχούντες χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν», δεδομένου ότι ο Τούρκος, κατά τον Παλαμά, αποτελεί το

σύμβολο του κάθε «βαρβάρου», του κάθε εχθρού που διαχρονικά απειλεί τους Έλληνες.

Όπως οι Ρομαντικοί αναζήτησαν την «ψυχή του λαού», έτσι κι ο Παλαμάς αναζήτησε την ψυχή του έθνους, που απέκτησε πνευματική και πολιτική υπόσταση μέσα από την ελληνική επανάσταση και τη βρήκε στο πρόσωπο του ραγιά. Ο ραγιάς είναι ο ανώνυμος ήρωας, που προέρχεται από κάθε μεριά της χώρας, από κάθε κοινωνική και επαγγελματική τάξη, που απαρνήθηκε τα πάντα, ακόμη και τη ζωή του, για χάρη της πατρίδας. Τα ποιήματά του μάς ταξιδεύουν από άκρη σε άκρη της Ελλάδας, για να εμπεδώσουν βαθιά στην αντίληψή μας ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός Αγώνας του ’21 υπήρξε συλλογικός, ηρωικός, άξιος θαυμασμού και μίμησης, ένα έργο των ραγιάδων σε όλα τα μέρη της χώρας, αλλά και έξω από αυτήν. Ακόμη και τα έργα που μεταφράζει, κατατείνουν στην κατάδειξη της αντικειμενικής αξίας του ελληνικού Αγώνα.

Ο Παλαμάς θεωρεί, ότι ο έως τότε περιφρονημένος ραγιάς πρέπει να αποτελέσει λαμπρό παράδειγμα για τους Έλληνες της εποχής του, που τόσο το χρειάζονταν στους σκοτεινούς καιρούς που έρχονταν. Ο ποιητής εστιάζει στους υπόδουλους συμπατριώτες του, γιατί αυτοί «συμβολίζουν την εθνικήν ακμή μέσα στον ξεπεσμό του τωρινού» (Παλαμάς 1967: 22). Με την προοδευτική διάψευση της Μεγάλης Ιδέας, που πληγώνει τον ποιητή, με την εμμονή των συμπατριωτών του να συνεχίσουν να στηρίζουν τις ελπίδες τους στις Μεγάλες Δυνάμεις και όχι στα «οικεία», τα ταπεινά, αλλά τίμια και ένδοξα, όπως η ιστορία έχει αποδείξει επανειλημμένα, με τη σκιά του φασισμού να απλώνεται από τις αρχές του 20ού αιώνα πάνω από τη Γηραιά ήπειρο, ο Παλαμάς δεν έχει άλλο παρά να προστρέξει στον ραγιά και να τον εξυμνήσει, προαισθανόμενος ότι σύντομα οι Έλληνες θα βρεθούν ξανά στην ίδια θέση, υπόδουλοι, να αγωνίζονται για την ελευθερία τους. Σε αυτή την σκοτεινή στιγμή, το παρελθόν είναι ένα άσβεστο φως.

Στην εισαγωγή της συλλογής του *Τα μάτια της ψυχής μου* γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Ποιητής κρατεί καρφωμένον το βλέμμα του εις το Μέλλον, ως διά να διακρίνει το άστρον που λάμπει οπίσω από τα μαύρα νέφη εκείνου». Και στον απολογισμό του για τον ρόλο της ποίησης θα προσθέσει: «Ο ποιητής […] έχει να εκτελέση και κοινωνικήν αποστολή. Γαληνός και ατάραχος, τότε δεν πρέπει να παραστρατίζη από το δρόμο του» (Παλαμάς 1967: 421-422). Είναι εμφανές ότι για άλλη μια φορά, ο Παλαμάς αναλαμβάνει το ρόλο του πνευματικού ταγού, που επωμίζεται το αναγκαίο καθήκον να καθοδηγήσει τους συμπατριώτες του, ορίζοντας ως πυξίδα στο νεφελώδες μέλλον που ανοίγεται μπροστά τους τον ραγιά και τον Αγώνα του ’21.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άπαντα Κωστή Παλαμά. 1967. Αθήνα: Γκοβόστης/Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

Αποστολίδου, Β. 1999. Κωστής Παλαμάς: πάθος για σύνθεση. *Τα Νέα*, 31/12/1999. (Διαθέσιμο στο: https://www.tanea.gr/1999/12/31/greece/afierwma-o-ellinikos-20os-aiwnas-ta-proswpa-67/, τελευταία πρόσβαση: 16/12/2022).

Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*. Αθήνα: Νεφέλη.

Zaccagni, G. 2016. Μια «πνευματική συγγένεια»: Κωστής Παλαμάς (1859-1943) και Giosué Carducci (1835-1907). Στο *Η ποίηση και η ποιητική του Κωστή Παλαμά. Εβδομήντα χρόνια από τον θάνατό του.* Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά: 155-174.

Καλοσγούρος, Γ. 1893. «Τα Μάτια της ψυχής μου» του Κωστή Παλαμά. *Εστία*, τ. 5: 74-77.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ. 2016. Η τεχνική του επιγράμματος και οι νύχτες του Φήμιου του Κωστή Παλαμά. Στο *Η ποίηση και η ποιητική του Κωστή Παλαμά, Εβδομήντα χρόνια από τον θάνατό του.* Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά: 295-304.
Παλαμάς, Κ. 1908. Ποιητική τέχνη και γλώσσα. *Νουμάς*, τχ. 317: 1-2.
Πολίτης, Λ. 1995. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
Πολίτου-Μαρμαρινού, Ε. 1992. Ο Κ. Παλαμάς θεωρητικός της ποίησης. *Σύγκριση,* τ. 4: 35-52.
Στυλιανίδου, Μ. 2016. Ο Κωστής Παλαμάς ως μεταφραστής ποιημάτων. Συγκριτική ανάλυση δύο ενδεικτικών ποιημάτων στο μικρο-επίπεδο. Στο *Η ποίηση και η ποιητική του Κωστή Παλαμά. Εβδομήντα χρόνια από τον θάνατό του.* Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά: 576-591.
Ψυχάρης, Γ. 1978. *Το ταξίδι μου*, Επιμέλεια: Ά. Αγγέλου. Αθήνα: Ερμής.

SUMMARY

THE RAGIADES OF KOSTIS PALAMAS

Ioanna Tripoula

The present paper focuses on how the poet Kostis Palamas treats the figure of *ραγιάς* and his contribution to the Greek War of Independence of 1821. Focusing on selected poems (from the collections *Η πολιτεία και η μοναξιά, Τα μάτια της ψυχής μου* and *Πρόσωπα και μονόλογοι*) and through brief references to translations of poems by Palamas himself, the paper examines how for the modern Greek poet the figure of *ραγιάς* exemplifies the brave struggle for freedom against any oppression and should thus function as the heroic model for modern Greeks in the face of any adversity. Palamas is convinced that the Greeks must rely exclusively on their own forces in the same way that the humble, enslaved ancestors fought for their motherland in 1821. Through his poetry Palamas seeks to show that his expectation is not utopian or ungrounded: the rich historical legacy of Greece is replete with heroic examples, where the Greeks fought all alone against powerful tyrants and, despite all adversity, triumphed.

Ο *ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ* ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΚΑΙ *Η ΑΝΤΑΡΑ ΣΤ' ΑΝΑΠΛΙ* ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ: ΔΥΟ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Αθανασία Τσιοτινού
Φιλόλογος-Θεατρολόγος, MEd

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, Εμφύλιος πόλεμος, θέατρο, πολιτική τραγωδία

1. Εισαγωγή

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας και στη συνέχεια πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, την περίοδο κατά την οποία η χώρα τελούσε υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, υπήρξε μία σημαντική πολιτική φυσιογνωμία. Στο σύντομο χρονικό διάστημα που κυβέρνησε την Ελλάδα προσπάθησε να συγκροτήσει ένα σύγχρονο κράτος, οργανώνοντας τη διοίκηση, την εκπαίδευση, την οικονομία. Ο Καποδίστριας, η πολιτική ιδεολογία του οποίου αποτελούσε ένα μείγμα φιλορωσισμού και εξευρωπαϊσμού, πίστευε εξαρχής πως η ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους θα ερχόταν μέσα από τη δημιουργία και την ισχυροποίηση ενός συγκεντρωτικού, γραφειοκρατικού, πατερναλιστικού κράτους, σύμφωνα με τα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Απέναντί του όμως έβλεπε ένα πλέγμα κατεστημένων συμφερόντων, κομματικών ή τοπικιστικών, που υπονόμευαν την εξουσία του.[1] Υπήρξε μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, που αγαπήθηκε πολύ, αλλά και μισήθηκε. Το μίσος προς το πρόσωπο του Κυβερνήτη εκφράστηκε με χαρακτηριστικό τρόπο, λίγο πριν τον θάνατό του, από τον Αλέξανδρο Σούτσο στην εφημερίδα *Απόλλων* του Αναστασίου Πολυζωίδη (Καψάσκης 2020):

> Τρέμε τύραννε. Η ώρα του θανάτου σου σημαίνει. Η οργή του Έθνους όλου, η οργή μου σε προσμένει. Στον ναόν που θα μολύνεις τρέχω να παραμονεύσω. Τρέχω, τρέχω στου Υψίστου τον βωμόν να σε φονεύσω. Μιμητής του Αρμοδίου, και Αριστογείτονος νέος. Σκέπασε, Μαυρομιχάλη, το σπαθί σου με μυρσίνη. Τον προδότην της πατρίδος κτύπα… κτύπα και γενναίως. Πέθανε καθώς εκείνοι.

Αποκορύφωμα του μίσους που υπήρχε για τον Καποδίστρια ήταν η δολοφονία του στο Ναύπλιο, που σήμανε και την αρχή της διακυβέρνησης της χώρας από τον Όθωνα και τους Βαυαρούς.

2. Η μορφή του Καποδίστρια ως πηγή έμπνευσης για το θέατρο

Ο Καποδίστριας, αυτή η εμβληματική προσωπικότητα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, δεν μπορούσε να μην αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τη λογοτεχνία και ειδικότερα για το θέατρο και αυτό ακριβώς το ζήτημα θα μας απασχολήσει στο συγκεκριμένο κείμενο. Τα δύο πρώτα δράματα με πρωταγωνιστή τον Καποδίστρια γράφτηκαν όταν η μνήμη του θανάτου του, καθώς και τα πολιτικά πάθη του διχασμού, ήταν ακόμη νωπά στη θύμηση των συγχρόνων του. Πρόκειται για την πεντάπρακτη

[1] Για τις μηχανορραφίες και τις ραδιουργίες σε βάρος του Καποδίστρια, ιδίως από το λεπτό νήμα της αυστριακής διπλωματίας, βλ. Κούκκου 2006.

τραγωδία με τίτλο *Ιωάννης Καποδίστριας* του Ιωάννη Ζαμπέλιου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1844, και για το τρίπρακτο *Ι. Α. Καποδίστριας* του Υπάτιου Αυγερινού, που γράφτηκε το 1832 και εκδόθηκε το 1849. Και τα δύο δράματα, γραμμένα στην καθαρεύουσα είναι φιλοκαποδιστριακά, εκφράζουν θαυμασμό προς τον Κυβερνήτη, τον αντιμετωπίζουν ως λαοφίλητο και φιλογενή άνδρα, ως διεθνώς αναγνωρισμένο διπλωμάτη που δρέπει το σεβασμό των ευρωπαϊκών αυλών, ως μεσσία, ο οποίος παραλαμβάνει την Ελλάδα «ναυαγισμένο πλοίο» και πασχίζει να εδραιώσει την ευνομία και την τάξη, ως θύμα και μάρτυρα της πατρίδας και τέλος ως ανεξίκακο άνδρα, ο οποίος δεν επιζητά εκδίκηση ούτε των ίδιων των εχθρών του (Βασιλείου 2018: 134-135).

Το 1942 ο Παύλος Φλώρος εκδίδει το πεντάπρακτο *Κυβερνήτης Καποδίστριας*, μια καθαρά ορθολογική αφήγηση χωρίς συναισθηματισμούς και εξάρσεις, που παρουσιάζει αντικειμενικά όλο το πλέγμα της καποδιστριακής αντιπολίτευσης, αλλά και τους υποστηρικτές του (Βασιλείου 2018: 137). Ο Θεόδωρος Κωστούρος το 1957 στο μονόπρακτο με τίτλο *Το φονικό του Κυβερνήτη*, ταυτίζει τη μορφή του «χλωμού κόντε της Κέρκυρας» με τον Ιησού στο Γολγοθά, παρουσιάζοντας το φονικό μέσα από την τεχνική του θεάτρου εν θεάτρω. Αντίθετα, ο Θεόφιλος Δ. Φραγκόπουλος το 1959 με το ψυχογραφικό του δράμα *Καποδίστριας* συσχετίζει το πολιτικό σκηνικό της εποχής της συγγραφής του έργου, την παρέμβαση δηλαδή του αγγλικού παράγοντα στο μετεμφυλιακό κράτος του 1959, με το πολιτικό κλίμα της εποχής του Καποδίστρια (Βασιλείου 2018: 144-145).

Το 1977 από την τηλεόραση της Υπηρεσίας Ενημέρωσης Ενόπλων Δυνάμεων (Υ.ΕΝ.Ε.Δ.) παρουσιάζεται πολυπρόσωπο δράμα του Δ. Χρονόπουλου στο πλαίσιο του έτους προς τιμήν του Καποδίστρια. Ο συγγραφέας έδωσε έμφαση στην ιδιωτική ζωή του Καποδίστρια και στον ανεκπλήρωτο έρωτά του για την ελληνορουμάνα Ρωξάνη Στούρτζα-Edling, κυρία επί των τιμών της αυτοκράτειρας της Ρωσίας Ελισάβετ (Βασιλείου 2018: 148). Ο Χρονόπουλος επηρεάστηκε από τον *Καποδίστρια* του Καζαντζάκη και από την *Αντάρα στ' Ανάπλι* του Θεοτοκά, με τα οποία θα ασχοληθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια. Η *Αντάρα* μάλιστα προηγείται χρονικά και επηρέασε τον Καζαντζάκη στη συγγραφή του δικού του θεατρικού έργου. Ο Θεοτοκάς μάλιστα στα *Τετράδια Ημερολογίου* του δηλώνει έξαλλος με την απροκάλυπτη χρησιμοποίηση τόσων στοιχείων του έργου του από τον Καζαντζάκη και τον κατηγορεί απερίφραστα για λογοκλοπή (Θεοτοκάς 1946: 551-572). Δεν είναι τυχαίο ότι η δράση και στα δύο θεατρικά έργα, στην *Αντάρα στ' Ανάπλι* του Θεοτοκά και τον *Καποδίστρια* του Καζαντζάκη, τοποθετείται χρονικά στην τελευταία φάση της ζωής του Κυβερνήτη και συγκεκριμένα στις τελευταίες ώρες πριν τη δολοφονία του στις 27 Σεπτεμβρίου 1831.

3. Η *Αντάρα στ' Ανάπλι* του Γιώργου Θεοτοκά

Η *Αντάρα στ' Ανάπλι* γράφτηκε το 1942 από τον Θεοτοκά, όταν άρχισαν να γίνονται αισθητά τα πρώτα προμηνύματα του Εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στις αντιστασιακές μερίδες (Θεοτοκάς 1965: 340-341). Εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1944 και ανέβηκε στη σκηνή το 1976 από το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδας (ΚΘΒΕ). Το έργο έχει μυθικό και συμβολικό περιεχόμενο, έχει ως κεντρικό ήρωα τον Καποδίστρια και κάνει ιστορικές αναφορές στην εποχή του Κυβερνήτη. Στην ουσία έχουμε να κάνουμε με έργο καταστάσεων και όχι χαρακτήρων. Το μήνυμά του είναι επίκαιρο και διαχρονικό. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Θεοτοκά, πρόκειται για ένα ενδιαφέρον πείραμα που ανακινεί πολιτικά προβλήματα, σύνθεση που του υπαγορεύτηκε από το κλίμα της Αθήνας του 1942, ερήμην του, σαν να ήταν απλώς «ο δέκτης και το όργανο» (Πετράκου 2017: 63).

Στην *Αντάρα στ' Ανάπλι*, η οποία αποτελεί την πρώτη πολιτική τραγωδία, δεσπόζει η μορφή του Αγίου Σπυρίδωνα στο Ναύπλιο των χρόνων του Καποδίστρια, στην εικόνα του οποίου προσεύχονται και εξομολογούνται ο Κυβερνήτης και οι δολοφόνοι του, οι Μαυρομιχαλαίοι. Η τραγωδία είναι γεμάτη εκστατικά οράματα γύρω από τη μορφή του «φημισμένου Αγίου, του Έλληνα, που νιώθει τη γλώσσα μας και τους καημούς μας». Μετά το περιστατικό της δολοφονίας και την έναρξη του εμφύλιου σπαραγμού, ο Θεοτοκάς δείχνει να κρατά πολιτικά ουδέτερη στάση απέναντι στις μερίδες του εμφύλιου των χρόνων του 1821, αλλά και των ημερών του, παρόλο που αρκετοί μελετητές έχουν υποστηρίξει το αντίθετο (Βασιλείου 2012: 34).

Σκηνογραφικά στο έργο κεντρική θέση έχει η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα (Θεοτοκάς 1965: 14-57). Μέσα στην εκκλησία συναντιούνται ο Κωνσταντής και ο Γιώργης Μαυρομιχάλης, μία συνάντηση που μυρίζει συνωμοσία. Ο Κωνσταντής βλέπει ένα όραμα που τον αποτρέπει από το σχέδιο δολοφονίας του Καποδίστρια, ενώ ο Γιώργης προσπαθεί να τον συνεφέρει. Η εκκλησία γεμίζει συνωμότες που φωνάζουν «Η λευτεριά προδόθηκε! Η λευτεριά χάνεται!» (Θεοτοκάς 1965: 19). Ο Κωνσταντής είναι διαλλακτικός και προτείνει να επανεξετάσουν την πολιτική του Καποδίστρια, από τη στιγμή μάλιστα που οι ίδιοι τον έφεραν στην Ελλάδα. Στο μεταξύ έρχονται γυναίκες από όλη την Ελλάδα και εκφράζουν την αγάπη τους στον Κυβερνήτη. Ακούγεται βοή λαού: η Ύδρα επαναστάτησε. Ο Καποδίστριας δίνει εντολή να καταπνιγεί η επανάσταση, αλλά ο Μιαούλης καταλαμβάνει τον εθνικό στόλο. Ο Καποδίστριας δεν μπορεί να πιστέψει ότι ο ναύαρχος έδωσε τέτοια εντολή. Ονομάζει παράνομους τους Υδραίους, ζητά βοήθεια από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, οι γυναίκες αρχίζουν να φοβούνται. Τα λόγια του Χορού είναι αντισυμβατικά. Χαρακτηρίζει την Ελλάδα «κακότροπη, στριμμένη, σκληρόκαρδη, μουρλή και τώρα την έπιασε πάλι η μύγα της» (Θεοτοκάς 1965: 33). Και να σκεφτεί κανείς ότι όλα αυτά λέγονται σε ένα πατριωτικό δράμα. Ο Καποδίστριας όμως φαίνεται αποφασισμένος. Ξέρει ότι θα πεθάνει. Και αποδέχεται την ανεπάρκεια και την αυτοθυσία του: «Η χαρά και η λύπη δεν είναι δουλειά του αρχηγού κι ελπίδα για το υποκείμενό μου τόντι δεν έχω πια καμιάν […]. Δεν αγαπώ τον εαυτό μου, γυναίκες, είναι καιρός που τον βαρέθηκα […], όμως δεν βαρέθηκα ακόμη το χρέος μου. Έχω μιαν ελπίδα για την Ελλάδα» (Θεοτοκάς 1965: 33-34).

Ο Θεοτοκάς βάζει στο στόμα του Κυβερνήτη πατριωτικά λόγια. Ο Χορός συνεχίζει λέγοντας: «Η Ελλάδα καίει το σπίτι της! Η Ελλάδα τρώει τα σπλάχνα της! Η Ελλάδα σκορπάει το αίμα της!» Στη συνέχεια φέρνουν τον ναύαρχο μπροστά στον Καποδίστρια. Ο λαός φωνάζει «Προδοσία! Θάνατος!» (Θεοτοκάς 1965: 41). Ο Καποδίστριας είναι ο αντάρτης και οι ξένοι οι κουρσάροι που μπήκαν να χτυπήσουν μέσα στα ελληνικά νερά. Η αντιπαράθεση Καποδίστρια και ναύαρχου Μιαούλη συνεχίζεται. Ο λαός συντάσσεται πότε με τον έναν και πότε με τον άλλον. Στα σκαλοπάτια της εκκλησίας στέκεται ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης. Σε λίγο φτάνει κι ο Γιώργης. Ο Κωνσταντής προσεύχεται στον Άγιο Σπυρίδωνα και ζητάει συγγνώμη (Θεοτοκάς 1965: 46): «Το αμάρτημά μας είναι τρανό, μα η ανάγκη της Ελλάδας το καλεί». Στη συνέχεια του έργου ο Χορός αναφωνεί: «Μοίρα κακιά κατεβαίνει ξανά στην Ελλάδα» (Θεοτοκάς 1965: 49).

Ο Καποδίστριας δολοφονείται, ενώ οι ακόλουθοί του σκοτώνουν τον Κωνσταντή και λιντσάρουν το Γιώργη. Ο αγγελιοφόρος ανακοινώνει το μαντάτο της εμφύλιας διαμάχης, είναι αντικειμενικός και ουδέτερος στην αφήγηση των γεγονότων. Ο Άγιος Σπυρίδωνας εμφανίζεται και ανακηρύσσει εξίσου θύματα τον Κυβερνήτη και τους δολοφόνους του. Ο καθένας θυσιάστηκε για αυτό που πίστευε σωστό. Η Ελλάδα πρέπει να μονοιάσει και να ξαναβρεί την ειρήνη. Ο χορός κλείνει το δράμα με μια μυστικιστικά αισιόδοξη αποστροφή: «Ελλάδα, πολύπαθη πατρίδα, αιώνες σε

σπαράξανε τα θεριά της Ασίας και τώρα σπαράζεσαι μοναχή σου, μα από το ράντισμα του αίματος η ζωή σου βγαίνει μεγαλωμένη με την πείρα της λευτεριάς» (Θεοτοκάς 1965: 57).

Ο Θεοτοκάς έγραψε το έργο, όπως προαναφέρθηκε, με την αγωνία του επικείμενου Εμφυλίου, αναζητώντας ψυχική διέξοδο μέσα από μονιμότερους συμβολισμούς. Ο Καποδίστριας εκπροσωπούσε το τέλος της Επανάστασης, την αυστηρή οργάνωση της έννομης τάξης και της πειθαρχίας. Οι αντίπαλοι του Καποδίστρια ήταν οι φορείς της αέναης επανάστασης. Στο έργο παρουσιάζεται η σύγκρουση των δύο τάσεων με την ίδια δύναμη πίστης και αυτοθυσίας. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης είναι ότι ο λαός βγαίνει «μεγαλωμένος με την τραγική πείρα της λεύτερης ζωής» (Πετράκου 2017: 69).

Ο Κωστής Μπαστιάς, όπως και άλλοι μελετητές (Πετράκου 2017: 72-74), δεν θεώρησε το έργο τραγωδία, αφού δεν υπάρχει τραγικός ήρωας, ούτε τραγικά διλήμματα. Μόνη δραματική μορφή ο Κωνσταντής Μαυρομιχάλης και αυτή ανολοκλήρωτη. Ο Μιχάλης Ροδάς το θεωρεί ακατάλληλο για παράσταση, αφού είναι περισσότερο ρητορικό. Ο Γεώργιος Βερίτης υποστηρίζει ότι ο χορός είναι μια έξυπνη και ευχάριστη καινοτομία, τα τραγούδια των δύο πρώτων πράξεων καλογραμμένα, μη ικανοποιητική ωστόσο βρίσκει την ψυχογραφία του Κυβερνήτη. Επίσης, θεωρεί ανάρμοστη την γλώσσα του Κυβερνήτη και των υπόλοιπων δραματικών προσώπων. Ο Βασίλειος Λαούρδας και ο Σπύρος Μελάς επιτίθενται στον Θεοτοκά για το έργο, ίσως όμως πρόκειται για προσωπική επίθεση. Από την άλλη πλευρά, ο Στέλιος Ξεφλούδας θεωρεί το έργο προσφορά στο λογοτεχνικό θέατρο. Ο Γιάννης Σιδέρης ισχυρίζεται ότι η διαλεκτική του Θεοτοκά, το γεγονός ότι δεν παίρνει θέση, είναι θεατρικό σφάλμα και μόνο στην ιστορική έρευνα αποτελεί αρετή. Επίσης, επισημαίνει ότι η εμφάνιση του Αγίου Σπυρίδωνα δεν κάνει την ίδια αίσθηση που έκανε ο από μηχανής θεός στο αρχαίο δράμα. Ο έμπειρος κριτικός Γιάννης Βαρβέρης εκτιμά ότι ο συνωστισμός πολλών ετερόκλητων στοιχείων καθιστά αμφισβητήσιμη τη θεατρικότητα του έργου. Ας σημειωθεί ότι η *Αντάρα στ' Ανάπλι* παρουσιάζει επιρροές από τον Έλιοτ και το *Φονικό στην εκκλησία*. Τόσο ο Becket, ο ήρωας του *Φονικού*, όσο και ο Καποδίστριας της *Αντάρας* αποδέχονται τον θάνατό τους ως μοιραίο και παραμένουν ασυμβίβαστοι (Βασιλείου 2012: 38). Πάντως, ο Καποδίστριας, αυτός της *Αντάρας*, επηρέασε τον Καζαντζάκη να συγγράψει τη δική του θεατρική εκδοχή του Καποδίστρια.

4. Ο *Καποδίστριας* του Νίκου Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης ξεκίνησε τη συγγραφή του *Καποδίστρια* το 1944 στην Αίγινα. Το 1946 ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο με τον Νίκο Παρασκευά στον ρόλο του Καποδίστρια, τον Τζαβαλά Καρούσο ως στρατηγό Μακρυγιάννη και σε σκηνοθεσία Σωκράτη Καραντινού.[2] Το θέμα όμως απασχολούσε τον Καζαντζάκη από το 1939, την εποχή που σχεδίαζε τον Διγενή Ακρίτα. Σημαντική επίδραση, όπως προαναφέρθηκε, άσκησε στον Καζαντζάκη το έργο του Θεοτοκά *Αντάρα στ' Ανάπλι*. Μάλιστα, γνωρίζουμε ότι είχε ζητήσει από τον Θεοτοκά να του στείλει τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη.

Ο Καποδίστριας είναι μία από τις πιο ολοκληρωμένες τραγωδίες του Καζαντζάκη και ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα του νεοελληνικού δραματολογίου. Χωρίζεται σε τρία μέρη με διαφορετικό σκηνικό χώρο και είναι γραμμένο σε δεκατρισύλλαβο στίχο στο μεγαλύτερο μέρος του, ενώ τα χορικά είναι γραμμένα σε ενδεκασύλλαβο με μικρές εναλλαγές. Ο Καζαντζάκης στο συγκεκριμένο έργο αναβιβάζει το ιστορικό γεγονός της δολοφονίας του Καποδίστρια σε μέγεθος αρχαίας τραγωδίας. Στο έργο υπάρχει η αριστοτελική ενότητα του χρόνου: τα γεγονότα διαδραματίζονται σε πολύ λιγότερο

[2] Το έργο ανέβηκε ξανά το 1976 σε σκηνοθεσία Αλέξη Σολομού.

από είκοσι τέσσερις ώρες, ένα όριο που θέτει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στην *Ποιητική* του. Έτσι, ο χρόνος της παράστασης ισούται με τον χρόνο των γεγονότων, που είναι λιγότερο από δύο ώρες, κάτι σπανιότατο στο παγκόσμιο θέατρο. Σε αυτό το δίωρο περνούν από το γραφείο του Κυβερνήτη και από την αυλή του ο Μακρυγιάννης, ο Κολοκοτρώνης, ο εξομολογητής του, ο αστυνόμος του Αναπλιού, δύο πληροφοριοδότες του, ο Υδραίος πλοίαρχος Γκίκας, οι δύο δολοφόνοι του Κωσταντής και Γιωργάκης Μαυρομιχάλης, ένας γέρος τραγουδιστής, παλιός αγωνιστής, η μοναδική επιζήσασα του Ζαλόγγου, γυναίκες σε μορφή αρχαίου χορού από όλα τα μέρη της Ελλάδας και ένα κοριτσάκι που κρατά ανθοδέσμη.

Στο έργο υπάρχει επίσης ενότητα τόπου, αφού όλα διαδραματίζονται στη συνοικία του Ναυπλίου, που αρχίζει από το γραφείο του Κυβερνήτη και τελειώνει στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα. Τέλος, υπάρχει ενότητα δράσης: όλα τα διαδραματιζόμενα γεγονότα και οι συγκρούσεις της εποχής απαντούν στο ερώτημα ποιο θα είναι το τέλος του Κυβερνήτη και τι αντιπροσωπεύει αυτό το τέλος. Ο Καζαντζάκης δίνει πρωταγωνιστικό ρόλο στον χορό των γυναικών, οι οποίες συγκεντρώνουν το πολιτισμικό απόθεμα σοφίας, ελπίδας και μελλοντικής ανάτασης της κοινωνίας: «Καινούργια Ελλάδα θυγατέρα βαθιά στον κόρφο μου κρατώ και τη βυζαίνω» (Καζαντζάκης 1956: 112).

Γνωρίζοντας ότι πρόκειται να δολοφονηθεί, ο Καποδίστριας πληροφορείται ότι οι Μανιάτες έχουν εξεγερθεί εναντίον του και ζητούν την αποφυλάκιση του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Λίγο αργότερα, τον επισκέπτεται ο Μακρυγιάννης, που έχει λάβει μια περίεργη προειδοποίηση ότι ο Κυβερνήτης κινδυνεύει και σπεύδει να τον προστατεύσει. Τον συμβουλεύει να ελευθερώσει τον Πετρόμπεη, να συγχωρέσει την εξέγερση της Ύδρας και να προχωρήσει σε αναδασμό της γης. Ο Καποδίστριας είναι ανένδοτος στο θέμα της Ύδρας, αλλά φαίνεται να σκέπτεται τις άλλες δύο προτάσεις.

Μετά την αναχώρηση του Μακρυγιάννη, ο Κυβερνήτης εξομολογείται στον Παπαγιώργη, έναν Μανιάτη ιερέα, που τον αντιμετωπίζει εχθρικά και αρνείται να τον μεταλάβει, αν δεν ελευθερωθεί ο Πετρόμπεης. Προς το τέλος της συνάντησης, έρχεται ο Κολοκοτρώνης και ειδοποιεί για τη συνωμοσία και την ανάμειξη του Παπαγιώργη. Παρακινεί τον Καποδίστρια να συλλάβει τους Μαυρομιχάληδες, που έχουν ορκιστεί να τον σκοτώσουν, όμως ο Κυβερνήτης διαφωνεί και ανακοινώνει ότι θα στείλει ρωσικά πλοία, για να υποτάξει την Ύδρα.

Ο επόμενος επισκέπτης είναι ο Γιωργάκης Μαυρομιχάλης, ένας από τους επίδοξους δολοφόνους. Παραπονιέται ότι ο Κυβερνήτης έχει εγκαταλείψει το μεγάλο όραμα για την απελευθέρωση της Πόλης. Εκείνος του εξηγεί ότι προέχει η επίλυση πιο άμεσων προβλημάτων, χωρίς όμως να τον πείθει.

Λίγο αργότερα, το πλήθος συγκεντρώνεται στην αυλή του Κυβερνείου, διαδηλώνει εναντίον του Καποδίστρια και ζητά Σύνταγμα. Ο Γκίκας διαφωνεί έντονα με τον Μακρυγιάννη και τον τραυματίζει. Εμφανίζεται ο Κυβερνήτης· βλέποντας τον Κωσταντή Μαυρομιχάλη, του λέει ότι θα ελευθερώσει τον Πετρόμπεη, αρκεί να το ζητήσει, εκείνος όμως αδιαφορεί. Οι λεκτικές συγκρούσεις συνεχίζονται, ενώ ο Μακρυγιάννης προσπαθεί να ηρεμήσει τα πνεύματα.

Ο Καποδίστριας αναγγέλλει την απόφαση για αναδασμό γης, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια του Κολοκοτρώνη, ο οποίος τον εγκαταλείπει. Εκείνη τη στιγμή, φτάνουν τα νέα για την άφιξη των ρωσικών πλοίων στην Ύδρα. Το πλήθος ταράζεται ξανά και ο Παπαγιώργης παρακινεί τους Μαυρομιχάληδες να σκοτώσουν τον Κυβερνήτη, ο οποίος έχει ήδη διατάξει την αποφυλάκιση του Πετρόμπεη· τέλος, τον τραυματίζουν θανάσιμα κι εκείνος ξεψυχά στην αγκαλιά του Μακρυγιάννη.

Σε αυτήν την κορυφαία κοινωνικοπολιτική σύγκρουση συμφερόντων και ανθρώπινων παθών, ο Καζαντζάκης αποτυπώνει τα προβλήματα του νέου ελληνικού

κράτους, με υπόβαθρο τις πολιτικές έριδες της εποχής, καταγράφοντας τις παθογένειες της φυλής μας, την κατάρα του διχασμού. Ο μεγάλος διανοητής με πρωτότυπο, κριτικό στοχασμό διατηρεί στην τραγωδία του τις ιστορικές ρίζες των διακυβευμάτων που τέθηκαν τότε και κάποιων που παραμένουν σε εκκρεμότητα μέχρι σήμερα, με άλλη βέβαια μορφή. Ο ποιητής εύστοχα διατηρεί τα ιστορικά πρόσωπα που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 όσο και στην επίπονη διαδικασία της δημιουργίας του κράτους, χωρίς να χρησιμοποιεί τα έντονα μεταφυσικά στοιχεία που πλημμυρίζουν άλλα έργα του. Γειωμένος στην ιστορική πραγματικότητα, στην πολυκύμαντη θάλασσα της υψηλής ποίησής του, χρησιμοποιεί τον Μακρυγιάννη, ως εκπρόσωπο της φτωχολογιάς, θέτει δηλαδή εξαρχής ταξικά και πολιτικά στοιχεία (Γεωργουδής 2017).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μακρυγιάννης, απευθυνόμενος στον Κολοκοτρώνη λέει: «Χόρτασες συ και περγελάς, αρπαχτονύχη, μα ρώτα εδώ και το φτωχό λαό τον έρμο! Πολέμησεν αυτός στραβαραπάδες, Τούρκους, καλαμαράδες, δεσποτάδες κοτσαμπάσηδες» (Καζαντζάκης 1956: 81). Και ο Κολοκοτρώνης ως εκπρόσωπος των συμφερόντων του Μοριά, ισορροπιστής με τήρηση της ιεραρχίας, απαντά: «Δε θα μου γίνετε όλοι κεφαλές, μια φτάνει! Εσείς στο σώμα της Ελλάδας το μεγάλο, κοιλιές λογιέστε, πισινοί, ουρές και πόδια, όπου σας έβαλε ο Θεός μην κουνηθείτε». Ο Υδραίος Γκίκας, ως εκφραστής των σκληρών οικονομικών συμφερόντων των πλούσιων καραβοκύρηδων και προκρίτων της Ύδρας, ανταπαντά: «Σκασμός! Εσείς λαός κι εμείς οι καπετάνιοι! Πάρ' τη, δική σου είναι η στεριά Κολοκοτρώνη, κι εμάς η θάλασσα, μοιράζουμε ως αδέρφια». Όμως ο ποιητής σε αυτόν τον σκληρό αστό φυτεύει και την απελευθερωτική θύμηση του Ρήγα: «μεγάλωνε η πατρίδα και νογούσα, πρώτη φορά, πως Λευτεριά κι Ελλάδα κάνουν ένα!» (Καζαντζάκης 1956: 81-82).

Ιδιαίτερα εύγλωττα είναι τα όσα γράφει ο ίδιος ο Καζαντζάκης στο πρόγραμμα της πρώτης παράστασης του έργου, που ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο στις 25 Μαρτίου 1946:

> Ο Καποδίστριας είναι μια πολυσύνθετη τραγική μορφή της νέας ιστορίας μας, που άναψε πολλά πάθη, ξεσήκωσε πολλούς φίλους κι οχτρούς κι ακόμα δεν μπόρεσε να κατασταλάξει σε μιαν αρμονικήν ενότητα. Ήταν μια ασκητική υψηλή φυσιογνωμία που κατέβηκε στην αναρχούμενη Ελλάδα για να βάλει τάξη. Ήξερε πως είναι δύσκολο να μερώσει τόσα και τέτοια θεριά, να χορτάσει τόσων χρόνων βουλιμίες και να μετουσιώσει την ασύδοτη ελευτερία σε πειθαρχούμενο Κράτος. Ήξερε καλά πως σαν τους άγιους μάρτυρες κατεβαίνει στο λάκκο των λεόντων· μα δε δίστασε, γιατί αγαπούσε την πατρίδα και πίστευε στη θαματουργική δύναμη του φωτισμένου νου… Οι αριστεροί τον κατηγορούν ως τύραννο, οι δεξιοί τον υμνούν ως μεγαλομάρτυρα. Ήταν και τα δυο. Μα απάνω απ' όλα είχε την ανώτατη τούτη αρετή που τον εξαγιάζει: αγνότητα. Αγνότητα ασκητική, πύρινη.

Ο Καποδίστριας λέει χαρακτηριστικά στον παπά-εξομολογητή του, εκφράζοντας την κούραση και την απογοήτευσή του (Καζαντζάκης 1956: 34-35):

> Πολλά δεν έχω γέροντα να πω… λίγες χαρές, δουλειά πολλή, σεμνές ανάγκες. Λόγο βαρύ θα πω, ο Θεός ας με συγχωρνάει. Καμιά δεν πάτησα εντολή του, δεν θυμούμαι… Ένα μονάχα βάρος νιώθω στην καρδιά μου. Κουράστηκα! Σιχάθηκα! Δεν τους θέλω τους Έλληνες! Συμφέροντα, ψευτιές, ατιμίες, προδοσίες… Σιχάθηκα τους Έλληνες. Μοχθώ, παλεύω, πονώ και χάνομαι γι' αυτούς, μα δεν τους θέλω. Το αθάνατο το φως μολεύουν της Ελλάδας. Γεράσαν όλοι τους, στα μίση, στις κλεψιές, στις ατιμίες, στους φόνους. Η μόνη ελπίδα πια, η μεγάλη, τα παιδιά τους. Γι' αυτό

έχω τόσο πόθο για σχολειά. Γι' αυτό μαζεύω απ' τους δρόμους τα ορφανά και νοιάζομαι για τις μανάδες που βυζαίνουν τα μωρά τους. Έλληνες ίσως να γενούν αυτοί μια μέρα.

Ο Καποδίστριας, μιλώντας με τον Κολοκοτρώνη και τον Μακρυγιάννη, εκφράζει και πάλι τα ίδια συναισθήματα (Καζαντζάκης 1956: 11:

Βαριέστισα! Θεριά με ζώνουν λιμασμένα, πλαντώ! Γυρίζω ολούθε τη ματιά, φωνάζω: Αχ, δεν υπάρχει μια ψυχή μες στην Ελλάδα περήφανη κι αγνή, που το άτιμο συφέρο να το νικάει και δίχως κέρδος να δουλεύει; Μία μονάχα ψυχή να βρω συντρόφισσά μου!

Αν και απογοητευμένος, ο Καποδίστριας γνωρίζει καλά πως έκανε το χρέος του. «Πενήντα πέντε χρόνια ως αστραπή πως διάβηκαν! Όλη τη νύχτα δεν κοιμήθηκα, ζυγιάζοντας στης αρετής το φλωροζύγι τη ζωή μου: όσο μπορούσα, ορκίζουμαι, έκαμα το χρέος» (Καζαντζάκης 1956: 60-61).

Ο Καποδίστριας υψώνεται πάνω από τα πάθη με το όνειρο να οικοδομήσει ένα κράτος ισότητας για όλους. Όπως σημειώνει ο Θόδωρος Γραμματάς (1982: 49), «ο Καποδίστριας του Καζαντζάκη ξέρει απ' τα πριν το τέλος του, αλλά δεν προσπαθεί να το αποφύγει. Αντίθετα βαδίζει με πλήρη συνείδηση σ' αυτό, καταξιώνοντας έτσι την ελευθερία του». Θέλει να δείξει μεταξύ άλλων στους αδερφοφάδες Έλληνες τις μαύρες σελίδες που καταγράφει η διχόνοια. «Δεν είναι η μοίρα παντοδύναμη. Η ψυχή 'ναι του ελευθέρου, του αγνού και απελπισμένου ανθρώπου!»

Η πορεία προς τον θάνατο-θυσία περνάει από διάφορα στάδια. Στην αρχή του έργου, τονίζει στον Μακρυγιάννη ότι «καλός ο θάνατος, στην ώρα του σαν έρθει, μα ακόμα εγώ να ζω θαρρώ πως είναι ανάγκη» (Καζαντζάκης 1956: 17). Στη συνέχεια, ο Κολοκοτρώνης ρωτάει τον Καποδίστρια «γιατί στο λάκκο αυτόν να μπεις με τα λιοντάρια»; Και ο Καποδίστριας απαντά: «Ελεύτερα, τα πάντα ξέροντας, εμπήκα, διάλεξα απ' όλα το πιο δύσκολο, τι ξέρω τούτος πως είναι ο δρόμος του θεού, και πάω». Και στη διαπίστωση του Κολοκοτρώνη «Τότε, ο Θεός που λες, σε σπρώχνει στο χαμό σου. Ως σήμερις εγώ σε σκέπαζα, μα τώρα…», ο Καποδίστριας οργισμένος αποκρίνεται: «Κάμε ό,τι θες. Δεν καταδέχουμαι προστάτες! Αν είσαι ο Γέρος του Μοριά, Κολοκοτρώνη, εγώ 'μαι ο Γέρος της Ελλάδας»! (Καζαντζάκης 1956: 65). Υπενθυμίζει στον εαυτό του «Βάστα, καρδιά μου, μην τρομάζεις, και θυμήσου τους άγιους μάρτυρες στο λάκκο με τους λέοντες, θέλοντας μπήκες σύ, παράπονο μην έχεις»! (Καζαντζάκης 1956: 91) και, προσπαθώντας να εμψυχώσει τον εαυτό του, αναφωνεί: «Ψυχή, μαδούν, μαδούν τα κλώνια σου, μην τρέμεις, σε λίγο θ' απομείνεις έρημη, απροστάτευτη, στο κρύο και στις βροχές, σα μυγδαλιά ανθισμένη. Σώπα, μη θλίβεσαι, ψυχή μου πρωτοπόρα, κραυγή να σύρεις ανοιξιάτικη, και φτάνει! τα παραπέρα του Θεού και του Θανάτου» (Καζαντζάκης 1956: 102-103).

Στη συνέχεια του έργου ο Καποδίστριας γίνεται ο Πρωτομάστορας που θυσιάζει τον ίδιο του τον εαυτό για τη σωτηρία της Ελλάδας. Είναι πλέον αποφασισμένος. Ο Μακρυγιάννης τον θαυμάζει: «Αχ, δεν μπορώ να νιώσω τη χαρά σου, λάμπει ασάλευτο άγιο φως στην όψη σου άλλου κόσμου…». Και ο Καποδίστριας του απαντάει: «Λυτρώθηκα! Ξαστέρωσαν βαθιά στο νου μου τα πάντα! – Εγώ 'μαι ο πρωτομάστορας, παιδιά μου»! (Καζαντζάκης 1956: 121).

Τέλος, ο Καποδίστριας αναλαμβάνει πλήρως το χρέος της σωτηρίας της πατρίδας: «Ανοίχτε, ανοίχτε μου το δρόμο να περάσω, εγώ 'μαι ο Πρωτομάστορας, και μου μπιστεύτη το χτίρι τούτο της Ελλάδας να στεριώσω ο μέγας εργοδότης, ο Θεός, αδέρφια! Έργο τρανό, τρανή πολύ κι η πλερωμή μου, ο θάνατος». Ο κύβος ερρίφθη. Ο

θάνατος είναι μονόδρομος. Ένας θάνατος που θα οδηγήσει στη συμφιλίωση και στην ομόνοια. Ο Καποδίστριας ξεψυχάει, λέγοντας: «Παιδιά μου, ομόνοια…». Το τίμημα της ομόνοιας το πλήρωσε ο ίδιος με τη ζωή του. Αυτή η θυσία όμως έπιασε τόπο. Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, δέκα χρόνια αργότερα, απάντησε σε κάποιον που κατηγορούσε τον Καποδίστρια: «Ανάθεμα στους Αγγλογάλλους που ήσαν η αιτία κι εγώ έχασα τους δικούς μου, και το Έθνος έναν άνθρωπο που δε θα τόνε μεταβρεί και το αίμα του με παιδεύει ως τώρα…» (Καζαντζάκης 1956: 122).

Σε κάποια σκηνή του έργου, ο Κολοκοτρώνης γέρνει στο γραφείο του Καποδίστρια και του λέει: «Έξω το πλήθος φωνάζει τύραννε». Και εκείνος απαντάει με τη φράση που έμεινε στην ιστορία από αυτή την τραγωδία: «Συμπάθησέ τους, Θε μου. Θαρρούν η λεφτεριά πως είναι θυγατέρα της άμυαλης παλικαριάς». Και ο Κολοκοτρώνης του αποκρίνεται: «Ε, κυβερνήτη, πάτα ποδάρι. Μην ξεχνάς πως είσαι αφέντης. Χτύπα! Και ας σε προγκούνε "τύραννο". Μια μέρα θα στήσουν το κορμί σου μαρμαρένιο» (Καζαντζάκης 1956: 52). Ο λόγος του Κολοκοτρώνη είναι προφητικός. Όσο για τον Καποδίστρια, έχει πάρει πλέον τη θέση που του αξίζει στο πάνθεο των μεγάλων Ελλήνων, καθώς η ιστορία τον δικαίωσε και η προσφορά του και οι αγαθές του προθέσεις έχουν αναγνωριστεί (Λούκος 2022).

Τόσο ο Θεοτοκάς, όσο και ο Καζαντζάκης προσπάθησαν με τα θεατρικά τους έργα να προβάλουν τον Καποδίστρια της αυτοθυσίας, τον Καποδίστρια της προσφοράς, τον Καποδίστρια που, αν και μπορεί να αποφύγει τον θάνατό του, δεν το κάνει, γιατί πιστεύει με όλη τη δύναμη της ύπαρξής του ότι ο θάνατός του είναι πιο σημαντικός για το έθνος από την ίδια του τη ζωή. Ο Πρωτομάστορας του *Γιοφυριού της Άρτας* θυσίασε τη γυναίκα του, ο Καποδίστριας προσφέρει τον εαυτό του για την πατρίδα. Και οι δύο συγγραφείς, παραλληλίζοντας την εποχή του Καποδίστρια, την Ελλάδα του 1831, με την Ελλάδα της εποχής τους, την Ελλάδα που ήταν στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου, δείχνουν να αναρωτιούνται, αν θα μπορούσε να βρεθεί ένας νέος Καποδίστριας, για να σώσει την Ελλάδα, ένας μάρτυρας που θα θυσιαζόταν, για να αποτρέψει την εμφύλια σύρραξη. Δυστυχώς, η ιστορία έδειξε το αντίθετο. Οι Αγγλογάλλοι και οι Ρώσοι τότε, οι Άγγλοι και οι Αμερικάνοι τη δεκαετία του 1940 έσπειραν τον διχασμό και για άλλη μια φορά οι Έλληνες δεν ήταν ενωμένοι, αποδείχτηκαν κατώτεροι των περιστάσεων. Επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θεατρική παραγωγή που έχει ως κεντρικό πρόσωπο τον Καποδίστρια, αποτέλεσε αφετηρία για προβληματισμό και αναστοχασμό γύρω από την εθνική μας ιστορία, ιδιαίτερα στις δύσκολες στιγμές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και του Εμφυλίου που ακολούθησε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλείου, Α. 2012. *Επί ξυρού ακμής. Ιστορικά Νεοελληνικού Θεάτρου.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Βασιλείου, Α. 2018. Το μετέωρο βήμα της Δημοκρατίας: Η μορφή του κυβερνήτη Καποδίστρια στο νεότερο ελληνικό θέατρο του 19ου και 20ού αιώνα. Στο Α. Αλτουβά και Καίτη Διαμαντάκου (επιμ.), *Θέατρο και Δημοκρατία. Με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας*. Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών: 133-148.

Γεωργουδής, Π. 2017. Ο «Καποδίστριας» του Καζαντζάκη, 24/4/2017. (Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/107887_o-kapodistrias-toy-kazantzaki, τελευταία πρόσβαση: 31/05/2022).

Γραμματάς, Θ. 1982. Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. *Διαβάζω*, τχ. 51: 40-61.

Θεοτοκάς, Γ. 1965. *Θεατρικά έργα. Α΄. Νεοελληνικό λαϊκό θέατρο*. Αθήνα: Εστία.
Καζαντζάκης, Ν. 1956. *Θέατρο, Τραγωδίες με διάφορα θέματα: Καποδίστριας, Χριστόφορος Κολόμβος, Σόδομα και Γόμορα, Βούδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
Καψάσκης, Π. 2020. *Ιωάννης Καποδίστριας: Ο Έλληνας διπλωμάτης που άλλαξε τον ρου της Ιστορίας*, 3/2/2020. (Διαθέσιμο στο: https://www.ethnos.gr/opinions/article/86341/ioannhskapodistriasoellhnasdiplomathspoyallaxetonroythsistorias, τελευταία πρόσβαση: 31/05/2022).
Κούκκου, Ε. 2005. *Ιωάννης Καποδίστριας: ο άνθρωπος, ο Ευρωπαίος διπλωμάτης 1800-1828*. Αθήνα: Πατάκης.
Λούκος, Χ. 2022. *Ιωάννης Καποδίστριας. Μια απόπειρα ιστορικής βιογραφίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
Πετράκου, Κ. 2017. *Ο Θεοτοκάς του Θεάτρου: Έργα, Θεωρία και Κριτική, Δράση*. Αθήνα: Μίλητος.

SUMMARY

KAPODISTRIAS BY N. KAZANTZAKIS AND *ANTARA IN ANAPLI* BY GIORGOS THEOTOKAS: TWO PLAYS ON IOANNIS KAPODISTRIAS

Athanasia Tsiotinou

Ioannis Kapodistrias, Minister of Foreign Affairs of the Russian Empire and later the first Governor of Greece, was a major political figure, who marked the history of Greece. In the few years he ruled Greece until his assassination in 1831, he did a lot for the economy, the administration, the education and the general reconstruction of the country. His personality has been the theme of many literary works. After an overview on these works (from a play by Zambelios to a TV drama), the present text focuses on two plays, namely *Andara st' Anapli* (Mayhem in Nafplio) by Georgios Theotokas (written in 1942; published in 1944) and *Kapodistrias* by Nikos Kazantzakis (written in 1944; first performance 1946). Special attention is given to the message of the works in the specific socio-political context of the period during which the plays were written. The civil war was "just around the corner" and through their works on Kapodistrias, both Theotokas and Kazantzakis tried to show the tragic consequences of fratricidal strife.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
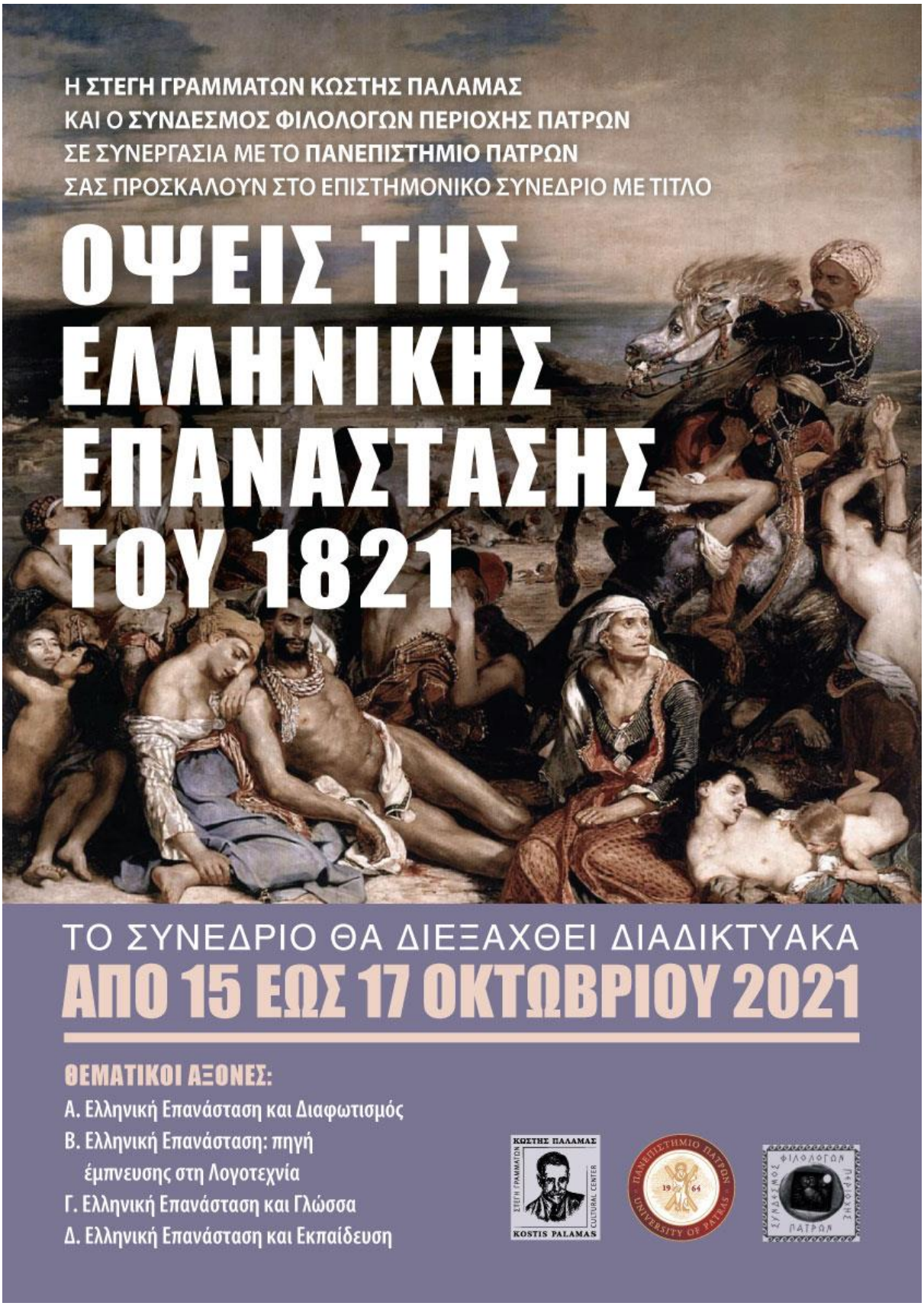
Αφίσα του συνεδρίου «Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821» (15-17 Οκτωβρίου 2021)